ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

ОЧИМА ІСТОРИКІВ, МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНА

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

ОЧИМА ІСТОРИКІВ, МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

ВИДАВНИЦТВО УКРАЇНА
Київ
2003

ББК 63.3 (4 УКР) 46
П 27

Упорядники, автори передмови
докт. іст. наук *О. І. Гуржій*, канд. іст. наук *Т. В. Чухліб*

Видання містить публікації відомих вітчизняних і зарубіжних вчених-істориків різних часів, в яких представлена вся палітра думок щодо Переяславсько-Московського договору 1654 року. Оригінальні розвідки органічно доповнюються документальними матеріалами, пов'язаними з цією непересічною подією в історії України. Книга розрахована на всіх, хто вивчає або цікавиться історією рідного краю

Випущено на замовлення
Державного комітету телебачення і радіомовлення України
за Програмою випуску соціально значущих видань

© О.І. Гуржій, Т. В. Чухліб, упорядкування, передмова, 2003
© Видавництво «Україна», оригінал-макет, художнє оформлення, 2003

ISBN 966-524-128-1

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 РОКУ В ІСТОРІЇ ТА ІСТОРІОГРАФІЧНІЙ СПАДЩИНІ УКРАЇНИ Й РОСІЇ

Наближається 350-річчя від часу проведення козацької ради в Переяславі. Ставлення суспільства до укладення міждержавної угоди між Україною і Росією три з половиною століття тому є неоднозначним. Та доки представники громадськості ламають списи стосовно того, варто чи не варто відзначати роковини Переяславсько-Московського договору, киньмо неупереджений погляд на перебіг тих далеких подій. Це буде не зайвим, тим паче, що інтриги й колізії навколо угоди, укладеної 1654 р. між українським гетьманом Богданом Хмельницьким і московським царем Олексієм Михайловичем, за своїм характером скидаються на політичний детектив, екранізація якого, очевидно, стала б знахідкою навіть для найвередливішого режисера.

Отже, події розгорталися так. У квітні 1646 р. представники козацької старшини разом із чигиринським сотником Б. Хмельницьким, перебуваючи у Варшаві, отримали з рук польського короля Владислава IV (1632—1648) два привілеї. Перший з них дозволяв козацькому війську виступити у морський похід проти Османської імперії, другий — збільшував реєстр Війська Запорозького до 12 тис. осіб і підтверджував права останнього. За єдиним королівським застереженням зміст цих двох документів мав залишатися таємним, доки уряд Речі Посполитої не оголосить війну Туреччині. Ці «глейтовні» листи польсько-литовський монарх скріпив своєю особистою печаткою.

Надані «вольності» спричинили справжній «психологічний переворот» у свідомості не лише козацтва, а й усього українського населення Речі Посполитої. Адже протягом кількох попередніх десятиріч православних українців обурювало постійне нехтування їхніх прав у державі «двох народів» — поляків і литовців. А тепер вони завдяки королівській протекції могли «мати при боці шаблю» (як казали сучасники) й чинити опір своїм кривдникам — представникам католицького магнатства та шляхти. Як свідчили очевидці,

Владислав IV під час другої зустрічі з Б. Хмельницьким 1647 р. подарував йому власну шаблю. Крім того, надання королем привілеїв Війську Запорозькому призвело до посилення сепаратистських тенденцій серед його провідників і широких верств українського суспільства. Згодом козацька верхівка вміло використала ці обставини як аргумент «законності й справедливості» збройного виступу 1648 року.

Богдан Хмельницький

Зазначимо й таке. З початком Української революції (до укладення Зборівського трактату 1649 р.) характер політичних стосунків між Військом Запорозьким і Короною Польською майже не змінився. З погляду сюзеренно-васальних відносин вони продовжували залишатися суб'єктами єдиного державно-політичного організму (Речі Посполитої): для козацтва король був «дідичним» сюзереном, а гетьман з усім Військом Запорозьким — «колективним васалом». Саме так сприймали представники української сторони розвиток внутрішньодержавних стосунків від часу правління польського короля Стефана Баторія (1576—1586).

Навіть після гучних перемог над коронною армією під Жовтими Водами й Корсунем гетьман Б. Хмельницький у листі-зверненні до Владислава IV від 12 червня 1648 р. звично констатував своє підлегле становище (як «найнижчий підніжок і вірнопідданий» польського монарха) й засвідчував готовність нести «лицарську службу». Разом з тим він нагадував сюзеренові про раніше надані козакам «права, привілеї, військові вольності» й про порушення їх «українними» старостами та державцями, які тривалий час кривдили козацький загал і всю українську людність. Якраз це й спричинило збройний виступ Війська Запорозького. Але не проти короля, а проти урядовців Речі Посполитої. На думку гетьмана, ці піддані короля не можуть бути йому «добрими приятелями». Тож Б. Хмельницький попросив у Владислава IV «розгрішення» за порушення сюзеренно-васальних відносин (тобто самовільний збройний виступ проти інших королівських васалів) і залишити Військові Запорозькому давні права і вольності.

Зміст останніх можна почасти з'ясувати, «реконструювавши» текст Інструкції послам від Війська Запорозького до польського короля, доданої до вищезгаданого листа-звернення. В ній порушувалися важливі для козацтва економічні питання — про права на «хутори, сіножаті, луки, ниви, зорані поля, ставки, млини, бджолині десятини, поволівщину» тощо; забезпечення «вільного життя» батьків, матерів, удів. Очевидно, тут ішлося про реєстрових чи городових козаків, бо саме їх, як зазначалося на початку Інструкції, ущемляли в правах «українні» урядовці. В інших пунктах мовилося про гарантування запорожцям військових привілеїв — можливості здобувати «козацький хліб» у морських і суходільних походах, безподатково займатися уходництвом (полюванням і рибальством), бути звільненими від різних видів робіт на користь полковників, призначених варшавським урядом для керівництва реєстровими полками на Січі. Крім того, Владислав IV мав оплачувати шеститисячний реєстр (а потім довести його чисельність до 12 тис. осіб), відповідно до «давніх вольностей» охороняти православне духівництво, підтвердити права і привілеї, надані козацтву попередніми польськими королями. Лише в разі виконання усіх цих вимог Військо Запорозьке погоджувалося вірно служити своєму сюзеренові.

Про це, зокрема, писав Б. Хмельницький у листах до найвищих «достойників» Речі Посполитої — великого коронного маршалка А. Казановського (від 2 червня 1648 р.), князя В.-Д. Заславського (2 і 4 червня), брацлавського воєводи А. Киселя (3 і 7 червня). Якраз у гетьманському посланні до останнього з них уперше письмово зафіксовано намір Війська Запорозького звернутися «за порадою до іншого пана» (тобто — іноземного володаря). Щоправда, український провідник із цим не поспішав. Він

лише дипломатично натякнув польському воєводі, що може змінити «пана», якщо король не виконає вимог козацтва. Однак усі спроби творця козацької держави домогтися підтвердження давніх прав і привілеїв залишалися марними.

3 червня Б. Хмельницький отримав повідомлення про смерть Владислава IV. Гетьман відкликав посольство з Польщі й висловив свій жаль з приводу того, що Військо Запорозьке «осиротіло». А вже 8 червня він офіційно висловив бажання бачити на спорожнілому троні Речі Посполитої московського царя Олексія Михайловича: «Зичили бихмо собі самодержца господаря такого в своїй землі, яко Ваша Царська Вельможність, православний християнський цар...» Якби монарх прийняв таку пропозицію, писав Б. Хмельницький у листі від 11 липня російському воєводі Н. Плещеєву, то гетьман і все козацтво вірно служили б новому сюзеренові. Тільки «щоб він (Олексій Михайлович) ляхам і нам паном і царем був...»

У червні 1648 р. Б. Хмельницький у листуванні з найвпливовішими польськими урядовцями вже не зазначав у своїй титулатурі підпорядкованості Війська Запорозького польському королеві, підписуючись «гетьман з Військом Запорозьким», а не, як раніше, «гетьман з Військом Його Королівської Милості Запорозьким». Тогочасна система «колективного васалітету» полягала в тому, що гетьман і українське козацтво в обмін на покровительство і захист з боку польського короля визнавали себе залежними від нього, тобто ставали васалами конкретної особи. Тому зі смертю короля Військо Запорозьке залишалося вільним «лицарським людом». Воно могло укласти нову угоду з наступником померлого сюзерена або знайти іншого протектора.

Оскільки Олексій Михайлович з різних причин не став претендентом на польський трон, гетьман у листопаді 1648 р. звернувся в листі до правителя Трансільванського князівства Юрія Ракоці з такою пропозицією: «...Ми одностайно бажаємо мати твою найсвітлішу високість опікуном і королем Польщі, нашої батьківщини». У той час Б. Хмельницький прагнув одного: якнайшвидше отримати допомогу для продовження боротьби з шляхетським військом — чи з російського, чи з трансільванського, чи з турецького боку. Для укладення угоди він послав до Трансільванії представницьке посольство на чолі з генеральним писарем І. Виговським, а до Стамбула в період безкоролів'я відрядив інше посольство. Як зазначає у своїх дослідженнях відомий сходознавець О. Пріцак, влітку 1648 р. між Османською імперією і українським гетьманом було укладено угоду сюзеренно-васального типу. Щоправда, деякі вчені, зокрема російський історик Б. Флоря, заперечують це у своїх працях. Одначе з листа польського шляхтича Л. М'ясковського випливає, що восени того ж року група козаків під проводом

Ф. Джалалія вела переговори з турками щодо османської протекції. За іншими джерелами, Б. Хмельницький за заступництво султана мав би сплачувати данину, як робили це володарі Молдавського і Волоського князівств, надавати в разі потреби військову допомогу Порті й «рабів» на галери, а також передати в пряме підпорядкування Османській імперії Кам'янець-Подільський.

Іван Виговський, генеральний писар

Павло Тетеря, козацький посол, переяславський полковник

Отже, якщо спроби Б.Хмельницького намовити московського царя чи трансільванського князя зайняти польський трон не виходили за межі його внутрішньодержавної діяльності, то ведення переговорів з турками про османську протекцію було початком формування полівасалітетної зовнішньої політики гетьманського уряду: підтримуючи сюзеренно-васальні відносини з польським королем, Військо Запорозьке в разі укладення угоди з турками (або успішного завершення перемовин з ними) мало б ще одного династичного (хоч і номінального) зверхника — султана Османської імперії Мегмеда IV.

Свідченням того, що Б. Хмельницький не збирався відмовлятись від протекції Корони Польської, був осінній похід української армії під Замостя і його лист до одного з основних претендентів на польський трон королевича Яна Казимира (1609—1673) від 15 листопада 1648 р. У ньому гетьман зазначав: «Побачивши, що жадають іншого короля, ми навмисне вирушили з усім Військом Запорозьким (у похід. — *Авт.*)... Просимо Господа Бога, щоб Ваша

Ян Казимир, польський король

Королівська М-ть, наш милостивий пан зволив бути самодержцем...» Але тепер потенційному сюзеренові висувалися вимоги щодо забезпечення не лише козацько-станових, а й загальноукраїнських прав на вільне віросповідання: «...І щоб наша грецька віра залишилася недоторканною, як раніше, без унії і уніатів, і щоб ніде ніякої унії не було». Того ж дня до Варшави вирушило посольство на чолі з родичем гетьмана З. Хмельницьким і католицьким священиком, колишнім учителем Б. Хмельницького А. Мокрським. Воно мало запропонувати Янові Казимиру умови-«кондиції», на яких українське правління визнає його зверхність над собою в разі обрання: безпосереднє підпорядкування королю; відсутність в Україні кварцяного війська; обрання гетьмана з козацького стану; набір і оплата 12-тисячного реєстру; скасування унії; «щоб пани не карали своїх підданих...», власний суд на зразок суду литовських татар. Окрім того, Ян Казимир мав підтвердити привілеї, надані козацтву Владиславом IV.

Ставши 1648 р. польським королем, Ян II Казимир видав універсал до Війська Запорозького про збереження його давніх «лицарських прав». Однак цей універсал не задовольняв Б. Хмельницького як фактичного правителя України, тому він не визнав себе васалом польського короля, про що свідчить і гетьманська титулатура в його тогочасних універсалах і листах («гетьман Війська Запорозького» без згадки про підданство «Його Королівській Милості»). У зв'язку з цим Б. Хмельницький 8 лютого 1649 р. звернувся до царя Московської держави, висловивши бажання бачити «Вашу Царську Величність нам, найнижчим слугам і підданим, своїм государем і царем яко православне світило і самодержцем за благословенням Божим...», і попросив його надіслати військові підрозділи для допомоги в боротьбі проти «ляхів».

У середині лютого гетьман, приймаючи послів з Трансільванії, заявив їм, що не відмовляється від протекторату князя цієї держави, але присягу про підданство погоджувався скласти на основі лише чотирьох із шести пунктів надісланого проекту трансільвано-української угоди й обіцяв виконувати їх з честю, вірою і сумлінням сам з усіма своїми військами. Одночасно проводилися пе-

Олексій Михайлович

реговори про перемир'я з королівськими представниками на чолі з Л. Киселем. Вони завершилися підписанням (уже після від'їзду угорців) мирної угоди в Переяславі. Перед цим українська сторона офіційно передала Янові II Казимиру «Супліку Війська Запорозького», де зазначалося, що в разі виконання викладених у ній умов ми «залишимося вірнопідданими», тобто визнаємо себе васалами короля. В першому пункті супліки йшлося про те, що через «криваві образи» Військо Запорозьке шукало допомоги в «чужих панів», а саме в московського царя, турецького султана й трансільванського князя. В цьому документі вимоги козацтва до польського уряду суттєво відрізнялися від попередніх і в правовому відношенні свідчили про трансформацію законодавчо не оформленого козацького стану в межах Речі Посполитої у провідний стан новоутвореної держави — Українського гетьманату (Гетьманщини).

Тепер уже турботою уряду Б. Хмельницького було не відновлення «дідичних» сюзеренно-васальних відносин (між польським королем і Військом Запорозьким), а встановлення зв'язків міждержавного типу: «протектор» — «підданий». Ясна річ, король і «ста-

ни Речі Посполитої» відкинули таку пропозицію гетьмана, розуміючи, що в разі невиконання польською стороною умов українців васально залежна Козацька держава матиме законне право відмовитися від опіки Речі Посполитої та її короля і знайти вигіднішого для себе «монарха-заступника». Тож в укладеному 24 лютого 1649 р. Переяславському перемир'ї не було враховано жодної з вимог Б. Хмельницького. Сторони домовилися лише про встановлення тимчасового польсько-українського кордону й продовження переговорів. Від Переяслава-І з Варшавою до Переяслава-ІІ з Москвою ще залишалося п'ять довгих і важких років.

...Холодний березень 1653 р. З Чигирина до Стамбула за наказом Б. Хмельницького виїхало представницьке козацьке посольство. Про що воно мало домовлятися в далекій столиці Османської імперії? Як засвідчив перший офіційний турецький хроніст Мустафа Наїма (Naima, бл. 1652—1716), гетьман просив Мегмеда IV підтвердити своєю грамотою протекторат над Україною і як символ зміцнення сюзеренно-васальних відносин надіслати йому «стяг» і барабан. Щодо цього М. Грушевський писав, що після здійснення відповідних актів Військо Запорозьке стало б частиною Османської імперії, а збройний напад на Козацьку державу розцінювався б як агресія на саму імперію.

У відповідь на прохання гетьмана султан відрядив до України «велике» посольство. Воно перебувало в Чигирині з середини травня до кінця червня. Турецькі посли привезли грамоту, в якій підтверджувалося «підданство» гетьмана султанові. А ще вони вручили Хмельницькому «і коруну, і шаблю, і булаву, і бунчук, і кафтан». Османські дипломати запевнили українське керівництво, що Мегмед IV надасть Козацькій державі військову допомогу — десять тисяч вояків і постійно захищатиме її від іноземних вторгнень.

Турецьке посольство запропонувало Війську Запорозькому як васально залежній від султанської влади державі такі умови: 1) передати під її управління Кам'янець-Подільський; 2) щорічно сплачувати данину у розмірі 10 тис. золотих і 10 тис. волів та овець; 3) надавати Порті в разі необхідності свої військові підрозділи. Крім того, Б. Хмельницький разом зі старшиною мав присягнути на вірність султанові від імені всього населення України. Гетьманові залишалося зробити один (але чи не найголовніший!) крок до правового оформлення угоди про васальну залежність Війська Запорозького від Османської імперії, а саме — скликати Генеральну раду, яка б затвердила ці українсько-турецькі домовленості.

Рада відбулася наприкінці червня — на початку липня 1653 р. На ній після довгих суперечок умови турецької сторони щодо підданства було відхилено. Не останню роль у такому рішенні законодавчого органу Козацької держави відіграв сам Б. Хмельницький. Як повідомляли російські агенти зі Стамбула, український

правитель, відсилаючи турецьких послів, сказав їм: «...Города (Кам'янця-Подільського) не можу дати, ні іншої ніякої дані, я не маю держави багатої... тільки якщо люди військові... знадобляться султану, бути мені готовим на його службу».

Причина відмови полягала не лише в надмірних вимогах Туреччини, а й у тому, що варіант з прийняттям османського протекторату був, на нашу думку, лише обхідним політичним маневром української дипломатії, який мав відвернути увагу урядових кіл Речі Посполитої від головного напряму зовнішньої політики Війська Запорозького: з 1651 р. воно намагалося отримати протекцію «православного володаря» — царя Московської держави. З іншого боку, декларацію про бажання прийняти зверхність Османської імперії Б. Хмельницький використав як своєрідний засіб тиску на Росію, щоб примусити її монарха вступитися за одновірців перед зазіханнями Польської Корони.

Прийняття «царствування» означало б не що інше, як здобуття надійного протектора, здатного захистити українську державність. Такі намагання мали місце й наступного року.

Упродовж 1652 р. Б. Хмельницький тричі апелює безпосередньо до московського царя, відсилає до нього два посольства й окремих посланців. Це призвело до того, що протягом 1653 р. відбулися суттєві зміни у відносинах Війська Запорозького з урядами як Московської держави, так і Речі Посполитої. Нове загострення дипломатичного протистояння спричинила шокуюча пропозиція Б. Хмельницького визнати російського царя посередником під час перманентних українсько-польських переговорів.

Отже, виникла зовсім інша конфігурація сюзеренно-васальних відносин між Яном II Казимиром і Військом Запорозьким. Як заявив гетьман у листі до короля в березні 1653 р., для тривалого миру з Польщею ми «впросили московського царя, щоб він, використавши свою повагу, ласкаво й милостиво підтримав наші прохання, які торкаються віри, церков і вольностей Вашої Королівської Милості Війська Запорозького».

Разом з тим відверта заява гетьмана польському королю про посередництво в перемовинах московського царя як гаранта миру значною мірою розв'язувала проблему українсько-російських переговорів. Якщо досі вони відбувалися здебільшого таємно, то тепер Б. Хмельницький міг не приховувати своїх контактів з царським урядом.

У переговорах між Чигирином і Москвою поступово окреслювалися умови прийняття Україною протекції московського царя. Спершу передбачалося, що російський монарх забезпечить військову допомогу в боротьбі проти «ляхів» і захист «віри нашої православної і церков східних від поругання», а за це український гетьман зобов'язувався вірно служити цареві. Коли в листопаді

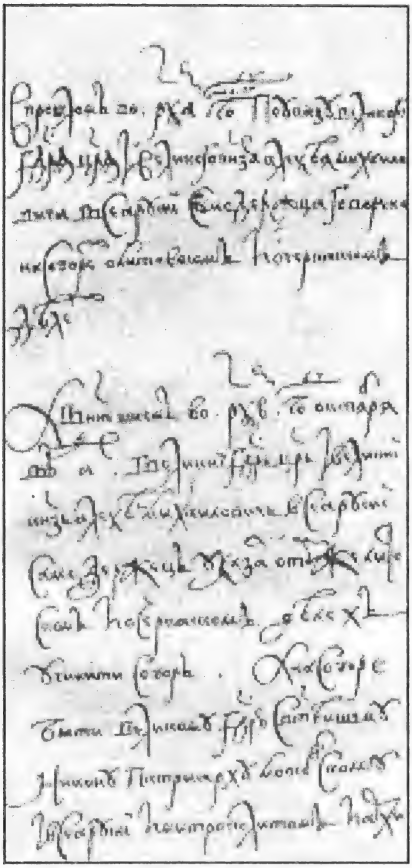

Рішення Земського собору про взяття українців під «міцну руку»

1653 р. Л. Капуста привіз із Москви царську грамоту з рішенням Земського собору прийняти українців під «міцну руку» Олексія Михайловича, Б. Хмельницький зі старшиною її «радісно прочитав», а потім у листі до російських представників боярина В. Бутурліна, І. Алфер'єва та Л. Лопухіна подякував цареві за згоду надати протекцію, але знову ж наголосив на необхідності прислати військову допомогу в боротьбі проти поляків. Восени того ж року російський уряд оголосив війну Польщі.

Елементом тиску на московський уряд, як уже зазначалося, стала спроба переконати царя в серйозності українсько-турецьких переговорів, що тривали з початку 1653 р. і начебто мали завершитися прийняттям османського протекторату. В квітні про це заявили у Москві посли Б. Хмельницького С. Мужиловський і К. Бурляй. Відтоді з гетьманської канцелярії почала «витікати» відповідного змісту інформація про турецькі грамоти, яка із зрозумілих причин відразу ж потрапляла до рук російських дипломатів. Промовистими були й слова самого Б. Хмельницького під час розмови з посланцями путивльського воєводи Ф. Хілкова: «Не відійти мені бусурманських невірних рук... приводить мені Бог обладану бути і слугою невірному царю (султану)». Чи не тому одним з основних аргументів учасників Земського собору в Москві стала теза про необхідність якнайшвидшого прийняття українців «під високу руку» царя, бо вони піддадуться «бусурманам». Однією з причин скликання гетьманом козацької ради в Переяславі було також укладення мирного договору в грудні 1653 р. між Кримським ханатом і Річчю Посполитою.

Хід і рішення січневої Старшинської ради в Переяславі 1654 р. за участю представників не лише козацького, а й інших станів України, неодноразово висвітлювалися у вітчизняній та зарубіжній історіографії. Загальновідомим є такий факт: Б. Хмельницький і генеральна старшина були невдоволені тим, що присягу на вірність склала лише українська сторона. Що ж до сюзерена, то він, всупереч традиції, яка існувала у Західній та Центрально-Східній Європі, не присягав, що захищатиме «права і вольності» свого добровільного васала. Либонь тому Б. Хмельницький не завжди дотримувався ухвалених у лютому-березні 1654 р. українсько-російських домовленостей. Як відомо, на вищезгаданій Старшинській раді в Переяславі не дійшло до прийняття будь-якої письмової угоди. І лише в лютому-березні внаслідок перемовин між Україною і Росією з'явилися два документи — так звані «Просительні статті» з 23 пунктів (статей), які українське посольство в березні 1654 р. передало до Москви. Якраз вони й другий документ — Статті Богдана Хмельницького (Війська Запорозького) з 11 пунктів (статей), а також укази до них і жалувані грамоти царя Олексія Михайловича згодом лягли в основу Переяславсько-Московського договору (Березневих статей). На думку багатьох істориків, протягом наступних років ні українська, ні російська сторони в повному обсязі не дотримувалися досягнутих домовленостей. Тому царський протекторат над Українською державою можна вважати лише номінальним. До речі, в той самий час Б. Хмельницький відкрито визнавав над собою зверхність і турецького султана, і угорського князя, і шведського короля. Отже, «залякуючи» в такий спосіб одного монарха своїми зв'язками з іншим, він прагнув досягти головної мети — здобуття незалежності (або, як тоді казали, «удільності») новоствореної Козацької держави.

В. Бутурлін, дипломат, який очолював російське посольство на Переяславській Раді

Політико-правовий аспект Переяславсько-Московського договору всебічно досліджений історичною наукою, тому зосередимо увагу лише на сюзеренно-васальних відносинах між Московською державою (в особі царя) і суб'єктами Українського гетьманату — Військом Запорозьким (як корпоративної військово-політичної структури) й володарем булави.

м. Переяслав, січень 1654 р.

Українська сторона погоджувалася «служити прямо і вірно у всіх справах і повеліннях царських», але за умови, що московський монарх зобов'язується «в тому всьому пожалування і милость свою царську указати». Що ж означало «в тому всьому»? Йшлося про 23 пункти Просительних статей, підготовлених урядом Козацької держави для вручення представникові династії Романових. Олексій Михайлович, як раніше Владислав IV і Ян II Казимир, мав підтвердити грамотами з «печатями вислими» насамперед «права і вольності наші військові, які з віків бували у Війську Запорозькому» (пп. 1, 2, 7—12, 21, 23), а вже потім «вольності» українських станів — шляхетства, міщанства й духівництва, «надані з віків від княжат і королів» (пп. 3, 4, 13, 17, 18). Всі інші, нижчі, стани («люди всякі») повинні були жити за усталеними нормами (п. 17). Зумовлювалися також повноваження гетьмана (пп. 5, 6), питання військової взаємодії (пп. 19, 20), зовнішньополітичні (пп. 14, 22) та зовнішньоекономічні (пп. 15, 16) напрями діяльності уряду Української держави. Ці положення у вигляді побажань Б. Хмельницького і «всього Війська Запорозького» передали царю генеральний суддя С. Богданович-Зарудний і переяславський полковник П. Тетеря, які з кінця лютого перебували у Москві як посли. Затримка із відповіддю російської сторони (цар мав узгодити привезені пункти й сформулювати умови, на основі яких здійснюватиметься

протекторат) примусила Б. Хмельницького в листі від 21 березня наказати послам знову нагадати росіянам під час переговорів, що турецький султан перед радою в Переяславі згідно з усіма статтями «і права, і віру, і вольності дозволяв і ніякої дані від нас не вимагав, тільки щоб ми на війну були готовими». Крім того, гетьман звелів послам повідомити царя, що польський король «нині універсал свій присилає,.. щоб до нього прихилялися». Ці спроби політичного тиску, відомого як козацька тактика ще з першої половини XVII ст., були спрямовані на те, щоб спонукати царя якнайшвидше оформити васалітетні відносини між Військом Запорозьким і Російською державою.

Нарешті, наприкінці березня 1654 р. посли привезли до Чигирина виправлені й доповнені царем Статті Богдана Хмельницького з 11 пунктів і царські укази до них, а також жалувані грамоти про вольності Війська Запорозького, права православної шляхти, міщанських станів тощо. Які ж права надав московський цар Українській державі у сферах зовнішньополітичної і зовнішньоекономічної діяльності?

У п. 14-му первісного варіанту статей зазначалося: «Посли, які од віку з чужих земель приходять до Війська Запорозького, щоб пану гетьману і Війську Запорозькому,

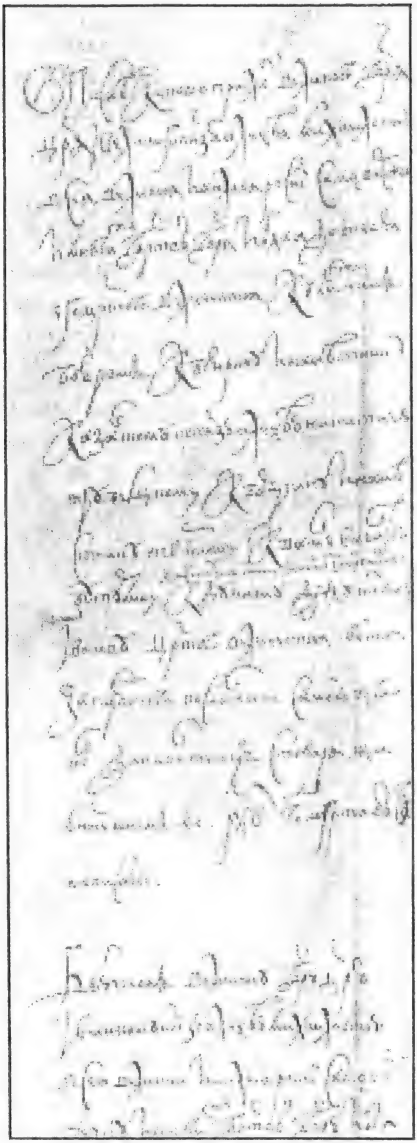

Сторінка Березневих статей Богдана Хмельницького

які б були до добра, вільно прийняти, щоб те Його Царській Величності у гнів не було; а щоб мало проти Його Царської Величності бути повинні ми Його Царській Величності сповіщати». Отже, йшлося тут про офіційне визнання фактично незалежної української дипломатії, що утвердилася задовго перед цим. Одначе Б. Хмельницький зобов'язувався повідомляти свого протектора про «антимосковські» наміри послів іноземних держав, які прибували в Україну. Московський цар виклав цей пункт у такій редакції: «Послів з добрими справами приймати (гетьману.— *Авт.*) і відпускати, а в яких справах приходили і з чим відпустили, про те писати до Государя; а які посли прислані від кого будуть з противною справою Государю, і тих затримувати і писати про них Государю; а без Государевого указу їх не відпускати; а з Турським султаном і з Польським Королем без указу Государя не зсилатися». Таким чином, гетьман повинен був не лише доповідати цареві про всі свої зустрічі з іноземними послами в Україні, а й затримувати у себе тих із них, котрі намовляли б українців виступити проти Росії. Що ж до зносин Козацької держави з Османською імперією і Річчю Посполитою, то вони дозволялися лише за «указом Государя». Але дипломатичні зв'язки з усіма іншими державами, зокрема Австрією, Бранденбургом, Валахією, Венецією, Кримом, Молдавією, Трансільванією, Швецією, встановлені протягом 1648—1654 рр., Україна могла підтримувати самостійно, не озираючись на Москву.

Українське посольство під час «березневих переговорів» у Москві наполягало на тому, щоб данину сплачувати у вигляді фіксованої суми грошей, «як збирав її турецький султан з Угорської, Мультянської та Волоської земель»: «Как по иных землях дан вдруг отдаетца, волили бы есьми и мы, чтоб цену давать ведомую от тех людей, которые Твоему Царскому Величеству належат». Про це йшлося і в п. 15-му відправлених до Москви статей. Однак цар, всупереч усталеним у східноєвропейському регіоні традиціям, визначив інший порядок оподаткування — данина мала стягуватися безпосередньо з українського населення і передаватися російському представникові в Україні.

Оскільки пп. 14, 15 та інші вищезгаданих статей після поправок, зроблених царем, зазнали суттєвих змін, які вкрай обмежували права і привілеї української сторони, гетьман упродовж квітня — грудня зволікав із скликанням Генеральної ради, що мала затвердити попередні домовленості про встановлення сюзеренно-васальних відносин між Росією і Україною. Вони так і не були ратифіковані найвищим законодавчим органом Української держави й легітимізовані з погляду правових норм, які на той час склалися в Центрально-Східній Європі, а отже, й не набули юридичного характеру.

Військо Запорозьке й надалі підтримувало дипломатичні зв'язки з Османською імперією і Кримським ханством. Ще перед тим, 1652 р., Б. Хмельницький вжив низку заходів, спрямованих на прийняття Україною протекторату Шведської Корони. Переговори про це продовжувалися у 1653 і 1654 рр. Тоді ж гетьман надіслав листа шведському дипломатові І. Радзейовському з пропозицією укласти військовий союз проти Речі Посполитої.

У лютому 1654 р. (менш ніж через два місяці після Переяслава!) Б. Хмельницький звернувся до султана Мегмеда IV з проханням про заступництво Османської імперії і відновив обмін посольствами з його васалом — Кримським ханством. Навесні представники гетьмана, що перебували в Стамбулі, отримали від султана «високу» згоду на продовження стосунків з Кримом. Тим-то в квітні Б. Хмельницький писав до Іслам-Гірея, що Військо Запорозьке «на вічні часи» не порушить взаємної присяги про «братерський союз і приязнь». Прикметним у цьому листі є те, що гетьман розкриває мотиви своїх дій стосовно прийняття московської протекції: «Що ж до Москви, з якою ми вступили в дружбу, то ми це зробили згідно з порадою Вашої Царської Милості (хана). А з усього бачимо, що ляхи стягають людей з різних земель на нашу загибель, то чому б і ми не мали цього (домовленостей з Московською державою.— *Авт.*) робити? Бо краще мати більше друзів...».

* * *

Ще століття тому, далекого 1903 р., один з найвизначніших українських мислителів М. Грушевський, незважаючи на шалений ідеологічний тиск царського уряду, у своїй невеличкій статті під назвою «250 літ», написаній до часопису «Ruthenische Revue», так охарактеризував міжнародну діяльність гетьмана Б. Хмельницького перед і після 1654 р.: «Він веде переговори з Турцією, Москвою, Волощиною, Семигородом, Швецією, стараючись усякими способами втягнути їх у свою війну з Польщею і залізним перстнем здушити її. Ся моментальна ціль стоїть перед його очима, і він лишає завтрашньому дневі журитися завтрашніми справами». Влучніше і не скажеш! Отже, події 350-річної давнини, що відбувалися під час січневої козацької ради в Переяславі й лютнево-березневих переговорів українських дипломатів у Москві, можна сприймати лише як певний етап у зовнішній політиці гетьманського уряду на шляху творення незалежної від тогочасної Польщі ранньомодерної Української держави.

Чому протягом XX ст. українці призабули ці та інші думки М. Грушевського, які й досі залишаються актуальними? Чому більшість освічених громадян (у тому числі й найвищих урядовців) сучасної України так і не зрозуміли, що «возз'єднавчий» міф про

Переяслав був нав'язаний нам ззовні? Адже сьогодні про це можна прочитати у перевиданих працях таких відомих істориків минулих років, як В. Липинський, С. Рудницький, Д. Дорошенко, Н. Полонська-Василенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, І. Лисяк-Рудницький, О. Оглоблин. Пишуть про це й сучасні вчені Д. Наливайко, В. Степанков, З. Когут, О. Субтельний, Я. Дашкевич, В. Смолій, Ю. Мицик, В. Шевчук, В. Сергійчук та ін. Однак їхні книги, що почали видаватися з 1990-х рр., виходять невеликим накладом і не залежуються на полицях книжкових магазинів. Тож із ними можна ознайомитися лише в провідних бібліотеках. На жаль, майже відсутня і популярна література з даної проблематики. Таким чином, можна зробити невтішний висновок: десятиріччя незалежності — це занадто короткий час для відтворення у свідомості українського народу правдивої картини своєї минувшини.

Мабуть, у 2004 р. усе ж потрібно відзначати роковини багаторічної боротьби вітчизняних інтелектуалів з нав'язуваним Україні імперським міфом про «вікопомне» значення січневої ради в Переяславі. Початок цьому процесові поклав видрукуваний окремою книгою на замовлення російської влади текст Переяславської угоди 1659 р. гетьмана Юрія Хмельницького з царем Олексієм Михайловичем, який на забаг Москви мав підмінити домовленості 1654 р. й перетворити Козацьку державу на провінцію. Вже тоді «чомусь» не змогли віднайти текстового оригіналу Березневих статей Б. Хмельницького. Вже тоді козацька старшина рішуче виступила проти фальсифікації справжнього характеру українсько-російських відносин, наслідком чого стало повернення молодшого сина Богдана під зверхність польського короля. Так розпочався довготривалий процес творення міфу про Переяслав 1654 р.— з одного боку, і розгорнулася боротьба проти нього — з іншого. У XIX ст., виконуючи «держзамовлення» царату, такі російські історики, як М. Карамзін, В. Ключевський, С. Соловйов, М. Погодін та ін., надали остаточного оформлення ідеї повернення 1654 р. до «нєдєлімої колиски» українського народу.

Нового, ще яскравішого забарвлення цей процес набув з виникненням на «уламках» Російської імперії Союзу Радянських Соціалістичних Республік, центральний уряд якого у ставленні до України та її народу не лише перейняв тактику царату, а й «вдосконалив» її методами винищення українців за допомогою розкуркулювання, голодоморів, гулагів та фізичного й духовного вигублення національної еліти — вчених, освітян, митців, лікарів, політиків та ін. В ході проведення першої Всесоюзної конференції істориків-марксистів у Москві (січень 1929 р.) українська історична наука була визнана «націоналістичною», зазнали арешту й переслідувань більшість вітчизняних істориків (у тому числі й М. Гру-

шевський), було заборонено друкувати праці В. Антоновича, М. Костомарова, М. Драгоманова, П. Куліша, М. Максимовича — всіх істориків-«націоналістів». 1947 р. за ініціативою Л. Кагановича весь колектив Інституту історії України Академії наук УРСР було обвинувачено в «буржуазному націоналізмові». Наслідки зрозумілі...

До 1954 р. історики-«марксисти» розробили «єдино вірну» ідеологічну схему висвітлення українсько-російських відносин ранньомодерного часу, що увійшла до всіх наукових книг, підручників і знайшла своє відображення у схвалених ЦК КПРС «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією 1654—1954 рр.», де йшлося про Переяславську Раду як «закономірний результат історії двох слов'янських народів». Щонайменша спроба вийти за межі партійних положень або ж їхнє критичне переосмислення підлягали суворому покаранню, найлегшим серед яких було звільнення з роботи того вченого, котрий наважився виступити не лише проти, а й не так, як «треба». Внаслідок цього, як писали 1992 р. в одній із своїх праць академік В. Смолій і професор В. Степанков, в історіографії «сформувався ряд історичних міфів, які справляли і продовжують справляти серйозний вплив на суспільну свідомість не лише української, а й російської громадськості».

Щоб допомогти читачеві розібратися в цьому складному питанні й позбутися полону багатовікових міфів і була задумана ця книга. Вона увібрала в себе різні думки, представлені у вигляді уривків з літописних творів та наукових і науково-популярних праць. Її упорядники намагалися подати якнайширший спектр об'єктивних свідчень і найхарактерніші студії про події 1654 р. На жаль, сучасники тих подій залишили не дуже багато спогадів. Зокрема, до нас дійшов звіт московського боярина В. Бутурліна для царя Олексія Михайловича, який, на думку багатьох істориків, не зовсім правдиво відображає перебіг козацької ради в Переяславі.

Одними з перших про Переяславську Раду почали писати козацькі літописці. І ось що цікаво. Якщо один з них, під псевдонімом Самовидець (вірогідно, старшина Роман Ракушка-Романовський, який був очевидцем січневої ради), описав цю подію лише як рядовий факт, то наступні історики Самійло Величко й Григорій Граб'янка (вони творили дещо пізніше, наприкінці XVII — початку XVIII ст.) надавали козацькій раді у Переяславі набагато більшого значення. Очевидно, спричинили це процеси поступової інкорпорації інститутів Української козацької держави російською імперською системою. Критичніше слід ставитися і до нотаток про українсько-російські домовленості французького дослідника Жана Бенуа Шерера, який писав їх у XVIII ст., а також до оцінки тих подій невідомим автором «Історії Русів». Адже остання була написана десь наприкінці XVIII — початку XIX ст. Разом з тим звернімо увагу на те, що в «Історії Русів» наголошено на добровільному,

договірному і рівноправному характері Переяславсько-Московської угоди 1654 р. Тобто виходить, що так її сприймала козацька старшина майже через півтора століття після укладення. Під своєрідним зрізом історичного минулого українського народу від давнього періоду й до кінця 80-х рр. XVIII ст. написана «Літописна оповідь про Малу Росію» О. Рігельмана (1785). У ній автор подав комплекс документальних матеріалів, у яких визначено договірні умови переходу Козацької держави під «високу руку» царя.

На початку XIX ст. побачила світ праця відомого історика Д. Бантиш-Каменського, що стала фактично першою науково осмисленою узагальнюючою працею з історії України від найдавніших часів до знищення Козацької держави. З огляду на тогочасні політичні умови автор оцінював події 1654 р. як акт повернення українських земель під скіпетр російських самодержців.

Першим серед вітчизняних дослідників, який безпосередньо звернувся до висвітлення життєдіяльності Б. Хмельницького й у зв'язку з цим дав виважену наукову оцінку подіям 1654 р., був видатний історик М. Костомаров. 1857 р. він опублікував свою відому монографію «Богдан Хмельницький», де розкрив причини звернення гетьмана за допомогою до московського царя Олексія Михайловича й на основі джерельних матеріалів описав хід козацької ради в Переяславі.

Новим поштовхом до вивчення українсько-московських відносин середини XVII ст. стало опублікування на початку XX ст. праць представників російської історико-правничої «школи» — А. Алєксєва, М. Дьяконова, Б. Нольде й маловідомого на той час російського правознавця І. Розенфельда. Останній з погляду правничої науки і на основі історико-юридичного порівняльного аналізу розкрив суть процесу приєднання Української держави («Малоросії») до Росії протягом 1654—1793 рр. Ця ґрунтовна праця стимулювала звернення до цієї тематики багатьох українських і російських вчених.

Звернутися до складних взаємовідносин між козацькою Україною і Московщиною у ранній новий час всесвітньої історії спонукала дослідників і політична ситуація, адже протягом 1917—1921 рр. у результаті відомих революційних подій український народ через своїх провідників сміливо заявив про прагнення жити в незалежній державі. Для обґрунтування такого справедливого бажання історики дедалі частіше зверталися до подій «козацької революції» середини XVII ст. взагалі й проблем відносин між урядами Б. Хмельницького і Олексія Михайловича зокрема. Тим подіям присвятили свої праці М. Грушевський, В. Липинський, А. Яковлів, Р. Лащенко та багато інших. Ними було обґрунтовано кілька концепцій, які зводилися до таких основних положень: гетьман Б. Хмельницький: а) уклав рівноправний міждержавний договір з Москвою; б) домігся військово-

політичного союзу з Московською державою; в) піддався цареві на основі номінального васалітету; г) визнав над собою протекторат царя; д) вступив в унійні стосунки з Росією. У відповідь на наведені тут висновки наукових студій українських вчених окремі з російських істориків (серед них вирізнявся В. М'якотін) взагалі заперечували існування будь-якого договору між гетьманом Хмельницьким і царем Олексієм Михайловичем 1654 р. й зазначали, що домовленості між ними ніколи не були впроваджені на практиці.

З огляду на те, що з 30-х рр. XX ст. українська історична наука зазнавала нищення з боку тоталітарної радянської влади, про продовження виважених і об'єктивних досліджень подій 1654 р. вже не йшлося. Разом з тим окремим вітчизняним історикам, попри партійний диктат і тиск державної машини, все ж таки вдавалося доносити до громадськості бодай «напівправду». Хоч були й такі, що на догоду чиновникам переписували вітчизняну історію так, як того вимагали чергові рішення компартійних з'їздів.

Саме тому протягом 40-х — першої половини 80-х рр. минулого століття ініціатива щодо вивчення і тлумачення угоди 1654 р. перейшла до наукових центрів української діаспори за кордоном. В таких країнах, як США, Великобританія, Канада, Франція, Німеччина, в ті роки було опубліковано праці М. Андрусяка, Б. Крупницького, О. Оглоблина, С. Іваницького, В. Прокоповича, Б. Галайчука, З. Когута, Ф. Сисина, О. Субтельного та ін. Із зарубіжних ми передруковуємо лише працю відомого вченого І. Лисяка-Рудницького, яка 1982 р. вийшла в Едмонтоні (Канада). В ній уперше на належному рівні узагальнено вагомий внесок зарубіжних істориків-україністів у розробку й висвітлення питань історії українсько-російських відносин. 1972 р. в Торонто вийшла друком праця радянського історика-мідієвіста М. Брайчевського, написана ним ще 1966 р. і заборонена для публікації в «Українському історичному журналі». Вона стала відповіддю частини тогочасних вчених Радянської України на переслідування з боку органів влади.

Лише національно-культурне відродження наприкінці 80-х рр. XX ст. і проголошення 1991 р. Української держави дало змогу «материковим» українським вченим правдиво висвітлювати проблеми, пов'язані з подіями Переяславсько-Московського договору 1654 р. Передруковуючи праці сучасних вчених Ю. Мицика (1991), В. Смолія та В. Степанкова (1993), О. Апанович (1994), В. Горобця (1995), ми хотіли б зазначити, що поряд з ними до справжніх і незамулених джерел національного минулого нашому народові допомагали повернутися ще багато відданих своїй справі науковців. Однак у книзі свідомо не представлені розвідки останніх кількох років. Адже вони можуть сприйматися читачем за остаточне тлумачення складних подій вітчизняної історії середини XVII століття.

Важливою складовою частиною книги є добірка тогочасних документальних матеріалів. Сподіваємося, вони дадуть змогу

краще зрозуміти і глибше відчути ту атмосферу, що панувала на українсько-російських переговорах у процесі вироблення остаточної редакції Переяславської угоди.

Упорядники цього збірника навмисне не зробили аналізу вміщених у ньому праць, щоб не вплинути на неупередженого читача. Ми пропонуємо крізь призму літописних творів, наукових і науково-популярних праць, а також першоджерел ще раз поглянути на історію відносин між Україною і Росією 350 років тому, в далекому 1654-му...

Книга ця з огляду на вагомі матеріали, значну джерельну базу, покликана стимулювати подальші зусилля істориків, юристів, політологів на дослідження подій, пов'язаних з укладенням Переяславсько-Московського договору 1654 року, сприяти подоланню поширених у суспільстві перекручень, фальсифікацій, міфів, нав'язаних йому радянською історіографією, а також пошукам нових, конструктивних підходів до оцінки нашого спільного з росіянами історичного минулого, яке виразніше бачиться саме з часової дистанції і, безперечно, потребує глибокого переосмислення і всебічного об'єктивного висвітлення. Хочеться сподіватися, що пропоноване видання викличе розважливі роздуми над подіями 350-річної давності й допоможе краще розібратися в них. А це, на наш погляд,— запорука взаєморозуміння, а отже, й зближення українського й російського народів на засадах взаємоповаги і визнання права кожного на самовизначення і самостійне державне існування.

О. ГУРЖІЙ,
доктор історичних наук,

Т. ЧУХЛІБ,
кандидат історичних наук

ЛІТОПИСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ

С. ВЕЛИЧКО

ЛІТОПИС *

(фрагменти)

Розділ III

Хмельницький, вирубавши орду, що поверталася з Литви, поклав цим завдаток до неприязні і розбрату з ханом. Отож він зараз-таки послав до пресвітлого великого государя Олексія Михайловича, всеросійського самодержця, своїх послів [1], бажаючи разом з усією малоросійською Україною, що лежить обіруч Дніпра, з усім Запорозьким військом піти під його сильну протекцію при своїх давніх правах та вольностях. Він, пресвітлий всеросійський монарх, це посольство Хмельницького прийняв сердечно й мило і дуже радів на те, що така велика частина малоросійської землі, яка лишалася в греко-руському православ'ї, доброхотно прихиляється до нього, православного монарха, без жодної війни й кровопролиття, а віддаляється і відчужується від своїх колишніх панів поляків, що перебувають у римській вірі. Отож він, монарх всеросійський, для утвердження під високу руку його Хмельницького з усією Україною і Запорозьким військом прислав у Переяславль своїх знаменитих і повноважних комісарів, великого боярина Василя Васильовича Бутурліна зі значними товаришами, які прибули в Переяславль на свято Водохрещі. Прибув на те ж свято Водохрещі з Чигрина в Переяславль із генеральною старшиною, з полковниками та з іншим, що було обіруч Дніпра, значнішим

---

* *Величко С.* Літопис. К., 1991. С. 136—144.

[1] Повернувшись з-під Жванця, Хмельницький не посилав до Москви посольства, бо справу про союз з Московською державою вирішено ще в серпні 1653 р. через посольство Г. Яцьковича та Л.Капусти. В.Бутурліна вислано на Україну 9 жовтня, і він прибув у Переяслав 31 грудня.

військовим товариством також і Хмельницький [2]. Тут, у соборі святого Іоана, господнього хрестителя, сьомого січня [3], перед божою службою, на повній і загальній раді всього Запорозького війська [4] Хмельницький виголосив як до послів його царської пресвітлої величності, так і до всього свого козацького війська довгу промову, виказуючи у ній причини війни, що була з поляками, і про те, що поляки не схиляються на численні прохання його, Хмельницького, до згоди з утвердженням предковічних прав і вольностей Запорозького війська та всієї Малої Росії. Також висловив Хмельницький, з якої причини відкинув він татарське братерство та приязнь і чому хоче бути з усією Малою Росією та Запорозьким військом у протекції сильного в бозі православного монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, всієї Росії самодержця. Після цієї його промови зачитано тамтаки, на раді, раніше споряджені й наготовані пакти того союзу [5], а після прочитання їх Хмельницький з усією старшиною і товариством присягали на вірність новому своєму государеві [6]. Після цього згаданий повноважний посол Бутурлін дав Хмельницькому царську хоругву, булаву та інші значні від монархового імені подарунки — як самому Хмельницькому, так і всій старшині та простолюдові, що там був [7].

---

[2] Хмельницький прибув на Водохреще, а Виговський і старшина днем пізніше — 7 січня. Деякі полковники запізнилися і присягали пізніше — 10 січня. Полковників уманського, брацлавського і кропивенського в Переяславі не було.

[3] У Переяславі рада відбулася 8 січня (за ст. ст.).

[4] На раді було 300 чоловік війська: близько ста сотників, сто чоловік різної старшини та козаків від полків. Зібралося, крім того, багато люду «всякого чину».

[5] На раді не читали пактів, вони були обговорені усно — складені і затверджені вже в Москві з послами Хмельницького С.Богдановичем і П.Тетерею. Їхня редакція в 23 пунктах подана російському урядові 14 березня. Оригінал тих пунктів не зберігся. Взагалі т. зв. «Статті Богдана Хмельницького» не були відомі козакам за життя Хмельницького; як історичний документ вони збереглися в копії. Пізніше подавались у зміненому вигляді, як передмова до пактів з Московською державою кожного нового гетьмана, починаючи від Ю. Хмельницького.

[6] Після промови Хмельницького Бутурлін вручив царську грамоту, а тоді виголосив промову сам. Вже після цього поїхали до церкви. Частина старшини і козаки присягали в той-таки день окремо.

[7] Про роздачу подарунків простолюддю інші джерела не говорять нічого. Не посвідчує цього і звіт самого Бутурліна про Переяславську Раду.

При цьому він проголосив під клятвою таке монарше слово й запевнення, що він, пресвітлий російський монарх, триматиме Малу Росію з усім Запорозьким військом у своїй протекції при непорушному збереженні старовічних її прав і вольностей і боронитиме та допомагатиме їй від усяких ворогів і наступів своїми військами та скарбами[8]. Після цієї переяславської присяги той-таки повноважний посол боярин Бутурлін розіслав у всі малоросійські міста значних великоросійських осіб, щоб вислухати від військових та посполитих малоросіян присягу на вірність государеві,— це було тоді усіма й учинено. При виконанні вказаної присяги найменував Хмельницький бути разом з собою під протекцією й державою пресвітлого всеросійського монарха містам Києву, Брацлаву, Чернігову з усією Україною та її повітами, аж по саму лінію, тобто по річки Горинь, Рось і Тетерів.

Розділ IV

Польський король Ян-Казимир, напевне провідавши, що Хмельницький у такий спосіб відривається від нього з усією Україною[9], шкодував і плакав від того сердечно, що покладався на ради заздрісних до людського добра своїх панів поляків. Він жалів, що не завершив шестирічної війни з козаками й цілою малоросійською Україною трактатом, повернувши їм колишні права та вольності і вдовольнивши їхні бажання, адже вони не раз через багаторазові свої апеляції виявляли свою прихильність до його королівської величності; жалів король, що через необережність і недбальство своїх військовоначальників допустив відділитися від себе тому лицарському козацькому народові з усією Малою Росією і прихилитися до іншої держави. Тим-то в своєму сенаті король із сердечним жалем проголосив такі слова[10]:

---

[8] В.Бутурлін проголосив тільки промову, а «не слово під клятвою», тобто не присягав. За це між Хмельницьким і ним точилися суперечки, в яких поступилися Хмельницький і старшина. Бутурліну за те, що домігся цього, цар надав звання «дворечества з путем», такий чин носило в Росії тоді тільки два чоловіки. Однак Бутурлін таки пообіцяв від імені царя, що бажання козаків виконає повністю.

[9] Поляки взнали про союз Хмельницького з російським царем у кінці лютого.

[10] Польські сучасники не зберегли описів, яке враження справила на короля звістка про українсько-російську згоду, так само не потверджують польські джерела й королівської промови з цього приводу. Про секретну нараду в цей час у короля відомо. Вона відбулася 23 лютого.

«Панове браття, дійшли ми через непогамований гнів наш і нашу впертість до того, що втратили Україну, як золоте яблуко, втратили світ очей наших, втратили й навічно відчужили від себе добрих молодців козаків, братів наших, завдяки зброї й сторожі яких довго ми заживали в тиші й спокою і були страшні всім іншим нашим ворогам. Побачимо далі, що нам без них удіється і чи ті, що боялися нас колись, не повстануть невзабарі на нас і не огорнуть звідусіль таким страхом, яким були самі огорнені від нас, коли ще була з нами козацька сила».

Невдовзі після виголошення цих слів королівська величність писав через свого нарочного гінця до пресвітлого московського монарха [11], просячи, щоб той не ображав його, приймаючи в свою протекцію Хмельницького й Україну. Великий государ, цар московський, маючи свої претензії до поляків, не тільки не зважив на це прохання, але й почав збиратися з численним військом та гарматами на війну проти поляків.

Після того як Хмельницький піддався в протекцію московському государеві, за кілька тижнів після виконання присяги, брацлавський полковник Хмельницького Богун удав, що діється начебто щось супротивне його думкам і начебто потай від Хмельницького звернувся до польського гетьмана з проханням, щоб той здобув йому королівську ласку й прощення, обіцяючи начебто, як і давніше, лишатися з більшою частиною козацького війська під королівською владою [12]. Гетьман з того вельми зрадів і, не потребуючи тут і королівського указу [13], рушив зі значним коронним військом до Брацлава, де міг би легко злучитися з Богуном та його військом і управити таким чином корисне діло. Але невдовзі цей польський гетьман одержав певну звістку, що Богун зі своїм військом збирається не кланятися йому, а битися [14]. Отож, прагнучи випередити Богунів наступ на

---

[11] Посланець Пузилевич прибув 7 квітня. Але його прийняли аж 19 травня.

[12] Власне, сам король послав універсал до Богуна. Поляки хотіли спокусити його булавою та іншими милостями, щоб відступив від Хмельницького. До Богуна їздив український шляхтич П. Олекшич. Це був один з виявів контрзаходів на вчинок Хмельницького. Від імені короля та литовського гетьмана Я. Радивила розсилали тоді універсали із закликами триматися польського короля. Думку, що Богун сам звернувся до Потоцького, Величко взяв у Твардовського.

[13] Потоцький такий наказ отримав. Наступ почався ще і з литовського боку. Знаємо також про мобілізаційний королівський наказ від 29 лютого.

[14] Богун не відповів на листа Потоцького, але не мав наміру і починати наступ.

себе, він залишив свій польський обоз під Межибожем, а сам налегці кінно рушив до Кальника на Богуна і, прибувши туди, одержав звідомлення, що Богун, маючи при собі мало війська, відступив від польського нашестя до Умані. Заятрений гетьман кинувся вслід за Богуном до Умані, немилосердно знищуючи тамтешніх українських людей, рубав упень, зовсім нікого не милуючи, всіх, хто тільки під руку навинувся. Саме тоді він по-тиранському вибив і вирубав дощенту без жодного пошанівку всіх, малих і великих, у Єгупці та Христинівці [15], двох містечках Уманського уїзду, ввійшовши туди через одур і присягу на самий світлий Великдень [16]. Потім він прибув і до самої Умані, застав тут Богуна і завзято кинувся на штурм міста [17]. Але за одну годину стратив у тій січі до семи тисяч польського війська, повернув із соромом від Умані, а прямуючи до свого обозу в Межибожі [18], з гніву й лютості своєї зруйнував, піддавши вогню й мечу, мало не всю Брацлавщину.

Розділ V

Хмельницький, лишившись разом з усією Малою Росією й Запорозьким військом під протекцією пресвітлого всеросійського монарха, зостався в Чигрині, стежачи за Кримом і Польщею, щоб звідтіля не загриміло на нього. А після свята Стрітення він виправив із Чигрина в царське велике місто Москву до великого государя, царя й великого князя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, своїх нарочних послів — генерального військового суддю Самійла Богдановича і переяславльського полковника Павла Тетерю з проханням такої його монаршої милості, щоб його величність зволив підтвердити по згаданих вище статтях своєю високою універсальною монаршою грамотою всі давні права

---

[15] Інша назва — Якубці (Ягубці), чи Якубець. Тут лягло 3 тисячі козаків. Вирубано в цей час Копіївку, Немирів...

[16] Великдень був 5 квітня. Поляки таки стояли тоді в Ягубці (Якубці), але вже повертаючись від Умані. Містечко ж було взято раніше і то приступом. Після того поляки на самий Великдень взяли приступом Мушурів (Мишарівку), де теж вирубали чимало людей.

[17] Це сталося 3 квітня. Богун мав 15 тисяч війська і зачинився у замку. Нову й стару Умань було взято приступом, але козаки вибили звідти поляків і підпалили місто. Після того Потоцький відступив.

[18] Поляки стояли обозом під Шаргородом.

й вольності йому, Хмельницькому, з Запорозьким військом і з усім малоросійським народом. Це посольство й прохання Хмельницького він, пресвітлий монарх, вислухав благосердно і звелів невідкладно й милостиво підтвердити старовічні права й вольності малоросійські і всього Запорозького війська...

Розділ VI

Коли згадані посли Хмельницького, генеральний суддя Самійло Богданович і переяславський полковник Павло Тетеря, повернулися з Москви в Чигрин із жалуваними монаршими, його царської пресвітлої величності грамотами і статтями, то Хмельницький зараз-таки наказав скопіювати ті грамоти і списки їхні послав через свого нарочного посланця до Запорозької Січі на знаття всьому низовому Запорозькому війську, написавши при тому до коша ще й такий свій лист:

ПАНЕ ОТАМАНЕ КОШОВИЙ
ЗІ СТАРШИМ І МЕНШИМ ТОВАРИСТВОМ
НИЗОВОГО ЗАПОРОЗЬКОГО ВІЙСЬКА,
ДО ВАС ВЕЛЬМИ ЗИЧЛИВІ ПАНОВЕ Й БРАТИ!

З відома і на пораду вашу, наших братів, ми прийшли з усім Військом Запорозьким і народом малоросійським у союз та під протекцію великого московського монарха, пресвітлого государя Олексія Михайловича, самодержця всієї Росії, і виконали були на поставлених пактах у Переяславлі при його ж монарших повноважних послах і комісарах нашу з усією старшиною та значнішим військовим товариством, що зібралося на той час у Переяславлі, присягу. Після того ми послали у московську столицю наших послів, просячи покірно його царську пресвітлу величність, щоб він своєю монаршою милістю, зберігаючи нас у своїй государській ласці, звелів підтвердити своїм високим царським привілеєм нам, старшині з усім Запорозьким Військом і малоросійським народом, наші старовічні права й вольності. Це наше прохання він, великий наш государ, як чадолюбивий батько, милостиво вислухав і зізволив повеліти, щоб нам, з усім Запорозьким Військом і народом малоросійським, видали дві його монарші, превисокі, універсальні, отвористі грамоти, стверджуючи й закріплюючи ними

всі наші військові і загальнонародні малоросійські вольності й права. Списки цих обох монарших привілеїв посилаємо вам через нарочного нашого посланця для відома всьому Війську низовому Запорозькому і зичим сердечно йому-таки, як самому собі, доброго від Господа Бога здоров'я і щасливо заживати собі у всьому життя-буття.

З Чигрина, 27 квітня 1654 року.

ЗІНОВІЙ БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ,
гетьман його царської пресвітлої величності
славного Війська Запорозького
і всієї малоросійської України.

Г. ГРАБЯНКА

РОЗПОВІДЬ ПРО ТЕ, ЧОМУ ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ ПІШОВ У ПІДДАНСТВО ДО РОСІЯН *

(фрагменти)

Хан, взявши у короля під Жванцем двох сенаторів у заставу на викуп, повернув до Криму. Та все ж він лишився невдоволений здобиччю і розіслав загони у польські землі. Роз'їхалися вони від Прип'яті, Піни та далі без числа та ліку брали бідний люд у ясир. Як розповідають, тільки шляхтянських родин з жонами та дітьми було забрано в полон п'ять тисяч, а скільки дівчат та молодиць втрапило до рук бусурманів!? О, скільки горя, сліз та розпуки було там, того людська мова розповісти безсила! Там глумилися над жінками, розтлівали дівчат, немилосердно в'язали, морили голодом та спрагою. Там кожен бачив смерть видиму, переживав жах невимовний. А найгірше випало Косаковському, до яких на весілля з'їхалося багато шляхти, сватів та панянок шляхтянських з музикою. Всіх їх, просто у весільному вбранні, погнали в татарську неволю. Сам же хан по дорозі до Криму

* Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. К., 1992. С. 91—96.

чимало лиха заподіяв і Україні — села та міста одні винищив, а інші в полон забрав. Це він хотів козакам дошкулити і примусити їх разом іти війною на Москву і тим самим Москву настроїти проти України, а вже разом з нею, від трьох сторін ставши, татари та поляки замишляли остаточно розправитися з Україною. А вже потім, зговорившись, татари та поляки задумали і Москву покорити та знищити це богом змоцоване царство, а своє, Астраханське, у щонайвищу привести могутність. Та бог, перепиняючи хитрість підступних, усе повернув і зробив так, як вважав за потрібне і як було ухвалено на раді господній. Та, власне, й раніше Хмельницький знав, куди вернуть татари, що вони більше своєї користі пильнують, а не зичать добра християнам, бо всі племена агарянські за своїх ісконних ворогів мають. До того ж Хмельницькому давно стало відомо, що хан дав королеві слово Україну підкорити Польщі. Тому, порадившись із своїми полковниками, він відрядив послом Григорія Гуляницького до великого государя царя Олексія Михайловича і сповістив його про свій намір, а опісля спорядив повноважних послів і вже після цих відвідин його царська величність направила до Хмельницького та до всього Війська Запорозького свого приближеного боярина та дворецького Василя Бутурліна з численною делегацією бояр, стольників та дворян. Він був призначений великим послом і мав виробити постанову, на яких умовах та при яких вольностях можуть проживати козаки під рукою його царської величності. Заради цього сам Хмельницький з генеральними особами та з полковниками, та з полковою старшиною — сотниками й отаманами — на богоявлення господнє з'їхалися у Переяслав і там раду радили. На ній усі полковники та військо їхнє порішили бути під єдиновірним монархом, під його величністю царем московським, а не під королем польським, королем римського віросповідання, а також всі ухвалили відмовитись від дружби з татарами. Скріплюючи це рішення, гетьман Хмельницький з усіма своїми генералами, полковниками та з усім військом у січні 1654 року дали присягу і прийняли надзвичайно пишні дарунки царськими соболями та іншим крамом. У цей же день були прийняті полкові знамена і стольники разом з приданими їм козаками роз'їхалися по усіх містах і там уся міська старшина, люди

духовного сану, козаки та поспільство також дали присягу на вірність. Причому на всій Україні по обох берегах Дніпра кожен з охотою присягав. Весь народ радів радістю великою, бо всі були певні, що під рукою єдиновірного монарха можна буде жити тихо, спокійно.

З божою допомогою та при сприянні усього малоруського народу, закінчивши переговори та вирядивши з належними почестями великих послів його царської величності, Хмельницький наказав підготувати від свого імені та від імені усього війська спеціальну грамоту, що адресувалася царській величності. Ось вона.

Копія з листа до государя, царя та великого князя всеросійського Олексія Михайловича від Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького.

Лист переданий посланцями — генеральним суддею Самійлом Богдановичем та переяславським полковником Павлом Тетерею і товаришами.

Після монаршого титулу йде:

Богдан Хмельницький, гетьман запорозький, та все Військо Запорозьке низько до землі б'є чолом.

Вже скільки літ ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького та все Військо Запорозьке, повсякчас боремося з ляхами і з божою допомогою їхні наїзди відбиваємо і спеціальними грамотами та через посланців наших, б'ючи чолом перед царем, твоєю царською величністю, просимо твою світлість прийняти нас під єдиновірну дужу та високу руку твоєї царської величності. І тепер Господь незвіданими своїми долями звершив обидві ці справи — у наших ворогів, ляхів, пиху збив і добру раду царському серцю подав. Ревнуючи за вірою православною, твоя царська величність зжалилась над церквами та над святими місцями та над народом єдиновірним і зволив нас, Богдана Хмельницького, гетьмана запорозького, та все Військо Запорозьке і єдиноплемінних росіян, під свою дужу та високу царську руку милостиво прийняти. І коли приближений твоєї царської величності боярин та намісник тверський Василь Васильович Бутурлін, окольничий та намісник муромський Іван Васильович Олеферов та думський дяк Ларивон Дмитрович Лопоухін з наказу твоєї царської величності приїхали до нас і грамоту твою привезли і безмежну милість царську нам сповісти-

ли та знамена військові і дарунки твоєї царської величності передали та довгі розмови про всякі справи повели з нами, то цим невимовно нас обрадували. І тоді ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і все Військо Запорозьке і увесь народ, у містах, містечках та селах начальство і сірома (з доброї, воїстину вільної спонуки та ідучи за бажанням нашим і без лукавства у серці) присягнули тобі, великому государеві, цареві та великому князеві Олексію Михайловичу, всієї Русі самодержцю, присягнули твоїй царській величності на вірність і ніякісінької зради не помишляючи щодо царів навколишніх, що хотіли нас собі підкорити, ми, помишляючи про них, як про невірних, дружно одного тебе, благочестивого великого государя і царя нашого, обрали, возлюбили і всім серцем своїм, силою та помислами приєдналися до твоєї царської величності.

І тому благонадійно дерзаємо думати, що коли що проситимемо у тебе, великого государя, царя нашого, у твоєї царської величності, то безмежно віримо, що одержимо, як у тому запевняв нас згаданий приближений твоєї царської величності боярин та його товариші і у тій певності нас утвердив. Тому посланців наших — суддю військового Самуїла Богдановича та полковника переяславського Павла Тетерю з їхніми товаришами — до пресвітлого лику твоєї царської величності виряджаємо з цією грамотою і просимо, аби ти, твоя царська величність, їм свої праведні очі показав та своє вухо милостиво прихилив і наші прохання вислухав. І все те, про що вони почнуть просити, ти, твоя царська величність, вислухай їх милостиво і нас,— Богдана Хмельницького, гетьмана Війська Запорозького з усім народом руським, з духовним та мирським людом, що перебуває у різних станах та твоєї монаршої милості жадає,— порадуй. Наші статути, привілеї та всякі свободи і маєтності люду мирського та духовного, що їх вони мали з давніх давен, ще від князівських часів та від панів благочестивих і від королів польських, і які вони в землях руських стверджували, заради яких ми з діда-прадіда свою кров проливали і які ми нині маємо і від яких відступитися не збираємося навіть під страхом смерті, і зараз заради цих прав лицем до землі припадаємо і щонайпокірніше просимо тебе, твоя царська величність, своїми грамотами закріпити усе те навічно. Бо твоя воля нам була обіцяна наближеним твоєї царської величності боярином та його товаришами. Вони говорили, що великий государ нас буде кра-

ще жалувати, аніж королі польські та князі давні, тільки ви чолом бийте та служіть вірно.

І вдруге, і втретє лицем до землі припадаємо і твою царську величність молимо, аби ти підтвердив грамотами усе, що просимо, і щоб ми надалі одержували все, що будемо просити у тебе, твоєї царської величності, у великого государя нашого. І щоб ми, Богдан Хмельницький, гетьман Війська Запорозького і все Військо Запорозьке і народ руський, що живе у різних станах, радувались твоїй безмежній щедрості і щоб тобі, великому государеві, твоїй царській величності всіляко сприяли і, щиро слугуючи, на ворогів ополчались та щоб заради тебе кров свою проливали і, під єдиним богом і під єдиним сонцем ходячи, щоб тобі, благочестивому монарху, твоїй царській величності, служили від роду й до роду во віки віків. А твою царську величність в свою чергу просимо, хай ми під покровом крила твого пробуваємо, як орлине гніздо під крилом орла, просимо прикрити нас, вірних твоїх підданих, своєю милістю і просимо захистити своїми збройними монаршими силами від своїх ворогів і боронити та у своїй милості тримати іще та іще просимо.

Багато чого в грамоті не написано, про те все тобі, великому государю, твоїй царській величності, повідають посланці наші. Ми ж, передаючи себе во віки віків невимовній та великій твоїй милості, господа бога молимо, аби Ваша царська величність на щонайясніших престолах пресвітлого царства російського многолєтствував та благополучно довгоденствував і усіх земних царів щоб мав собі за підрічних. Нехай так буде від нині і во віки віків.

Писано в Чигирині, місяця лютого у 17 день 1654 року.

А внизу підпис: Вашій царській величності безпосередні піддані і щонайвірніші слуги Богдан Хмельницький, гетьман з Військом Вашої царської величності Запорозьким.

Великий государ милостиво прийняв послів Хмельницького — і суддю генерального Самійла Богдановича, і полковника переяславського Павла Тетерю — і дав всьому війську малоруському свою монаршу грамоту (з підвішеною печаткою) на всякі вольності козацькі. Цю грамоту ствердив на чотирнадцять пунктів. Ось вони.

«Козаки з своїми вольностями та маєтностями мають своє право. Ні бояри, ні воєводи, ні стольники, що проживатимуть тільки в Києві та Переяславі, у їхні справи не втручаються. Козаків може судити тільки своє товариство та своя старшина — де є три козаки, то третього судять двоє.

Козацькі маєтки та їхні землі нікому не вільно відбирати. Прибутками з маєтків вільно можуть користуватися не лише козаки, а і, після їхньої смерті, їхні дружини та їхні діти. Діти та жінки їхні користуються волею, як і їхні батьки та предки, і ніхто ні в чому не може порушити права, що віддавна надані руськими князями та польськими королями людям духовним та мирянам.

Київський митрополит та все малоросійське духовенство прийматиме благословення святого патріарха московського, але святий патріарх московський у їхні права втручатися не буде.

По всіх містах від малоросійського народу у магістраті повинні бути війти, бургомістри, райці, члени та інші чиновники, котрі мають керувати трудовим людом і повинні збирати з-посеред нього (окрім козаків) побори на государя грішми та хлібом. Ці побори вони мають здавати в Києві та Переяславі.

Тими поборами має порядкувати не лише воєвода, а також і малоруські чиновники. Вони мають право відраховувати гроші на шістдесят тисяч козаків по три карбованці щорічно.

Гетьманові покласти платню у тисячу золотих червінців щорічно і віддати йому у підданство Чигирин та Чигиринський повіт.

Старшині генеральній та полковникам, старшині полковій та сотникам і хорунжим теж покласти річну плату згідно з чином.

На утримання артилерії, гармашів та артилерійської прислуги виділити місто Корсунь з повітом.

Гетьману, аби не мати збитків та не мати витрат, забороняється і приймати послів з навколишніх держав, і посилати їх туди. За винятком випадків, коли царська величність звелить гетьманові вирядити послів у ту чи іншу державу.

Гетьманові забороняється мати справу з кримським ханом (за винятком торговельних). Це для того, аби татари та ногайські кочівники не нападали на Малоросію з війною і не плюндрували її та людей у ясир не брали.

Якщо ж так трапиться, що з господньої волі помре гетьман, то козаки, шануючи давні звичаї, з-поміж себе оберуть

нового і повідомлять про це його царській величності. А царська величність накаже йому стати перед своїм найяснішим зором і пожалує гетьманові булаву та знамена і спеціальною монаршою грамотою затвердить його на гетьманування».

На всі пункти і гетьманові, і старшині, і всьому війську його царською величністю були видані на вічні часи привілеї, скріплені висячою царською печаткою. Були визначені також права та повинності трудового люду, описані звичайні повинності на користь царської величності та права і вольності кожної людини.

Дізнавшись про те, що Хмельницький і все Військо Запорозьке перейшли у підданство до царя-государя, король і хан поклали іти на Москву та на козаків з мечем та з вогнем. Цей задум Хмельницький довів до відома великого государя. Тоді великий государ наказав своїм московським силам на чолі з боярином Срібним та Хованським виступати на литовські землі, а боярина Василя Васильовича Бутурліна з великою силою надіслав до гетьмана Хмельницького. В свою чергу і гетьман Хмельницький від свого війська посилає до царської величності під Смоленськ Ніжинський та Чернігівський полки, а з ними дозволяє іти всім, хто хоче з інших полків. І охотників стільки назбиралося, що їх поділили на вісім полків.

Ж. Б. ШЕРЕР

ЛІТОПИС МАЛОРОСІЇ, АБО ІСТОРІЯ КОЗАКІВ-ЗАПОРОЖЦІВ *

(фрагмент)

Хмельницький дізнався, що завдяки своїм послам і подарункам польський король спромігся розірвати союз хана з козаками і що вони мають плани об'єднатися проти Росії, що король обіцяв не складати зброї доти, доки він не відновить владу хана над Астраханським царством, яке росіяни відібрали в татар, і що хан наказав своїм загонам: коли вони

---

* *Шерер Ж. Б.* Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців та козаків України або Малоросії. К., 1994. С. 211—215.

повертатимуться через Україну додому, забирати у неволю всіх козаків, яких вони зустрінуть, і руйнувати все, що їм трапиться по дорозі.

Щоб відвернути таку страшну біду, яка зібралася над його головою, гетьман Хмельницький негайно скликав усіх козаків, розповів їм про крайню небезпеку, яка загрожувала їм звідусіль, і сказав, що для врятування вітчизни, їхніх жінок, дітей і навіть їхнього власного життя вони мають єдиний засіб — піддатися під покровительство царя Великоросії.

Козаки одностайно схвалили цю пропозицію, і було вирішено, не гаючи часу, відрядити Григорія Гуляницького з кількома іншими комісарами від усього народу до російського царя, щоб запропонувати йому взяти під своє покровительство козаків і взагалі всю Україну за умов її цілковитої та повної свободи й збереження козацьких привілеїв.

Цар прийняв пропозицію, запевнив послів у своєму покровительстві, зробив їм гарні подарунки й наказав супроводити їх на зворотному шляху бояринові, тобто приватному радникові, Василеві Васильовичу Бутурліну й багатьом іншим боярам та шляхтичам великоруським, щоб остаточно обговорити з Хмельницьким та козацьким народом усі пункти, які були йому запропоновані. Ці посланці договорилися з Хмельницьким та козаками про всі пункти попередніх статей трактату і обіцяли їм від імені свого монарха взяти їх під покровительство Великоросії, лишаючи їх користуватися з усіх їхніх прав, привілеїв та вольностей без будь-якого винятку. Ці попередні статті було підписано у день Богоявлення 1654 р. у Переяславі, куди для цього приїхали Хмельницький та його помічники.

Царські посланці вимагали від Хмельницького та козаків лише їхнього слова та присяги вічно залишатися під покровительством Росії, назавжди відмовитися від покровительства Польщі й повністю розірвати союз із ханом Криму. За цих умов цар триматиме слово щодо всього обіцяного від його імені. Гетьман, його помічники та козаки прийняли ці умови з цілковитим задоволенням, вони дали своє слово й одразу промовили присягу, яку від них вимагали. Після того Хмельницький послав гінців в усі міста й містечка України, щоб увесь народ прийняв ту саму присягу. Великоруські послан-

ці зі щойно укладеним трактатом одразу повернулися до своєї країни, подарувавши перед тим козакам від царя чимало куниць, соболів та інших дорогих речей. Хмельницький і козаки зі свого боку щедро їх обдарували.

Вже у лютому Хмельницький послав цареві список усіх козаків з пам'ятною запискою щодо привілеїв, пільг і вольностей народу, щоб одержати їх підтвердження та ратифікацію як для нього самого, так і для його наступників. Цю пам'ятну записку склали Самійло Богданов, генеральний суддя, Павло-Петро, переяславський полковник, та інші підлеглі їм люди. Цар дуже милостиво прийняв цей список, схвалив і підтвердив усе, що від нього просили, заявивши, що козаки матимуть ті самі права, які мають великоруські піддані, і наказав послати їм листи-патенти такого змісту:

1. Козаки користуватимуться своїми давніми вольностями, привілеями, пільгами та судами, тобто їх буде судити в майбутньому, як раніше, їхня старшина зі своїми помічниками, і ні бояри, ні воєводи, ні жоден великоруський пан не має права в ті суди мішатися.

2. Якщо козак помре й залишить своє добро, своїх сестер, жінку, дітей та близьких родичів, то вони стають його спадкоємцями і від них не можна нічого вимагати чи заважати здійсненню угод та прав, які вони одержали від своїх князів та польських королів.

3. Московський патріарх не матиме ніякої юрисдикції ні над Київським митрополитом, ні над його священиками.

4. У малоруських містах відкупники та збирачі податків мають збирати гроші та майно, які надходитимуть у царський скарб.

5. З цих грошей цар платитиме шістдесяти тисячам реєстрових козаків по три карбованці щороку, гетьман одержуватиме тисячу дукатів і матиме Чигирин і все, що до нього належить. Помічникам, старшині, полковникам, сотникам або тим, хто виконує доручення, кожному буде видаватися платня відповідно до його звання.

6. Гетьман вже не прийматиме послів сусідніх держав, ні з Корсуня, а якщо випадково хтось до нього приїде, то він відішле їх до царя.

7. Гетьман зі свого боку не посилатиме більше послів до інших держав без згоди на те царя.

8. Гетьман не матиме більше ніякого зв'язку з кримським ханом. Він лише підтримуватиме з ним звичайну дружбу, щоб забезпечити Малоросію від татарських нападів.

9. Після смерті гетьмана козаки будуть вільні вибрати іншого на його місце. Про обрання гетьмана вони доповідають цареві, який нагороджує його булавою, прапором і шле йому віpчі грамоти.

10. Гетьман користується прибутками Чигиринського полку і володіє Чигирином з усіма прилеглими землями.

11. Козаки користуватимуться цілковитою свободою, всіма своїми привілеями, пільгами та перевагами, і ні цар, ні його наступники ніколи не зможуть відібрати навіть найменшої з них. Вони матимуть своє врядування згідно з їхніми звичаями та законами. Вони встановлюватимуть порядки в усій своїй країні, і жодна особа з Великоросії не має права в те мішатися.

Як тільки польський король і кримський хан одержали звістку про те, що Хмельницький піддався Великоросії, вони вирішили оголосити війну їм обом. Дізнавшися про їхній намір, Хмельницький негайно попередив царя, який наказав об'єднати своє військо у дві великі частини: одна під командуванням Хованського пішла на Литву, а друга на чолі з Бутурліним вирушила на з'єднання з Хмельницьким. Останній послав Ніжинський та Чернігівський полки з вісьмома іншими, а також багато козаків-добровольців під Смоленськ, щоб там зустрітися з царським військом. Командував цими полками віце-гетьман Іван Золотаренко, який одержав булаву та бунчук.

Цього самого року царському війську вдалося захопити місто Смоленськ.

Коли сталася ця щаслива подія, цар Олексій Михайлович виїхав з Москви, де поширилася чума, у В'язьму.

Г. КОНИСЬКИЙ

ІСТОРІЯ РУСІВ *

(фрагмент)

Після прибуття до Чигирина посланців Царських Гетьман Хмельницький скликав зараз чиновників і найповажніших Козаків од війська, що займали тоді всі уряди Малоросійські, і, оголосивши їм про прибуття до нього послів Царських, які запрошують його з військом і народом до поєднання з Царством Московським, і бувших раніше у нього посланців Турецьких і Польських разом з Татарськими, які вимагали у нього настійно поєднання з їхніми державами і піднесення з ними зброї на Царство Московське за їхні претензії, пропонував при тому, щоб чини і війська, прийнявши до зрілого розміркування всі тії вимоги чужоземні, вирішили одноголосно, котру з них вибрати корисну і заснувати на ній своє майбутнє становище. Бо «за обставинами сьогоденними треба нам бути неодмінно на чиєму-небудь боці, коли нейтралітет не приймається, та і на грядущу пору заздрість та інтереси сусідів не облишать нас у спокої та без спроб, як я й давніше про те вам казав, а тепер надія і самі ви бачите». Молоді чиновники та Козаки висловили першу згоду свою на поєднання з Турками, упевнюючи, що «у них військовий народ в особливій повазі та пошані, а для селян нема у них ні аренд Жидівських, ні великих податків та індуктів, які є в Польщі; а що найважливіше, то нема у них кріпаків і людей на продаж, або крестьянства, як у Московщині теє водиться; і все те видно і ймовірно в сусідніх Князівствах Молдавському і Волоському, котрі нам можуть правити за взірець. І коли нам, за словами Гетьмана, неможливо пробути самими собою без сторонньої протекції, то Турецька протекція є від всіх інших надійніша і пожиточніша, і, не дивлячись на їхнє бусурманство, кожен Турок, що заприсягнувся одною своєю бородою, ніколи вже присяги своєї не переступить і слова свого не зламає. Християнські ж клятьби і навіть присяги бувають лише маскою, під котрою хова-

* *Конисский Г.* Історія Русів/ Український переклад Івана Драча. К., 1999. С. 164—169.

ються лукавства, зрадництва і всілякого роду неправди; і найважливіші їхні дії, називані політикою та міністерією, що суттю своєю — один хитрий обман, і чим обман той виходить більшим і шкідливішим, тим уславлюються і звеличуються творці його, як найперші в державах і єдині у них розумні люди або великі міністри і політики».

Гетьман і старі урядники і Козаки, заперечуючи молодим різними і багатьма противенствами у вигодах Турецьких, од них прихованих, доводили їм, що «віддатися Християнам самовільно у владу невірних або заприязнитися і спілкування мати з ними є для Християнства гріхом смертельним і вчинком перед всім Християнством ганебним та соромотним і є майже те саме, що самогубство: бо, маючи з такими спілкування і єдність, неможливо ніяк не збочити з путі Християнської і не заразитися паскудством бусурманським; а *що є важливіше в світі, як не шанування батьківської своєї віри*. божественної і єдиної в людстві? Уважайте і слухайте, що Павло святий, сей обраний Апостол Христів, який подолав і звитяжив над усіма мудрецями світу сього доказами своїми про віру нашу Християнську, що сказав він наприкінці життя свого про власну віру свою у Христа. Він дякував Богові найщиріше, що «теченіє жительства скончах і віру соблюдох». А коли такий великий муж і такий ревнитель Божий і угодник Його, скріплюваний завжди благодаттю звище, коли він дякував Богові за шанування віри в Нього, то нам, грішникам сущим, *чи не треба всіляко дбати про шанування віри своєї*, котрою живемо, рухаємось і єсми? Але се говориться лише про велику віру нашу. А коли ми її роздивимось і в наших народах, себто коли, поєднавшись з невірними, *вдаримо на Царство Московське, на сей єдиний і вільний залишок держави Християнської, з нами єдиновірної*, і підкоримо його під таку кормигу Магометанську, в якій перебувають наші єдиновірні Ієраршества: Константинопольське, Єрусалимське, Антіохійське і Олександрійське, то що ми тоді будемо перед лицем світа? Воістину, не що інше, як тільки притча во язиціях і посміяння в людях і будемо ще окаянніші від народів Содомського і Гоморського, погублених правосуддям Божим з такою лихою грозою. *Та й самі тоді зостанемося, як обламаний корабель в просторому морі*, гнаний з усіх сторін бурею і позбавлений

пристановища та надії на порятунок, і будемо те саме, що були після нашестя Батиєвого під владою Татарською, себто невільники в Богослужбі і Християнстві або *відступники і раби неключимі, що гинуть з душею і тілом».*

Мова Гетьманська і старих людей зворушила, нарешті, молодих протиборців до сліз. Чимало з них з риданням говорили і повторяли Гетьману: «Право судили єсте, і праві путі ваші: да будуть по глаголу вашому і мнєнію!» Гетьман, скориставшись із пом'якшення сердець, доручив Самуїлові Богдановичеві та Полковникові Переяславському Павлові Тетері написати договірні статті з Царем Московським і подати їх на розгляд його і всієї Ради Малоросійської. Вони написані і по апробації Гетмана з радою оголошені послам Московським, котрі, погодившись з усім, у них написаним, *підтвердили присягою своєю від особи Царя і Царства Московського про вічне і непорушне шанування умовлених договорів.* А тому вимагали вони взаємної присяги від чинів і народу Малоросійського в рівномірному дотримуванні тих угод. Статті договірні підписані Гетьманом і чинами Січня 6-го дня 1654-го року, і присяга тоді ж ними учинена; а решті чинів і війську призначене збірним місцем місто Переяслав, де б всі вони також присягали в присутності послів і дістали від них подарунки Царські. Але посли вимагали при тому, щоб і Військо Запорозьке мало спільно з Малоросією згоду на договори і присягою підтвердило. Одначе на таке сказав Гетьман зі всіма чинами, що *«Запорожці у нас люди невеликі,* і для того в діло се ставити їх ні для чого, бо вони *з нас набираються і до нас повертаються,* а дещиця проміж них чужоземців майже мізерна, до цього діла ненадійна і до всіх зобов'язань не здібна; і се поважається у них верховною вольницею і, так сказати б, їхньою поживою».

Статті договірні складаються з багатьох пунктів, але екстрактом з них служать для Козаків і їхніх начальників та народу лише три. *Перша:* аби пробувати їм на всіх колишніх угодах і пактах, уложених з Польщею і Литвою і затверджених привілеями Королів Польських і Великих Князів Литовських, і по них користуватися всіма перевагами і свободами вічно і без жодної одміни; *друга:* щоб власність всіх родів, маєтків їхніх і придбання їх непорушно при них і нащадків їхніх пробувала вічно під охороною *прав* їх старода-

вніх *Руських, Литовськими званих*, і по них шафовати ними і всякими способами користуватися було б вільно і безборонно; *третя:* щоб у діла їхні та судилища ніхто інший не входив і не мішався, а самі вони судитися і управлятися між собою повинні за своїми правами і своїми обраними з-поміж себе суддями та начальниками. Серед переваг уряду національного покладено, між іншим, такий пункт: «Коли ми, Гетьман із старшиною і військом, кому за службу надамо хутір, млин або село, а він почне просити Государя про подтвердження, то Государ нехай зволить теє потвердити». Нарешті, долучено статтю і про Шляхетство Польське, що залишилось через єдиновірство в Малоросії, щоб йому бути тут при своїх правах і привілеях, рівних з природною Шляхтою і під протекцією війська. Але стаття ця була згодом громовим ударом для уряду і найгіркішою пілюлею для тих, котрі її допустили і в протекцію свою таких зловмисних людей прийняли. Вони подякували і відплатили їм точно так, як стародавні племена Хананейські і Аморейські відплатили племенам Ізраїльським за тую милість, що тії їх не вигубили, а, зглянувшись, полишили коло себе. Шляхетство теє, бувши завжди серед найперших чинів та посад в Малоросії і серед її військ, підводило під уряд її чимало мін підступами своїми, контактами та відвертими зрадами, задуманими на користь Польщі, а народові дало випити найгіркішу чашу запроданства і введенням його у підозру, недовір'я і в найбільш тиранські за те муки, урядом верховним по необачності над ним учинені, бо всім замішанням, неладові і побоїщам в Малоросії, що після Хмельницького сталися, саме вони були причиною; і як їхні не заховані сіті та підступність від народу, але він пізнав винуватців, кількох знищив і заспівав, нарешті, тую втішну для себе пісеньку, яка значить більше, аніж її простота:

Да не буде лучче,
Да не буде краще,
Як у нас на Вкраїні:
Нема Панів,
Нема Ляхів,
Не буде й ізміни...

Ненависть Польської Шляхти не переставала і згодом переслідувати Малоросіян, а особливо Козаків, у всіляку

пору, і невдачі з боку уряду і спокус народних хоча дещо принизили їх, але не зовсім знищили. Вони спроквола ввійшли знову у всі уряди і командування Козацькі і, посідаючи серед них і серед чиновників, які з них вийшли, першенства і привілеї, чванячись самою породою своєю і едукацією, забули і затьмили врешті-решт те, що вони є зайдами в землі чужій і залишені в протекції тих, кого зневажали і ненавиділи і котрі могли і мусили були вигнати їх або винищити під час революції, але утримувані від того одною вірою і поблажливістю Гетьмана Хмельницького, вельми любленого народом. Плодом поверховості їх над природними чиновниками і шляхтою було приниження сил у власній своїй землі і в своїх природних правах і привілеях. Їм позаздривши і приревнувавши, багато із природних Малоросіян, а особливо із поповичів, котрі вибились у чиновники завдяки інспекторіям, пристали до їхньої системи і, достосувавши абияк прізвища свої до Польських, стали гоноритися їхнім походженням. А до сих ще премногії виниклі з Жидівства, змушені хреститися в час минулих над ними масових вигублень, і поверстані в Шляхту відомим про перехрестів статутовим артикулом, склали, нарешті, із помішання всіх язиків і порід єдиний бич для Козаків і всіх Малоросіян. Вони, керуючи ними у всіх урядах і керівництвах і збагатившись побіля них всілякими хитрощами, а особливо користуючись тих простотою і підлеглістю, відняли у них всі права їхні Шляхетські природні, що од найдавнішої давнини були у них безперервно і під титулом лицарства всіма угодами і привілеями їм підтверджені, привласнили їх своїм лише народам. А наостанку, витиснувши багатьох із них на слободи та інші провінції, решту довели до того стану, в котрому вони і нині перебувають. Відпускаючи Гетьман послів Царських з договорними статтями, обдарував їх щедро Азіатськими і Польськими речами, вельми коштовними, і з ними послав своїх посланців Суддю Гонзевського і Полковника Тетерю з вдячним до Царя адресом, в якому, пояснивши про все, з послами ним учинене на користь об'єднаної нації, просив при тому Царя про ратифікацію і підтвердження договірних статей відповідними своїми грамотами, котрі від Царя в незагайному часі Гетьманові через його посланців і прислано. І Цар, затверджуючи у них се, договорами

означене, виявив при тому відверту вдячність свою до Малоросійських чинів і народу, зрівнявши їх особистими привілеями з боярами, дворянами і всіма ступенями Московськими, або Великоросійськими, чого в договорах не було пояснено, а вміщалось теє в пактах з Польщею і в привілеях Королівських, статтями затверджених, де кілька разів узаконено і потверджено, що поєднуємося, яко рівний з рівним і вільний з вільним. Ратифіковані статті і Царські грамоти після отримання їх опубліковані були у всій Малоросії з належними урочистостями, і копії з них залишені в Архівах всіх урядів, а оригінали віддано в архів Трибуналу Малоросійського під охорону національного присяжного архіваріуса, які з багатьма іншими національними документами і зберігались з такою пильністю понад сто літ, але наостанку при частих змінах Малоросійського Трибуналу, або уряду, і за намовою антипатріотів народних, котрі витворилися із помішання Поляцтва та Жидівства, стали вони приховані в іншому сховищі.

Поєднання Малоросії з Царством Московським занепокоїло всі майже двори Європейські. Система про рівновагу Держав починала уже тоді розвиватись. Царство Московське, хоча само по собі і не мало ще у сусідів важливого значення, яко зруйноване і принижене недавніми жахами самозванців і міжусобиць, одначе заздрість сусідів, які знали простору розлогість поєднуваної з ним Малоросії та її велелюдство з таким хоробрим і мужнім воїнством, не залишалась без своїх дій. І скільки Польща не набридла сусіднім державам тривогами своїми та несталим правлінням, але всі бажали краще мати справу з сею республікою, приреченою на повсякчасні видозміни, аніж бачити в Росії державу абсолютну, раптово піднесену до рівня Царств могутніх і страшних, без всіляких при тому втрат і збитків, і немовби з небес таким безцінним даром збагачену. І тому Гетьман Хмельницький з усіх боків атакований був наріканнями та погрозами за свою протекцію, і од багатьох Дворів були вимоги, аби вернувся він до попереднього нейтрального стану; а з боку Турецького, Польського і Кримського оголошена війна йому разом з Царством Московським, і Хмельницький змушений був декілька разів проказувати зі скорботою відомі слова царя Давида: «Тісно мені звідусюди!»

А. РИГЕЛЬМАН

ЛЕТОПИСНОЕ ПОВЕСТВОВАНИЕ О МАЛОЙ РОССИИ *

(фрагмент)

Глава 20

Хмельницкий, собрав Раду, объявляет еще всем свое желательное намерение, чтоб конечно отдаться в вечное подданство российскому государю, на что все и согласились

Но Бог воспяти лукавые коварства, обратил в иной путь и поставил так, как было Ему известно в неисследимом Его совете, потому что предвидел уже Хмельницкий и знал наперед, в какой конец татары дают ему помощь и что тем более своей корысти от обоих сторон ищут, нежели христианам добра желают, так как — их природные враги от сущего племя агарянского. К сему и то Хмельницкому известно было, что хан некогда обещался королю по-прежнему Польше покорить Украину. Всего сего избежания ради, усильно вознамерился третично просить у российского двора с тем, чтоб принять его и всю Украину в подданство и покровительство его царского величества неотменно. Для чего немедленно собрал всех старшин и полковников своих к себе и, усоветовавшися с ними, об оном при собрании потом рады, или сбора войска своего, объявил им с тем, что, как известно уже всем, какие налоги и бедствия терпят они от поляк и какие чрез то тяжкие войны с ним происходили, притом и то не безизвестно уже, что и союзник их, хан крымский, подкупом от них на польскую сторону передается, единственно для того только, чтоб их и всю Украину наперед истощить, а потом и Польщу приведши в изнеможение, самому обладать и сделаться повелителем их и прочим, того ради положили есми намерение подлинное, препоруча себя, отдать в вечное подданство прямому всея России наследному и православному царю и великому князю московскому, да им защитимся от римлян, поляк и от бусурман, татар и турок, и тех избавим-

* *Рігельман О. І.* Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі. К., 1994. С. 217—223.

ся, и будем свободны от всякого их порабощения и неволи. На что все единодушно согласились и сказали, да пошлют с прошением еще до царя московского с тем, чтоб принял их в подданство и покровительство свое навеки.

По вышеупомянутому всего войска приговору Хмельницкий посылает к царю в Москву посланцами старшин своих о совершенном принятии их всех в вечное подданство российское

И по сему тотчас Хмельницкий послал, при самом начале 1654 года, паки в Москву к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу нарочных с челобитьем: старшину Григория Гуленицкого и писаря войскового Ивана Виговского с товарищи, прося, чтоб принял всю Малороссию его и все Войско Запорожское в вечное свое твердое владение, подданство и покровительство и тем бы освободил из-под ига и неволи польской. А для подлинной в том имоверности и утверждения присягою их прислал бы государь бояр своих к нему, кого ему угодно, и в залог принял бы от них город Киев и Белую Церковь.

Челобитье Малороссийское охотно царем приемлется

И хотя по первому и второму прошению Хмельницкого об оном не успевало, затем что имелся тогда у России с Польшею твердо установленный мир, которого нарушить без важной причины было невозможно, точию, когда уже поляки подали повод к нарушению оного союза, в самое то время подоспело сие третичное от Хмельницкого челобитье, по которому его царское величество уже изволил охотно то принять.

Собрание всего российского духовного и мирского сигклита к царю на совет о приеме в подданство Малой России

И для того октября в 1 день, призвав к себе святейшего Никона, патриарха Московского и всея России, митрополиты, архиепископы и освященный весь Собор, притом бояр, околничих, думных людей, столников, стряпчих, дворян московских, жилцов выборных посадских, кои все сии последние были выборные ж, и в Грановитой палате с ними об оном советовать изволил и представлял им то, что в прош-

лых и во оном, 1653, году к нему, государю царю и великому князю, гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское били челом с большим молением и прошением тем, что король польський со всеми своими панами, войском и Речью Посполитою на святые Божие церкви и на православную христианскую веру греческого закона восстали и гонение начали делать великое: святые восточные церкви во многих местах запечатали, а в иных унию учинили, их же Войско Запорожское начали от истинного православного закона греческого исповедания отлучать и неволить к своей римской папежной вере, всякое гонение и поругание делают нестерпимое. За что Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское, соединясь вкупе, за святые восточные церкви и за православную веру греческого закона противу короля и польских и литовских людей восстали. От чего король польский с панами, воинством и вся Речь Посполитая с ними с гетманом Богданом Хмельницким и всего Войска Запорожского козаками под Зборовом помирились и присягали на том, чтоб королю, панам, войску и всей Речи Посполитой святые восточные церкви не разорять и на веру греческого исповедания не наступать, и им, козакам и всем православным христианам, гонения не делать, так равно и к своей римской вере не принуждать. Но после того миру король, паки и все общество их, в присяге своей не устояли: которые церкви в договоре написаны из унии отдать, по-прежнему оных не возвратили, а которые немногие церкви и отданы были, и те отняты опять в унию, и хотят церкви греческого закона совсем, как равно и веру оную, истребить. Для чего, собрав войско свое на них, многие города, местечки, села и деревни разорили, церкви святые обругали и осквернили, и пусты учинили и греческого закона духовных и мирских людей многих невинно замучили, и всякое злое поругание делали. А потому чтоб его величество гетмана Хмельницкого и все Войско Запорожское пожаловал, видя их погибель, над ними умилосердился, велел их принять под свою царскую высокую руку с городами и с землями, чтоб православную веру и святые церкви гонителям их и клятвопреступникам разорить не дать. А они ему, великому государю царю и великому князю всея России, хотят служить и за него, государя, против всякого неприятеля стоять вовеки.

Соизволение царское о принятии черкас

И сие государем царем всему сигклиту своему объявлено будучи, и то, что царское соизволение его есть, чтоб восприять совершенное заступление за единозаконцев своих, черкас, и, защитя их, принять под свою царскую руку в державство, так как издревле принадлежащих российским государям и отчину свою, и тем церковь и веру православную от поляк, как равно Войско Запорожское от угнетения их всех и напрасного кровопролития и разорения земли, а паче от поругания веры, заступить, и на оное требовал от присутствующих с ним их мнения, на что все, слыша сие, согласно его величества благоволению согласовались и к скорейшему исполнению его царской воли подтвердили.

На то следует повеление царское

По чему государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всея России самодержец, указал принимать гетмана Богдана Хмельницкого с полковниками, писаря войскового со всеми старшинами и козаков, как равно Киев и иные города, коими гетман и все Войско Запорожское владеют, и живущих в них черкасских людей, мещан и все посполитство ко утверждению навсегда верными быть, к присяге привесть ехать боярину Василью Васильевичу Бутурлину да стольнику Ивану Алферьеву, и думному дьяку Лариону Лопухину.

Послы Хмельницкого представлены царю

А 4 числа для объявления у государя царя были в золотой палате присланные от Хмельницкого посланники, при чем пожаловал из стольников в окольничие Ивана Васильевича Алферьева.

Объявление послам о принятии их в подданство

И указал государь думному посольскому дьяку Алмазу Иванову им объявить свое государево жалованье, что гетмана Богдана Хмельницкого и Войско Запорожское пожаловал велел их принять под свою государеву высокую руку и посылает для того к ним своего царского величества ближнего боярина и наместника тверского Василья Васильевича Бутурлина да окольничего и наместника муромского Ивана Васильевича Алферьева, и думного дьяка Лариона Дмитриева сына Лопухина.

Объявление войны противу Польши

А для обнародования, что Польша причиняет всякое притеснение и неправду черкасам, живущим в Малой России, а паче, что истребляют церкви и веру православную и силою приводят их в унию и холопство, также за поношение поляками чести и унижение царского титула, и что оставлено королем на требование российских послов по сеймовому уложению и по конституции, и по установленным грамотам и договорам без всякого удовольствия, указал государь 5-го числа при присутствии своем объявить в соборной Успенской церкви за то Польше войну с церковным молением, чтоб Всевышний даровал на врагов его и его подданых победу и одоление, для чего тут же велено было заблаговременно собрать силы российские и приступить оным к рубежу неотменно мая к 20 числу, а оттоль уже назначенным к той войне боярам и воеводам вступить с войсками в Литву и промышлять там над литовскими людьми и городами, при котором случае те самые, коим быть при той войне главными начальниками, удостоились быть у царской руки, и с тем отправлены ко исполнению дела того, о чем, для ведома, государь писал с жалобою и к цесарю, и к королю шведскому, так равно и к прочим дворам.

Отправление послов царских и Хмельницкого в Малую Россию для принятия всего войска в подданство свое присягою

А 9-го числа также в Успенской соборной церкви, по совершении молебного пения, боярин Бутурлин, окольничий Алферьев и думной дьяк Лопухин, так равно и посланники Хмельницкого, были у его величества руки ж и отправлены в малороссийские Черкасы к гетману Хмельницкому и ко всему Войску Запорожскому с тем, чтоб всех там под царскую руку принять и в верности к присяге привесть, и в том подписками утвердить. А при том его величество с ними послал свою жалованную грамоту, знамена, булаву и прочие войсковые клейноты с тем, если во всем беспрекословно по воле монаршей гетманом Хмельницким и всем Войском Запорожским исполнено будет, пожаловать их теми войсковыми знаками, и приемлются под высочайшую державу

его царского величества всероссийского так, как истинные сыны отечества, в вечное подданство и покровительство.

Со оными послами посланы были, а именно:

с Бутурлином — стольники князь Григорий Григорьев сын Ромодановский, князь Феодор Никитин сын Борятинский, Феодор Володимеров сын Бутурлин, Михайла Михайлов сын Дмитриев, князь Алексей Юрьев сын Звенигородский, Василий Яковлев сын Колтовский, Василий Петров сын Кикин, стряпчий Михайла Петров сын Воейков; дворяне князь Данила Матвеев сын Несвицкий, князь Василий Дмитриев сын Горчаков, Денис Петров сын Тургенев;

с окольничим Алферьевым — стольник Иван Степанов сын Телепнев, стряпчие Тимофей и Андрей Ивановы дети Спасителевы, дворяне Иван Степанов сын Исленьев, Федор Богданов сын Глебов, князь Семен Никитин сын Болховский, Максим Савинов сын Ладыженский;

с думным дьяком Лопухиным — сын его, стольник Левонтий Ларионов сын Лопухин.

Да при двух первых послах с приказом голова стрелецкий Артемон Сергеев сын Матвеев.

Особые воеводы посылаются в Киев

По отправлении ж боярина Трубецкого и окольничего Алферьева с товарищи послал государь декабря 18 числа, для принятия в свое управление, в Киев, в осадные, бояр своих — наместника ростовского князь Федора Семеновича Куракина, наместника ж галицкого князь Федора Федоровича Волконского да дьяка Андрея Немирова, и к руке при отправлении их удостоил.

По прибытии послов в Переясловле собрана Рада, и с присягою в подданство российское отдаются

Хмельницкий же, коль скоро об оном сведал, тотчас прибыл сего дня в город Переясловль и туда для великих оных послов собрал всех своих старшин, полковников, сотников и разного звания начальников, также и козаков, и во оной Раде, по прочтении и объявлении к ним присланной царской грамоты и по принятии жалованных знамен и прочего, а начальникам всем — соболи, охотно учинили того ж часа всем обществом своим, в церкви Успения Пресвятыя Бого-

родицы, при присланных от государя, в истинном желании своем быть вечными подданными его царскому величеству всероссийскому и наследникам его, присягу 1654 году генваря в 6 день. И тотчас по всем полкам разослали стольников с приданием к ним козаков, дабы как козаки все, так и войты со всем посполитством учинили на вечное подданство, что по всей Украйне живущие все россияне присягою ж себя утвердили и вечно под российскую державу охотно отдалися.

Которые города при посланных всем народом своим присяги учинили, тому посланные сделали опись и по возвращении своем оную сообщили боярам.

Уведомление царю от послов о принятии Войска Запорожского с городами в подданство

По окончании того дела боярин Бутурлин и окольничий Алферьев с товарищи послали к государю царю и великому князю Алексею Михайловичу всея России с стрелецким головою Артемоном Матвеевым, с тем, который, прибыв генваря 18 дня к его величеству, бывшему тогда походом в селе Хорошове, письменным донесением государя уведомили, что по его царскому указу как гетмана со всеми его старшинами, так равно и все Войско Запорожское со всем посполь-ством, с землями и городами под державу его величества с описью приняты и в том присягою утверждены. А сколько городов ведомства Войска Запорожского в их бытность в подданство отдались, приложили при том роспись нижеследующим порядком:

полку	Браславского	—	31 город
	Белоцерковского	—	19 городов
	Корсунского	—	19 мест
	Черкасского	—	5 мест
	Переясловского	—	11 мест
	Нежинского	—	16 мест
	Миргородского	—	12 мест
	Киевского	—	22 места
	Черниговского	—	7 мест
	Кропивянского	—	9 мест
	Полтавского	—	15 мест

А в с е г о: 166 городов.

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ

Д. БАНТЫШ-КАМЕНСКИЙ

ИСТОРИЯ МАЛОЙ РОССИИ *

(фрагмент)

Глава XX

Исполнилось желание Хмельницкого и малороссиян: 9 октября 1653 года отправлены были в Украйну, для присоединения оной к России, царские полномочные: ближний боярин и наместник тверской Василий Васильевич Бутурлин, окольничий и наместник муромский Иван Васильевич Алферьев и думный дьяк Ларион Дмитриев, сын Лопухин.

Свита послов состояла из следующих чиновников: при Бутурлине было семь стольников, один стряпчий и три дворянина; при Алферьеве: стольник, стряпчий и четыре дворянина; при Лопухине — стольник. Сверх сего в посольстве находились: тогдашний голова московских стрельцов Артамон Матвеев, три сотника, два переводчика и двести стрельцов.

Декабря 31 российское посольство приблизилось к Переяславлю. За пять верст от сего города полковник Павел Тетеря ожидал полномочных с сотниками, атаманами и шестьюстами казаков. Когда послы начали подъезжать к тому месту, где развевалось полковое знамя, полковник и старшины казацкие сошли с лошадей; музыканты заиграли в трубы, ударили в литавры. Тетеря приветствовал послов речью. Вблизи городских ворот расставленные по обеим сторонам казаки производили беглый огонь из ружей; пред въездом в город протопоп переяславский Григорий и все духовенство встретили послов в полном облачении, с крестами, образами, хоругвями. Народ заглушал пение

---

* *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. М., 1903. С. 202—208.

церковнослужителей радостными восклицаниями. Послы вышли из дорожных экипажей, приложились к крестам и иконам; протопоп окропил их святою водою и произнес речь, в которой, описывая желание малороссиян поступить под крепкую руку Великодержавного, Благочестивого Царя, изъявлял общую радость по случаю прибытия послов для совершения сего великого дела и приглашал их в богоспасаемый град. Послы шествовали в город за образами при колокольном звоне во всех церквах. Перед ними несли царскую икону, изображающую Спасителя. В соборе Успения Пресвятой Богородицы духовенство переяславское молилось о здравии и долгоденствии Царя, Царицы и Благоверных Царевен. Из собора послы отправились в своих экипажах на подворье в сопровождении полковника, сотников, атаманов, казаков и народа, при громе орудий, на площади расставленных. Хмельницкий находился в Чигирине, не мог встретить послов по причине хилости льда, покрывшего тогда Днепр.

Января 6 гетман приехал вечером в Переяславль, и вслед за ним — генеральный писарь Иван Виговский, прочие старшины, полковники и сотники малороссийские. 7 числа Хмельницкий посетил послов *запросто* и условился, каким образом должен происходить обряд торжественного присоединения Малой России к Российскому государству.

В назначенный день, января 8, гетман пригласил к себе на рассвете всех старшин для совещания: положено собрать народ и объявить оному о предпринимаемом важном деле. Раздался барабанный бой, с час продолжавшийся; народ стекался со всех сторон к дому гетмана. Хмельницкий явился под своим бунчуком, среди многочисленного собрания, в сопровождении старшин и всех полковников, и произнес речь, в коей сильно описал претерпенные малороссиянами от поляков бедствия, объявил о желании трех государей: султана турецкого, короля польського и хана крымского обладать Украйною, равно как и о согласии Российского Самодержца присоединить сию страну к своим обширным владениям. Речь свою кончил он следующими словами: «Кроме его царския высокия руки благотишнейшаго пристанища мы не обрящем, а будет кто с нами не согласует теперь, куды хочет, вольная дорога!»

«Волим» ,— воскликнул единогласно народ ,— под Царя Восточного, Православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирать, нежели ненавистнику Христову, поганину достаться».

Тогда Хмельницкий с генеральным писарем Иваном Виговским, обозными, судьями, есаулами, полковниками, сотниками и атаманами отправился к российским послам, принял от них, с величайшею радостью, государеву грамоту , поцеловал оную и, распечатав, отдал Виговскому, с тем чтоб она была прочтена вслух при всем войске Запорожском. Потом боярин Бутурлин спросил гетмана, старшин и войско от имени государя о здравии их и в произнесенной речи объявил, что «Великий Государь, Его Царское Величество, вступаясь за православную христианскую веру, гонимую королем Яном Казимиром, велел принять под свою высокую руку гетмана Богдана Хмельницкого и все войско Запорожское с городами и с землями, будет вспомоществовать им против недругов ратными людьми». Слова сии исполнили восторгом Хмельницкого и малороссиян; хваля милосердие государя, они спешили излить благодарность и пред алтарем.

Из посольского дома гетман поехал с российскими полномочными в карете в соборную церковь, где шел к ним навстречу переяславский протопоп Григорий с прочим духовенством. Вступя в храм, казанский — преображенский архимандрит Прохор, рождественский протопоп Андриян, прибывшие с послами, и протопоп Григорий, в полном облачении, окруженные священниками и дьяконами всех церквей переяславских, готовились уже начать торжественный обряд приведения к присяге малороссиян по чиновной книге, присланной государем, как гетман Хмельницкий обратился к послам с требованием, *чтоб они присягнули наперед за царя Алексея Михайловича в том, что Его Величество не выдаст их польскому королю, не нарушит их вольностей и даруетим на их маетности свои грамоты.* Неожиданное сие предложение изумило послов. Они объявили, что никогда не присягнут за государя; что гетману и говорить о том непристойно; что подданные повинны веру дать своему государю, который не оставит их жалованьем, обороною против недругов, не лишит вольностей, маетнос-

тей, ими владеемых. Гетман изъявил желание поговорить о том с полковниками и со всеми людьми — и вышел из церкви. Вскоре явились к послам полковники переяславский Павел Тетеря и миргородский Григорий Сахнович с тем же требованием. Российские полномочные объявили, что сего никогда не бывало; что одни только подданные присягают государю, но неприлично за государя присягать подданным. Полковники ссылались на королей польских. Послы отвечали: короли польские не верные и не самодержцы, не хранят присяги своей, а государское слово переменно не бывает. Полковники говорили: гетман и они дают в том веру, но казаки не верят; сии последние домогаются присяги за государя. Ответ послов состоял: «что Российский Самодержец для православной христианской веры и святых Божиих церквей изволил принять их под свою высокую руку по их челобитью, и им надлежит помнить сию милость великого государя, следует служить ему и всякого добра желать, войско Запорожское к вере привести, а незнающих людей от непристойных речей унимать». Полковники Тетеря и Сахнович отправились к гетману и вскоре, вместе с Хмельницким и с старшинами, возвратились в храм, чтоб присягнуть на Евангелии в вечном подданстве государю и его наследникам, причем Хмельницкий, также многие старшины, произнесли со слезами клятвенное свое обещание. Разительны примеры недоверчивости малороссиян и их предводителя, объясняющей характер народа, и твердость бояр, умевших поддержать достоинство обладателя России!

Приняв присягу, гетман отправился обратно в посольский дом с российскими полномочными в карете, за которою шли полковники и прочие казацкие чины. Боярин Бутурлин вручил гетману присланные ему от государя: знамя, булаву, ферязь, шапку и соболя, причем говорил Хмельницкому разные приветствия. С посольского двора гетман шествовал до занимаемого им дома, имея на себе пожалованные ему ферязь и шапку и держа в руке булаву. Царское знамя развевалось пред им; старшины, полковники и народ провожали его с радостными восклицаниями.

Того ж 8 января и в следуюший день приведены были к присяге сотники, есаулы, казаки и мещане, в Переяславе находившиеся. После сего российские послы, раздав каза-

цким старшинам царские дары, послали стольников, стряпчих и дворян во все малороссийские города и местечка для приведения к присяге жителей оных, предоставив себе Киев, Нежин и Чернигов.

Царские полномочные предприняли путешествие из Переяславля в Киев 14 января, в сопровождении назначенного киевского полковника. К ним выехали навстречу, 16 числа, за десять верст не доезжая древней столицы Владимира, тысяча казаков с сотниками и девятью знаменами, а от Златых ворот версты с полторы: киевский митрополит Сильвестр Коссов, черниговский епископ Зосима, печерский архимандрит Иосиф Тризна, игумены и наместники разных монастырей. Здесь митрополит приветствовал послов краткою речью. У Златых ворот встретило их все духовенство киевское с крестами, образами, хоругвями и святою водою. Полномочные присоединили царскую икону к прочим и пошли за митрополитом к Софийскому собору.

По прибытии в собор, митрополит облачился и служил в присутствии послов молебен со всем духовенством. Провозглашено было многолетие Царю, Царице, Царевнам. Тогда первый посол, боярин Бутурлин, подошел к Сильвестру и спросил его, почему он, митрополит, в то время, как гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское неоднократно просили Великого Государя, Его Царское Величество, о принятии их под государеву высокую руку, никогда о том не бил челом, не писал и не искал себе милости царской? Митрополит отвечал, что происходившая переписка между государем, гетманом и Войском Запорожским ему не была известна, а ныне он за Государево многолетное здоровье и за Государыню Царицу, и за Благоверных Царевен должен Бога молить». Бутурлин, после сего, спросил от имени государя митрополита, епископа черниговского, печерского архимандрита и прочее духовенство о здравии их и на сделанный ему вопрос о здравии царя отвечал удовлетворительно. Сие древнее обыкновение существовало еще в то время в отечестве нашем: оно означало особенную милость государя, чему может служить доказательством предварительное удостоверение посла в преданности к престолу духовенства малороссийского. Когда полномочные возвращались из собора в посольский дом, в сопровождении полков-

ников и казаков, с распущенными знаменами, на воеводском дворе, где прежде имел пребывание Адам Кисель, палили в честь их из пушек.

Января 17 приведены были к присяге в вечном подданстве России: сотники, есаулы, атаманы, казаки и мещане киевские. В тот же день послы отправили к киевскому митрополиту стольника Кикина и к печерскому архимандриту подьячего Плакидина с требованием, чтоб они прислали, для приведения к присяге, шляхту, слуг и всех дворовых людей, у них живущих. Недоброжелательство сих духовных к Российскому Самодержцу обнаружилось. Митрополит и архимандрит отвечали, что, переговоря вместе, уведомят послов.

Прошел день — ответа не было. Послы возобновили свое требование — 18 числа, чрез подьячего Плакидина, велели объявить митрополиту и архимандриту, что они обязаны вспомоществовать Его Царскому Величеству в великом деле соединения православного христианства, должны склонять к добру подвласных им людей, а не отвращать от оного. Митрополит упорствовал; подкреплял отказ свой тем, что шляхта, слуги и дворовые люди его не принадлежат к Софийскому дому, служат ему за получаемую собственно от него плату и потому не годится им присягать царю. Плакидин доказывал митрополиту непристойность речей его, говорил, что ему следовало упредить своими людьми казаков и мещан киевских, а не противиться в то время, как весь город принял уже присягу. Митрополит обещал, переговорив о том с печерским архимандритом и с прочим духовенством, уведомить полномочных чрез своего посланца. Ответ печерского архимандрита был в той же силе: он поговорит с митрополитом и известит послов.

Надлежало действовать решительно: один из полномочных, думный дьяк Лопухин, отправился к Сильвестру для убеждения его. Сильно говорил посол: угрожал митрополиту опалою царя, местью гетмана. Митрополит продолжал упорствовать, говорил, что шляхта и дворовые люди его — вольные, что он их к вере не пошлет; что в паствe его много епископов и духовенства в городах литовских; что если король узнает о данной присяге шляхтою и дворовыми людьми его, то велит изрубить тех епископов и духовенство, и он, митрополит, обязан будет отвечать за души их Богу.

Лопухин уговаривал митрополита иметь свидание с боярином Васильем Васильевичем Бутурлиным. Сильвестр отвечал, что ему не для чего видеться с боярином; что шляхту и дворовых людей не пошлет к присяге. Лопухин оставил митрополита с большою досадою, не принял даже от него благословения.

Страшась последствий и восчувствовав вину свою, Сильвестр согласился, января 19, исполнить волю послов: шляхта, слуги и дворовые люди его и печерского архимандрита тогда ж приведены были к присяге. Послы на другой день выехали из Киева. На дороге в селениях и местечках везде встречали их священники с образами, хоругвями и святою водою, казаки с знаменами, трубами и литаврами. За пять верст от Нежина выехал к ним 23 января шурин гетмана, нежинский полковник Иван Золотаренко; у городских ворот протопоп приветствовал речью; в самом городе палили из пушек в ознаменование торжественного их прибытия. То же происходило и в Чернигове 28 января. Совершив возложенное поручение, полномочные предприняли в конце того месяца обратный путь в Россию.

Хмельницкий, по отъезде российского посольства из Малороссии, отправил от себя к государю своих посланников: генерального судью Самуила Богдановича и переяславского полковника Павла Тетерю. Они прибыли в Москву в первых числах марта с гетманским просительным письмом о подтверждении малороссийских прав и с договорными статьями.

Царь Алексей Михайлович уважил просьбу покорившегося ему единоверного народа: даровал малороссиянам и предводителю их разные милостивые грамоты, утвердил статьи, присланные от Хмельницкого. Главные из них были следующие:

1) Казакам предоставлено судиться по их правам от своих старшин и товарищества.

2) Реестровым казакам состоять из шестидесяти тысяч человек и производить как им, так и старшинам жалованье из малороссийских доходов.

3) В городах малороссийских урядниками быть малороссиянам же, коим и собирать всякие доходы на государя.

4) Старостве Чигиринскому с принадлежностями находиться при гетманской булаве.

5) По смерти гетманской избирать казакам гетмана вольными голосами из числа своей братьи и о том Его Царскому Величеству доносить.

6) Гетману принимать и отпускать тех только иностранных посланников, которые будут приезжать для добрых дел, и о том обязан он доносить государю; приезжающих же с противным для государя делом не отсылать без указа государева. С турецким султаном и с польским королем также без соизволения Его Величества не иметь сношений.

В сих статьях гетман ходатайствовал и о митрополите киевском; чтоб утверждены были за ним и за прочим духовенством владеемые ими маетности. Сильвестр отправил к царю от себя и от паствы с прошениями о том Иннокентия Гизеля, игумена Киево-Николаевского монастыря, мужа ученого, красноречивого; оправдывался пред государем в сделанном проступке в бытность послов российских в Киеве; уверял в преданности своей к престолу. Хмельницкий подкрепил просьбу главы духовенства малороссийского своим особым предстательством. Великодушный государь предал забвению прошедшее, пожаловал Сильвестру и монастырям киевским: Печерскому, Братскому, Николаевскому, Выдубицкому — Высочайшие грамоты на получение значительных доходов с приписных вотчин.

Таким образом, без пролития крови возвращена была Российскому государству страна, вмещавшая в себе сто шестьдесят шесть городов и местечек, и приобретено шестидесятитысячное храброе войско, без малейших на оное царских издержек.

М. КОСТОМАРОВ

БОГДАН ХМЕЛЬНИЦЬКИЙ *

(фрагмент)

Ханський візир домовився з поляками про те, що хан надалі не допомагатиме козакам, але при цьому просив про людське око підтвердити умови Зборівського договору, щоб не дратувати козацький натовп; у майбутньому ж хан сам

* *Костомаров М.* Богдан Хмельницький. К., 1992. С. 60—63.

пообіцяв полякам допомагати приборкувати зухуватих козаків.

Хмельницький довідався про ці таємні умови, просив хана не полишати його — все було марно. Союз з поляками, на думку хана, був вигіднішим, ніж з козаками. Хмельницькому неможливо було у такий момент відважитись боротися на два фронти — проти поляків і проти татар. Він змушений був мовчати. Єдина надія в нього залишалася на царя московського. 16 грудня король відійшов; за ним розійшлося польське військо. Після цього татари, за угодою, страшно спустошили Південну Русь до самого Любліна. Однак і поляки не залишилися без покарання за ганебну домовленість з ханом, якою вони, ті, що завжди пишалися званням вільної нації, врятували себе від сумної для них необхідності надати свободу руському народові; татари, не завдаючи собі клопоту розбиратися, ким є їхні жертви, спалювали шляхетські садиби і забирали в полон багато поляків і полячок.

Тим часом після рішучої відповіді, яку дали пани московському послу боярину князю Рєпніну-Оболенському, московський уряд зважився, нарешті, на вирішальний крок. Залишатися спостерігачами того, що робилося у сусідів, надалі ставало неможливо; загрожувала небезпека того, що козаки віддадуться Туреччині і разом з кримськими татарами почнуть чинити спустошення у володіннях Московської держави.

Справа була першорядної важливості, і цар Олексій Михайлович 1 жовтня 1653 року скликав земський собор усіх чинів Московської держави у Грановитій палаті.

Думний дяк виклав усю справу про пропуски в титулі, про «безчесні книги», про те, що гетьман Богдан Хмельницький багато років просив царя взяти його під державну руку, про те, як цар пропонував полякам прощення винних за поганьблення царської честі з тим, щоб поляки знищили унію і перестали переслідувати православну віру, і про те, як поляки відкинули цю пропозицію. Повідомлялося, нарешті, що турецький цар запрошує козаків під свою владу.

Потім визначалися з відповіддю на запитання: чи приймати гетьмана Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким під царську руку?

Бояри висловили таку думку: Ян-Казимир, коли його вибирали королем, клявся оберігати і захищати усіх християн, віросповідання котрих відмінне від римсько-католицького, не пригноблювати нікого за віру й іншим не дозволяти, а якщо він своєї присяги не дотримає, то в такому випадку піддані його звільняються від вірності йому і послуху. Король Ян-Казимир присяги своєї не дотримав; постав на православну християнську віру, багато церков розорив, перетворив на уніатські. Отже, гетьман Хмельницький і все його Військо Запорозьке після порушення королівської присяги — вільні люди, не зобов'язані дотримуватися своєї присяги. А тому, щоб не допустити козаків у підданство турецького султана або кримського хана, слід прийняти Богдана Хмельницького з усім Військом Запорозьким, з усіма містами і землями під високу государеву руку.

Гості і торгові люди виявили готовність подавати всілляку допомогу у майбутній війні; служиві люди обіцяли боротися проти польського короля, не шкодуючи своєї голови, і помирати за честь свого володаря. Патріарх і все духовенство благословили царя і всю його державу і сказали, що вони будуть молити бога, пресвяту богородицю і всіх святих за підмогу і перемогу.

Після такого земського присуду цар послав у Переяслав боярина Бутурліна, окольничого Алфер'єва і думного дяка Лопухіна, щоб прийняти Україну під високу руку царя. Посли ці прибули на місце 31 грудня 1653 року. Гостей з належними почестями прийняв переяславський полковник Павло Тетеря.

1 січня у Переяслав прибув гетьман. З'їхалися всі полковники, старшина і багато козаків. 8 січня, після попередньої таємної наради із старшиною, об 11 годині ранку гетьман вийшов на майдан, де була зібрана генеральна рада.

Гетьман сказав: «Панове полковники, осавули, сотники, все Військо Запорозьке! Бог визволив нас із рук ворогів нашого східного православ'я, які хотіли викорінити нас так, щоб навіть ім'я руське не згадувалося на нашій землі. Але нам не можна більше жити без владаря. Ми зібрали відкриту для всього народу раду, щоб ви вибрали собі володаря з чотирьох владарів. Перший — цар турецький, який багато разів запрошував нас під свою владу; другий — хан кримсь-

кий; третій — король польський; четвертий — православний Великої Русі, цар східний. Турецький цар — бусурман, і ви самі знаєте, яких утисків зазнають брати наші від невірних. Кримський хан також бусурман. Ми з необхідності було завели дружбу з ним і через те зазнали нестерпних бід, полону і нещадного пролиття християнської крові. Про утиски з боку польських панів і згадувати нема потреби; самі знаєте, що вони шанували жида й собаку краще, ніж нашого брата-християнина. А православний християнський цар східний одного з нами грецького благочестя; ми з православ'ям Великої Русі єдине тіло церкви, яке має главою Ісуса Христа. Цей великий цар християнський, змилувавшись над нестерпними зневаженнями православної церкви в Малій Русі, не зневажив наших шестирічних благань, схилив до нас своє милостиве царське серце і прислав близьких своїх людей з царською ласкою. Возлюбимо ж його щиро. Окрім царської високої руки, ми не знайдемо благополучнішого притулку; а буде хто з нами тепер не в згоді, той — куди хоче: вільна дорога».

Залунали вигуки:

«Волимо під царя східного! Краще нам померти в нашій благочестивій вірі, ніж дістатися поганцям, ворогам Христовим».

Тоді переяславський полковник почав обходити козаків і питати:

— Чи всі так волите?

— Усі! — відповідали козаки.

«Боже, утверди, боже, укріпи, щоб ми навіки були спільно!»

Зачитані були умови нового договору. Суть його була така: вся Україна, козацька земля (приблизно в межах Зборівського договору), що займала теперішні губернії: Полтавську, Київську, Чернігівську, більшу частину Волинської і Подільської, приєднується під назвою Малої Русі до Московської держави з правом зберігати особливий свій суд, управління, обрання гетьмана вільними людьми, право останнього приймати послів і підтримувати стосунки з іноземними державами (крім кримського хана і польського короля), недоторканність прав шляхетського, духовного і міщанського станів. Данина (податки) царю повинна сплачуватись без втручання московських збирачів. Кількість реєстрових ко-

заків збільшується до шістдесяти тисяч, але дозволялося мати і більше охочих козаків.

Коли доводилося присягати, гетьман і козацькі старшини домагалися, щоб московські посли присягнули за свого царя так, як завжди робили польські королі при обранні своєму на престол. Але московські посли затялися, доводячи, що «польські королі невірні, несамодержавні, не дотримують своєї присяги, а царське слово непорушне», і не присягнули. Коли після цього посли і супроводжуючі їх стольники і стряпчі поїхали по містах для приведення до присяги населення, малоруське духовенство неохоче погоджувалося ставати під владу московського володаря. Сам митрополит Сильвестр Косов хоч і зустрічав за містом московських послів, але в душі не був прихильний до Москви. Духовенство не тільки не присягнуло, але й не погодилося посилати до присяги шляхтичів, тих, хто служив при митрополиті та інших духовних особах, монастирських слуг і взагалі людей з усіх маєтків, які належали церквам і монастирям. Духовенство дивилося на московських руських як на людей грубих, брутальних і навіть відносно тотожності своєї віри з московською в них виникали сумніви. Деяким навіть спадало на думку, що москалі звелять перехрещуватися. Народ присягав без супротиву, однак і не без недовір'я: малороси боялися, що москалі почнуть нав'язувати їм московські звичаї, заборонять носити чоботи і черевики, а змусять носити личаки. Що стосується козацької старшини і руських шляхтичів, які пристали до козаків, то вони взагалі з болем у серці, тільки з крайньої необхідності віддавались під владу московського царя; у їх голові сформувався ідеал незалежної держави з Малоросії. Хмельницький надіслав своїх послів, яких прийняли з великими почестями. Цар затвердив Переяславський договір і на основі його видав жалувану грамоту [1].

Московський уряд формально оголосив Польщі війну. Війна спалахнула одночасно і на Україні, і в Литві. Весною 1654 року польське військо вступило на Поділля і почало

---

[1] У цей час малоруських послів взагалі приймали з великою пошаною, тому що малоросіян, які щойно стали підданими, хотіли прихилити до себе лагідним ставленням.

чинити жахливу різанину. Місто Немирів було винищене ущент. 3000 жителів з'юрмилися у великому кам'яному погребі; поляки почали викурювати їх звідти димом, обіцяли помилування, якщо видадуть старших. Нікого не видали, і всі задихнулися від диму. Звідси поляки розійшлися окремими загонами різними шляхами, і де тільки натрапляли на містечко, село, винищували там і старого, і малого, а житла спалювали. Скрізь руські захищалися відчайдушно косами, дрючками, колодами; всі вважали, що краще загинути, ніж підкоритися ляхам. На перший день Пасхи поляки вирізали 5000 руського народу в містечку Муширівці: і там руські не слухали ніяких умовлянь і гинули, захищаючись до останньої краплі крові.

И. РОЗЕНФЕЛЬД

ПРИСОЕДИНЕНИЕ МАЛОРОССИИ К РОССИИ *

(фрагменты)

Глава II

Юридическое положение Малороссии после присоединения к России в 1654 году

В русской литературе юридическая оценка акта соединения между Москвой и Украиной составляет предмет серьезного спора.

В то время как историки (Маркевич, Бантыш-Каменский, Костомаров, Соловьев, Ключевский и др.) просто констатируют факт присоединения, давая ему то или иное историческое освещение, историки-юристы (Сергеевич, Коркунов, Дьяконов, Алексеев и др.) подходят к вопросу с юридической точки зрения и стараются дать этому присоединению юридическую формулировку. Стремление определить юридическую природу соединения Малороссии с Москвой представляется вполне законным, ибо, как правильно

---

* *Розенфельд И. Б.* Присоединение Малороссии к России (1654—1792): Историко-юридический очерк. Пг., 1915. С. 44—48, 51—55, 57—75.

замечает Г. Еллинек, «право в силу своей строго логической природы всегда стремится к точным разграничениям».

Но та область науки публичного права, которой юристы-историки необходимо должны коснуться, чтобы дать требуемое определение — учение о соединениях государств,— представляет наиболее трудную и сложную, с одной стороны, и наиболее изобилующую схоластическими формулами, с другой...

«Под государственным соединением в широком значении этого слова следует понимать,— говорит Еллинек,— всякое, основанное на правовом титуле, длящееся отношение между двумя или несколькими государствами»[1]. «В тесном же смысле государственные соединения суть длящиеся правовые соединения государств политического характера.., т. е. основанные на цели государства охранять и укреплять его могущество»[2]. Видами такого длящегося отношения государств является государственная уния — личная (unio personalis) и реальная (unio realis). Под личной унией разумеется случайное, чисто фактическое соединение под властью одного монарха двух или нескольких государств, с сохранением полнейшей самостоятельности как во внутренних, так и во внешних делах каждого из соединенных государств. Личная уния — это «голый исторический факт»[3], основанный на временном случайном единстве физической личности монарха[4] или в силу избрания, или в силу сходства двух законов о престолонаследии. Юридически — государства, находящиеся в личной унии, существуют раздельно и вполне самостоятельно, и государства-унии как целого не существует ни в государственно-правовом смысле, ни в смысле международно-правовом[5]. Лист говорит: «Международно-

---

[1] *Еллинек Г.* Право современного государства. М., 1903. С. 494.

[2] Там же. С. 435.

[3] *Алексеев А. С.* Русское государственное право. СПб., 1897. С. 197.

[4] См.: *Еллинек* Г. Право современного государства. С. 505. См. также *Блунчли.* Общее государственное право. 1865. Т. 1. С. 379: «личная уния в общем монархе имеет общего главу, а во всех прочих сторонах обнаруживает разделение».

[5] «Из личной унии не возникает сложного государства; соединенные государства сами по себе остаются вполне самостоятельны одно от другого». *Ривье.* Учебник международного права. С. 64. А Еллинек прямо исключает в силу этого личную унию из числа государственных соединений в юридическом смысле, относя их к «мнимым», «кажущимся» соединениям.

правовой правоспособностью пользуются отдельные государства, а не сама уния, как таковая»[6]. Это дает право считать соединенные личной унией государства совершенно чуждыми друг другу[7], но чуждыми, конечно, в юридическом, а не политическом смысле, ибо политическая связь, в силу указанной общности монарха, является чрезвычайно существенной и может, конечно, приводить к угнетению более слабого государства или даже к полному его поглощению. Фактический, а не юридический характер связи является характерной чертой личной унии; как возникает она в силу какого-либо исторического факта, юридически не определяемого, так в силу факта она и прекращается.

Личная уния часто исторически приводила или к доминированию интересов одного государства над интересами другого — пример Ганновера, или же к полному поглощению, инкорпорированию слабейшего государства более сильным — Шотландия, Аррагония. Такая свойственная, по-видимому, личной унии тенденция заставляет многие государства, преимущественно небольшие, защищаться основными законами против возможных последствий личной унии, причем одни ставят известные условия, при которых только может возникнуть уния, другие ставят это в зависимость от согласия палат, третьи вовсе запрещают ее[8]. Что касается России, то наши Основные Законы — ст. 35 — запрещают совмещение в одном лице прав на два престола, предлагая последующему лицу «отрещись от престола и веры» одного из государств.

Совершенно иной характер имеет реальная уния. Если личная уния устанавливается случайно, то реальная уния есть «юридически преднамеренное» установление; если личная уния не влечет никаких юридических последствий для соединенных государств, то реальная уния объединяет ме-

---

[6] *Лист Ф.* Международное право. С. 63.

[7] См.: *Капустин М. Н.* Обозрение предмета международного права: «В личной унии государства остаются совершенно чуждыми друг другу». С. 66; *Казанский.* Учебник международного права: «В личной унии соединившиеся государства могут оставаться с точки зрения права чуждыми одно другому». С. 66; Пергамент («Юридическая природа реальной унии») убежден, что «в личной унии государства остаются чуждыми». С. 43.

[8] Бельгийская конституция § 62, датская § 4, румынская § 91, прусская § 55 и др.

ждународную политику соединенных государств настолько, что в международно-правовом отношении соединенные государства выступают как единая личность; если личная уния есть явление временное, то реальная — явление длительное; если, затем, личная уния есть случайная общность личности монарха, то при реальной унии эта общность обусловливается договором двух самостоятельных государств в целях оборонительных или иных с сохранением — подобно личной унии — самостоятельности внутренних отношений, но характеризующаяся полной солидарностью и единством во всех делах, касающихся обоих соединенных государств, что не исключает возможности раздельной политики по вопросам, имеющим отношение только к одному из государств, причем единый физически монарх воплощает в себе две юридические личности. Реальная уния фактически мыслима только в тех государствах, в которых существует тождественность определений о престолонаследии и о регентстве, но эта тождественность не случайное совпадение как в личной унии, а создается правом.

Наряду с соединениями, получившими наименование унии, где положение каждаго из соединенных государств, в принципе, равно положению другого [9], существуют еще отношения, основанные на зависимости, полусуверенитете государств [10]. Здесь односторонний волевой акт высшей власти представляет зависимому государству в пределах, определяемых высшим, сюзеренным, государством, государственную самостоятельность, но ограниченную самостоятельность — в области международных отношений. Такое положение мы называем вассалитетом [11]. Примером вассальной зависимости может служить Египет по отношению к Турции, Хива, Бухара в отношении России. Эту зависимость характеризуют посредственность господства государства сюзерена над территорией и подданными вассального государства, т. е. население зависимого, вассального, государ-

---

[9] Лучшее в русской литературе определение — формулу личной и реальной унии дает проф. Даневский в «Пособии к изучению истории и системы международного права». С. 143—144. См. также *Сокольский*. Краткий учебник русского государственного права. 1890. С. 13.

[10] *См.: Лист Ф.* Международн. право. С. 66.

[11] См.: *Гессен В.* Вассальное государство в Словаре юридических и государственных наук.

ства подчиняется вассалу и только через этого последнего своему сюзерену [12]; сюзерен же может осуществлять свое господство только в отношении к вассалу — правителю, а не непосредственно к населению и территории вассального государства; затем, зависимое государство пользуется самостоятельностью во внутренних отношениях, оно ограничено только в своих международных отношениях [13]; оно обязано, затем, уплачивать дань высшему государству и оказывать ему в случае надобности военную поддержку, а избираемый правитель-вассал утверждается, «признается» верховным государством [14]. Но это все не мешает вассальному государству быть государством, хотя бы и с ограниченным суверенитетом, как это настойчиво указывается и в науке государственного [15] и в науке международного права. Все исторические вассальные государства обнаруживали тенденцию к приобретению полного суверенитета, к отделению от государства-сюзерена и образованию нового независимого государства — таковы, напр., все балканские государства.

Во всех указанных случаях государственных соединений можно говорить о «сочинении» двух государств [16], но существуют формы, когда приходится говорить не о «сочинении» государств, а о «подчинении» одного другому, не о «соединении», а о «присоединении». Это присоединение и корпорация осуществляются в двух совершенно различных формах: полной и неполной инкорпорации, или, как принято говорить, «инкорпорации на особых условиях» [17].

Родовое понятие инкорпорации заключает в себе два элемента: понятие государства и понятие прекращения государства. До совершения акта инкорпорации мы видим два государства, и обыкновенно одно более сильное, другое

---

[12] *См.: Еллинек Г.* Право современного государства. С. 502.

[13] Но и в этой области. как говорит Гефтер, «личная покорность не наносит никакого ущерба ни территориальным правам вассала, ни его отношениям к иностранным государствам, лишь бы эти отношения не противоречили личной зависимости». Европейское международное право. С. 45.

[14] Ср. относительно Болгарии Берлинский трактат 1878 г., статьи I, III, VIII, IX, XI, XII.

[15] См.: *Дюгюи.* Конституционное право. § 31. *Ривье.* Учебник международн. права. С. 57; *Казанский.* Учебник международн. права. С. 69.

[16] См.: *Пергамент.* Юридическая природа реальной унии.

[17] *Hatschek.* Allgemeines Staatsrecht. III. S. 18.

более слабое в политическом отношении. При инкорпорации одного другим — инкорпорируемое государство теряет совершенно свою государственно-правовую сущность, оно превращается в рядовую провинцию инкорпорирующего государства, и ни государственное устройство, которое делается аналогичным строю инкорпорирующего государства, ни международное значение, которое инкорпорируемая территория теряет совершенно, ничто не напоминает о прежнем государственном строе. Такое полное прекращение самостоятельного государственного бытия имеет место, главным образом, в тех случаях, когда инкорпорация основана на одностороннем акте государства-победителя и является обыкновенно результатом насильственного завладения территорией государства, результатом оккупации, которая предшествует юридическому акту инкорпорации. В этом случае говорят о полной инкорпорации. Но если инкорпорируемое государство присоединяется к другому с сохранением особенностей своего государственного строя, и если, теряя свою международную самостоятельность и независимость, это государство сохраняет свою государственно-правовую самостоятельность, то мы имеем дело с неполной инкорпорацией. Эта государственно-правовая самостоятельность обеспечивается тем или иным образом в зависимости от исторических обстоятельств присоединения. Необходимо различать два пути инкорпораций вообще: соглашение и одностороннее волеизъявление. Еллинек следующим образом определяет различие этих двух путей: «Различие между происходящей по обоюдному соглашению и односторонней инкорпорацией заключается только в том, что в первом случае весь процесс прекращения одной государственной власти и вступления на ее место другой является одновременно и юридическим актом, между тем как во втором случае акт фактического разрушения государства предшествует юридическому акту инкорпорации»[18], которого, по словам Еллинека, может и вовсе не быть. Последнему случаю соответствует полная инкорпорация, первому — неполная. Именно в силу договора за инкорпорируемым государством сохраняется внутренняя автоно-

[18] *Еллинек Г.* Право современного государства. С. 181.

мия, но как бы далеко эта автономия не шла, какую бы широкую сферу не охватывали права присоединяемого государства, свой суверенитет оно теряет бесповоротно [19]. Вовне вместо инкорпорируемого государства выступает инкорпорирующее, монарх последнего является нераздельным монархом обоих государств. Историческая тенденция неполной инкорпорации, поскольку здесь более слабое государство подчиняется более сильному, заключается в постепенном стремлении развиться в полную [20]. Можно наметить три пути перехода неполной инкорпорации в полную: путь добровольного, обоюдного соглашения двух сторон, путь насильственного присоединения и, наконец, путь постепенного поглощения наиболее важных отраслей управления инкорпорированного государства инкорпорирующим [21]. Итак, под неполной инкорпорацией мы понимаем такое поглощение суверенитета одного государства другим, при котором прежнее государство, в международно-правовом смысле, прекращает свое самостоятельное бытие, а в государственно-правовом сохраняет свои исторические особенности и полный комплекс своих прав постольку, поскольку они не нарушают суверенитета верховного государства. Юридическим основанием такой инкорпорации является договор, историческим — невозможность для мелкого государства поддержать свое существование. Развитие отношений, возникающих при неполной инкорпорации, направлено к сужению договорных прав присоединенного государства и распространению верховных прав высшего государства и на область внутреннего государственного распорядка.

...К какому же из выше разобранных типов государственных соединений можно отнести Малороссию-Россию по актам 1654 г.? В литературе были исчерпаны ссылки на все типы государственных соединений, известных в науке государственного и международного права. Проф. Сергеевич [22]

---

[19] См.: *Jellinek G.* Die Lehre von den Staatenverbindungen. S. 78.

[20] См.: *Bornhak.* Einseitige Abhängigkeitsverhältnisse unter den modernen Staaten. 1896. S. 68.

[21] Jb. S. 68.

[22] См.: *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб., 1910. С. 115—116.

находит, что в данном случае имела место личная уния, проф. Дьяконов [23] говорит, что это реальная уния, проф. Коркунов [24], а также проф. Сокольский [25] стоят на той точке зрения, что присоединение 1654 г. поставило Малороссию в вассальную зависимость от московского государства, а проф. Алексеев [26] находит, что в данном случае мы видим традиционную в политике Москвы инкорпорацию. В самое последнее время проф. Нольде [27] определяет юридическое положение Малороссии как положение самоуправляющейся на собственном праве, на праве «автономии» единицы.

Существует в литературе и еще одна теория,— г-жа Ефименко [28] находит, что Малороссия была под протекторатом Московского государства. Отмечу тотчас же, что едва ли эта точка зрения заслуживает, однако, внимания. Вся конструкция отношений Москвы и Малороссии по акту 1654 г. говорит против этой теории. О каком протекторате может быть речь, когда Малороссия присягала царю на вечное подданство, когда не отношения политической зависимости, а отношения и политической, и финансовой подчиненности определяют собою акт 1654 г. Остается только предположить, что здесь была предложена не юридическая, а историческая точка зрения. На ней мы останавливаться не будем.

Таковы пять, иногда взаимно исключающих, юридических определений; к разбору их мы и перейдем. Проф. Сергеевич говорит: «Малороссия не была присоединена как провинция, как были присоединены, напр., Тверь, Рязань и другие княжения. Малороссия осталась особенным государством со своим особенным устройством, со своим войском, со своим законодательством и даже с правом сношений с иностранными государствами. Спрашивается, под какое понятие можно подвести это соединение: под поня-

---

[23] См.: *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя древней Руси. 1908. С. 246—247.

[24] См.: *Коркунов Н.* Русское государственное право. 1908. С. 190.

[25] См.: *Сокольский.* Краткий учебник русск. госуд. права. С. 229, 231.

[26] См.: *Алексеев А.С.* Русское госуд. право. С. 194—195.

[27] См.: *Нольде Б.* Очерки русского государственного права. СПб., 1911. Гл. III. С. 287—331.

[28] См.: *Ефименко А.* Южная Русь. Очерки истории правобережной Украины. С. 84, 90.

тие личного или реального соединения? Если принять во внимание те условия, на основании которых Малороссия присоединялась к России, и жалованную грамоту, данную Малороссии, то характер этого соединения легко уяснится. В жалованной грамоте говорится: «Малороссия принимается под Нашу высокую руку и обещается служить нам, сыну Нашему и наследникам...» Отсюда видно,— продолжает проф. Сергеевич,— что присоединение имело характер личный, а не реальный. Малороссия не соединилась с Московским государством, а только признала своим государем царствующего в Москве государя с его потомством. Это случай личного соединения в силу избрания. Но так как избран был московский государь с его потомством, то соединение должно было продолжаться до тех пор, пока будет продолжаться потомство Алексея Михайловича». Это мнение проф. Сергеевича, после всего того, что мы говорили о личной унии, приходится решительнейшим образом отвергнуть. Оно неправильно не только на том основании, на которое указывает проф. Дьяконов, возражая проф. Сергеевичу [29], а именно, что соединение Малороссии с Москвой понималось как вечное соединение, а личная уния есть случайное, лишь временное соединение — эту противоречащую понятию личной унии «вечность» соединения понимает и знает сам проф. Сергеевич, когда на стр. 116 «Лекций и исследований...» приводит слова жалованной грамоты 1654 г.: «и во всем быть в нашей государской воле и послушании на веки». Соединение Малороссии с Москвой — не личная уния и по многим другим основаниям. Личная уния, как было указано раньше, предполагает полную самостоятельность соединенных государств как во внешних, так и во внутренних делах; эта самостоятельность естественно вытекает из самого характера возникновения личной унии, на фактический характер которой уже указывалось. Малороссия же присоединилась к Московскому государству после долгих переговоров, переговоров, приведших, правда, к сохранению значительной доли ее самостоятельности, но самостоятельности далеко не полной. Наиболее важное ограничение суверенности Малороссии заключалось в ка-

---

[29] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя... С. 247.

тегорическом запрещении сношений с турецким султаном и польским королем и относится к области международно-правовых отношений Малороссии; в отношении государственно-правовом также существовали ограничения, несовместимые с понятием личной унии. Так, над малороссийскими сборщиками податей должны были наблюдать люди московского царя, собранные деньги должны были поступать в московскую казну, уплата жалования реестровым козакам, хотя и из малороссийских сумм, но производилась московским правительством, а первое жалование было уплачено и из сумм московской казны [30],— эти факты подрывают государственную самостоятельность и независимость Малороссии, которые необходимы, чтобы мы могли сказать, что в данном случае имела место личная уния. Далее. Личная уния, так же как и реальная, необходимо предполагает общность монарха, единство его физической личности при соединении в нем двух юридических раздельных личностей [31]. Но этого мы не находим в Малороссии-России 1654 года. Московский царь не совмещает в себе две юридические личности — царя московского и гетмана малороссийского, он и в Малороссии является самодержцем московским, а воеводы его в Малороссии являются воеводами московскими, а не малороссийскими. Царь Алексей Михайлович является юридически единым «Самодержцем Великия и Малыя и Белыя России». Слова «и Малыя России» не дают право именно в этом видеть совмещение в царе Алексее Михайловиче двух юридических лиц — «царя Великия России» и отдельно «царя Малыя России»; общеизвестно, что в большой титул вносились все завоевываемые и присоединяемые земли, по мере их исторического накопления, и большой титул дает нам основание говорить о росте территориального могущества Московского государства [32], а не об юридических основах присоединения той или другой территориальной единицы; иначе пришлось бы на основании того же слова «и» говорить об унии России с Астраханским и с Казанс-

---

[30] См.: Летопись Самоила Величка. К., 1848. Т. 1. С. 191; Летопись Самовидца. С. 39; Акты, относящиеся к истории Южной и Западной России, собр. и изд. Археографической комиссией (Акты ЮЗР.) Т. X. С. 688—689.

[31] См.: *Еллинек Г.* Право современного государства. С. 503.

[32] См.: *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя... С. 244.

ким царствами и с рядом других земель, потерявших при завоевании всякое самостоятельное существование. Но при отсутствии совмещения в лице царя двух юридических личностей, если уже говорить о монархе Малой Руси, то его пришлось бы искать скорее в гетмане, который сохранил широкие права власти [33]. Но мы на этом предположении останавливаться не будем, ибо физическая тождественность монарха, носителя неограниченной верховной власти в московском государстве и в Малороссии для нас несомненна, тем более, что гетман малороссийский избирался как бы под контролем московского правительства и получал все «войсковые клейноты» из рук специально присылаемого из Москвы посольства. В этом также еще одно ограничение внутреннего суверенитета, пожалуй, совершенно достаточное, чтобы не говорить о личной унии, во всяком случае о личной унии на равном праве [34]. Итак, «вечность» [35], а не временность соединения; «юридическая преднамеренность», как выражается г. Еллинек, этого соединения и отсутствие в нем случайности; наличность единой юридической власти, без разделения в царе московском двух юридических личностей; отсутствие полной государственно-правовой самостоятельности; ограничения международно-правового характера — все это дает нам основание сказать, что присоединение Малороссии 1654 года ни в коем случае нельзя квалифицировать как личную унию.

Можно ли это соединение назвать и реальной унией, как это делает проф. Дьяконов и некоторые другие? Проф. Дьяконов совершенно не развивает свою точку зрения — и это затрудняет построение возражений против такой квалификации, но во всяком случае против мнения проф. Дьяконо-

---

[33] Сергеевич В. в «Лекциях и исследованиях...» прямо говорит: «В 1654 г. Алексей Михайлович присоединил Малороссию как особое государство, с этого года Московское государство является соединенным государством». С. 619.

[34] Из этого можно было бы предположить, что в данном случае можно говорить об «unio realis inaequalejuke», о которой упоминает в другой связи Нольде, т. е. об унии на неравном праве, но, как мы постараемся показать при разборе мнений Сергеевича и Дьяконова, это не было унией вообще, это было не «соединение», а «присоединение».

[35] Так, по-видимому, на точке зрения унии — неизвестно только какой — стоит проф. М. Владимирский-Буданов («Обзор истории русского права»).

ва можно привести ряд возражений. Во-первых, привилегии гетмана в международных сношениях, хотя и ограниченные, нарушают то «единство международно-правовой индивидуальности», представлять которую от имени унии должен единый монарх. Единство международной политики есть необходимая предпосылка реальной унии: немыслимо, напр., чтобы Венгрия самостоятельно и раздельно от Австрии объявила какому-либо государству войну; законы Швеции-Норвегии прямо предусматривали подобные случаи, и § 26 Норвежской конституции 1814 г. прямо обязывал короля совещаться по этому вопросу с соединенным министерством Швеции и Норвегии. Однако Малороссия при Богдане Хмельницком вела с Польшей войну, тогда как Алексей Михайлович прекратил ее со своей стороны и, наоборот, царь Алексей Михайлович начал войну со Швецией, своей союзницей в борьбе с Польшей, Богдан же Хмельницкий не прерывал с ней дружественных отношений [36]. Но помимо разобщения активной международно-правовой политики, Малороссия по статьям 1654 г. имела право самостоятельно принимать послов иностранных государств, тогда как при реальной унии представительство унированных государств объединяется и раздельного приема дипломатических представителей не может быть, ведь вовне уния выступает в указанных вопросах, как это было уже отмечено, как «единая личность» [37].

Указанное ранее неравенство в осуществлении внутреннего суверенитета в московском государстве и в Малороссии и безусловно подчиненное в некоторых вопросах положение Малороссии и доминирующее Москвы также говорят против определения проф. Дьяконова.

Затем укажу еще на то, что характер прекращения якобы унии Малороссии-России не носит того характера, который свойствен реальной унии. Дело в том, что реальная уния, возникая на почве договора, взаимного соглашения, на той же почве и прекращается; как личная уния, фактически возникая, фактически и прекращается, так реальная

---

[36] *Лист Ф.* Международн. право: «Реальная уния имеет значение для международного права только как такова в ее целом, так что составные государства сами по себе не являются субъектами международного права».

[37] *Мартенс Ф.* Современное международное право. Т. 1. С. 249.

уния, возникая, так сказать, юридически, юридически и прекращается. Иначе пришлось бы говорить о нарушении условий соединения. Но по отношению к Малороссии это не имело места, и соединение Малороссии с Московским государством прекратилось постепенно поглощением Малороссии Россией, о чем речь будет далее. В заключение можно указать еще на отсутствие общих Малороссии и России органов и учреждений, которые являются свойственными реальной унии. В соединенной же с Россией Малороссии отсутствует всякий намек на общие органы и учреждения.

Если соединение Малороссии с Москвою не было вообще унией, ни реальной, ни личной, то как же квалифицировать это соединение? Может быть, это просто полная инкорпорация. По-видимому, так смотрит проф. Алексеев [38]. Рассматривая вопрос об историческом образовании территории русского государства, он разделяет все вообще государства с точки зрения большей или меньшей самостоятельности составных частей на три группы: государства с равномерной самостоятельностью для всех составных частей (федеративные государства: С.-А. С. Штаты, Германия), государства, в которых составные части пользуются самостоятельностью, но не на равных правах (Великобритания) и государства, в которых присоединенные части слились с подчинившим их государством, утратили свою самостоятельность (Россия).

Как мы видим, в своей классификации проф. Алексеев относит Россию к третьей группе государств и, перечисляя отдельно составные ее части, он упоминает и Малороссию; отдельно он рассматривает вопрос только о Польше и Финляндии, но и их он считает присоединенными на принципе инкорпорации, причем инкорпорацию он определяет в родовом смысле, не делая разницы между полной и неполной инкорпорацией. Из того обстоятельства, что он считает необходимым отдельно говорить о том, что Финляндия и Поль-

---

[38] *См.: Алексеев А. С.* Русское госуд. право. С. 194—195. С большей определенностью это мнение высказано в статье «Уния» (Малый энциклопедический словарь Брокгауза-Ефрона): «От унии,— говорится в этой статье,— надо отличать инкорпорацию. Так Россией были инкорпорированы Польша и Малороссия».

ша при присоединении сохранили свои особые права, но совершенно ничего не говорит о Малороссии, мы считаем правильным вывести, что Малороссию проф. Алексеев не в пример Финляндии считает просто инкорпорированной. Но это определение является одним из самых неудачных определений юридической природы отношений Малороссии и России в 1654 г. Если даже не обращать внимания на сохранение Малороссией своего права, своих обычаев и своей организации республиканского характера, нельзя забывать, что в полном противоречии с таким определением стоит та политическая самостоятельность в государственном и международно-правовом смысле, которую сохранила Малороссия и после 1654 г. Действительно, при инкорпорации данного государства в состав другого инкорпорируемое, во всяком случае, как провинция инкорпорирующего, теряет свой суверенитет, прекращает свое бытие как государство во всех областях жизни. Но Малороссия, как мы знаем, сохранила права самостоятельных международных сношений, а наряду с этим гетман является лицом, осуществляющим, в силу исторически ему присущего, а не делегированного права, свою высшую власть. Мы можем допустить, что присоединяемая провинция живет своим особым правом, имеет свою самостоятельную финансовую организацию, имеет организованное на собственных началах правосудие — но допустить для инкорпорированной провинции отдельное международное представительство и представить себе во главе ее лицо, осуществляющее самостоятельные функции верховной власти,— для этого надо отказаться от понятия инкорпорации в том ее объеме, каковой предполагается, если наряду с инкорпорацией вообще стоит инкорпорация на особых условиях.

В литературе были предложены еще две теории, одна — теория вассальной зависимости, другая — теория автономного государственного самоуправления, самоуправления на собственном праве. На первой точке зрения стоит проф. Коркунов. Коркунов говорит: «Проф. Сергеевич считает личной унией соединение с Россией Малороссии по постановлениям Переяславской рады 1653 года (1654?). Но уния предполагает, прежде всего и безусловно, единство личности правителя. При всей обособленности Египта или

Болгарии они не находятся с Турцией в унии по той простой причине, что имеют особых правителей: Египет — хедива, Болгария — своего князя. Эти правители подвластны турецкому султану, а потому и государства их полунезависимые, находящиеся с Турцией в вассальных отношениях. Уния же есть соединение двух вполне независимых государств в силу единства личности правителя. Но то же самое имело место в XVII веке и относительно Малороссии. Ее особенность в том, главным образом, и выражалась, что она имела особого правителя в лице гетмана, пользовавшегося даже правом вести самостоятельно международные сношения. Малороссия не стояла к России в равноправных отношениях, она была ей подчинена. Русский царь не соединял в своем лице две раздельные государственные власти, но Малороссийский гетман подчинялся ему как высшему властителю. Это, очевидно, вассальная зависимость, а не личная уния» [39].

На такой же точке зрения стоит и проф. Сокольский. Он говорит: «Малороссии предоставлена была столь развитая автономия, что она являлась государствоподобным образованием в составе московскаго государства» [40], а под «государствоподобным» организмом он понимает «государство государств», государство с ограниченным верховенством, т. е. вассальное государство, считая, между прочим, характерным признаком этого «организма» «господство не по препоручению, а по собственному праву» [41]. Теория проф. Коркунова (и проф. Сокольского) подкупает своею отчетливостью и исторической правдоподобностью. Мы должны признать, что действительно почти все элементы, характеризующие собою понятия зависимого вассального государства, имеются в наличности в актах присоединения 1654 г. И положение Малороссии по жалованной грамоте 1654 г. весьма сходно с положением Болгарии, которая до образования в 1908 г. самостоятельного царства была типичным примером и образцом вассального государства.

---

[39] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. Т. 1. С. 181.

[40] *Сокольский.* Краткий учебник. русск. госуд. права. С. 229.

[41] Там же. С. 11—12. Впрочем, взгляды проф. Сокольского на вассальную зависимость не отличаются определенностью.

Проследим это сходство. Как там, так и здесь, нет непосредственного господства сюзерена (в первом случае,— Московского государства, во втором — Порты) над территорией и населением этих государств, а господство осуществляется через подчинение правителя (в Болгарии — князя, в Малороссии — гетмана) сюзерену; сюзерен, высшее государство, господствует над вассалом-правителем, а этот последний только осуществляет непосредственную власть над территорией и населением зависимого государства; затем, и то, и другое государство в пределах, определяемых государством-сюзереном, совершенно самостоятельны и независимы и пользуются даже правом международного представительства; самая же зависимость сказывается в уплате ежегодной дани (ст. I и ст. IX Берлинского трактата 1878 г.), в обязанности верности и послушания, в ограничении международно-правового характера (так, Болгария не имеет права заключать договоров против интересов Порты, но договоры, заключаемые Турцией, обязательны — ст. VIII Берлинского трактата — для Болгарии); во всем этом несомненное сходство Болгарии, которая считалась классическим образцом вассального государства, с Малороссией; сходство доходит до того, что избираемый правитель-вассал утверждается, «признается» высшим государством как в Болгарии, так и в Малороссии, где в случае смерти гетмана должно отписывать в Москву для приведения нового гетмана к присяге на «верность и подданство».

Сходство юридического положения Малороссии с положением вассального государства нельзя все-таки провести до конца, и нет всех необходимых оснований, дабы можно было признать присоединение Малороссии по акту 1654 г. вассальной зависимостью, как это делают проф. Коркунов и проф. Сокольский. Во-первых, как указал проф. Дьяконов при разборе взгляда Коркунова [42], «вассальная зависимость предполагает, что население вассального государства приносит присягу на верность своему правителю-вассалу, а этот последний присягает своему сюзерену — но гетман не вассал, ибо население Малороссии присягало на вечное подданство московскому царю, а не гетману — и поэтому назы-

[42] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя... С. 247.

вать присоединение 1654 г. вассальною зависимостью не приходится». И действительно, это отсутствие присяги вассалу-правителю в корне подрывает самое понятие о вассальных, ленных отношениях, ибо оно указывает на непосредственные отношения сюзерена к населению вассального государства, тогда как эта непосредственность понятием вассальной зависимости совершенно устраняется. Другое существенное возражение, которое можно сделать против подведения присоединения 1654 г. под понятие вассальной зависимости, заключается в том, что вассальная зависимость имеет своим юридическим основанием односторонний волевой акт сюзеренного государства, а не договор,— что относит это понятие к государственному праву и отличает его от смежного понятия международно-правового характера, протектората.

Однако, как уже указывалось раньше, присоединение Малороссии основывалось именно на договоре, на обоюдном соглашении двух государств; что это соглашение действительно обоюдно понималось как договор, на это указывает жалованная грамота 1665 г. гетману Брюховецкому [43], где говорится: «А Войско Запорожское и войсковые всякие дела ведать гетману по-прежнему, как о том положено в договорных статьях»; даже в императорскую эпоху статьи 1654 г. определяются как «трактат» [44]. Вместе с тем необходимо отметить, что общий исторический путь вассальных государств, их, так сказать, историческая традиция — разрыв вассальной связи и образование независимого государства [45]. Но исторические судьбы Малороссии были далеко не таковы: не образование суверенного государства, а наоборот, полная потеря своей государственной самостоятельности — путь Малороссии после 1654 г.

Таковы те юридические и исторические соображения, которые заставляют нас отказаться от взгляда проф. Коркунова [46].

---

[43] См.: Полное собрание законов Российской империи (ПСЗ). № 375. См. также Акты ЮЗР. Т. X С. 368.

[44] Решительный указ на статьи Скоропадского 1722 г. П. 3—4; *Бантыш-Каменский.* Источники Малороссийской истории. Т. 11. С. 314.

[45] *Bornhak.* Einseitige Abhängigkeitsverhältnisse. S. 59.

[46] В самое последнее время точка зрения Коркунова нашла себе последователя в лице Слабченко. См.: Малорусский полк в административном отношении. М., 1909. С. 26—27.

Как я уже упомянул, в литературе была предложена еще одна теория — это теория проф. Нольде. Проф. Нольде развивает теорию особого государственного автономного самоуправления. Он говорит: «Самоуправление, покоящееся на собственном, а не дарованном государственном праве, можно назвать автономией»[47]; принципиальной разницы между самоуправляющейся автономной единицей и несуверенным государством нет; вообще, разница между государством и самоуправлением в указанном виде заключается только в том, что власть самоуправления условна, власть государства безусловна. «Условием самостоятельности самоуправления является или дарование таковой государством, или допущение ее последним. Самоуправление может жить своим правом, но это право юридически существует, пока государство его не отменило», в то время как ограничение государственной власти может исходить только от нее же. Такова в основных чертах теория проф.Нольде. Характерным в ней является применение понятия самоуправления к государственным организмам, стремление вообще не производить разницы между автономной самоуправляющейся единицей и государством[48]. Одной из таких самоуправляющихся на собственном праве автономных единиц и является, по мнению проф. Нольде, Малороссия в 1654—1764 гг. Нельзя не указать на сходство теории автономии, в указанных рамках, с «государствоподобным организмом» проф. Сокольского. Действительно, проф.Сокольский считает, что основным признаком этого «организма» является «господство не по препоручению, а по собственному праву», и на этом основании он считает Малороссию «государствоподобным организмом», а Финляндию и Польшу только инкорпорированными провинциями, так как «их особенности в законодательстве и управлении были только привилегией, дарованной русскими монархами, а не принадлежали им по собственному праву». И «автономная» Малороссия проф. Нольде, и «государствоподобная» Малороссия проф. Сокольского живут своим собственным правом, «не привилегией, дарованной русскими монархами», а правом, «допущенным Московским государством». Но тогда как

[47] *Нольде Б.* Очерки русск. госуд. права. С. 269.
[48] См.: Там же. С. 272—277.

проф. Сокольский стоит, собственно, на точке зрения вассального государства и его «государствоподобный организм» есть «государство государств» [49], точка зрения проф. Нольде приближается, собственно, к старинной категории, которую, по словам Еллинека, в литературе теперь почти никто не защищает и которую мы выдвигаем для объяснения природы отношений Малороссии и России,— это категория «неполной инкорпорации, инкорпорации на особых условиях». Действительно, чем является «самоуправление на собственном праве» при признании, что Малороссия была до 1654 г. государством [50]. Конкретно вопрос рисуется следующим образом. Малороссия отделилась от Польши, получила международное признание и стала государством; в силу исторических условий она присоединилась к Московскому государству, которое сохранило Малороссии широкие права, исторически ей присущие; Московское государство до поры до времени «допускало» эти права, но когда Малороссия в силу внутренних междоусобиц ослабела, а на русский престол вступил человек железной воли, всюду осуществляющий свою несокрушимую энергию, самостоятельность Малороссии была уничтожена. Постепенно к 1782 году она совершенно инкорпорируется, и автономные права самоуправляющейся на собственном праве Малороссии были отменены.

Мы постепенно должны были отказаться от точек зрения проф. Сергеевича, проф. Дьяконова, проф. Алексеева, проф. Коркунова и проф. Сокольского; их теории личной и реальной унии, инкорпорации и вассальной зависимости оказались несостоятельными в применении к Малороссии. Теория же проф. Нольде приближает нас к правильному и единственно, по нашему мнению, возможному для юриста решению вопроса, к определению акта 1654 г. как инкорпорации на особых условиях.

---

[49] *Сокольский.* Краткий учебник русск. госуд. права. С. 11, 12, 230.

[50] А это, по-видимому, признает и проф. Нольде, когда говорит: «Раз Малороссия не была завоевана, единственным средством присоединения был именно договор». *Нольде Б.* Очерки русск. госуд. права. С. 289. Но договор предполагает двух субъектов, одним из которых и была Малороссия-государство; если бы она не была таковым, то Москва юридически должна была договориться с Польшей, а не с Малороссией.

Как мы видели, принципиальной разницы между неполной инкорпорацией и автономией в определении проф. Нольде нет, но мы предпочитаем остаться верными понятию неполной инкорпорации, инкорпорации на особых условиях, определение которого было развито выше, ибо эта категория давным-давно установлена в литературе публичного права, тогда как теория проф.Нольде, сближающая понятие самоуправляющейся единицы с понятием государства, может вызывать ряд сомнений и возражений сама по себе. Вместе с тем понятие автономии, как его дает проф. Нольде, точно определяя юридический титул правовой жизни Малороссии после 1654 г., не отвечает на вопрос — что представляла собою Малороссия до 1654 года, ибо предшествующее существование собственных прав еще не определяет точных юридических форм бытия, вместе с тем эта формула — «самоуправления на собственном, а не дарованном праве» — не определяет и характера связующего момента — она описывает только содержание дальнейшей жизни Малороссии. В то же время понятие неполной инкорпорации, инкорпорации на особых условиях, заключает в себе ответ на все указанные вопросы. Эта формула определяет и характер предшествующего самостоятельного бытия Малороссии как государственного организма,— что имело большое значение для дальнейшей жизни Малороссии,— и выделяет момент присоединения из общего родового понятия соединений и, наконец, определяет автономные права в дальнейшей жизни («на особых условиях»). Формула же государственной автономии охватывает только последний момент.

...В присоединении 1654 г. мы имеем дело с переходной ступенью от неограниченной самостоятельности к полной зависимости. Действительно, Малороссия до своего присоединения, как мы видели ранее, представляла совершенно самостоятельное государство — с единой территорией, единым народом и единой государственной властью, с этими тремя признаками суверенного государства; вскоре же после присоединения она теряет одну за другой свои вольности и привилегии. Уже в 1665 г. малороссийские сборщики податей заменяются московскими дворянами, над малороссийскими старшинами ставятся московские воеводы (под

видом начальников только крепостных войск), а гетман Брюховецкий присягает московскому царю «быти со всем войском и всем населением в вечном и во веки неотступном и непоколебимом подданстве навеки непременно» [51], в 1674 г. у Малороссии отнимается ее важное право международных сношений [52], в конце концов, Малороссия мало-помалу теряет все свои вольности, и с 1781—1782 гг., с введением Положения о губерниях, мы уже имеем дело официально только с отдельными провинциями, губерниями, и Малороссии как самостоятельного политического целого не существует; она всецело в политическом отношении подчиняется общим законам Российской империи и входит в ее состав как политически ничем не отличающаяся составная часть, сохраняя только некоторые особенности своего гражданского оборота [53]. Переходом к такой полной инкорпорации, рассмотрению чего будет посвящена следующая глава, и представляется мне присоединение 1654 г.

Что акт 1654 г. не понимался самим московским правительством как акт соединения и что в нем даже не усматривали в Москве ничего, выражаясь языком современных юридических понятий, подобного личной или реальной унии или вассальной зависимости, показывают следующие факты. Когда гетман Выговский в грамоте царю московскому называет казаков «вольными подданными», это выражение заменили в Москве выражением «вечные подданные» [54]. Затем, при самом Б. Хмельницком произошел факт, который, может быть, лучше всего характеризует взгляд московского правительства на характер своей связи с Малороссией. Усилиями московского царя был заключен мир с Польшей в 1656 г., но послы Б. Хмельницкого привлечены к переговорам о мире не были, самый мир был заключен вопреки желанию гетмана, хотя война эта началась по его почину и все время велась совместно. Такой факт лучше всего характеризует политику Москвы, ее нежелание видеть в Малороссии

---

[51] ПСЗ. №№ 375, 376.

[52] Проф. Сергеевич называет это «вторым соединением Малороссии с Россией», но здесь уместнее говорить о процессе инкорпорации и об одном из ее этапов, чем о втором соединении (унии), когда и первого-то не было.

[53] Эти сингулярные законы остались в X томе Св. Зак.

[54] Акты ЮЗР. Т. IV. № 58. С. 98.

самостоятельное политическое целое и ее взгляд на Малороссию как на «присоединенное», а не «соединенное» государство, ибо в отношении «соединенного» государства такая политика непризнания жизненных и исторических его интересов, каковым была война с Польшей для Малороссии, совершенно немыслима. Еще одно соображение общего исторического характера дополнит наше указание на переходность и временность условия 1654 г. Известно, как правдами и неправдами все московские государи, начиная с Ивана Калиты, расширяли территорию вначале незначительного московского государства. Эта территориальная политика не терпела никаких вольностей и привилегий, которые бы умаляли достоинство власти вначале великого князя, а потом царя московского. И хотя московское правительство и терпело иногда некоторую самостоятельность присоединяемых земель, но это делалось только до поры до времени, пока московское правительство чувствовало в себе достаточно силы сломить сопротивление. Так было, например, с Новгородом Великим. То же самое повторилось и с Малороссией, но здесь пришлось в силу возможного перехода Малороссии в подданство Турции или обратно к Польше и вообще в силу более сложного международного положения, чем в предыдущем случае, более считаться с особенностями этой территории; поэтому-то акт 1654 г. дает даже некоторое основание сомневаться в последовательности политики московских государей; так, напр., проф. Владимирский-Буданов говорит, что «всего более отступает от принципа единодержавия тот вид государственной унии, на котором была присоединена Малороссия» [55], и такое же сомнение высказывает проф. Дьяконов [56]. Дело в том, что это отступление было только временным и было вызвано силою международного положения Малороссии. Хотя в жалованной грамоте 1654 г. и в переговорах за январь—апрель 1654 г. постоянно говорится: «И им бы, т. е. гетману и всему Войску Запорожскому, на Нашу Государскую милость быть надежным» [57], но надежда не оправдалась; все казацкие во-

[55] См.: *Владимирский-Буданов М.* Обзор истории русского права. С. 124.

[56] См.: *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя... С. 244.

[57] ПСЗ. № № 115, 119.

льности и привилегии были уничтожены, и некогда вольная Украйна превратилась в инкорпорированную провинцию русского государства. Присоединение 1654 г. было только начальным актом того процесса инкорпорации, полного поглощения самостоятельности Малороссии, который растянулся с лишком на 125 лет и закончился только в 1781—1786 гг.

В. ЛИПИНСЬКИЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА І ПЕРЕЯСЛАВСЬКА ЛЕГЕНДА *

(фрагменти)

Офіціальний розрив з Польщею, а з ним кінець політики автономізму, припав на послідні місяці 1653 року. «Рік це власне королівський, а мені і моїм замислам во всім противний,— так характеризував сей пам'ятний рік сам Хмельницький,— всіляке в ньому полякам щастя предсказуючий».

Становище Гетьмана було дійсно трагічне. Хан кримський, перекуплений 100 тисячами дукатів через Короля польського, одержавши крім того від нього ж дозвіл брати в ясир коло Львова і в дальшій Україні, зрадив Хмельницькому в найбільше критичній хвилині — під Жванцем. З послом козацьким Виговським поляки в ніякі нові переговори вступати не хотіли, бо сенатори польські знов козаків за своїх «підданих» стали уважати. Татари — як писав до Царя Хмельницький — хотіли його й Виговського видати Королеві, а на початок 1654 року готовила Польща величезний похід для остаточного приборкання «збунтованої» України.

Що найважніше, великі монархічно-династичні замисли гетьманські, розраховані на поміч турецьку і на протекторат султанський, захитались під впливом смерти улюбленого сина й наслідника Тимофія, вбитого під Сучавою у вересні 1653 року. Захитались і упали вони врешті зовсім під враженням нової зради татарської і тих страшних спус-

---

* *Липинський В.* Україна на переломі: 1657—1659. Відень, 1920. С. 23—34.

тошень, які татари тоді ж таки в Україні учинили. Все, здавалося, перло до того, щоб цей страшний рік став дійсно «роком королівським» і щоб Хмельницький, «Маєстатові Річпосполитої» скорившись, знов тільки козацтвом та вірним підданством став задовольнятись. Але такий поворот ані для Великого Гетьмана, ані для сформованої вже тоді і вже в достатній мірі сильної української аристократії не був можливий. І замість повороту до Річпосполитої поставили перед собою Гетьман і його помічники новий, настільки великий, настільки рисковний план, щоб він з того безвихідного становища, в якім вони опинились, міг їх своєю незвичайностю і своєю грандіозністю вирвати. Сей план був: розвалити Польщу й Крим при помочі Москви і — замість під іновірним султанським — під одновірним царським протекторатом Українську державу козацьку збудувати. «Нічого іншого ці неприятелі (козаки) не замишляють, як тільки спільними силами (з Москвою) в державу Вашої Королівської Милості вторгнутись, його (військо) знести, а по побіді в Київі столицю свою мати хотять»,— писав 14 лютого 1654 р. до польського Короля добре в ділах українських поінформований Воєвода молдавський. «Більшими нас свободами, державами й добрами наділить Царське Величество, ніж Королі Польські і старі Князі Руські» — так розуміли значіння й вагу протекторату царського для України самі творці Переяславської умови, котрі — кажучи їх власними, Гетьмана Хмельницького, словами — «за ті свободи, держави й добра [...] кров свою проливаємо, від дідів і прадідів їх тримаючи та пропасти їм не даючи». Державно-творчий розмах, простолінійність і — у відношенні до головного тодішнього ворога, Польщі — катастрофічність («або пан, або пропав») того плану забезпечили йому певну перемогу над всіма іншими, може більше практичними, логічними, дипломатичними і т. д. тогочасними політичними комбінаціями.

На Переяславську умову ми звикли дивитись крізь призму пізніше витвореної Переяславської легенди. А власне треба виразно одрізняти ці дві абсолютно різні форми одного й того самого історичного факту. Переяславська легенда повстала під час руїни козацької державності, сучасні ж свої ідеологічні форми прибрала вона допіру по полтавськім погромі й остаточнім знищенню за Мазепи самостійни-

цько-державних намірів української козацької аристократії. В сій своїй послідовній формі вона гласить, що «народ малоросійський» під проводом свого Гетьмана Хмельницького, визволившись від Польщі, добровільно пристав до одновірної Московської держави — при чім поняття «одновірної» ще пізніше — бо тільки в кінці XIX століття — було замінено поняттям «однонаціональної». В той спосіб Переяславська легенда лягла в основу теорії «воссоединения Руси»...

Як легенда Люблинська про добровільну злуку Руси з Польщею відіграла величезну роль у житті української аристократії в Річпосполитій, так само її рідна по духу сестра, легенда Переяславська, відіграла таку саму роль в історії української козацької аристократичної верстви в Імперії російській. Як Люблинська легенда в Польщі, так само Переяславська легенда в Росії ідеологічно і юридично спасла українську аристократію — по банкроцтві її власної держави — від положення верстви завойованої, підбитої, рабської в державі чужій. Ці легенди і тут і там дали нашій аристократії всі права й привілеї аристократії державної нації на тій підставі, що, мовляв, вона до тих держав сама добровільно, без примусу пристала. Але ж треба твердо пам'ятати, що це тільки для отієї спеціальної цілі пізніше видумані легенди. І тому, між іншим, всі щирі бажання істориків найти в Переяславській умові основну підставу Переяславської легенди: умови, на яких Україна добровільно пристала до держави московської, — не дали очевидячки ніяких позитивних результатів. Можна сказати, що скільки істориків, стільки на цю справу різноманітних поглядів. Всі ж вони сходяться тільки в однім, а саме, що ці умови прилучення дуже неточно, а особливо ті пункти, на підставі котрих оте «прилучення» мало б відбутися.

На мою думку, шукання в Переяславській умові основ Переяславської легенди — це безцільна схоластика, захоплення котрою пояснюється просто тим величезним впливом, який пізніше Москва в нашій історії відіграла. Будь на місці Москви Туреччина — історіографи нашого легітимізму з певністю в умовах Хмельницького з Султаном юридичних підстав нашого «воссоединения» з турками шукали б. І, мабуть, ця праця була б продуктивніша тому, що Туреччина значно більшу роль, чим Москва в генезі й зародженні

повстання Хмельницького відіграла. Бо хто хоче утожсамити Переяславську легенду з Переяславською умовою й бачити в умові легенду про добровільне «воссоединение Руси» — мусить, перш за все, доказати, що Гетьман Хмельницький підняв повстання проти Польщі во ім'я прилучення України до Москви і що Переяславська умова являється тільки формальним закінченням, послідним скріпленим на папері актом отого ним задуманого діла. Але ж, розуміється, ніхто не може доказати того, чого не було. А раз Богдан Хмельницький не підіймав повстання проти Польщі во ім'я і в намірі прилучення України до Москви, то ясно, що його умова з Москвою в 1654 р. була таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі й заключеним для визволення України з-під Польщі, якими були всі його попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною.

Практична ціль того союзу була така сама, як і ціль союзів попередніх. В боротьбі з Польщею Цар заступив місце Султана, й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину таку саму, яку діставав за свій протекторат Султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині. І умова з Царем робиться по тим готовим взірцям, по яким і робилися до того часу умови України в справі протекторату з Султаном. Основні підставові пункти Переяславської умови сформульовані дуже ясно, і ні одна, ні друга сторона нічого в них сказати не забула. Війська царські мають іти на Польщу під Смоленськ і, крім того, має бути дана Україні проти Польщі постійна мілітарна підмога, а коли треба буде, то й поміч проти татар. Так постановляють пункти 7-ий, 8-ий і 10-ий переяславських «статей». За це Цар має право побирати в свою казну дань (пункт 1-ший), причім обидві сторони торгуються. Гетьман хоче, щоб з цієї дані за військову поміч були одчислені в формі «жалування» всі розходи на козацьке військо (пункт 2-ий, 3-ій, 4-ий, 9-ий, 11-ий), а Цар в своїй, довшій від усіх інших, резолюції (при пункті 9-ім) широко оповідає, скільки його власні «русские, немецкие и татарские рати многие», котрі зібрав «для вашей обороны», коштують і чому він думав, що за ту оборону йому від Війська Запорозького «убыт-

ка не будет». На це Гетьман знов в листі своїм звертає царську увагу, що Султан турецький, хоч і бусурменин, згоджувався дати Україні свою протекцію без всякої дані. Поза широко обговореною справою військової помочі і дані, забезпечено тільки одним пунктом (5-им) повне право Війська Запорозького зноситися з чужоземними державами, сповіщаючи свого протектора тільки про се, що «имело быть противно Царского Величества», і одним пунктом підтверджуються маєткові права (що було необхідне з огляду на ту саму дань) Київського Митрополита і духовенства, а осібною грамотою такі ж маєткові права української шляхти. Це і вся Переяславська умова.

Як мілітарний союз проти Польщі й татар, забезпечений формою протекторату, вона зовсім ясна. Але дальші політичні цілі обох сторін, котрі її заключали, були абсолютно різні й тому зразу для кожної сторони взаємно неясні. Ця різниця політичних цілей, з котрими Україна і Москва до Умови приступали, виявляється вже формально у всіх переговорах, у всіх актах, а показує себе виразно на ділі зараз же на другий день по заключенню Умови. Вона була причиною того, що обидві сторони стали різно, кожна по-своєму, Переяславську умову інтерпретувати.

«Не можна нам більше жити без Царя!» — ці класичні слова Гетьмана Хмельницького, сказані на Переяславській Раді, абсолютно точно відповідають тогочасній українській дійсності, всім тогочасним політичним і соціальним умовам. Тільки ж Гетьман, котрий ті слова сказав, і царські посли, котрі ті слова чули й Цареві передали,— надавали їм, кожний по-своєму, абсолютно різне значення. Гетьман, пропонуючи вслід за тим чотирьох кандидатів: Царя турецького, Царя кримського, Царя московського і Короля польського, — вибрав Царя московського, бо думав — що з-поміж цих чотирьох він, як «Цар одновірний» буде тим, котрий всі «свободи наші» забезпечить, і хотів, щоб цей новий протектор «державою» наділив його — Гетьмана, фактичного «Самодержця руського» — більшою, чим була вона на Україні не тільки за Королів польських, але й за своїх Князів руських. Знов же Цар московський думав і хотів, щоб Гетьман Запорозький своє фактичне самодержавство на Україні йому — Цареві московському — передав.

Тому Гетьман, вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу Цареві-протекторові тільки сам один, без старшини й без Війська, і чутки про се, що так іменно сталося, роспускаються по Україні урядовими гетьманськими колами; і тому Цар хоче, щоб йому безпосередньо присягали всі нові піддані, й відібрання присяги від незначної частини старшини, міщанства, козацтва безпосередньо «на Царя» — це перша дипломатична перемога Москви, котрою голосно хваляться московські посли (наскільки, зрештою, справедливо, це справа досі неясна) і про котру завзято мовчать на Україні. Тому Гетьман хоче, щоб йому — як Цареві рівному — посли московські на додержання союзу «за Государя присягу учинили», і аж до смерті Гетьмана всі на Україні певні, що така присяга була принесена Царем, — тому Цар Хмельницькому присягати не хоче, бо, як заявляють посли московські, «тільки піддані присягають своєму Государеві» — і в результаті справа ця так в завішеню й остається.

Тому Гетьман хоче платити Цареві дань безпосередньо сам, сам її через своїх урядовців збираючи та круглою сумою один раз на рік її виплачуючи,— тому знов Цар хоче мати своїх воєвод по всіх важніших українських городах і безпосередньо на себе положену з України дань побирати. Тому врешті формальна сторона того конфлікту була усунена обома сторонами за допомогою недоговорених дипломатичних обіцянок, а на реальне фактичне зменшення своєї «держави», своєї власті Гетьман не пристав ніколи. За його життя не було на Україні ані одного воєводи московського там, де б сам Хмельницький того не забажав; за його життя Цар не дістав ні одного гроша дані з України; а в що потім обернулась на ділі царська протекція — про це йде мова далі. Одним словом — творець Переяславської умови не був творцем Переяславської легенди...

Коли, одначе, незважаючи на всі ці зразу ж роз'єднуючі непорозуміння, Хмельницький Переяславську умову заключив і царську протекцію прийняв, то — крім конечного в його безвихіднім становищі мілітарного союзу — були для цього інші, далеко глибші й важніші соціальні та політичні причини. Не можна ніколи забувати факту, що все тодішнє українське суспільство було вже дуже сильно Польщею за-

симільоване і з Польщею міцно всім укладом свого життя зв'язане. Крім того, ця його найбільше монархічна частина, що повстання підняла й вела, для «маєстату королівського» мала глибокий законний пієтизм, котрий кидався у вічі всім сучасникам і котрий вона на ділі не раз під час першої доби автономізму з великою шкодою для України доказала. І тому творець незалежної від Польщі держави мусив знайти таку, сучасним правно-державним поняттям відповідаючу форму розриву з Польщею, котра б своєю легальністю могла отой глибокий український легітимізм супроти Польської Річпосполитої знищити. Союз з нехристиянським монархом — турецьким Султаном — того, очевидно, зробити не міг. Звільнення України від присяги польському Королеві на тій підставі, що Король порушив заприсяжені ним права православного «Руського» народу в Річпосполитій,— звільнення, яке в Переяславі проголошував Україні «одновірний», а Королеві польському, яко помазаник Божий рівний Цар московський — це була та легальна форма відділення України від Польщі, котра робила для Гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною.

Другою такою ж многоважною стороною Переяславської умови була її явність і офіціальність. Гетьман сам домагається від Царя негайної присилки до Києва царського воєводи тому, «щоб усі сусідні володарі знали про їх підданство під високу руку Царського Величества». У перекладі на мову сучасної політичної практики ця дипломатична фраза значить: щоб усі сусідні володарі, з котрими Україна як держава все частіше зноситься і з котрими згідно з Переяславською умовою зноситися має право,знали про її непідданство польському Королеві, тобто про здобуту нею у відношенні до Польщі суверенність.

Ця абсолютна й легальна емансипація від Польської Річпосполитої — емансипація як в понятті самих українців, так і в понятті сусідніх володарів — творила всю ідеологічну правно-державну суть Переяславської умови. Тим тільки вона відрізнялась від усіх попередніх союзів з Туреччиною, в тім лежала вся її вага і все її — для самих її творців ще тоді необчислене — значення для цілої будуччини України. Щоб «груба й дика», в розумінні тогочасних українців, Москва

могла коли-небудь зайняти на Україні місце єзуїтської, європейської, блискучої своєю культурою і привабливої своїм «раєм шляхетським» Польщі — така смішна на ті часи думка ні одному політикові українському, ту Польщу ненавидячому, але в школі польській вихованому, не могла прийти навіть в голову...

Але розуміння того глибокого політичного перевороту, який приносила б з собою протекція царська, було причиною того, що Гетьман рішився на цей крок тільки тоді, коли всі інші спроби визволити Україну не вдалися й коли становище Гетьмана на Україні було вже настільки сильне, що він міг зважитись такий переворот в поняттях перевести... Ідея царського протекторату, що стала доконаним фактом, не могла мати за тодішніх обставин ворогів на Україні. Але присяга безпосередньо Цареві зустрічала завзятий опір старшини й рядового козацтва. В полках Кропивнянськім та Полтавськім козаки урядників московських «киями побили». Полки Уманський і Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку від Польщі виставлені, Цареві присяги не зложили. Міщани чорнобильські «Москву неохоче прийняли», а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ «силою, під мечовим каранням» до присяги був приведений. Що найзнаменніше, відмовилось присягати українське православне духовенство. «Митрополит і архімандрит печерський заявили, що волять померти, чим присягнути цареві». Вони вислали через окремого посланця протест до Луцького ґроду проти насилування їх до присяги і заготовленої вже для них царської жалованої грамоти супроти такого їх поведення не дістали.

На підставі звісних нам досі джерел трудно сказати, чи ця опозиція була ведена по наказу і з відома самого Гетьмана — якого планам і намірам вона зовсім відповідала — чи зверталась вона і проти особи та політики гетьманської. Але вже сама можливість такого питання вказує, які в даний момент були слабі місця тієї політики. Хмельницький при всій своїй геніальності був і мусив бути залежним від своєї в дусі державної неповноправності вихованої козацької верстви. Скинувши з великим зусиллям гіпноз іновірного «маєстату королівського», він зважитись зразу на рішучу боротьбу з новим одновірним «маєстатом царським» ще не

рішався. «Самодержець руський» в Гетьмані козацькім в очах українського народу ріс і розвивався поволі. Але у всякому разі він у ті часи вже був настільки великим, що всяка внутрішня опозиція — якщо вона в дійсності й була — захитати його становища не змогла. І всякі непорозуміння з царським урядом всякими дипломатичними двозначниками залатавши і опозицію так чи інакше припинивши, Хмельницький Переяславську умову в життя фактично перевів.

Дальші події, одначе, виказали незабаром всю хисткість політичної умови, котру обидві сторони інакше — кожна посвоєму — хотіли розуміти. Конфлікт московсько-український був неминучий і почався він зразу ж по затвердженню Переяславської умови, спочатку на території білоруській.

В іншім місці (в томі І-ім моїх «Студій») я говорив про окупацію Білорусі українськими військами і про заведення там козацької влади в формі «козацького присуду» за згодою, а навіть на жадання білоруського селянства, міщанства, духовенства й частини білоруської шляхти. Ця окупація йшла по лінії політики Богдана Хмельницького, якої метою було «визволення з ляцької неволі» не тільки козацької території (тодішньої «України»), але й усіх так званих «руських земель» Річпосполитої, залежних віддавна від духовної влади київського Митрополита. Поруч цієї традиційної, споконвічної влади духовної, ідейної — тепер мала відродитись стара державна, реальна влада політична під проводом Гетьмана Війська Запорозького. Історичним, з ідеології православної «руської» шляхти і духовенства зачерпнутим завданням тієї влади було так чи інакше об'єднати (чи то в рамах Річпосполитої в першій добі повстання, чи то від Річпосполитої відірвавши, як було в добі другій) — оці всі православні «руські» землі, які в Польській державі по руїні Держави Київської опинилися.

Отака українська традиційно-державна «руська» київська політика зразу ж стала в повну суперечність з державною політикою московською. Представники цієї останньої хотіли бачити в Переяславській умові акт добровільного піддання частини польської держави з «одновірним» козацьким православним населенням під державну зверхність московську і мілітарний союз з українськими козаками уявляли собі в формі їхньої добровільної військової помочи Мо-

скві при завоюванні нею інших польських земель. Нічого дивного, що між Україною і її союзницею Москвою — як тільки внаслідок Переяславської умови вибухла війна польсько-московська і на Білорусь під проводом самого Царя увійшло військо московське — розпочалася зараз же вперта боротьба за городи білоруські, котрі Москва стала вважати, очевидно, своїми і в котрих про ніяку владу Гетьманську, ніякий присуд козацький, ніяку залежність від руського київського Митрополита — ні знати, ні чути не хотіла.

Один епізод тієї боротьби двох «Русей» за «Русь» третю я представив в іншім місці, в біографії одного з видатніших Хмельничан, гетьманового зятя Івана Нечая (брата прославленого відомою піснею Данила) «Полковника Білоруського, Могилівського, Гомельського і Чаусського», як титулувався він в 1656 р. Ця боротьба незвичайно цікава, особливо для зрозуміння дійсного характеру т. зв. «воссоединения». Як багато інших, найбільше важних сторін нашої історії, вона мусить бути досліджена повніше, чим це було зроблено досі. Тут для зрозуміння подій, що до присяги шляхти повіту Пинського будуть відноситись, наведу тільки один її початковий, але характерний і типовий для цієї стадії московсько-українського конфлікту момент: справу Костя Поклонського.

Кость Вячеслав Поклонський, шляхтич білоруський родом з Могилівщини, «жовнір відважний, промовець красномовний, людина зручна і з великими зв'язками між могилівською шляхтою», був давнім знайомим і приятелем Богдана Хмельницького. Його політичної діяльності в перших часах повстання не знаємо, але можемо здогадуватись, що він належав до того типу білоруської православної шляхти, котра з Великим князівством Литовським здавна була елементом крайньо супроти Польщі ворожим і котра від самого початку українського повстання шукала в ньому помочі козацької для своїх противопольських планів. У всякому разі був він, напевно, не тільки в приятельських, але і в політичних зносинах з Гетьманом і не без його впливу в часі вступних переговорів перед Переяславською умовою Хмельницький і Виговський запевняли московських бояр, що й Могилів царську протекцію разом з Гетьманом Війська Запорозького прийме.

І справді в таборі ніжинського полковника Івана Золотаренка, котрого по заключенню Переяславської умови Гетьман послав на Білорусь для спільної акції з московськими військами проти Польщі, появився Поклонський і заявив, що він хоче їхати до Чигирина, щоб зложити на руки Гетьмана Запорозького присягу московському Цареві. Їхав Поклонський не сам, а з численним почотом 400 могилівських міщан та шляхтичів; між послідніми визначніші були: Лесько Унчинський, Станіслав Монвід, Богдан Івановський, Павло Окуревич, Михайло Рудницький, Олександер Кучинський, двох Хоментовських і інші. Золотаренко, розуміється, зараз відіслав Поклонського до Гетьмана, давши йому для охорони відділ козацький. З того приводу між козацьким полковником і московськими боярами виникло гостре непорозуміння, яке зараз же прибрало широкі розміри й стало причиною першого московсько-українського, поки що дипломатичного, конфлікту.

Московські бояри, ведучи твердо свою державно-політичну лінію, вимагали, щоб Поклонський присягав Цареві безпосередньо, а не через Гетьмана, і щоб Золотаренко відіслав його зараз же не до Чигирина, а до царського табору. Намісник гетьманський, одначе, не дав себе переконати: боярам «одписався», Поклонського відіслав до Гетьмана, а сам розпочав енергійну окупацію Білорусі, зорганізувавши весь край між Гомелем і Могилевом по-козацьки та прийнявши по наказу Хмельницького титул Гетьмана Сіверського.

Тоді Москва, залишивши дипломатичну переписку, хопилась іншого, певнішого способу. Всякими обітницями й титулом полковника білоруського вона перетягнула на свій бік Поклонського; наданням маєтків здеморалізувала його прихильників серед білоруської шляхти (так Петро Маньковський дістав від Царя села Самулки, Марцінкевичі — Добуж і т. д.), а та шляхта Великого князівства Литовського, котра здавна ставилась дуже вороже до козаків і до України, а котра тепер, при вступленню московських військ, присягала безпосередньо Цареві,— придбала собі надзвичайну царську ласку і протекцію (напр. Криштоф Завіша, маршалок Великого князівства Литовського, дістав від Царя величезні маєтки княгині Янушевої Радзівіллової). В той спосіб українські політичні плани були «союзниками» зашахова-

ні. Могилів, який перед тим сам домагався злуки з Україною, тепер піддався Москві, незважаючи на лист протопопа ніжинського, написаний до могилівців від імені Гетьмана і Митрополита з порадою, щоб вони — «до Війська Запорозького прихилились і під оборону гетьманів Запорозьких і цілого Війська оддались, аби, борони Боже, Москва своїм звичаєм не схотіла в городі вашім права свої установляти, але щоб ви такі вольності мали, які Цар дав нашій Україні і Пану Гетьману».

Оці постійні змагання українських дипломатів і політиків одділити поняття про ідеальну особу протектора Царя від поняття реальної «грубої та дикої» Москви не дали тоді ніяких позитивних наслідків. «Одновірний Цар» у ті часи не був ще пізнішим петербурзьким Імператором всеросійським, а був лише Царем московським. І тодішня царська політика була тільки національно-державною політикою московською...

Прохання Золотаренка, щоб вільно було принаймні в могилівському повіті приймати за дозволом царським до Війська Запорозького тих, хто хоче бути козаками, були царськими дипломатами відкинуті. Мало того, Поклонський і його товариші, налякані жорстокостями, які Москва, укріпившись на Білорусі, стала проявляти (частина шляхти смоленської була вивезена в Московщину, те саме згодом сталось із шляхтою вітебською й т. ін.), та втративши зовсім надію при її допомозі визволити Білорусь з-під Польщі — а зірвавши перед тим з Україною — тепер повернули назад у підданство Річпосполитої, зустрівши там, очевидно, радісний прийом і діставши повну амністію.

З того всього Гетьман міг зробити тільки такі висновки, що московську владу царську з українським присудом козацьким погодити не можна й що дикий терор та абсолютно відмінна культура його нових московських союзників викличуть у східних козацьких українських землях і серед вихованої в формах західноєвропейської цивілізації старшини козацької полонофільську реакцію. Все виразніші заборчі апетити царських воєвод у Києві, яких завдання мало бути — по планах Гетьмана — тільки репрезентативне, і обчислені на незадоволення Москвою демагогічні універсали королівські до українського народу, що не тільки «всякі вольності козакам»,

але навіть «вічне увільнення від робіт і військових повинностей для людей міських та сільських, господарства пильнуючих», обіцювали,— ці висновки гетьманські мусили скрипити.

В результаті відношення Гетьмана до Москви починає радикально мінятись. Її вмішуванню у внутрішні українські діла він кладе кінець тим, що за зносини поза його плечима й без його згоди та відома з царським урядом карає прототипів пізніших «самоотверженных малороссиян» без милосердя. А щоб унезалежнити себе й у політиці закордонній, він уважає потрібним відновити, перш за все, свій старий союз із Туреччиною.

І вже в спільній з Москвою кампанії 1655 р. проти Польщі незгода і роздвій поміж союзниками показали себе в повній силі. Цю кампанію Гетьман веде в тіснім порозумінню з новою заприязненою собі державою — Швецією, наміри Москви скрізь де тільки можна паралізуючи. Притім засобів уживає він досить рішучих. Так, під Гусятином, наприклад, Гетьман наказав своїм козакам шаблями штурмуючі царські війська розігнати, мотивуючи перед представниками царськими цей надзвичайний учинок тим, що в Гусятині єсть «багато православних». Потім, під час облоги Львова, Виговський в порозумінню з Гетьманом потаємно перестерігає львовян, щоб вони в ніякі переговори з Москвою не входили. Під Люблином знов вибухає гострий конфлікт між командуючим московськими військами Потьомкіним, що намагався скрізь відбирати присягу «на царське ім'я», і полковником Данилом Виговським, який до того допустити не схотів. Врешті кампанія ця скінчилась тим, що Гетьман поза плечима своїх непевних московських союзників заключив умову з татарами, де зобов'язався московські війська на їх власну долю на Україні покинути. Внаслідок цієї умови воєвода Бутурлін був оточений татарами, мусив їм величезний викуп заплатити й усю свою в війні з поляками на українських землях добуту здобич воєнну відступити...

Взаємне роздражнення росло з обох боків, і розрив з Москвою ставав в таких умовах неминучим. Послідній і безпосереднім до того товчком послужив мир, заключений при жвавім посередництві Австрії між Москвою й Польщею у Вільні у вересні 1656 року.

Р. ЛАЩЕНКО

ПЕРЕЯСЛАВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. МІЖ УКРАЇНОЮ І ЦАРЕМ МОСКОВСЬКИМ*

(фрагменти)

Вияснення питання про юридичну природу договору 1654 р. виявляє собою велику цікавість і зокрема для українських правників, бо Переяславський договір, як відомо, відіграв в історії України величезну ролю, означивши долю нашої батьківщини на довгі-довгі роки.

Не беручи на себе труда вияснити це питання (про юридичні підвалини Переяславської умови) з належною повнотою, дозволяю собі в цьому начерку лише висловити в загальній та стислій формі деякі думки про юридичну природу Переяславського договору.

Як відомо, основний зміст Переяславського договору такий: 1. Україна має свою власну державну територію в межах воєводств Київського, Брацлавського, також частини Волині — на Правобережжю, і воєводства Чернигівського — на Лівобережжю, отже в лініях, що були закреслені т. зв. Зборівським договором [1]. 2. Україна має свій власний уряд з гетьманом на чолі; урядування, незалежне від Москви. 3. Право власного законодавства. 4. Судовий устрій — свій власний; суд, незалежний від Москви: «чтобы ни воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались... где три человека казаков, тогда два третьяго должны судити». 5. В основу державного устрою покладається принцип традиційно-український — виборчий: гетьман і урядовці обираються вільними голосами. 6. За Україною заховується надзвичайно важливе право — право зносин з чужоземними державами; правда, це право при затвердженню в Москві договірних статей було обмежено: було умовлено, що гетьман має право увіходити в зносини з турецьким султаном і королем польським лише з відома царя; також умовлено

---

* *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 року між Україною і царем московським // Ювілейний збірник в честь проф. Ст. Дністрянського. Прага, 1923. С. 51—75.

[1] Див.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. СПб., 1876. Т. II. С. 403.

й про те, що гетьман тих послів, які «присланы от кого будут царскому величеству с противным делом», повинен був «задерживать в войске» і писати про них государю [2]. 7. Україна має своє власне військо реєстрове в кількості 60.000 шабель. 8. За всіма «станами» забезпечуються їх особисті та маєткові права. 9. За митрополитом і «духовного чина людьми» спеціальним артикулом забезпечувалися їх права «на маєтності; государь мусив на це й видати «свою государскую жалованную грамоту» [3]. 10. Утримання козаків упадало на місцеві прибутки. 11. Москва, зі свого боку, зобов'язується озброєною рукою захищати Україну від будь-яких замахів на неї Польщі [4]; Україна ж повинна за цю мілітарну поміч платити Москві данину грішми, але без жодного втручання в їх стягнення московських урядовців.

В своєму поданню цареві Богдан Хмельницький настоював, між іншим, щоби всі ці українські привілеї цар ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були.

В своїй жалованій грамоті Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому цар зазначив, що Україна приймається під його царя «высокую руку» і зобов'язується служити йому, цареві (Олексію Михайловичу), сину царському «государю-царевичу Алексею Алексеєвичу», а також — як сказано в тій же царській грамоті — «и наследникам нашим». Разом з тим цар стверджував, що на Україні заховуються всі її попередні права і привілеї (... «велели быти им,— сказано в грамоті,— под нашею царскаго величества высокою рукою по прежним их правам и привилеям, каковые им даны от королей польских и от великих князей литовских и тех их прав и вольностей нарушивати ни чем не велели...») [5].

---

[2] Див.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. С. 415. Див. також Акты ЮЗР. Т. Х.: «Просительные статьи о правах всего малорос. народа, представленные войсковыми посланниками боярам 14 марта и государевы указы на эти статьи». П. 14. С. 446.

[3] Пункт 6. ред. «статей» 21 березня; п. 18 ред. 14 березня.

[4] Пункти 7, 8 і 10 Переяславських «статей» ред. 21 березня; п. 19, 20 ред. 14 березня.

[5] Див. «Жалованую грамоту» царя Алексея Михайловича гет. Богдану Хмельницкому. Акты ЮЗР.Т. Х.С. 430.

Такий в основних загальних рисах зміст Переяславського договору 1654 року.

Що ж власне виявляє собою з боку правничого Переяславський договір?

Ми вже вище згадували, що дехто з російських авторів вбачає в акті «злуки» України з Росією (на підставі Переяславського договору) — навіть неповну інкорпорацію України Московщиною. Отже, спинимось спочатку на цьому погляді.

Інкорпорація з'являється, як відомо, здавна одним з самих звичайних способів приєднання одної державної території до другої. Інкорпорація перебачає цілковите злучення, цілковите з'єднання інкорпорованої території з тим державним тілом, що до нього ця територія приєднується як його провінція. По самій суті, по самій природі своїй інкорпорація єсть заперечення ідеї суверенітету, ідеї верховенства, політичної незалежности. Коли злучається ціла держава з другою як провінція цієї останньої, само собою, що ні про який свій власний суверенітет, про його задержання в складі тої держави, що до неї ця держава приєднується, — не можна вже й говорити. При інкорпорації «держави з'єднуються таким способом,— пише проф. Коркунов,— що одна безумовно підлягає другій. Та держава, що приєднується, перестає бути державою і зливається з державою, що її приєднала» [6]. «Інкорпорація,— пише зі свого боку проф. А. Алексєєв,— обумовлюється підлеглістю одної держави суверенній владі другої» [7].

Але, з другого боку, таке приєднання не виключає можливости, що інкорпорована територія в складі тої держави, що до неї вона приєднана, буде користуватися більшою чи меншою або навіть і дуже широкою автономією, але ця автономія — як цілком правильно зауважує академ. Філіппов — існує лише остільки, «оскільки вона відповідає в даний час інтересам держави» [8]. Залишити старі привілеї або дати якісь нові приєднаній провінції залежить цілковито од волі тої держави, що до неї дана провінція приєдналася» [9].

---

[6] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. Т. 1. С. 164.

[7] *Алексеев А.С.* Русское госуд. право. С. 165.

[8] *Филиппов А.И.* Учебник истории русского права. С. 582.

[9] Там само. С. 524—585.

Цей спосіб приєднання державних територій до других державних тіл, як провінцій останніх, себто шляхом інкорпорації, був, як відомо, дуже поширений в практиці т. зв. «імперіалістичних» держав, що користувалися в даному разі правом сильнішого. Звичайна путь, що по ній йшли такі держави, поширюючи свої території,— це путь завойовань...

Цей шлях приєднання чужих територій — шлях кривавих війн, який завершувався інкорпорацією чужих земель, був остільки характерний для Росії, що дехто з російських вчених-державників трактує його, цей шлях, як діло «народне», а тому і сама «інкорпорація» завойованих земель являється, на погляд цих учених, річчю природною. «Кожне завоювання,— пише, напр., російський професор-державник Коркунов,— єсть народне діло і тому приводить не тільки до встановлення єдности монарха або династії, а до об'єднання завойованих областей в одну державу»[10].

Отже, після всіх цих коротеньких уваг, що відносяться до означіння самого розуміння інкорпорації, її природи (юридичної)... нам, гадаю, стане цілком ясним, що «злуку» України з Росією по Переяславському акту 1654 р. в жодний спосіб не можна підвести під розуміння інкорпорації. Україна перше за все, не була завойована Москвою, а інкорпорація чужих територій, як ми тільки що зауважили, звичайно, являється внаслідок війни, успішної для завойовника. Далі: відношення України до Росії, як вони означаються Переяславським договором, спиралися на вільну угоду, на договір, а така підстава сама вже по собі заперечує інкорпорацію, в саму природу якої покладається примус, насильство одного (сильнішого фізично) над другим (слабшим). Не треба далі випускати з ока й того, що Україна на підставі Переяславського договору заховувала за собою свій власний державний устрій, свої закони («права і вольності»). Цей устрій, ці права не надавалися Україні Москвою, а були її власними. Москва ж, по Переяславському договору, лише зобов'язувалася їх «ні в чому не порушати».

На цій самій підставі не можна вбачати в акті «злуки» України з Москвою і простої автономії [11]. При інкорпорації

---

[10] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. С. 164.

[11] У російській науковій літературі цього погляду додержується Б. Нольде.

може бути для інкорпорованої території захований і її автономний устрій, цей автономний устрій може бути навіть і наданий цій інкорпорованій частині державою-завойовницею, але і в першому, і в другому випадку правовим — так би мовити — джерелом цієї автономії для інкорпорованої провінції являється верховна воля держави-завойовниці; вона може заховати автономний устрій, може його надати новій провінції, але також цілком вільно в усякий час може його й одібрати, бо ціла повнота влади зверхньої над інкорпорованою територією належить їй — державі-завойовниці. Опріч того, сама по собі автономія (ширша чи вужча) — есть, врешті-решт, поширене місцеве самоурядування, право на порядкування своїми внутрішніми місцевими справами (на автономній території) по своїх місцевих законах незалежно від центру. Але ця «незалежність» лише відносна: основні закони, що діють в цілій державі, залишаються і для автономної території обов'язуючими, мають і там свою чинність. Та чи инша модіфікація при їх прикладанню на автономній території в даному разі не має вже юридичного значіння. «Яка б не була широка автономія громад або провінцій,— пише проф. Коркунов,— вони здійснюють владу урядування не по власному праву, а по дорученню держави, що їм передає долю своєї влади, але не quo ad- jus, а тільки quo ad exercitum, право заховуючи цілком за собою» [12].

Отже, коли ми все це візьмемо до уваги, нам стане ясно, що Україна,— яка на підставі Переяславського договору заховувала свою власну державну територію, власний, незалежний од Москви, державний устрій, мала свої власні основні закони («вольності козацькі») і своє окреме від московського правительство, що за ним заховувалося і надзвичайно важливе право зносин з чужоземними державами (міжнародні функції),— не була «приєднана» до Москви як її автономна провінція.

Не можна вбачати в «злуці» України з Московщиною на підставі Переяславського договору і створення «федерації» (Bundesstaat, fédération). При союзі федеративному конче потрібно, щоби була утворена загальносоюзна влада, яка б і об'єднувала як орган постійний і центральний складові ча-

---

[12] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. С. 83.

стини цілого союзу (федерації). Причому загальносоюзна влада (всі її загальносоюзні органи) здійснює свої функції на території цілого союзу безпосередньо і незалежно від органів влади кожної поодинокої держави — члена союзу, які прикладають свою владу безпосередньо кожний на своїй території.

По Переяславському договору такої загальносоюзної для України і Москви влади, власне таких спільних обом постійних і центральних органів влади утворено не було, а через це і відпадає підстава вбачати в акті 1654 р. присутність принципів федеративних.

Тим більше нема жодних підстав шукати в тому акті принципів конфедеративних,— дивитися на Україну і Росію після Переяславського договору як на союз держав, або т. зв. конфедерацію (Staatenbund, confédération).

Правда, в союзі держав кожний член союзу, кожна поодинока держава, що увіходить в цей союз, заховує свою повну незалежність, і з цього боку союз України і Росії після 1654 р., як цілком незалежних одне від одного державних тіл, міг би нагадувати конфедерацію, але повна відсутність конфедеративних зв'язків між Україною і Росією в даному разі не може підлягати жодному сумніву, коли ми згадаємо, що для існування конфедерації обов'язково потрібне встановлення т. зв. з'їздів уповноважених обох держав для обопільного порозуміння по низці питань, які являються істотними для обох союзних держав. Такого з'їзду уповноважених обох держав Переяславським договором встановлено не було, а тому ми і повинні рішуче відкинути і саму думку про конфедеративний союз України і Росії як противну в даному разі ясним вимогам загальновизнаної теорії державного права.

Дехто з учених, як ми зазначили вище, гадає, що Україна на підставі Переяславського договору була приєднана до Росії на засадах васальної залежности. «Малоросія,— пише, напр., проф. Коркунов,— не була до Росії в рівноправних відносинах — вона була їй підлегла. Московський цар не з'єднував у своїй особі дві роздільні державні влади, але український гетьман підлягав йому як вищому властителеві. Це, очевидно, васальна залежність, а не особиста унія» [13]. Та-

[13] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. С. 181.

ким чином, проф. Коркунов в пактах Переяславського договору не вбачає присутности самої ідеї рівности обох сторін, що умовлялися, а ставить українського гетьмана в положення, яке було схожим (хоч це і не зовсім влучний приклад) з положенням феодального барона щодо його сюзерена.

Але й цей погляд не може видержати критики. Дійсно, коли відношення між гетьманом і царем означати головно на підставі «жалованої грамоти» Олексія Михайловича Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому і надавати більше значення самій стілізації цієї грамоти, що була складена московськими дяками в досить автократичних тонах, то при бажанні можна відшукати в зв'язку України з Росією і васальну залежність першої від «царя восточного, православного», а становище українського гетьмана відносно царя прирівняти до становища феодального барона відносно його сюзерена, а може, навіть, і того гірше — до становища улусного бея відносно хана татарського. Але не треба забувати того, що часом різко автократичний тон мови в грамотах царів московських — звичайна і характерна риса цих грамот. Таким тоном великі князі й царі московські досить часто писали свої грамоти і цілком незалежним од них государям.

...А найголовніше в даному разі те, що за основу договірних стосунків між Україною й Московщиною треба, безумовно, вважати Переяславські статті, які були затверджені в Москві (т. зв. «мартовські статті»). Коли ж заглибитися більше в їх зміст, то про будь-яку «залежність» гетьмана від вищого властителя — царя московського — ледве чи можливо й говорити. І Україна, і Росія умовляються як цілком незалежні й рівноправні сторони, причому особа гетьмана виявляється перед нами як особа незалежного від Москви правителя самостійної держави. Але мало того: в своєму поданні цареві московському — як ми і зауважили вже вище — гетьман Богдан Хмельницький навіть настоював, щоби всі українські привілеї, «права і вольности», цар ствердив на хартіях за печатями, щоби на вічні часи непорушні були, і ми знаємо, що у відповідь на цю вимогу цар у своїй жалованій грамоті «тых их прав и вольностей нарушивати ни чем не велел». Ледве, чи васал, залежний від свого сюзерена, міг би дозволити собі риск звернутися з такою вимогою до сво-

го властителя! Тому факту, що гетьман Богдан Хмельницький присягнув на додержання союзу цареві, а московський государ не присягнув на жалованій Україні грамоті,— не можна теж давати таке пояснення, що це лише зайвий раз підкреслює ідею васальної залежности гетьмана від царя. Важливе в даному разі для нас те, що гетьман і полковники вимагали (а це факт історичний) від бояр, щоби вони за царя московського присягнули на жалованій Україні грамоті. І коли бояри за царя і не присягнули, то цей факт лише свідчив, що між правною ідеологією московською і державним світоглядом українських керуючих кол і, очевидно, цілого українського суспільства була фактично велика прірва, яка й виявилася яскраво в перший же момент історичної «злуки» обох держав. З другого боку, цей факт, певно, свідчив і про нещирість царя московського як контрагента по договору; ясно, що бояри, відмовляючись присягати за царя, переслідували і визначену політичну мету, але їх поводження не може підбивати в даному разі юридичного змісту самого акту умови. В усякому разі вимога гетьмана та його полковників, щоб і цар Московський присягнув,— не може свідчити про визнання гетьманом своєї «залежности» від царя, а навпаки, підкреслює ясно, що й гетьман і його уряд дивилися на себе, як на рівноправну з царем і його урядом сторону в тому історичному договорі, який був заключений в 1654 р. на Переяславській раді. Жодний васал не міг би звернутися з подібними пропозиціями до свого властелина: такі вимоги цареві міг ставити лише рівноправний йому контрагент. Додамо, нарешті, що й саме питання про відмову московських бояр присягнути «за государя» на додержання союзу і до нашого часу не з'ясовано як слід за браком джерел; в усякому разі, по виразу В. Липинського, всі на Україні були певні, «що така присяга була принесена царем» [14].

Залишається ще т. зв. унія, яка, як відомо, в науці державного права поділяється на дві форми: 1) унію реальну та 2) унію особисту.

Дехто з учених, як ми й зазначили, тримається погляду, що Україна та Московщина з'єдналися в 1654 р. на підставі

---

[14] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі... С. 31.

т. зв. реальної унії. Під унією ж реальною розуміється, як відомо, таке з'єднання двох державних тіл, в основу якого, крім спільного для обох держав монарха, покладається і спільний закон про престолонасліддя. На підставі такого закону — як висловлюється акад. Філіппов — «монарх одної держави єсть ео ipso завше і монарх другої» [15]. Таким чином, при реальній унії спільність для обох держав монарха не має характеру випадковості, як при унії особистій. З цього, власне, і складається основна різниця між унією реальною та особистою. Але при з'єднанні держав на підставі реальної унії їх можуть, крім того, об'єднувати і спільні установи. «Тут,— пише проф. Сергеєвич,— не тільки один загальний монарх, але можуть бути й загальні установи» [16].

Як ми зауважили вище, дехто з учених, як напр., акад. Дьяконов, вбачає в Переяславському акті з'єднання України й Москви власне на підставі реальної унії. За головний доказ заключення в даному випадку реальної унії вважається, на думку Дьяконова, те, що «приєднання України до Москви по тексту жалованої грамоти розумілося, як вічне з'єднання» [17]. «Там (в жалованій грамоті) сказано,— пише Дьяконов,— що государ Запорозьке Військо пожалував, «а они его царскому величеству во всяких его государских повеленіях служити будут во веки»; що Військо Запорозьке учинилося «под нашею царскою рукою и веру нам великому государю, и нашим государским детем и наследникам на вечное подданство учинили». Ці вирази вказують, що мова йде не тільки про династію Романових, а про вічну злуку і про вічне підданство, себто всім государям, хто б вони не були» [18]. Нам здається, що текст жалованої грамоти та вжиті в ній поодинокі вирази про службу Війська Запорозького «его царскому величеству» «во веки» і про «вечное подданство» того ж війська цареві та його наслідникам не можна розуміти так, як ці вирази розуміє Дьяконов. Пояснять так ці вирази — це значить визнавати, що цар мос-

---

[15] *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. С. 351.

[16] *Сергеевич В.* Лекции и исследования по древней истории русского права. СПб., 1903.

[17] *Дьяконов М.* Очерки общественного и государственного строя древней Руси. СПб., 1912. С. 240.

[18] Там само. С. 240—260.

ковський брав український народ собі в кабалу... Реальна унія єсть правна форма з'єднання державних тіл і пресії, ужитій в виразах грамоти царя московського не можна надавати того поширеного безмежно значіння, яке надає їй Дьяконов. Юридично нам важливо сконстатувати, чи був вироблений в той час загальний для обох держав (України і Росії) «закон» про престолонасліддя, на підставі якого «монарх одної держави» (Московської) ео ipso ставав би «і монархом другої» [19] (України). Такого закону в той час вироблено не було, а раз так, то нема й підстави шукати в події 1654 р. заключення між Україною і Москвою реальної унії. Крім того,— цього питання ми вже вище торкалися — не було утворено для України і Московщини і якихсь спільних центральних установ, як це було утворено в свій час на Люблинській унії для Польщі й Литви (спільний сойм). Виходить, реальна унія отпадає та отпадає тим скорше, що не можна при означенні змісту і розуму юридичних зв'язків між Україною і Росією, що виникли в 1654 р., центр ваги переносити з самого договору у повному його обсягу на «жаловану грамоту», як це робить Дьяконов (і як це люблять робити взагалі російські вчені, принаймні більшість).

Отже, залишається ще унія особиста. Але перше ніж спинитися на унії особистій, як на можливій формі «злуки» України з Московщиною, дозволяю собі, хоч і дуже стисло, торкнутися погляду, який висловив з приводу Переяславської угоди наш історик Вячеслав Липинський.

На погляд Липинського, Переяславська умова мала вигляд військової конвенції, що складалася з визначеною метою: остаточного визволення України з-під Польщі. Переяславська умова 1654 р. між Україною і Московщиною була «таким самим випадковим союзом, зверненим проти Польщі і заключеним для визволення України з-під Польщі, яким були всі його (Богдана Хмельницького) попередні такі ж самі союзи з Кримом, а перш за все з Туреччиною [20]. Але цей чисто «мілітарний союз» до того й був забезпечений «протекторатом» царя московського. «В боротьбі з Польщею,— пише Липинський,— цар заступив місце султана й тільки. Ставши протектором України, він мав їй дати мілітарну поміч

---

[19] *Филиппов А. И.* Учебник истории русского права. С. 351.

[20] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі... С. 29.

проти Польщі і за цю поміч мав діставати від України певну щорічну грошову данину, таку саму, яку діставав за свій протекторат султан в Семигороді, в Молдавії, в Волощині»[21]. Цей «мілітарний союз» України з Московщиною, ця, по виразу Липинського, «абсолютна й легальна емансипація від Польської Речи Посполитої» України і «творила всю ідеологічну правно-державну сторону Переяславської умови»[22].

Отже, Богдан Хмельницький, крім мілітарного союзу, який заключив з Москвою, «і царську протекцію приняв». «І умова з царем,— пише Липинський,— робиться по тих готових взірцях, по яких і робилися до того часу умови України в справі протекторату з султаном»[23].

Безумовно, есть своя логіка і в цій інтерпретації Переяславського договора, але нам здається, що «ідея протекторату», яку спостерігає Липинський, зовсім не зв'язується з тою ідеєю рівности обох сторін в договорі, яку так талановито констатував той же автор в пактах договору. «Гетьман,— пише Липинський,— вважаючи себе головою держави, хоче присягати на додержання союзу цареві-протекторові тільки сам один, без старшин і без війська... Гетьман хоче, щоб йому, як цареві рівному, посли московські на додержання союзу «за Государя» присягу учинили... Гетьман хоче платити цареві дань безпосередньо сам, сам її через своїх урядовців збираючи, та круглою сумою один раз на рік»[24].

Яким же способом зв'язати таке поводження гетьмана, що вважав сам себе «цареві рівним», з ідеєю протекторату? Адже ж ідея протекторату, як і ідея васальної залежности, есть заперечення ідеї рівности, бо між тим, кому протегують, і тим, хто протегує, рівенства у взаємовідношеннях бути не може, як не може його бути між підопічним і опікуном. «Приймаючи на себе обов'язок охорони і захисту, держава охороняюча,— пише проф. Коркунов,— природно вимовляє собі право контролю, принаймні над міжнародними зносинами того, кого охороняє. Таким чином, протекторат неминуче передбачає підлеглість, і тому держава охороняюча становиться разом з тим і пануючою, а яку охороняють — залежною»[25].

---

[21] *Липинський В.* Україна на переломі... С. 29—30.
[22] Там само. С. 33.
[23] Там само. С. 30.
[24] Там само. С. 31.
[25] *Коркунов Н.* Русское госуд. право. С. 196.

...Визнаючи, що на підставі Переяславського договору був заключений не тільки мілітарний союз між Україною і Москвою, але і союз, забезпечений «протекторатом» царя московського,— ми тим самим повинні визнати, що гетьман Богдан Хмельницький сам цілком свідомо ставив самого себе відносно царя в становище, залежне від останнього, обмежуючи суверенність Української козацької держави.

А між тим сам же Липинський підкреслює і незалежне поводження гетьмана відносно царя, і повну відсутність в договорі Переяславському яких-будь пактів, що підкреслювали б ідею політичної залежности України від Москви та обмеження суверенітету останньої. Безумовно, Липинський, давши Переяславському договору інтерпретацію в значенні «мілітарного союзу» між Україною і Росією, що був звернений проти Польщі, цілком правильно підкреслив найважливішу конкретну політичну мету умови, але мету переходову. Дійсно, згідно з договором, московські війська повинні були негайно після заключення умови іти під Смоленськ «не отсрочивая ничего» — як сказано в договорі — «чтобы непріятель не мог исправиться и с иным совокупиться». За цю поміч Україна — як ми зазначили вище — повинна була платити Москві відповідну данину, але й цю данину не мали права збирати на Україні московські урядовці.

Що ж торкається власне ідеї протекторату царя московського, то ідея ця, як і ідея васальної залежності, виникає у дослідувачів Переяславської події з огляду на зміст царської грамоти, зверненої внаслідок умови до Богдана Хмельницького і всього Війська Запорозького. Дійсно, в грамоті сказано, що «Малоросія приймається під нашу високу руку і обіцяє служити нам, сину нашому і наслідникам». Отже, виходить, що 1654 р. між Україною та Московщиною був ніби утворений якийсь інший зв'язок, ніж зв'язок, який мав характер тимчасової військової конвенції, хоч би і забезпеченої особливою формою протекторату. Переоцінювати в даному разі зміст царської грамоти, як це роблять деякі дослідувачі, не можна,— але не можна і недооцінювати його, а тим більш — ігнорувати.

А по змісту цієї грамоти [26] докладніше видко, що Україна, кажучи словами проф. Сергеєвича, «визнала своїм государем царя, що царював у Москві», і визнала його «з його нащадками». Таке визнання Україною царя московського своїм государем і приводить деяких дослідувачів Переяславської події (Сергеєвич, Філіппов) до висновку, що зв'язок, заключений між Україною і Москвою в 1654 р., треба віднести до т. зв. особистої унії.

«Україна,—пише проф. Сергеєвич,— не з'єдналася з Московською державою, а тільки визнала своїм государем государя, що царював у Москві з його нащадками. Це випадок особистого єднання на підставі обрання. Але з огляду на те, що обраний був московський государ з його родом, то з'єднання повинно продовжуватися до того часу, аж доки продовжуватиметься рід Олексія Михайловича» [27].

...З думками проф. Сергеєвича про юридичну природу Переяславської умови, як відомо, не погодився, між іншим, проф. Коркунов. «Унія,— писав він,— передбачає перше за все і безумовно єдність особи правителя. Особливість же України в тому, головним чином, і виявлялася, що вона мала окремого правителя в особі гетьмана, що користувався навіть правом вести самостійно міжнародні зносини [28].

Мусимо відверто визнати, що заперечення проф. Коркунова в даному випадку з чисто формального юридичного боку має, безумовно, свою рацію. Але історія нам давала приклади, які свідчать, що визнання «зверхності» одного і того ж правителя (для обох держав) не заперечувало і de jure факта існування в кожній з них і свого повновласного правителя.

---

[26] Власне царем московським внаслідок умови були видані такі грамоти: 1. Гетьманові Б. Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому про права військові; 2. Українській православній шляхті на її шляхецькі права; 3. Про закріплення за Гетьманською Булавою староства Чигиринського; і ще три грамоти Б. Хмельницькому на маєтности (мм. Гадич, Суботово, Новосельці, Медвідовку і Каменки). Всі ці грамоти від 27 березня 1654 р. Для нас мають значіння тільки перші 3 грамоти; основне ж значіння має грамота Б. Хмельницькому і Війську Запорозькому про права військові. Текст грамот надрукований в Актах ЮЗР. Т. X. С. 490—502.

[27] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... С. 115—116.

[28] Див.: *Коркунов Н.* Русское госуд. право. Т. I. С. 181.

...Нам здається, що проф. Сергеєвич у свому погляді на Переяславську умову більше наближається до дійсної суті тих юридичних зв'язків, які були заключені з Москвою гетьманом Богданом Хмельницьким. Але — мусимо і це визнати — підвести ці зв'язки під суто формальні вимоги унії особистої, безумовно, тяжко, хоч у відомій мірі сама суть правних відношень, як вони означені пактами Переяславського договору в зв'язку з жалованою грамотою царя гетьманові Б. Хмельницькому, дають більшу підставу для висновку, що той союз, який був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., можна скорше підводити під розуміння унії особистої. Однак — «унія» ця, треба зауважити, мала цілком своєрідний вигляд. «Визнання царя московського государем і України» (Сергеєвич) по думці і на засадах Переяславської умови не йшло далі визнання його, царя, «морального авторитету», яко політичного і військового союзника гетьмана. Яких-будь юридичних прав, крім права на одержання дані за військову Україні поміч, цар московський на підставі пактів Переяславського договору не діставав зовсім: довести противне, стоючи виключно на засадах Переяславського трактату, ледве чи зможуть дослідувачі цього акту.

А власне в цих засадах, в цих пактах, а не в жалованій грамоті царя, центр ваги для означення тих дійсних правних взаємовідносин між Україною та Московщиною, які утворити змагався гетьман. Україна дійсно і після 1654 р. «залишалася самостійною державою з своїм осібним, устроєм, з своїм військом, з своїм законодавством і навіть з правом зносин з чужоземними державами» [29].

Отже і являється питання: чому Богдан Хмельницький не міг de jure згідно умові (фактичних обставин і фактичних можливостей я не торкаюся) залишатися на Україні повновласним її правителем, визнаючи офіційно моральний авторитет як свого політичного і військового союзника царя московського?

Хай ця «унія» і не була дійсною правдивою унією, яка відповідала б усім вимогам пануючих поглядів у теорії державного права, хай ця «унія» тільки наближувалася по ідеї до тих зв'язків між державами, які означаються вченими як

---

[29] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... С. 115—116.

унія особиста, але в усякому разі той зв'язок, який був заключений між Україною та Московщиною в 1654 р., все-таки більше нагадував унію і унію особисту, ніж протекторат. Ідея протекторату, як і ідея васальної залежности, як ми вже зауважили вище, есть заперечення ідеї рівности сторін: протегований, так само, як і васал, не тільки de fakto, але і de jure підлягає «зверхній волі» свого принціпалу і суверенітет держави, якій протегують, обмежується. При тих же зв'язках, які намічалися пактами Переяславського договору, гетьман Хмельницький лише визнавав «моральний авторитет» царя московського, свого політичного і військового союзника, хай навіть визнавав і його «моральну зверхність», але разом з тим рішуче заперечував яке-будь право царя на втручання у внутрішні справи України, залишаючи всю повноту влади на урядування Козацькою державою виключно за собою і своїм правительством, а також заховуючи за собою і право зносин з чужими державами (функції міжнародні)[30].

Але — мусимо і це одверто визнати — той зв'язок, що був заключений між Козацькою Україною — республікою козацькою, з її виборною владою, з її традиційним народовластям, з властивою її населенню уявою про участь кожного в житті суспільному, з одного боку, і — між автократичною державою Московською — монархією, а не республікою, з другого — був безумовно неприродний...

Унії, природно, заключаються між монархіями (а не між монархіями та республіками), що по самій державній структурі своїй, по свому устрою, характеру урядування, його системі, методах, політичних і династичних зв'язках, традиційних засадах в провадженні міжнародної і внутрішньої політики і т. п.— підходять одна до одної...

Отже, унія в її суто юридичному змісті між Україною-республікою і Москвою-монархією була власне неможливою, і коли ми тут і вживаємо терміну «унія» для означення того союзу, що був заключений між Україною і Москвою в 1654 р., то лише відносно і з великими чисто юридичними застереженнями та обмеженнями...

---

[30] А при особистій унії кожна із уніонних держав має право посольства.

Неможливість заключення з Москвою тих зв'язків, які на суто юридичних підставах в наш час складають розуміння унії особистої (єдність особи правителя), очевидно, добре розумів і сам гетьман. Заключення такої унії було б для гетьмана рівнозначно політичній смерті...

Визнати формально моральний авторитет царя московського як свого політичного та військового союзника для закріплення своїх міжнародних позицій, продемонструвати зовні і перед поляками, і перед Царгородом свій зв'язок з організованою політичною та військовою силою, з таким страхіттям, з таким опудалом народів, як цар московський, гетьман вважав доцільним, але дати цареві юридичну підставу для втручання у внутрішні справи України гетьман не міг...

Але це підставу для втручання у внутрішні справи України знайшов сам цар в час підписання договора, перевернувши і зіпсувавши зовсім ідею «унії».

Отже, шляхом визнання «морального авторитету» царя московського, хай навіть і його «моральної зверхности», Б. Хмельницький, очевидно, змагався утворити «легальну форму відокремлення України від Польщі, що робила для гетьмана Хмельницького і для тодішніх будівничих Української держави Переяславську умову необхідною».

Зробити цей крок було Хмельницькому, безумовно, тяжко; це воістину була для гетьмана dira necessitas, тяжка необхідність, але вибір для Хмельницького був дуже обмежений: султан турецький, хан кримський, король польський і цар московський. Вибір пав «на царя одновірного, православного».

Визнання гетьманом морального авторитету царя фактично, очевидно, полягало головне в тому, що гетьман свою зовнішню політику мусив координувати по можливості з інтересами царя московського, свого союзника: на це вказує і той факт, що на підставі одного з пунктів Переяславського договору гетьман не мав права без відома царя зноситися з султаном турецьким і королем польським («а с турским султаном и с польским королем без указа царского величества не ссылаться»), а послів, що приходили з недобрим ділом для государя, мусив затримувать і писати про них цареві. Вбачати в цьому обмеження українського су-

веренітету ледве чи можливо, бо в самому принципі право дипломатичних зносин гетьмана навіть і з султаном і Польщею залишалося непохитним. Право самостійних зносин гетьмана з чужоземними державами визнають взагалі і російські автори (Сергеєвич, Коркунов, Дьяконов, Філіппов і др.).

Але визнання «морального авторитету царя московського», його «моральної зверхности» не могло не творити формальної підстави (і безумовно творило її) для уяви про «зверхність» царя над гетьманом — зверхність не тільки моральну, але й юридичну. Можливість утворення такої уяви, такої презумпції про юридичну зверхність царя, «помазаника Божія», над гетьманом в той вік, в той час усунути було тяжко, бо за Москвою були вже давні державні традиції, і молодій Козацькій державі стати одразу в політичний рівень з державою Московською було, очевидячки, нелегко... Можливість утворення такої уяви внаслідок Переяславської згоди, безумовно, добре розумів сам гетьман, змагаючись одразу, вже в самий час підписання умови з царем, ідеї «зверхности» царя московського над собою, над гетьманом, над незалежним правителем України, поставити належний опір, і, принаймні, завести її, цю ідею, в певні межі. Звідсіль — його вимоги, щоб не тільки він, гетьман, але і бояри присягнули «за царя» на додержання союзу, звідсіль і його бажання присягати самому без старшин і без війска, звідсіль і його намір платити дань цареві за військову поміч самому раз на рік круглою сумою з абсолютним недопущенням в її, тої дані стягнення, московських воєвод[31]. Робити все це — ставити опір ідеї про юридичну зверхність царя над собою — гетьманові, безумовно, було надзвичайно тяжко, і зокрема тому, що між політичним світоглядом московським і політичним світоглядом козацьким була величезна прірва...

Ясно, що найвищий виразник московської державної ідеології, цар московський, не хотів поступитися своєю, як царя, «зверхністю» над гетьманом, беручи Україну під свою «високу руку». Отже, це зіткнення політичного погляду царя, з одного боку, і гетьмана, з другого боку, в кардинальнішому питанні про їх правні взаємовідносини і відбилося пер-

---

[31] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі... С. 31.

ше за все ясно і на самих актах Переяславської «згоди» і витворило підставу для обопільних «непорозумінь» вже в перші хвилини заключення умови.

Проф. Сергеєвич, торкаючись цих непорозумінь, писав: «В Москві не розуміли справжнього змісту умови приєднання, а може бути й не хотіли розуміти»[32]. Ми гадаємо, що було якраз навпаки: в Москві дуже добре розуміли «справжній зміст приєднання» — і власне тому, що розуміли його дуже добре, і поспішили зробити вже в час самої санкції договору (хоч би й у формі декларативній) відповідну московським інтересам інтерпретацію умов приєднання.

Ми вже по дорозі спинялися на «стилі» і на поодиноких виразах жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гетьманові Богданові Хмельницькому. Ми тоді вже зауважили, що автократичний тон мови грамот царів московських — досить характерна риса мови цих актів. Але безумовно також, що і кожна епоха, кожна доба в кожній поодинокій державі має і свою офіційну мову, свій «стиль». Мова грамот XVII в. царів московських, відбиваючи автократичний устрій держави, також має і свої характерні прикмети, свій автократично-московський «стиль». Історики права, читаючи ці грамоти, повинні не спускати цього з ока.

Трактуючи такі акти, не можна поодиноким виразам їх давати лише «граматичне» пояснення, а треба у відповідних випадках, але обережно, розшифровати правдивий їх зміст і в масштабі ширшому. Але безумовно, що і самий «стиль» грамот, і оригінальні вирази їх повинні в першу чергу приваблювати до себе очі дослідувачів, бо вони дають їм іноді в руки ключ для правдивого розв'язання конкретного питання. Отже, з цього власне боку і стиль жалованої грамоти царя Олексія Михайловича гет. Б. Хмельницькому, і поодинокі вирази, в ній ужиті, мусять спинити на собі нашу увагу.

В той час, як Богдан Хмельницький в своїх «статтях», безумовно, змагався підкреслити ідею рівности України з Московією і цілковиту незалежність першої від останньої, цар московський, очевидячки, явно силкувався продемонструвати ідею своєї не тільки моральної, але і юридичної «зверхности» над гетьманом, як і ідею залежности всього Вій-

---

[32] *Сергеевич В.* Лекции и исследования... С. 116—177.

ська Запорозького «од его царского величества». І хоч той місцями пиндючно-поблажливий тон, який просвічується в царській жалованій грамоті Б. Хмельницькому, і являється взагалі досить характерним для дипломатичної мови таких автократів, як царі московські, в їх зносинах з своїми «добрими приятелями», яких вони вважали своїми союзниками, але безумовно, що в поодиноких виразах, яких було ужито в тій грамоті, була захована і навмисне підкреслена визначена політична тенденція, що переслідувала визначену політичну мету. Остання безумовно свідчила про політичний розрахунок московських дипломатів. Ясно, що цар московський, затверджуючи Переяславський акт, дивився вже на Україну, як на свою «отчину», так само, як великий князь Іван в кінці XV ст. дивився на сумежні з Московщиною литовські городи, титулуючи себе в зносинах з господарем литовським (який, як відомо, користувався титулом і великого князя «руського») — «государем всея Руси»[33]. Навіть Київ і Смоленськ в. князь Іван Васильович вважав своєю «отчиною», що і видко із його листування з в. князем литовським Олександром[34].

З досить характерними в даному разі спостереженнями ми зустрічаємося у російського історика Ключевського: «Москва,— пише він,— хотіла приборкати до рук українське козацтво, хоч би навіть без козацької території, а коли і з українськими городами, то обов'язково під умовою, щоб там сиділи московські воєводи, а Богдан Хмельницький рахував стати чимсь на кшталт герцога Чигиринського, який правив Україною під віддаленим сюзеренним доглядом государя московського і при допомозі козацького вельможного панства, есаулів, полковників та іншого старшинства. Не розуміючи одна одну і не довіряючи одна одній, обидві сторони в обопільних зносинах казали не те, що думали, і робили те, чого не бажали»...

В Москві «дивилися на приєднання України з традиційно-політичної точки зору, як на продовження територіального збирання Русской землі, одлуки просторої руської обла-

---

[33] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. 1907. Т. IV. С. 277.

[34] Див.: *Соловйов.* С. История России с древнейших времен. М., 1855. Т. V. С. 168.

сті від ворожої Польщі «до вотчини» московських государів, і після завоювання Білорусі та Литви в 1655 р. поспішили внести у царський титул «всея Великия и Малыя и Белыя России самодержца Литовского, Волынского и Подольского»[35].

В момент заключення Переяславського договору відкрити свої карти — свої потайні думки відносно України, назвати одразу і відверто в своїй грамоті Богдану Хмельницькому Україну своєю «отчиною» — цар московський, очевидячки, не міг: це було б кроком нетактовним і занадто вже грубим навіть і для самодержця московського, що не дуже делікатничав в справах, які торкалися його «вотчинних» прав[36]; з другого ж боку, такий крок у той момент — в момент заключення договору — і не відповідав його, царя, політичним планам. Треба було з елементарної політичної обережности з такою відвертою інтерпретацією, з таким «роз'ясненням» договірних пактів деякий час ще почекать. Але «натякнути» гетьманові і всім, «кому ведать надлежит» (напр., полякам, султанові турецькому), про свою «зверхність» над Україною, продемонструвати значення своєї «високої руки» у формі декларативній, не розкрити, а так би мовити, «перемішати картки», затуманити дійсний, правдивий зміст договору, надати йому в загальній формі відповідну інтересам московським інтерпретацію — цар, очевидячки, вважав в той момент і доцільним і необхідним. В Москві, певно, добре розуміли, що упустити такий момент, як підписання договірних з Україною пактів, для політичної маніфестації прав царя московського на Україну — було б помилкою історичною, яку і в недалекому навіть майбутньому направити було би тяжко. Отже, цар і не упускає цього моменту і спішить зробити свою інтерпретацію договірних статей в своїй історичній жалованій грамоті гетьману Богдану Хмельницькому і всьому Війську Запорозькому, по-

---

[35] *Ключевский В.* Курс русской истории. Пг., 1918. Ч. III. С. 148 — 149, 150.

[36] Втім у грамоті своїй українській православній шляхті (від 27 березня 1654 р.) цар московський зве Україну своєю «отчиною»: «пожаловали есмя нашие царского величества отчины. Малые России жителей, людей стану шляхтского». Акты ЮЗР.Т. X. С. 495. Так само і в своїй грамоті м. Переяславу цар зве Україну своєю «отчиною». Там само. С. 533—534.

ставивши тим і гетьмана, і військо, і всю Україну перед доконаним фактом. Од «підданства навіки», од «послушанія на віки», од вимоги «быть в нашей государской воле» було, певно, куди легше перейти в майбутньому (коли і не самому Олексію Михайловичу, то його нащадкам) і до реалізації претензій на нову «отчину» — «Россию Малую». Українській «тезі» — «правам і вольностям» противопоставлялася московська «антитеза» — «підданство навіки», але разом з тим (що дуже характерно) ті ж самі «права і вольності» затверджувалися в самому договорі царем московським постатейно і майже без змін, з логічною послідовністю по стереотипній московській формулі: «Сей статье указал государь и бояре приговорили: быть так по их челобитью».

Ця подвійність дипломатії царя московського в даний виключний політичний момент не могла не нагадувати тих способів, яких для закріплення своїх позицій повинен був і в своїх міжнародних зносинах вживати, по ученню Макіавелі, «правдивий» монарх. Бути одночасно і «вовком» і «лисицею» вимагали од царя московського в той момент — момент заключення договору — реальні інтереси московської політики, яка не обмежувалася ніколи потребами тільки біжучого дня, а завше сягала й далі. Треба було конче — як ми кажемо — «перемішати картки» і тим поставити свого контрагента перед доконаним фактом.

Отже, картки було перемішано, цілком ясний зміст договору був одразу окутаний московським туманом. Замість маніфестації добросусідських союзних відносин цар драпирується в тогу «протектора», «покровителя», ставить себе одразу в положення хана Золотої орди, що протегує новому бею, новому еміру улусному, розмовляє з гетьманом-союзником тою мовою, якою розмовляли бояри зі своїми «слугами», «деловими людьми», або добрий «барин» зі своїми холопами, і Переяславська умова з того вже часу починає перетворюватися в «Переяславську легенду» про «воссоединение Руси». Послідуючі московські інтерпретатори договірних пактів — офіційні та неофіційні — в патріотичному запалі поширюють цю легенду і в народних масах на Україні, поширюють не за страх, а за совість, підготовлюючи тим ґрунт вже до останнього акту: скасування гетьманщини, інкорпорації Москвою українських земель і перетворення України в Московську провінцію...

Отже, після всіх цих наших коротеньких зауважень, нема нічого дивного в тому, що історики і історики права, розбираючись у вище зазначених нами «тезах» і «антитезах» до Переяславської умови, не вивели ще і до нашого часу одностайного «синтезу» відносно основних юридичних підвалин цієї умови, вбачаючи в ній, одні — неповну інкорпорацію, другі — поширену автономію, треті — реальну унію...

Нам здається, що для вияснення «справжнього» змісту умови Переяславської і власне змісту правового, юридичного — необхідно ясно, точно і послідовно відокремити Переяславський договір — його основні пакти — від тої інтерпретації, яку надали цьому актові в Москві ще в 1654 році (в «жалованій» гетьману грамоті) «тишайшій» цар Олексій Михайлович і хитрі д'яки в його правительстві.

Але разом з тим нам здається, що при виясненні справжньої юридичної природи Переяславського договору ледве що можна підходити до нього, до цього акту, з нашими сучасними мірками, які закреслюються в наш час теорією державного права. XVII вік — не XX вік. Підгоняти міждержавні зв'язки віку XVII під закреслені вже в наш час теорією державного права взірці і форми їх — майже неможливо. Життя і в наш час дає чимало прикладів таких складних міждержавних зв'язків, підвести які під одну якусь певну, визначену категорію буває тяжко.

Тим більші труднощі полягають перед дослідувачами, коли ці останні силкуються підвести міждержавні зв'язки далекого минулого під ті або інші сучасні нам форми їх, які означає гола теорія державного права...

Отже, беручи до уваги це наше зауваження, ми гадаємо, що при виясненні справжнього змісту Переяславської умови конче необхідно не випускати з ока і тих зовнішніх обставин, що при них ця умова з'явилася, і тих чисто психічних побуджень, які, відбиваючи певні суспільні тогочасні настрої, примушували живі активні сили йти в бік зав'язання певних стосунків між обома сторонами (Україною та московським царем). Власне з цієї точки погляду — ми в жодному разі не маємо права забувати, що не тільки гетьман Богдан Хмельницький, захищаючи інтереси України, але так само і цар московський не менш, ніж гетьман, потребував в інтересах Московщини у той час для себе військового

союзника. Спільним ворогом для обох була Польща. При допомозі козаків цар безумовно мріяв одібрати у Польщі не тільки Білорусь, але й Литву з Вільною, Ковною та Гродною — свою «отчину».

І коли московські грамоти малюють нам Переяславську згоду майже як односторонній акт монаршої волі царя Московського — як акт його царської милости до одновірного народу українського, якому цар простягав свою «високу руку» для врятування од ярма лядського,— то, само собою, що до такого однобічного і вузького означення мотивів утворення самої «умови» не можна не відноситись дуже критично, з управленим недовіррям. В усякому разі чисто ідеологічні мотиви коли й грали для Москви тут якусь ролю, то, очевидячки, не першорядну... Це розуміють добре в наш час і російські дослідувачі цього акту, відверто підкреслюючи ті вигоди, які могла би створити ця умова з Україною для політичних планів Москви. «Політичне об'єднання великоруського племени,— пише, напр., акад. Філіппов,— над чим працювала Москва з XIV віку до початку XVI століття, закінчилося включенням до Московського царства народу українського, що забезпечувало Москві вплив на південному заході та підтримувало народну колонізацію півдня, яка почалася з північного сходу ще в XV ст. і продовжувалася в XVI—XVII в.»[37]. Але спинятись уважніше на цьому питанні ми тут не будемо. Нам лише важливо сконстатувати, що і московські царі були кревно зацікавлені в утворенні союзу з Україною. Цього не міг не розуміти в той час і Богдан Хмельницький. А раз так, то, очевидячки, гетьман, коли заключав зв'язки з московським царем, не міг свідомо віддавати Україну під «протекцію» царську, поступаючись «правами і вольностями» рідного краю, які внаслідок упертої кривавої боротьби з Польщею здобув перед тим для України як незалежної Козацької держави. Було би неймовірно, щоб такий далекозорий політик, як Хмельницький, скинув з українських рамен «маєстат королівський» лише для того, щоб віддати без усяких застережень незалежну Українську державу, їм збудовану, під «маєстат царський». Ясно, що ідея полі-

---

[37] *Филиппов А.И.* Учебник истории русского права. С. 341.

тичної незалежности України, яко держави самостійної, і під «протекцією» царя в уяві й гетьмана, і його уряду, і цілого Війська Запорозького мусила залишатися непохитною.

А що ідея ця жила в той час на Україні, тому красномовним свідоцтвом являється низка яскравих і виразних фактів. Одна думка про необхідність присягати цареві викликала на Україні обурення: «Старий полковник Богун,— пише В.Липинський,— один з найбільше заслужених і найбільше поважних провідників повстання, рішуче від такої присяги відмовився... Так само не хотіло присягати й рядове козацтво. В полках Кропивнянському та Полтавському козаки урядників московських «киями побили». Полки Уманський та Брацлавський, хоч найбільше на небезпеку виставлені, цареві присяги не зложили. Міщани чорнобильські «Москву неохоче приняли», а переяславських треба було насильно до присяги гнати. Київ «силою під мечовим каранням» до присяги був приведений. «Що найзнаменніше,— продовжує Липинський,— відмовилося присягати українське православне духовенство. Митрополит і архімандрит печерський заявили, «що волять померти, чим присягнути цареві...»[38].

Хібаж це не красномовні факти, які свідчать, що вже сама думка про можливість «підлеглости» царю викликала на Україні таке одностайне обурення? Отже, очевидячки, і та «протекція» царська, про яку йшла мова на Переяславській Раді, зовсім не розумілася суспільством українським як форма залежности одної держави від другої,— залежности, яку в наш час право державне означує словом «протекторат». З тим більшим правом ми можемо це твердити, що ідея незалежної держави Української жила і далі на Україні і не вмирала ніколи. Свідчить про те і вся дальша (після Хмельницького) історія України з цілою низкою яскравих і красномовних фактів. І Дорошенко, і Мазепа, і Орлик, і Полуботок не могли б з'явитися в краю, який свідомо і то ніби як «милость» приняв «протекцію» царську в «інтерпретації» московських дяків...

---

[38] *Липинський В.* Україна на переломі... С. 34.

А. ЯКОВЛІВ

УКРАЇНСЬКО-МОСКОВСЬКІ ДОГОВОРИ В XVII—XVIII ВІКАХ *

(фрагменти)

ВСТУПНІ УВАГИ

Українська держава, що відродилася на своїй стародавній території 1648 р. під проводом гетьмана Богдана Хмельницького, 1654 р. нав'язала договірні стосунки з московським царем Олексієм Михайловичем. Складений того ж року договір є першим і основним актом, що встановив умови правних взаємовідносин між Українською державою — «Військом Запорозьким» — та московським царем. Договір цей лише в незначній мірі обмежив зовнішню незалежність України, поставивши чужоземні зносини України під контроль московського царя, й зовсім не торкнувся внутрішньої автономії Української держави та функцій її влади в царині законодавства, суду, війська, фінансів, господарства й адміністративного управління, які здійснювались гетьманом та органами його уряду самостійно й незалежно від Москви.

Дослідами над договором 1654 р. як над основним актом, що визначив правні відносини між Україною й московськими царями на сотню років, займалося багато авторів, існує про нього численна література, але автори й досі не прийшли до згоди щодо характеру й правного значення цього договору, навіть нема згоди щодо того, який саме текст договору вважати за автентичний. Більшість російських дослідників висловлює погляд, що жодного договору між Україною й московським царем не було, що Україна 1654 р. «вибрала монарха» в особі московського царя, склала йому присягу на «вічне підданство» без жодних умов. А цар із ласки своєї «пожалував» гетьмана Б. Хмельницького й Військо Запорозьке деякими привілеями, які могли бути з волі й наказу царя будь-коли змінені, скасовані, відібрані, що й сталося пізніше. Протилежного погляду тримаються переваж-

---

* *Яковлів А.* Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках. Варшава, 1934. С. 3—52.

но українські автори, які дивляться на акт 1654 р. як на дійсний двобічний договір між двома рівноправними сторонами, на підставі якого було встановлено протекторат московського царя над Українською державою та військовий союз України й Московщини.

Договір 1654 р. кваліфіковано, як договір «вічний», проте правна сила його була дійсною лише на час гетьманування Б. Хмельницького. За наступників Б. Хмельницького на гетьманському уряді кожного разу при обранні нового гетьмана складано новий договір між Військом Запорозьким на чолі з новообраним гетьманом — з одного боку та московським царем — з другого. Новий договір звичайно мав дві частини: а) основний договір чи «Статті Богдана Хмельницького» з 1654 р. та б) «нові статті», додаткові, які пропонував московський цар і стверджував гетьман із Військом Запорозьким, або ж, навпаки, пропонував гетьман і стверджував цар. Що торкається першої частини, себто «Статей Б. Хмельницького», то лише за першого наступника Б. Хмельницького — Ів. Виговського ці статті були прийняті й стверджені підписом Виговського в їх автентичній редакції з 27 березня 1654 р. Але вже при обранні на гетьмана Юрія Хмельницького в жовтні 1659 р. Москва внесла на затвердження під іменем «Статей Б. Хмельницького» підроблений текст договору 1654 р., в який було включено важні обмеження автономії України й прав гетьмана. І далі, починаючи від Ю. Хмельницького, ці підроблені статті в редакції 1659 р. подавалися Москвою новообраним гетьманам під іменем «Переяславського договору 1654 р.» та стверджувались їх присягою й царськими грамотами.

Що торкається другої частини нового договору, себто «нових статей», то деякі з тих статей складались і приймались сторонами з огляду на потребу регулювання нових взаємовідносин між Україною та Москвою, інші ж з'являлися внаслідок політики московських царів, які використовували всякі можливі нагоди, щоб цим способом обмежити права й вольності України або покласти на неї нові обов'язки. Хоч усі майже гетьмани не залишали такого порушення договору 1654 р. без протесту та боролися за привернення повної сили договору 1654 р., проте порушення продовжувались аж доти, поки не привели до повної анулляції цього договору.

Той факт, що Москва вважала за необхідне укладати новий договір із кожним новим гетьманом, має першорядне значення для встановлення юридичної природи взаємовідносин України й Москви по договору 1654 р. З точки погляду авторів, які дивляться на договір 1654 р. як на акт виявлення ласки й «пожалування» московського царя, неможливо задовільно пояснити, чому московські царі вимагали від новообраних гетьманів прийняття й ствердження присягою договору 1654 р., т. зв. «Статей Б. Хмельницького», як не можна пояснити й того, чому царі пропонували гетьманам стверджувати нові, додаткові договори та й самі стверджували нові «статті», запропоновані гетьманами. Навпаки, з точки погляду українських авторів відповідь на ці питання логічно випливає з прийнятої ними основної тези, що договір 1654 р. є двобічним актом виявлення волі двох рівноправних сторін. Виходячи з цієї тези та маючи на увазі правнодержавні концепції тієї доби, термінологію та вживання персоніфікуючих форм замість абстрактних категорій, факт ствердження договору 1654 р. й складання додаткових договорів при зміні гетьманів треба пояснити так, що при кожній зміні особи гетьмана, що персоніфікував Українську державу, договір 1654 р. втрачав одну з договірних сторін — Україну, а тим самим і свою правну силу. Тому необхідно було, перше, щоб новообраний гетьман поновив силу договору 1654 р. шляхом його оголошення й прийняття на Генеральній раді та ствердження присягою; друге, коли потрібно було додати нові договірні статті або поробити зміни супроти договору 1654 р. на вимоги Москви, то для цього складалися новий договір, «нові статті».

Факт укладання нових договорів із наступниками Б. Хмельницького на гетьманському уряді має ще й інше, не менш важливе, значення з погляду державного становища України: цей факт доводить, що незважаючи на наступні порушення Москвою умов договору 1654 р. та обмеження прав України, московський уряд усе ж таки трактував Україну як окрему державу, права якої та окремішність від Москви особливо яскраво виступали в момент зміни особи гетьмана як голови держави та носія її верховної влади.

Що 1654 р. не сталося приєднання України до Московської держави та що Україна як була, так і залишилась окре-

мою державою, про це свідчать іще факти зносин Москви з Україною через взаємне висилання посольств і послів та через московський Посольський приказ, пізніше через Колегію закордонних справ, отже шляхом міждержавних зносин, при помочі якого Москва зносилася з іншими чужоземними державами. Про це також свідчать і такі факти: перше, протягом ста років після договору 1654 р. Україна існувала й трактувалась як незалежна від Москви автономна державно-господарська одиниця з окремими від Москви господарською системою й політикою, самостійними торговельними шляхами, закордонними ринками збуту й привозу; друге, між Україною та Москвою існував державний кордон, прикордонні митниці (до 1754 р.), збиралося мито з московських купців нарівні з чужоземними, а з другого боку, заборонялося українцям вільно торгувати в Московській державі.

Стверджуючи договір 1654 р. та вимагаючи його ствердження від новообраних гетьманів, Москва не вагалася перед зміною його умов та обмеженням прав і вольностей України шляхом нав'язання гетьманам «нових статей». Не вдалося цього зробити лише за гетьмана І. Виговського. За наступних гетьманів, починаючи від Юрія Хмельницького, Москві вдалося не тільки провести «нові статті», які порушували автономію України, але й підробити первісний текст договору 1654 р. Ще більші обмеження переведено за гетьмана І. Брюховецького, який віддав цареві всі міста й села українські з усіма доходами. При обранні гетьманом Д. Многогрішного Україні знову було повернуто права й вольності по договору 1654 р. Петро І розпочав політику рішучого втручання у внутрішні справи Української держави. Спочатку таке втручання виявилося в спробах переведення різних реформ по Україні та в експлуатації її всіма способами на користь Московщини. Після розриву з Москвою за гетьманування Мазепи Петро І став на шлях одвертого ламання стверджених ним двічі (при обранні Мазепи й Скоропадського) договорів. Він призначив свого міністра-резидента при гетьмані, надавши йому права дорадника й співправителя, а указом від 27 квітня 1722 р., всупереч договорові 1654 р., настановив т. зв. Малоросійську колегію в складі російських офіцерів із бригадиром Вельяміновим на чолі,

якій надав компетенцію вищого апеляційного суду, передав їй управління фінансами України та право втручуватись у всі галузі внутрішнього правління. Після смерті Скоропадського Петро I не дав дозволу на обрання гетьмана, а управління Україною передав Малоросійській колегії. Вперше за ввесь час українсько-московських відносин Україні було відібрано право вільного обрання гетьмана, стверджене договором 1654 р. Петро II 1727 р. знову привернув силу договору 1654 р. в точці, що торкалася обрання гетьмана, внаслідок чого того ж року на гетьмана було обрано Д. Апостола, але замість зладження й затвердження «нових статей», цар видав «решительные пункты» 1728 р., які своїм характером і формою становили звичайний царський указ, а своїм змістом у багатьох точках касували умови договору 1654 р. Цим була порушена традиція складання й приймання нових статей із участю гетьмана як легального представника Української автономної держави. Після смерті Д. Апостола цариця Ганна Іванівна продовжувала політику Петра I, вона не дала дозволу на обрання гетьмана та грамотою від 31 січня 1734 р. призначила «Правління гетьманського уряду» з 6-ти осіб (3-х росіян і 3-х українців) на чолі з російським міністром-правителем. У дійсності вся повнота влади на Україні була передана росіянам-правителям, які безконтрольно й самовладно правили Україною до 1745 р. 1747 р. цариця Єлисавета знову привернула Україні гетьманський уряд, скасувала всі російські органи управління, після обрання на гетьмана К. Розумовського (1750 р.) ствердила йому всі ті права, які були свого часу підтверджені при обранні гетьмана І. Скоропадського. Від часу захоплення царської влади Катериною II стався рішучий поворот у політиці російського уряду супроти України в напрямі повного скасування її автономії. Принципи нової російської політики щодо України висловила Катерина в таємному наказі генерал-прокуророві кн. Вяземському 1764 р. в таких недвозначних виразах: «Малая Россия, Лифляндия и Финляндия суть провинции, которыя правятся конфирмованными им привилегиями, нарушить оныя отрешением всех вдруг весьма непристойно было б; однакож и называть их чужестранными и обходиться с ними на таковом же основании есть больше, нежели ошибка, а можно назвать с достоверностью

глупостью. Сіи провинціи... надлежит легчайшими способами привести к тому, чтобы он обрусели и перестали бы глядеть, как волки к лесу... Когда же в Малороссіи гетмана не будет, то должно стараться, чтоб век и имя гетманов исчезло, не токмо б персона какая была произведена в оное достоинство» (Сборник Императ. Русскаго Историч. О-ва. Т. 7. С. 348).

Кермуючися цими принципами, Катерина II не тільки не задовольнила прохання гетьмана Розумовського й усього народу українського про підтвердження договору 1654 р., а навпаки, позбавила Розумовського гетьманського уряду, примусивши його загрозами кари за «зраду» податися до димісії, а управління Україною передала генерал-губернаторові Румянцеву. 1767 р. український народ іще раз через своїх депутатів, обраних до «Комиссіи Уложенія», протестував проти порушення українсько-московських договорів як єдиної правної основи, на якій ґрунтувалося співжиття України з Москвою, та вимагав привернути попередній правний стан, що його встановив договір 1654 р. Але Катерина II відмовилася змінити свою політику супроти України, що й привело нарешті до повної інкорпорації України.

Безупинно, протягом сотні років Москва підкопувала підвалини договору 1654 р., аж поки остаточно його знищила, а разом із ним і автономію Української держави. Щоб виправдати цей узурпаційний акт, російське правительство Катерини II замість правного титулу щодо України, що його давав московським царям договір 1654 р., вигадало новий титул, який зв'язало з проблематичними правами московських царів на спадщину великих князів київських. Цей новий титул, дуже сумнівний для цілої династії Романових, не мав жодних правних підстав у приложенні до Катерини II, яка й російську царську владу неправно посідала.

Автор ставить собі завдання на основі історичних документів переглянути всі договори, що були складені між Україною й Москвою, починаючи з основного договору 1654 р., та подати юридичний аналіз та оцінку їх правного значення.

I

ДОГОВІР ГЕТЬМАНА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦЬКОГО 1654 року

Договір гетьмана Б. Хмельницького з московським царем, так званий «Переяславський договір», в історії України мав першорядне значіння, бо він розпочав нову добу — співжиття України з Московською державою на певних умовах, що продовжувалась цілих 110 років (1654—1764) і закінчилась позбавленням України гарантованих договором прав і вольностей та повною її інкорпорацією. Договір 1654 р. був основним актом, який надовго означив правні взаємовідносини України й Москви. Непорушно додержувати цей договір присягали українські гетьмани й Військо Запорозьке, а московські царі й російські імператори з свого боку словом, підписом та іншими урочистими актами стверджували та обіцяли не відбирати прав і вольностей, цим договором зумовлених. На цей договір посилались обидві сторони як на акт, що авторитетно й незаперечно встановив права й обов'язки сторін.

Через таке важливе значіння договір 1654 р. займає видатне місце в історіографії та в юридичній літературі [1].

А втім, іще й нині не можна сказати, що всі проблеми, зв'язані з цим договором, остаточно з'ясовано, що всі питання, які повстають при оцінці цього акту, задовільно розв'язано. Найбільш цьому заважають — брак історичних дже-

---

[1] Література про договір 1654 р.: а) російська: *Карпов Г.* Переговоры о соединении Малороссии с Великой Россией // ЖМНП. 1871. Кн. XI—XII; *Буцинский.* О Богдане Хмельницком. Харьков, 1882; *Коркунов Н.* Русское госуд. право. Т. I; *Дьяконов М.* Очерки русского общественного и государств. строя древней Руси; *Сергеевич В.* Лекции и исследования..; *Эйнгорн В.* Очерки из истории Малороссии; *Нольде Б.* Очерки русского государственного права. 1911; *Розенфельд И.* Присоединение Малороссии к России; *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. Прага, 1924; *Його ж.* Переяславский договор; б) українська: *Попов.* Юридична природа злучення України з Москвою // Літерат.-Наук. Вістник. 1914; *Грушевський М.* Переяславська умова. К., 1917; *Його ж.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. II; *Липинський П.* Україна на переломі; *Його ж.* Покликання варягів // Хлібор. Україна. Кн. V; *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р.; *Яковлів А.* Договір Б. Хмельницького з Москвою 1654 р. // Юбіл. Збірник на пошану академіка Д. Багалія. К., 1928. Т. I; в) чеська: D. Odinec. Připojeni Ukrajiny k Moskevskemu statu. Sbornik věd pravnich a statnich. XXVI.4. Praha, 1926.

рел та однобічність, тенденційність і сумнівна достовірність тих джерел, якими дослідники можуть розпоряджатися. Адже самий договір не зберігся в оригіналі; численні його списки, які до нас дійшли, справедливо викликають підозріння щодо їх автентичності; написані не мовою оригіналу, вони дають привід до суперечок при тлумаченні їх тексту.

Історичні документи, що торкаються договору 1654 р., здебільшого опубліковано в X та XI тт. «Актов, относящихся к Южной и Западной России» та в інших виданнях. У переважній більшості складаються вони з актів, що виходять від Москви та становлять так звані «Статейні списки», себто донесення московських послів та інших агентів московської влади, або протоколи пересправ московських бояр із послами Війська Запорозького, або чернові проекти (концепти) різних актів, адресованих від Москви Б. Хмельницькому та В. З., або ж, нарешті, так звані «Списки с белорусскаго письма», себто вільні переклади, а то й перекази змісту різних актів, українською мовою писаних, пересланих від Б. Хмельницького та інших урядових осіб Війська Запорозького до Москви.

Що торкається Статейних списків, то правдивість їх та об'єктивність давно вже запідозрені. Ще відомий Котошіхін, піддячий Посольського Приказу московського, висловився про ці документи та про авторів їх так: «Пишут они (агенти московського уряду) в статейных списках не против того, как говорено, (но) прекрасно, разумно, выславляючи свой разум на обманство, через чтоб достать у царя себе честь и жалованье большое; и не срамляются того творити, понеже о том, кто на них может о таком деле объявить». Цю ж влучну характеристику можна прикласти й до інших документів: до протоколів пересправ та до «списков с белорусскаго письма». Надзвичайно обережно треба використовувати ці документи ще й через те, що українські записи перебігу переговорів, як і оригінали, з яких зроблено «списки с белорускаго письма», до нас не дійшли, а тому нема можливості порівняти оригінали з московськими перекладами та встановити їх точний текст. Нарешті, щодо актів, які містять у собі умови договору 1654 р., то оригінали цих актів так само до нас не дійшли. Маємо тільки чернетки цих актів із численними поправками, викресленнями, отже,

встановити напевне точний текст цих документів дуже важко, іноді зовсім неможливо. Все це треба мати на увазі при встановленні точного тексту договору 1654 р., рівно ж і при тлумаченні й оцінці його правного значення.

* * *

Акти, що містять у собі договір 1654 р., складено не відразу, але протягом певного часу, після досить довгих пертрактацій поміж представниками України й Москви, спочатку в Переяславі, потім у Москві. Для правильного зрозуміння договору 1654 р. необхідно звернути увагу на ці прелімінарні пересправи, бо вони є єдиним джерелом, що може дати освітлення й пояснення багатьох умов договору 1654 р. Крім того, треба звернути увагу й на політичну та військову ситуацію, в якій знаходилась Україна напередодні складання договору, бо ця ситуація також мала певний вплив на умови договору.

Як відомо, після великої перемоги над поляками 1648 р. Україна порвала державно-правний зв'язок із Польщею, який було встановлено актом Люблинської Унії 1569 р. щодо Київщини, Волині й Поділля, та вийшла на шлях самостійного існування як незалежна у зовнішніх зносинах і у внутрішньому житті держава. Такою уявляється нам Україна 1648 р., такою бачимо її й 1654 р. в момент укладання договору з московським царем. Але в межичассі між зазначеними моментами правне становище України мінялося внаслідок війни, яку довелося їй провадити за своє самостійне існування з перемінним успіхом, причому військова поразка 1651 р. негативно відбилася на становищі України, яке, за Білоцерківським договором, мало чим різнилося від становища її перед 1648 р. Тільки героїчним напруженням останніх сил удалося 1653 р. перекреслити Білоцерківський договір та знову привернути державну незалежність.

Шукання допомоги та союзників у боротьбі з Польщею було складовою й найактуальнішою частиною політики Б. Хмельницького. Після перемоги 1648 р. духовенство та інтелігентні кола Києва висловлювалися за московського царя як бажаного спільника й протектора (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. VIII. Ч. 3. С. 123—139). В кінці 1648 р. навіть було зроблено спробу порозуміння в цій справі з мос-

ковським царем через патріарха Паїсія, але посередництво Паїсія не мало успіху: цар не зважився розірвати договір із Польщею й не дав Україні ані військової, ані дипломатичної допомоги. 1653 р. Б. Хмельницький знову висилає послів до царя з пропозицією союзу. На цей раз ситуація була сприятливіша, бо між Москвою й Польщею почалися непорозуміння. Цар поставився до пропозицій Хмельницького уважніше й прихильніше, але все ще обмежився самими обіцянками, пропонуючи вичікувати наслідків посольства, висланого до Польщі. По повороті посольства цар скликав Земський собор у жовтні 1653 р., на якому було вислухано звіт посольства про те, що польський король відмовив задовольнити вимоги Москви в справі репарацій за образу царя й зневагу його титулів, а також відмовив замиритися з Хмельницьким. Потім собор обговорив пропозиції Хмельницького й висловився за те, щоб прийняти Україну під царську протекцію. На підставі цієї ухвали цар повідомив Хмельницького, що висилає до нього посольство на чолі з боярином В. Бутурліним для прийняття України під свою високу руку [2].

У той час, як відбувалися зазначені події в Москві, Б. Хмельницький із військом і союзними татарами з напруженням останніх сил провадив військову акцію проти поляків. Війна почалася сприятливо: польське військо було затримане під Жванцем, на Україну не пущене і майже оточене. Та, як і під Зборовом, нестійкий союзник — татари — і на цей раз у важливу годину зрадили, взяли у короля викуп — 100 тис. злотих і право ясиру з 12 міст та поставили умову, щоб король замирився з Хмельницьким на основі Зборівського договору. В цих переговорах Хмельницький участі не брав і після замирення повернув із військом до своєї бази [3].

Таким чином, військова акція цього року проти поляків скінчилася без позитивного наслідку, лише зайвий раз показала, що будувати якісь плани на майбутнє, спираючись на допомогу такого нестійкого союзника, як татари,— річ непевна й небезпечна. З другого боку, широко закроєний перед цим план спілки з Волощиною, Семигородом і Мунтянами за згодою султана, який почато було здійснювати,

---

[2] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 610—611, 644, 649.
[3] Див.: Там само. С. 689—720.

закінчився, як відомо, катастрофою в Сучаві. Нарешті, остання мобілізація на Україні показала, що населення, виснажене постійною війною, позбавлене можливости хоч би короткої перерви для відпочинку, не в силі вже само провадити дальшу боротьбу з поляками. Тому перед Хмельницьким та його дорадниками встала тяжка дилема: або капітуляція перед Польщею з утратою всього, що було придбано тяжкою шестилітньою боротьбою, або ж порятунок через союз із Москвою, хоч би й недаром, а на певних умовах. Ситуація була дуже тяжка, і з кожним днем небезпека збільшувалась. Це добре розумів Хмельницький і це, без сумніву, тяжило над ним та примушувало при пересправах із Москвою йти на такі уступки, яких би він при іншій ситуації, певне, не зробив. Дуже добре зрозуміла й з вигодою для себе використала цю ситуацію Москва, яка, будь-що-будь, своєю політикою очікування та проволікання справи союзу навмисне цю ситуацію утворила. Як писав проф. Ключевський, Москва навмисне вичікувала, щоб Україна виснажила всі свої активні сили в боротьбі з Польщею та стала більш слухняним «підданим» московського царя [4].

«Весь хід історії Східної Європи,— пише проф. М. Грушевський,— міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, ще повна сил, повна людности,.. здатна бути опозицією Москві» [5].

Думка обох авторів оправдується дальшими подіями, й тому її треба мати на увазі при оцінці пересправ Б. Хмельницького з Москвою.

У грудні 1653 р. Б. Хмельницький прибув до Чигирина, написавши з дороги до московських послів, що незабаром прибуде до Переяслава й просить їх поспішити з приїздом. 31 грудня 1653 р. московський цар оголосив війну Польщі, й того самого дня царські посли прибули до Переяслава. Тут їх урочисто зустрів переяславський полковник Тетеря з духовенством і військовим почотом. Затриманий у Домонтові на перевозі через Дніпро, Б. Хмельницький прибув до Переяслава лише 6 січня 1654 р. ввечері. Генеральний писар

---

[4] Див.: *Ключевский В.* Курс русской истории. Т. III. С. 150.

[5] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 760.

Виговський прибув 7-го, на цей же день поз'їздилися до Переяслава майже всі полковники та інша старшина.

Перша зустріч Б. Хмельницького з московськими послами відбулася ввечері того ж таки 7 січня. На своє бажання гетьман прибув до місця перебування посольства без жодної етикети, в супроводі Виговського й Тетері. Голова посольства, боярин Бутурлін, поінформував його про церемоніал, який укладено в Москві і який з наказу царя треба виконати: завтра, 8 січня, на «заїздному дворі» (де спинилося посольство) Бутурлін має передати гетьманові царську грамоту, потім треба йти до церкви «и учинить ему, гетману, и полковникам, и иным начальным людем веру (присягу), как им быть под государевою высокою рукою». Гетьман відповів, що він з усім Військом Запорозьким годиться на це: завтра рано в нього будуть всі полковники і він із ними матиме нараду, а потім прибуде до послів: вислухавши тут царську грамоту й царський указ, гетьман знову порадиться з полковниками й іншою старшиною, а потім у церкві зложить присягу (Акты ЮЗР. Т. X. С. 216). Порядок цей потім було змінено, а саме: 8 січня Хмельницький справді відбув довірочну нараду з старшиною, на якій було вирішено прийняти протекцію московського царя, про що Виговський повідомив послів. Але, очевидно, на Старшинській раді було вирішено скликати Генеральну раду, бо, як оповідають статейний список московського посольства та козацькі літописи, «потайной раде, которую гетман имел с полковниками своими с утра, во 2-й час дня бито в барабан... на собраніе всего народа слышать совет о деле хотящем совершитися» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 217). Перебіг цієї важливої «Переяславської Ради» відомий із літописів та з статейного списка Бутурліна, причому Величко вніс одну подробицю, якої в списку нема, а саме, що після промови гетьмана «читани там же в раде прежде зпоражение и наготованіе того союзу пакта» (Величко. Т. I. С. 95). За Величком цю подробицю вніс в історію Костомаров [6]. З приводу цього В. Мякотін зауважив, що жодних умов не могло бути прочитано на Переяславській Раді, бо умови були вироблені в Москві [7]. Це ж саме за-

---

[6] Див.: *Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. С. 552, 556.

[7] Див.: *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. С. 21.

уважив і М. Грушевський [8]. Здається нам, що Величко переніс на Переяславську Раду факт, який мав місце й постійно повторювався на наступних радах, на яких кожного разу при виборах нового гетьмана прочитували «статьи»: так звані «давні статті Б. Хмельницького» й нові, що складалися з новим гетьманом. На Переяславській Раді, дійсно, жодних «пактів» не могло бути оголошено, бо їх іще не було складено. Можна лише припустити, що гетьман Б. Хмельницький у своїй промові оголосив загальні принципи майбутнього договору, наприклад, що цар прав і вольностей В. З. не порушить, жодних новин не введе й буде боронити військо Запорозьке від Польщі.

Після Генеральної ради гетьман із старшиною вернулися знову до московських послів. Бутурлін урочисто передав гетьманові царську грамоту й звернувся до нього з промовою, текст якої було виготовлено в Москві. Бутурлін переказав історію попередніх зносин В. З. з Москвою, згадав про заходи, яких уживав цар, щоб примирити козаків із поляками, та про рішення царя прийняти під свою протекцію гетьмана й В. З. з городами й землями як вільних від підданства королеві. Цікаво відмітити те місце промови, в якому Бутурлін зазначив, що король польський, присягаючи на елекції, обіцяв боронити також і грецьку віру, але він її переслідував, отже зламав свою присягу і тим козаків учинив вільними від підданства. Як пояснює М. Грушевський, цей аргумент було вислано з Москви Бутурлінові вже по виїзді посольства, бо тоді лише довідалися про це від «старця Теодосія», киянина [9]. Після промови Бутурліна всі поїхали до церкви. Там духовенство, як українське, так і московське, що прибуло з посольством, у ризах чекало й було готове привести гетьмана й старшину до присяги. Але тут сталася непередбачена церемоніалом і несподівана для московських послів затримка. Не приступаючи до присяги, Б. Хмельницький поставив вимогу, щоб Бутурлін із товаришами наперед зложили присягу за царя, що він «государ, гетьмана Б. Х. і все В. З. польському королеві не віддасть і за них буде стояти, вільностей не порушить, хто був шляхтич, козак чи

---

[8] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 754.

[9] Див.: Там само. С. 738. Прим. 2.

міщанин і взагалі в якім будь стані до цього часу був і маєтності мав, щоб так був і далі, і щоб цар видав на маєтності свої царські грамоти». Вимога, поставлена гетьманом, була дуже важлива як із формального, так і принципового погляду, і московським послам довелося напружити всі зусилля та пустити в хід всю московську казуїстику, щоб довести, чому вони не можуть цю вимогу задовольнити. «В московській державі,— відповів Бутурлін,— і попереднім царям присягу складали піддані, і теперішньому цареві всією державою складають присягу на те, щоб йому служити. А щоб складати присягу за великого государя, такого ніколи не бувало і не буде, і гетьманові навіть говорити про це не личить, бо кожний підданий повинен присягати своєму цареві». «И они б гетьман и все В. З., как начали великому государю служить и о чем били челом, так бы и совершили и веру вел. г-рю дали по евангельской заповеди без всякаго сумненія; а вел. г-рь учнет их держать в своем государском милостивом жалованьи и в призреніи и от недругов их в обороне и в защищенье, и вольностей у них не отнимает и маетностями их, чем кто владеет, вел. г-рь их пожалует, велит им владеть по прежнему» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 225—226). Як бачимо, аргументація Бутурліна, оскільки вона дійсно була висловлена в Переяславі, а не надумана потім спеціально для статейного списка, не торкалася прямо поставленого Б. Хмельницьким питання — присяги повномочних послів замість царя. Бутурлін мовчить про можливість такої присяги та натискає на те, що за московськими звичаями піддані присягають цареві, але за царя піддані присягати не можуть. Як побачимо далі, Бутурлінові пізніше довелося відповідати про присягу ще раз і тоді він висловився трохи інакше. Почуваючи слабість своєї аргументації, Бутурлін мусив додати пряму й категоричну обіцянку іменем царя, що цар буде В.З. боронити, вільностей не відніме й маєтності затвердить за тими, хто ними володіє.

Відповідь Бутурліна не задовольнила гетьмана. Він вийшов із церкви з старшиною і пішов до будинку полк.Тетері радитись. Бутурлін же з товаришами й духівництвом лишився в церкві чекати на висліди наради. Момент був дуже критичний і важливий. Гетьман «говорил о том с полковни-

ки и со всеми людьми многое время, и они (посольство) стояли в церкви»,— записано в статейному списку. З наради гетьман вислав до Бутурліна полковників — Тетерю й Лісницького з повторною вимогою, щоб Бутурлін склав присягу за царя. Бутурлін знову відповів заперечливо: «Ніколи того не водилось, щоб за царя присягати підданим, а присягають цареві піддані» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 226). На це полковники цілком слушно зауважили, що польські королі завжди присягають своїм підданим. Заувага полковників збила аргументи Бутурліна і йому довелося шукати інших: «Королів польських не можна брати за приклад, бо, перше, вони «невірні» (тобто не православні), друге — «не самодержці», третє — на що присягають, того не дотримують. А в колишніх царів, усієї Росії самодержців, і в нашого царя, Олексія Михайловича, ніколи того не бувало, щоб за великих государів складати присягу. Прислані вони до гетьмана і всього В. З. з царським милостивим словом, яке й сказали гетьманові й старшині, і вони, зрадівши на милості царській, пішли до церкви й таких «непристойних речей» не говорили. І тепер непристойно це говорити, «потому, что государево слово пременно не бывает» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 226—227). У цій довгій відповіді було наведено два нові аргументи проти присяги: московський цар є самодержець, а не обраний цар, як король польський, а крім того — «царське слово, раз дане, не міняється». Перший аргумент мав певну рацію й цілком відповідав тогочасному уявленню про самодержавних і обмежених монархів [10].

---

[10] Цікаве пояснення цьому знаходимо в інструкції Шебеші, посла семигородського князя Ракоція до Б. Хмельницького з 1656 р. Там було написано: «Коли б зайшла мова про форму зобов'язання і вони б (Військо Запорозьке) стали домагатися, щоб так, як вони, не тільки своїм писанням, але й своєю присягою стверджують свої зобов'язання (договори), щоб так і ми не тільки своїм писанням, але й своєю присягою потвердили нашу приязнь,— можете на це їм відповісти, що ми — абсолютний володар (самодержець), при Божій помочі ніщо, крім смерті, не може змінити нашого становища, і правимо ми персонально. У них же справа стоїть інакше: захована гетьманства або зміна його залежить від свобідної волі підвладних і гетьман не має персональної влади. Третє, у них такий звичай, що вони присягають, і то не сам тільки гетьман, у нашому ж краю і в інших християнських володарів видається тільки диплом (грамота) з відкликом до слова володаря». *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 1297—1298.

Другий аргумент Бутурліна про незмінність царського слова також, нібито, знаходиться в зв'язку з особою монарха: монарх має владу персональну та царствує «Божою милостю», а не волею народу, і тому не потребує для скріплення сили свого слова ані присяги, ані інших додаткових формальностей.

У відповідь на аргументи Бутурліна полковники заявили, що гетьман і старшина вірять царському слову, але козаки не вірять і вимагають присяги. Бутурлін на це сказав, що гетьман і старшина повинні пояснити простим козакам справу. З такою відповіддю полковники вернулися до гетьмана, і за якийсь час гетьман із старшиною й козаками прибули до церкви. Тут гетьман оголосив рішення наради: «Вони у всьому покладаються на царську ласку і складуть присягу... а про свої справи будуть чолом бити цареві» (С. 228). Це означало, що гетьман і старшина вирішили скласти цареві присягу на певних умовах, прийняття яких було гарантовано царським словом. Присягу зложили цього дня Б. Хмельницький, писар Виговський, судді, військові осавули, обозний та присутні полковники.

Після обряду присяги на заїздному дворі було переведено за точно виробленою в Москві інструкцією обряд інвеститури гетьмана. Обряд складався з того, що посол Бутурлін урочисто передав гетьманові привезені з Москви прапор, булаву, ферязь (верхній кафтан) і високу боярську шапку, виголосивши при передачі цих клейнотів відповідні промови. Тут же Бутурлін передав гетьманові й старшині царські подарунки, після чого гетьман із старшиною урочистим походом вернулися до себе. Так закінчився цей історичний день, принаймні стільки про події цього дня записано в статейному списку Бутурліна.

Чи так воно відбулося в дійсності, ми не знаємо, бо бракує будь-яких офіційних документів з українського боку. На підставі вказівок деяких пізніших документів та записів викликає сумнів один дуже важний момент, чи московські посли склали присягу за царя, чого домагалися гетьман, старшина й козаки, чи вони обмежилися лише обіцянкою, скріпленою царським словом, що цар не буде прав і вольностей відіймати. Що справа з присягою за царя стояла не так або не зовсім так, як то описано в статейному списку, видко

вже з тексту самого списка, в цьому місці досить поплутаного й видимо перестилізованого. Поруч із категоричним твердженням, що посли відмовилися скласти присягу за царя, маємо не менш категоричне запевнення з боку московського посольства, перший раз у промові Бутурліна при передачі царської грамоти: «И ты бы гетман, Б. Хмельницкій, и все В.З., видя к себе вел. г-ря нашего, е. ц. в-ва милость и жалованье, ему, г-рю, служили и всякого добра хотели и на е. ц. в-ва милость были надежны». Другий раз на заяву Б. Хмельницького, щоб посли склали за царя присягу, Бутурлін знову запевнив, що цар задовольнить усі вимоги (див. вище). Нарешті, втретє, на вимогу полковників Тетері й Лісницького, Бутурлін заявив, що царське слово «пременно не бывает». Все це занотовано в статейному списку, але що занотовано не все, про це свідчать нам аргументи, що їх подали Б. Хмельницький і Виговський у своїх листах до царя. В листі з 17 лютого 1654 Б. Хмельницький писав: «Словеси бо царскому твоего ц. в-ва всячески веровахом, как нас тот же ближний боярин с товарищи увещал и уверил и на той вере нас непоколебимых утвердил» (Акты ЮЗР. Т. Х. С. 434—435). В цих словах, особливо в спеціальному московському терміні «вера», можна бачити коли не саму присягу, то щось близьке до присяги. В березні Б. Хмельницький у листі до московських послів нагадує: «Однако помните, в. м., и сами, как В. Бутурлин словом е. ц. в-ва нас утвердил, что е. ц. в-во не токмо нам права и привилегіи от века данные подтвердити и при вольностях наших сохранити, но и паче еще особные свои... показовати имеет милости» (Акты ЮЗР. Т. Х. С. 533); а Виговський писав козацьким послам до Москви: «О всем припоминати, как нас словом царским В. Бутурлин обнадеживал».

Отже, коли припустити, що московські посли дійсно не присягали за царя, то це треба розуміти таким чином, що, можливо, посли не виконали обряду присяги по чиновній книзі, перед образом і т. п. Замість присяги Бутурлін царським словом завірив і запевнив, що цар дотримуватиме ті умови, що їх поставив Б. Хмельницький. Але, запевняючи гетьмана й старшину в незмінності царського слова, Бутурлін міг дати клятву, тільки вже не за царя, а за себе персонально, що все те, що він говорить,— правда. В такому ви-

падку це не була присяга за царя, але все ж таки присяга, клятва. І от цей факт, замовчаний у статейному списку, став відомий усім і утворив традицію, що присяга була доконана з обох сторін. Про цю традицію маємо документальні відомості. Посланець київського митрополита, чернець Макарій Криницький, що виїхав із Києва до Луцька 15 січня 1654 р., оповідає: «Дня 8 Хмельницький удвох із Виговським віддав присягу й підданство московському цареві, на що йому присягли навзаєм посли» [11]. Найближчий до Переяславської Ради український офіційний документ, що говорить про присягу, це статті, прислані Юрієм Хмельницьким восени 1659 р. до московського посла кн. Трубецького (так звані Жердівські статті). В арт. 1 цих статей читаємо: «Яко за славнои памяти небощика пана гетьмана Б. Хмельницького, гетьмана В. З., постановлены в Переяславле и виконаню присяги из обоих сторон было» [12]. Ця ж традиція відбилася і в літопису Величка, який занотував, що «по виконанню оной (присяги) дана Хмельницькому от помененого полномочного посла боярина Бутурлина царская коругов и булава и иные значие от лица монаршого так самому ему, Хмельницкому, яко и всей старшине и черне там бывшой дани подарунки; з таким монаршим под клятвою словом и упевненем, же держит он Малую Росію зо всем В. З. в своей протекции при ненарушимом захованю старовечных ея прав и вольностей, меет єи от всех неприятелей и наступств их своими войсками и скарбами вспомагати и боронити» [13]. А автор «Истории русов» до слів Величкового літопису додав, що Бутурлін із товаришами, вислухавши козацькі статті, «подтвердили присягою своєю от лица царя и царства московского о вечном и ненарушимом хранении условленых договоров», й тоді вже покликали до присяги гетьмана з старшиною (С. 119).

На підставі наведених вище даних можемо зробити такий висновок. Кількаразове посилання московських послів на царське слово, яке за тієї доби вважалося за присягу монарха, в підтвердження того, що права й вольності В. З. не

---

[11] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 767.

[12] Акты ЮЗР. Т. IV. Ч. 115. С. 256—257.

[13] Летопись Самоила Величка. Т. I. С. 95.

будуть порушені, що цар В. З. полякам не віддасть і що державний та громадський лад В. З. не буде змінений, було витлумачене й оцінено Б. Хмельницьким і старшиною як акт, рівнозначний присязі царя. Тому за цим актом наступив другий, рівнозначний — присяга гетьмана й старшини. Таким чином, по суті справи, обидві сторони взаємно взяли на себе певні зобов'язання, дотримання яких на майбутнє скріпили урочистими актами: московський цар — своїм царським словом, а В. З.— присягою своїх представників із гетьманом на чолі.

9 та 10 січня продовжувалися розмови гетьмана й старшини з московськими послами. 9 січня до Бутурліна прийшли гетьман Б. Хмельницький і писар Виговський. Спочатку Бутурлін запитував про відносини В. З. до польського короля й кримського хана та про те, чи не було складено з ними договору. Гетьман і Виговський розповіли про кінець кампанії проти Польщі та про замирення хана з королем, але рішуче заперечили існування будь-якого договору з Польщею. Потім говорилося про способи охорони України й про стратегічні плани війни з Польщею (Акты ЮЗР. Т. IV. С. 233—235). Далі гетьман ніби висловив таке побажання: «Нехай на будуче цар звелить збирати до царського скарбу ті побори, які раніше збирано з городів і містечок на короля, на римські кляштори і на панів. Села й містечка, що належать манастирям, нехай залишаться манастирям, як надання давніх вел. князів руських». Бутурлін запевнив, що цар не буде цих надань відбирати (С. 236). Потім Бутурлін пригадав гетьманові заяву посла Л. Капусти, щоб цар послав до Києва та до інших міст тисячі зо три свого війська. Тепер це військо під проводом Куракіна й Волконського має прибути скоро й тому необхідно заготовити все потрібне. Гетьман відповів, що вони військові раді, вишлють на кордон полковника, щоб провадив до Києва. Коли король до весни не буде наступати, то досить буде й 3-х тисяч (С. 237). На цьому й скінчилися розмови 9 січня. На другий день, 10 січня, на розмову прибули: гетьман, писар Виговський, обозний, судді, полковники, військові осавули та інша старшина. На цей раз при переспрaвах зачеплено різноманітні питання і з боку гетьмана та старшини було поставлено певні умови. Ці умови так записані в статейному списку Бу-

турліна: 1) Як досі у Війську Запорозькому хто був якого стану, так і надалі нехай буде: щоб шляхтич був шляхтичем, козак — козаком, міщанин — міщанином; 2) щоб козаки судилися у полковників і в сотників; 3) щоб не було так, як за польського панування, коли пани забирали у померлих козаків маєтності, а жінку й дітей виганяли; 4) щоб цар не велів відбирати у них вольності. Це все були умови про внутрішню автономію держави. Бутурлін із товаришами запевнили, що цар ці умови затвердить (С. 242—243). Далі гетьман говорив: 5) щоб війська козацького було 60 тисяч. Цареві буде честь і повага, що в нього буде багато війська, а як цар звелить, то й більше буде війська, під Зборовом було у них 360 тисяч війська. Платні ж війську вони не просять. 6) Нехай цар не велить брати з військових людей мита, мостовщини й перевозу. На це бояри відповіли, що у них з військових людей таких поборів не береться. 7) Щоб на гетьманську булаву було дано чигринське староство, а Виговський і про себе додав, щоб цар затвердив за ним маєтності, якими він володіє, і дав ще нові. 8) В двох чи в трьох містах віддано доходи в аренду на певний реченець і роки ще не вийшли, нехай буде дозволено років додержати. Бутурлін обіцяв, що цар одкупів-аренд не відбере (С. 243—245). На цьому скінчилися пересправи гетьмана й послів.

В такому порядку і в таких виразах занотовано в статейному списку Бутурліна пересправи гетьмана й старшини з московськими послами. Головні думки, висловлені на конференції 9—10 січня, мабуть, були переказані більш-менш відповідно до дійсності, але нема певності, що й деталі були передані точно. Впадає в очі безсистемність, уривчастість запису, а головне, відчувається певна стилізація, переробка, яка мала за ціль висунути наперед усе, що йшло на користь Москви й на шкоду вольностей В. З. Правдоподібно, під час розмов питання обговорювано детальніше, з більшими подробицями, ставлено їх в іншім аспекті, ніж то занотовано в статейному списку, а вже напевно не всі питання порушувано з ініціативи гетьмана й старшини, багато дечого було піднято за ініціативою московських послів, про що свідчать зміст і характер деяких пунктів (особливо про доходи, королівські міста тощо). Треба мати також на увазі, що це були лише прелімінарні пересправи, під час яких

гетьман і старшина ставили запитання послам і висловлювали побажання не для остаточного їх вирішення, що залежало від царя, а з метою орієнтації, щоб довідатися, як посли будуть реагувати на те чи інше питання і які з цих питань можуть бути позитивно вирішені в майбутньому. Це добре розуміли й московські посли, які не на всі питання відповідали, деякі умови визнали за можливі до здійснення, а щодо інших зауважили, що з цим треба звернутися до царя. Тому цим прелімінарним пересправам не треба надавати більшого значення, ніж вони в дійсності мали [14]. Мотивами орієнтації та бажанням зафіксувати на письмі відповіді московських послів на поставлені питання можна пояснити той факт, що 12 січня до послів прийшла делегація від старшини в складі писаря Виговського, судді Самійла Зарудного, полковників Тетері, Лісницького й інших та зажадала, щоб бояри дали «писмо за своими руками» (яке далі названо «договором»), «чтоб вольностям их и правам и маетностям быт по прежнему». Формальним мотивом для такої вимоги статейний список виставляє відмову бояр присягати за царя (Акты ЮЗР. Т. X. С. 247). На це Бутурлін нібито відповів так: «Ми вам і раніш уже говорили, що ц. в-во вольностей у вас не відбирає і в городах у вас цар наказав бути вашим урядникам і судитися по своїм правам, маєтностей ваших цар не відбере... Ви ж заявили, що хочете послати бити чолом цареві, і тому треба робити тепер так, щоб усе було виконано по царському наказу» (Там само).

На цьому й закінчилися пересправи в Переяславі. Враження від цих прелімінарів залишається неясне. Видима річ, що представники В. З. не були як слід підготовлені до переговорів із Москвою, бо попередній політичний та дипломатичний досвід, придбаний у стосунках із Польщею, Кримом, Семигородом, не давав точних указівок, як справа договору поведеться з Москвою. Попередня практика, якої Б. Хмельницький мав намір триматися й супроти Москви, зразу ж показалася недостатньою в справі присяги царя; інших же планів та метод поки що не було виготовлено. Брак підготовки незвичайно негативно відбився на переговорах із московськими послами. Серед умов, що їх висувають

[14] М. Грушевський навпаки надає великого значення цим пересправам.

Б. Хмельницький і Виговський, переважають умови, взяті з попередніх договорів із польським королем, які торкаються козацького війська як окремого стану в державі, його прав і вольностей. До цих умов додаються, і то дуже обережно, умови, які вже торкаються В. З. як окремої держави з окремим устроєм і порядками. Вимагають присяги на договорі і при цьому посилаються на приклад польського короля, а у відповідь дістають заяву, що «на Москві цього не водиться», що для самодержавного царя досить царського слова, що треба не вимагати, а «бити чолом» і т. п. Але все ж таки ця перша зустріч представників В. З. з представниками московської дипломатії дала гетьманові й старшині досить матеріалу для характеристики московських порядків і концепцій та для висновків на майбутнє.

13 січня Б. Хмельницький віддав прощальну візиту московським послам і з Виговським виїхав до Чигирина, а Бутурлін приступив до виконання дальших московських інструкцій. Одержавши від гетьмана спис городів і містечок (разом 166), він 14 січня розіслав скрізь московських стольників і дворян із наказом оголосити про прийняття України під царську високу руку, привести людність до присяги та скласти опис городів, містечок, укріплень, гармат, запасів, видатних будов і монастирів. Сам же з іншими членами посольства поїхав до Києва. Відомо, на які труднощі наразився Бутурлін у Києві, особливо з боку київського митрополита, який і сам не хотів присягати, й заборонив присягу своїм дворянам і шляхті. З Києва Бутурлін виїхав до Москви. В інших містах і містечках приводили до присяги стольники й дворяни, але й їм трапилися подібні ж труднощі: з тих відомостей, які маємо, видко, що людність здебільшого неохоче йшла до присяги, дехто відмовлявся, декого гнали силою. Народ не був поінформований про те, що сталося в Переяславі, кружляли різні поголоски і всіх непокоїли. Поки справа обмежувалася чутками, народ іще чекав, міркуючи, що, мовляв, «знає то пан із паном, не моє діло» (вислів київського митрополита). Але зовсім інші настрої запанували, коли десятки московських дворян у супроводі стрільців і козацької старшини розкинулись по цілій Україні, заглядаючи до всіх міст і містечок, виганяючи, «як стадо», місцеву людність до присяги, в одних місцях застрашуючи, в других обіцяючи козакам на рік по 20 червінців, по 20 соболів і сукна (лист житомирського старости, у Грушевського. С. 773), списуючи всіх на реєстри, описуючи церк-

ви, замки, припаси... Та ще з московською настирливістю, «спесивством и безстидством» встрявали в різні подробиці місцевого життя, гордовито проголошуючи всім і всюди, до речі й не до речі, що тепер усе залежатиме від ласки царської, вірної служби і т. д., а хто, мовляв, не хоче служити, нехай вибирається собі за Зборівську лінію [15]. Протягом січня й лютого московські дворяни побували майже в 200 містах і містечках; привели до присяги й списали на реєстри: 2 тисячі старшин, 63 тисячі козаків і 64 тисячі міської людности — й наробили «переполоху вище всякої міри» [16]. Про настрої людності на Україні й про чутки, які там кружляли та виносилися за кордон, свідчать нам різні листи й оповідання: печерськогоченця Макарія, чорнобильського протопопа, ротмістра Павши з Мозиря, молдавського воєводи, житомирського старости Тишкевича та інш. (наведені у Грушевського. С. 767—777).

Гетьман Б. Хмельницький перебував у цей час у Корсуні та в Чигрині й готував посольство до Москви. До нього доходили вісті про те, що робилося по містах і містечках на Україні, мав він відомості й з-за кордону про політичну ситуацію та про плани Польщі. Але поки що всю свою увагу звернув він на підготування посольства. Треба було все добре зважити, виробити накази послам, обміркувати в деталях умови майбутнього співжиття з Москвою, сформулювати «статті» майбутнього договору. Праці було досить, праці надзвичайно важливої й відповідальної. На жаль, ми не маємо жодних протоколів чи будь-яких записів важливих нарад у Корсуні й Чигрині, отже й не знаємо, які саме питання на цих нарадах ставилися, як їх освітлювалося, дебатувалося, мінялося й ухвалювалося. Знаємо лише те, що на цих нарадах остаточно було ухвалено й зафіксовано в двох основних актах, які, на щастя, збереглися в московських архівах, правда, не в оригіналах (можливо, й оригінали десь переховуються, але до цього часу їх не знайдено), а в перекладах на московську мову з певною стилізацією, а саме: в акредитивній для козацьких послів грамоті Б. Хмельницького і в «Статтях», числом 23. Обидва документи датовано 17 лютого 1654 р. Дотримуючися хронологічного порядку, на цьому місці подаємо зміст цих документів з відповідними поясненнями.

В акредитивній грамоті Б. Хмельницький від імені свого Війська Запорозького і всього народу «православного Ро-

[15] *Див.: Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 776.
[16] Там само.

сійського»[17] звертається до царя Олексія Михайловича, розповідає коротко про те, як В. З., ведучи боротьбу з поляками, шукало помочі у московського православного царя, як цар згодився прийняти В. З. під свою високу руку, як московське посольство в Переяславі переказало про згоду царя, передало клейноти гетьманові й «розговор пространный о всяких делех с нами учинили», як тоді гетьман, усе В. З. і ввесь «мир християнський, Російський»[18] склали присягу цареві («веру совершенную учинили есмы»). На підставі цього гетьман і В. З. звертаються до царя з проханням і висловлюють певність, що від нього одержать усе, про що проситимуть, бо вірять слову царському, «как нас тот боярин с товарищи увещал и уверил и на той вере непоколебимых утвердил». Для цього висилають вони своїх послів: Самійла Богдановича, суддю військового, і Павла Тетерю, полковника переяславського, з товаришами, з цією грамотою та просять, щоб цар їх вислухав милостиво й гетьмана, В. З. й «весь мір христіанскій, Російскій»[19], духовних і мирських людей, всякого чину сущих пожалував, ущедрив і затвердив своїми грамотами навіки права, устави, привилеї, всякі свободи й держання дібр духовних і мирських людей всякого стану й ранг сущих і все, що хто має здавна від князів і панів, і від королів польських «в государстве Російском» наданих, за що вони кров свою проливають, держучи те все і не бажаючи втратити, бо, мовляв, боярин обіцяв царським словом, що й «большими их свободами, державами и добрами» пожалує цар, лише бийте цареві чолом і вірно служіть. Одержавши те все, всі будуть служити вірно й коритися повік. В грамоті не все ще написано, а більше скажуть посли. Такий був зміст грамоти. Треба підкреслити, що грамота робить враження суцільності й складена у виразах, які обхоплюють цілу державу Українську з усіма станами населення. Підкреслено, зокрема, що гетьман і В.З. просять затвердження всіх прав і вольностей в їх державі («государстве Російском»). З другого боку, двічі зроблено посилку на царське слово, дане іменем царя боярином Бутурліним і ствердженне «верою»[20].

— ———

— [20] Вживання терміну «Російський» для означення України та її населення особливо характеристичне за цієї доби. В цей же час відносно Москви вживається з обох сторін один лише термін «Московський», «Москва».

Другий документ — «Статті»[21] містить вступ і 23 артикули. У вступі виписано короткий царський титул з додатком нового титулу: «и Малыя Росіи» (невідомо лише, чи цей додаток був в оригіналі, чи його додано в Москві при перекладі), потім стоїть коротке звернення до царя з проханням, щоб цар виказав свою «милость» і «пожалував», про що посли будуть бити чолом.

Далі йдуть артикули-статті. Не маючи оригіналу, не можемо сказати з певністю, скільки статей було в оригіналі і чи були вони поділені так, як це зроблено в московському списку з «белорусскаго письма». З цього погляду, наприклад, викликає сумнів поділ ст. 15 на дві статті: 15 і 16; також цілком непотрібно поділені на окремі статті вимоги про утримування війська й урядів (ст. ст. 8, 9, 10, 11). Щодо порядку статей та їх логічного зв'язку, то треба сказати, що, як на сучасний погляд, статті розміщено без жодного логічного порядку й зв'язку: статті загального характеру вміщено між статтями, що торкаються окремих спеціальних предметів, статті, що торкаються цілої держави, вміщено між статтями, які трактують про окремі стани населення, про їх окремі права й вольності. Внаслідок такого розміщення статей основна ідея, якою кермувалися гетьман і старшина і яку вони клали в основу проекту договору з Москвою, розбилася й замаскувалася питаннями, менше важливими, які до того ще й непотрібно підкреслено й висунуто на перший план. У такому вигляді, як маємо його тепер, еляборат гетьмана Б. Хмельницького й старшини дав історикам (М. Грушевський) багато матеріалу для критики та прикрих завваг на адресу його авторів, а також, і це далеко важливіше, прислужився до хибних висновків тих дослідників, які бажали довести, що актом 1654 р. Україна просто приєдналася до Московської держави як її провінція, на тих самих умовах, на яких вона була під владою польського короля (Д. Одинець). Нам здається, що ні критика проекту договору та його авторів, ані, тим більше, тенденційне його тлумачення не поможуть правильно його зрозуміти та оцінити цей документ. Для цього треба виходити з того матеріалу, який є у проекті договору, тільки необхідно попереду знайти основ-

[21] Див.: Акты ЮЗР. Т. X. С.445.

ну ідею договору, перемінити порядок статей відповідно до їх змісту й логічного зв'язку та прийняти під увагу постулати, висловлені в Переяславі, а також ті пояснення, що їх дали козацькі старшини пізніше в Москві.

Проробивши цю підготовчу працю, ми приходимо до такого висновку. Основна ідея цілого проєкту договору — це встановлення таких міждержавних відносин між Україною та Москвою, при яких Україні застерігається державна самостійність, як зовнішня, так, особливо, внутрішня, на умовах певної контролі міжнародніх зносин з боку царя й виплати цареві дані як протекторові за військову оборону проти зовнішніх ворогів. Ідея зовнішньої незалежности висловлена в отсих статтях проєкту: в ст. 6 про право вільного вибору гетьмана як голови держави й уряду, в ст. 14 про право закордонних зносин України з чужими державами з обов'язком повідомляти протектора про справи, які будуть йому ворожі; в ст. 15 та 16 про виплату цареві дані (трибуту), як прийнято в інших землях («як збирав турецький султан із Угорської, Мунтянської та Волоської землі»), певною одноразовою сумою («ценою ведомою»), або ж шляхом збирання «доходів» через місцевих урядників. Сюди треба додати ст. 13 і 17 про непорушність прав і привілеїв цілого населення України без різниці станів та про підтвердження цього грамотами (ці статті неточно сформульовано, але загальний зміст їх такий, як зазначено). Сюди ж можна додати з певним застереженням і ст. 21 про грошову платню командному складові (полковникам, осавулам, сотникам) і козакам. Питання про грошову платню військові як військовій силі Української держави, на нашу думку, треба розглядати в зв'язку з платнею протекторові, московському цареві. Йому проєктується платити дань із державних доходів України за його військову поміч і оборону України. Але в тих випадках, коли сам протектор потребуватиме допомоги Війська Запорозького, тоді належить платити українському військові за цю допомогу. Так, принаймні, пояснили справу з платнею козацькі посли в Москві: вони заявили вимогу, щоб цар давав платню військові, коли воно знаходитиметься на царській службі в чужих краях, поза межами своєї держави [22]. Коли б цар

[22] Коротка редакція протоколу з 13.III. у М.Грушевського. С. 802—807. Таке ж пояснення не раз потім давали й представники Москви. Так, послові Кікіну в 1667 р. наказувалося розвідати у козаків, чи дається їм платня «з доходів», як на службу йдуть (Акты ЮЗР. Т. XI. Дод. 3).

відмовився давати платню з свого скарбу, то нехай платня військові йтиме за рахунок «доходів», що їх мають збирати на царя. В проєкті договору ст. 21 про платню військові сформульована без вищенаведеного пояснення, і тому лишилося неясним, на якій підставі вимагається платня військові, коли сам гетьман у Переяславі заявив, що військо платні просити не буде. Цю ж саму завваґу зробили бояри й цар у своєму указі. Отже, коли взяти під увагу пояснення козацьких послів, яке, очевидно, висловлює мотив, що ним кермувалася нарада в Чигрині, то ми повинні й ст. 21 віднести до статей загального характеру. М. Грушевський слушно зауважив, що ця стаття мала також і агітаційне значення. Так, але це питання другорядне і воно не перешкоджає тому, щоб цю статтю вважати за статтю загальнодержавного характеру і вмістити її вкупі з іншими статтями такого ж характеру.

Основна ідея в частині, що торкається внутрішньої незалежности Української держави, розвивається в інших статтях, причому ідея державної автономії персоніфікується в привілеях різних станів населення держави. Так, ст. 1 формулює непорушність прав і вольностей козацького стану в управлінні, суді та в приватно-правних відносинах («добрах»), ст. 7 — в козацьких, вдовичих і сирітських маєтках; ст. 3 гарантує права й вольності міського населення та міське самоврядування; ст. 18 у зв'язку зі ст. 13 гарантує права духовного стану й голови духовенства, київського митрополита. Нарешті, про правне положення селянства й «підданого» населення говориться в ст. 17. Таким чином, усі ці статті, взяті докупи і в зв'язку, за проєктом договору мали забезпечувати непорушність громадського й суспільного устрою і привілеї цілого населення держави. Цим гарантувалося повноту внутрішньої автономії держави й усувано будь-яке втручання чужої влади (влади московського царя) у внутрішні справи держави.

Після забезпечення зовнішньої і внутрішньої самостійности Української держави та після встановлення певних умов для взаємовідносин Української держави до її протектора, проект договору містить іще статті, які торкаються зовнішньої оборони держави: ст. 20 про утримання найманого військового відділу в 3000 чол. на кордоні з Польщею,

ст. 23 про утримання такої ж залоги в 400 чол. в Кодацькій фортеці і в Коші, а також статті, що торкаються військових планів для війни з Польщею (ст. 19) і для стримання татар від нападу (ст. 22).

Як бачимо, після належного переставлення та розподілу статей за їх логічним змістом основна ідея проекту договору зайняла відповідне їй місце; вона вже не закривається подробицями, а розвивається логічно й послідовно в усіх своїх деталях. Але треба сказати, що, переводячи цю реконструкцію, ми тимчасово поминули деякі статті проекту. Ці статті попали в проект випадково, на підставі давньої традиції козацьких вольностей і порядків, що існували за польської влади, так званих козацьких «ординацій»: щоб кількість козацького війська реєстрового була 60 000 (ст.2), щоб на утримання гетьманського уряду було приділено Чигринське староство (ст. 5), а на утримання урядів військового писаря (ст. 8), полковників (ст. 9), суддів (ст. 10), осавулів (ст. 11), обозного й армати (ст. 12) були призначені млини, маєтки й гроші на видатки. Ці статті, власне кажучи, є деталізацією ст.1, в якій вимагається збереження всіх прав і вольностей військових, деталізацією зайвою, зробленою лише під впливом давньої традиції. На загальну реконструкцію проекту договору ці статті не мають жодного впливу і не вносять нічого нового.

В такому вигляді уявляється нам виготовлений у Чигрині проект договору з Москвою. Пізніше, при переспрaвах у Москві, особливо при обміркуванні проекту в боярській раді, були внесені важливі зміни й поправки, про що буде сказано далі.

* * *

17 лютого 1654 р. було закінчено виготовлення наведених вище грамоти й проекту договору й остаточно складено посольство до царя [23]. Воно везло з собою грамоти гетьмана до царя: одну акредитивну, другу рекомендаційну для делегації переяславських міщан, листи гетьмана й писаря до бояр, проект договору (статті числом 23) за власноручним підписом гетьмана з військовою печаткою [24], різні інші документи та подарунки.

---

[23] Див.: Акты ЮЗР. Т. X. С. 425—426.

[24] Див.: Там само. Т. XI. Дод. 2. С. 743.

Козацьке посольство виїхало з Чигрина 17 лютого й прибуло до Москви 11 березня 1654 р. 12 березня посольству було влаштовано урочисту зустріч і в'їзд у Москву, а 13 березня відбулась урочиста аудієнція у царя. Того ж дня мала місце перша дипломатична розмова козацьких послів із призначеними для переспрaв боярами: кн. О. Трубецьким, В. Бутурліним, кн.Петром Головкіним і царським канцлером, думним дяком Алмазом Івановим, найвидатнішим московським дипломатом того часу. На пропозицію бояр козацькі посли на словах виложили умови, на яких В.З. бажає прийняти протекцію царя. Словесна заява послів збереглася в двох редакціях — короткій із 16 й довгій із 27 пунктами [25]. Порівнявши ці дві редакції, М. Грушевський прийшов до висновку, що хоч обидві редакції є твором московських дяків, та все-таки коротка редакція є первісним записом словесної заяви послів, менш вистилізованим і в деяких місцях цікавішим, ніж редакція ширша, яка уявляє з себе офіційний протокол, виготовлений для царської думи [26].

Виголошуючи постулати В. З., козацькі посли не дотримувалися ані буквального тексту й порядку оригінального проекту договору, ані його стилізації й висловів; вони переказали зміст статей, вносячи дещо з тих нарад та дискусій, які велися в Чигрині, а також додаючи дещо від себе (наприклад, про апеляцію). За офіційним протоколом, під час переказу статей послами бояри запитували послів та вступали з ними в розмову з приводу окремих питань, іноді зав'язували дискусію, внаслідок якої виникали додатки або нові пункти. Так, коли посли висловили побажання про дотацію для козаків, що стережуть Кодак, то пояснили, що Кодак збудував кор. Владислав, щоб загородити козакам дорогу до Чорного моря, то бояри згадали при цьому, що козаки, які живуть на самому Запоріжжі, не присягали цареві, отже, нехай би гетьман велів і тих козаків привести до присяги. На це посли зауважили, що в Запоріжжі живуть козаки «малые люди, и то из войска переменные, и тех де в дело почитать нечего»,

---

[25] Довгу редакцію опублікував Г. Карпов в X т. Актов ЮЗР. С. 437—446, коротку — акад. М. Грушевський в «Історії України-Руси». Т. IX. С. 802—807.

[26] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 801.

а кошового й старшину туди посилає гетьман. Далі на п.20 про висилку царського війська до Смоленська бояри відповіли, що в царя зібрано багато пішого й кінного війська, і що цар наказав для оберігання України від поляків В.Шереметєву з численним військом іти на поміч гетьманові, а до Полоцька наказано виступити другому Шереметєву з військом, у Брянськ посилається з військом кн. Ол. Трубецькой, а на Смоленськ і Оршу піде сам цар з царями, царевичами служебними, найвидатнішими воєводами і з головною військовою силою. На це козацькі посли заявили, що цар це робить, бажаючи православних визволити з неволі невірних, але коли війна минеться, то все ж треба, щоб на кордонах «для всякого береження» стояло з 5000 чол. Потім бояри запитували, чи мав гетьман після присяги якісь зносини з Кримом і чи не сподівається гетьман нападу татар у спілці з поляками. Посли відповіли, що від хана посольства не було, але гетьман послав до хана своїх послів, щоб повідомити його про присягу цареві та довідатись, чи хан буде й далі тримати союз із гетьманом. І коли хан буде в «дружбі», тоді нехай би цар наказав донським козакам, щоб вони татар не воювали; коли ж хан не схоче бути в дружбі, тоді нехай донці, астраханці, казанські татари й колмики воюють Крим. На запит бояр, чи до польського короля прибула поміч від цісаря, папи, угорського князя чи від когось іншого, посли відповіли, що про це їм не відомо. Чи були у гетьмана посли від волоського або мунтянського володарів? Посли відповіли, що коли Ракоцій і волоський володар почули, що В.З. піддалося під царську руку, то писали до гетьмана, щоб був із ними в дружбі. На запит про ногайських мурз посли відповіли, що ногайці обіцяли бути в дружбі з гетьманом і далі. Нарешті, бояри запитували, чи не наступають поляки й литовці. На це посли заявили, що поки що про наступ не чути, полковник Окунь із Шаргорода висилав малі відділи за харчами й коронний хорунжий Конєцпольський присилав за дозволом брати харчі, але гетьман відмовив, заявивши, що вже піддався під царську руку з городами й землями і без царського указу нічого чинити не може. На цьому й скінчилася конференція 13 березня. Відпускаючи послів, бояри зажадали, щоб посли подали оголошені ними «статті» на письмі (Акты ЮЗР. Т. X. С. 446).

На другий день, 14 березня, посли подали боярам виготовлений у Чигрині проект договору з 23 статтями за підписом гетьмана і з військовою печаткою, зміст якого було вже переказано вище. М.Грушевський припускає, що в цей день могла відбутися нова конференція з боярами (Історія... С. 808), але про це також нема певних відомостей. 18 березня послів було запрошено на парадний царський обід у Золотій палаті з участю патріарха й вищих двірських бояр. Десь у цих днях, між 15 та 19 березня, відбулося засідання боярської думи, на якій було обговорено подані послами статті й ухвалено по статтях резолюції царя й бояр. 19 березня цар приймав послів у прощальній аудієнції, під час якої послам було оголошено від імені царя, що цар велів підтвердити стародавні права й привілеї В. З. своєю жалованою грамотою, нагородити послів подарунками й відпустити. Після аудієнції у царя відбулася конференція з боярами. Бояри поставили послам додаткові питання про число суддів, про кількість людей при гарматах, яку потрібно округу для їх утримання, що потрібно для утримання залоги в Кодаку й на Січі. Потім прочитали резолюції царя й бояр на подані статті.

Крім резолюцій бояри оголосили рішення, які не були підписані під статтями: 1) щоб гетьман не мав зносин із польським королем і турецьким султаном (в резолюції під статтею написано, що гетьман не матиме зносин без указу царя); 2) що воєводи будуть у Києві та в Чернігові; 3) що від митрополита діється багато неподобного; 4) що царське військо для оборони України вже готове; 5) щоб московських утікачів видавати Москві; 6) щоб гетьман послав для участі в царському поході під Смоленськ двох полковників: ніжинського — Золотаренка та переяславського — Тетерю з означеним числом козацького війська (Акты ЮЗР. Т. X. С. 475—476).

Незважаючи на прощальну аудієнцію та на формальне відпущення послів 19 березня, посли не виїхали ні в цей день, ні в наступні; їм довелося чекати ще цілий тиждень на виготовлення грамот та статей і виїхати лише на 2-й день Великодніх свят, 27 березня. Що робили посли увесь цей тиждень, невідомо. Г.Карпов, який працював над матеріалами московського архіву, що торкаються перебування посольства в Москві, та видав їх під своєю редакцією в X томі

Актов ЮЗР, зв'язує з цим останнім тижнем багато дуже важних актів як посольства, так і московського уряду. В примітці до Актів на с. 477 Карпов зазначає: «Далее в деле (архівному) документы относительно хронологіи перемешаны; при том же на некоторых из них не обозначено никаких чисел. Мы располагаем здесь (в X т.) эти документы по порядку, который, как нам кажется, виден в естественном ходе переговоров. Руководствуемся нашим изследованіем: «Переговоры об условіях соединенія Малороссіи с Великороссіей» (С. 477—478). До цього треба ще додати, що Карпов, як сам признається («Критическій обзор разработки главных русских источников, до історіи Малороссіи относящихся». М., 1870. С. 23—25), шукав в архіві «окончательно редактированных и утвержденных статей Б. Хмельницкаго», під якими він розумів статті в редакції 1659 р. в числі 14, а з другого боку, як він сам констатує, «подлинное дело о пребываніи послов в Москве было уже раньше... разобрано и описано» (Критич. обзор... С. 22), то значить, що той, хто раніше працював, розібрав «стовбець» (коло, на якому було накручено полотнище зліплених один до одного документів), склав окремі документи докупи, не зазначивши, де були пропуски і чи були взагалі. Тому, дійшовши до цього місця документів, Карпов не мав іншого критерію для розміщення документів, а заразом і для встановлення дальшого порядку й хронології пересправ, крім свого власного міркування, своєї апріорної тези про автентичні статті Б. Хмельницького. І от він містить далі під датою 21 березня 1654 р. (документ XVII. Т. X) «Статьи, представленные войсковыми посланниками боярам 21 марта и государевы указы на них». Хоч на цьому документі поставлено на вискребленому місці дату «12 марта», Карпов зауважив, що зміст документу показує, що він був складений після 19 березня, і, посилаючись на Маркевича (Історія Малороссіи. Т. 3. С. 146—154), Карпов і собі приймає дату — 21 березня. Далі Карпов пише, що, довідавшись (коли, невідомо), що в указі царя на статті з 21 березня про платню є категорична відмова тепер давати платню військові, посли, незадоволені цим, подали ще одну петицію (Т. X. Док. XVIII), про яку була мова вище і яку Карпов містить пізніше від статей 21 березня. Лише на цю останню петицію посли дістали

«позитивне рішення» в «Статьях в окончательной редакции», тобто в так званих «прежних статьях Б. Хмельницкаго» числом 14, що стали відомі з 1659 р.

Як бачимо, з наведеними вище документами й датами Карпов зв'язує важливе питання про автентичні статті Б.Хмельницького, що були остаточно складені й ухвалені в Москві. Тому треба на цьому питанні спинитися довше та розглянути його в рамках архівних даних, не торкаючись поки що внутрішнього змісту. Наведені Карповим аргументи щодо подання козацькими послами 21 березня 1654 р. нових статей числом 11, не мають, на нашу думку, під собою жодного грунту. Перше, цих статей посли не складали, отже, й взагалі не могли їх подавати в який-будь день. Справді, редакція 11-ти статей уявляє переказ деяких (не всіх) артикулів із проекту договору, складеного в Чигрині 17 лютого й дорученого в Москві боярам 14 березня. З московського оригіналу 11-ти статей із власноручними приписками дяка Алмаза Іванова видко, що цей документ виготовлено в царській канцелярії та що його було складено разом із виготовленням тексту царських жалованих грамот В. Запорозькому. Так, наприклад, як свідчить і сам Карпов (Акты ЮЗР. Т. X. С. 480. Прим.), після ст.4-ої була написана і потім закреслена стаття про видачу жалованих грамот на вольності козацькі й шляхетські й додано примітку: «сія статья надобна ль, потому что грамоты посылают». І дійсно, в оригіналі ця стаття не була вміщена, проте в кінці чернетки, після указу під ст. 11, вона була додана рукою дяка Алмаза Іванова. До ст. 6-ї про київського митрополита було зроблено примітку і потім закреслено: «писать ли о митрополите, потому что грамоты ныне не будет, а в писме (проект договору) написано ж: толко говорить словами». Дійсно, грамоти митрополитові не було видано. Нарешті, на самому кінці приписка: «таково письмо дано посланникам». З другого боку, коли звернемося до чернетки жалованої грамоти В. Запорозькому з 27 березня 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. X. С. 8; Т. XXI. С. 1), то й тут знайдемо докази того, що грамота ця писалася водночас з 11-ма статтями, бо при складанні грамоти бралося під увагу те, що мало бути включено в статті. Так, у чернетці грамоти взято в дужки («обведено чернилами», пише Карпов) місця: про надання чигринського староства

на булаву (про це дано окрему грамоту), а також у двох місцях — на початку і в резолютивній частині — про право приймати чужоземних послів, бо про це говориться в указі під ст. 5. Та й сам Карпов признає, що «по некоторым данным, встречающимся в бумагах посольства, видно, что одновременно с составленіем указов на статьи 21 марта начинали писать жалованные грамоты» (Переговоры. С. 237). З наведеного виходить, що статті числом 11-ть, текст яких надрукував Карпов із датою 21 березня 1654 р. (Т. Х. Док. XVII), не були складені послами Б. Хмельницького, а є відповіддю царського уряду разом із жалованими грамотами на проект договору з 17 лютого, поданий послами в Москві 14 березня. Тому цей документ треба віднести не до 21 березня, як то зробив Карпов, а на час пізніший, на 27 березня, коли були складені жаловані грамоти [27]. Вирішуючи так питання про автора й дату статей числом 11, ми тим самим висловлюємося проти твердження Карпова, що, одержавши царські укази на статті з 21 березня, посли козацькі подали нову петицію про платню військові грошима. Цей останній документ ми відносимо на час перед відпущенням послів, себто перед 19 березня.

Таким чином, не маємо документів, які б свідчили про якусь діяльність послів у межичассі 20—26 березня, зв'язану з їх завданням: вони чекали на виготовлення грамот і указів та на фактичне відпущення. Відпущення сталося аж 27 березня. За Карповим, у цей день посли одержали: текст проекту договору з 23 статтями, поданий 14 березня, з царськими указами, підписаними під статтями, 11-ть статей у редакції «21 березня» і, нарешті, 14 статей остаточної редакції, невідомої дати (Переговоры... С. 267), а також, розуміється, різні царські грамоти. В іншому місці (Критическій обзор... С. 23) Карпов стверджує, що «вот этих то статей окончательной редакціи (числом 14) и недостает в деле посольства С. Богдановича-Заруднаго и Тетери». А в редакційних примітках до Актов ЮЗР (Т. Х.), до слів жалованої грамоти:

---

[27] У своїй праці «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.» я тримався погляду Г. Карпова щодо походження й дати статей числом 11. Тепер же, перевіривши аргументи Карпова з архівними даними, приходжу до іншого висновку, який подаю вище.

«да те статьи с нашим ц. в-ва указом велели дать тем же посланникам Самойлу и Павлу», Карпов зробив таку примітку: «Списка этих статей, известных под названіем «Статей Б. Хмельницкаго», в настоящем деле не имеется. Впрочем, из ниженапечатаннаго под № XXV документа (розпис документів, переданих послам) не видно, чтобы именно эти статьи окончательной редакціи были посланы в настоящее время с войсковыми посланниками» (С. 494). Отже, висловившись категорично, що послам було дано «статьи в окончательной редакціи», Г. Карпов не знайшов потім документальних доказів свого твердження і мусив це одверто признати. Незважаючи на очевидність факту, що посли не одержали «статей в окончательной редакціи», Карпов усе ж таки ухилився від констатування протилежного факту, що козацьким послам були дані тільки 11-ть статей, які Карпов позначив 21 березня. А тим часом про цей факт свідчать дані, наведені Карповим як редактором т. X Актов ЮЗР. На чернетці 11-ти статей, у кінці, є приписка рукою думного дяка Алмаза Іванова: «А что в писме вашем написано»... кінчаючи словами: «да тот список (реєстр козаків) за своею рукою прислал к ц. в-ву вскоре». А після цієї приписки є ще одна приписка рукою піддячого такого змісту: «Таково письмо дано посланникам, писано на столбцах Белорусским письмом, без дьячей приписи (вищенаведеної нотатки Алмаза Іванова)». Друкуючи цей документ у X т., Карпов умістив таку примітку: «Настоящія статьи (11-ть) в деле лежат между жалованными грамотами, помеченными 27 марта №№ 328—347» (С. 483—484). Під документом XX (Акты ЮЗР. Т. X. С. 490) про відпущення послів із датами 26—27 березня Карпов зазначив, що після наказу Алмаза Іванова: «тут вклеить грамоты боярскія к гетману». Дійсно, тут лежать зазначені боярські грамоти Морозова, Милославського й ін. Під документом XXV (розпис грамотам, що дані послам) є приписка того ж Алмаза Іванова: «тут вклеить статьи, что даны им (послам)» і примітка Карпова: «Должно быть статьи 21 марта (числом 11), которыя в деле действительно лежат [28] вслед за этой росписью»

---

[28] 1654 р. статті дійсно були «вклеены» в стовбець, а після розібрання його дослідниками статті вже «лежат».

(Акты ЮЗР. Т. X. С. 512. Прим.). Нарешті, у жалованій грамоті В. Запорозькому з 27 березня сказано: «Да те статьи с нашим ц. в-ва указом велели дать тем же посланникам Самойлу й Павлу» (Акты ЮЗР. Т. X. Док. XXI). Наведені дані стверджують, перше, що послам Богдановичеві й Тетері були дані в Москві лише одні «Статті» з царським указом; друге, що це були статті числом 11-ть, які Карпов датує 21 березня 1654 р. і які ми відносимо на день 27 березня (надруковані в т. X. Актов ЮЗР. Ч. 8. Під Ч. XVII). Само собою розуміється, що послам було дано оригінал цих статей, «на столбцах, белорусским письмом, без дьячей приписи», а в архіві залишилася чернетка статей із «дьячей приписью», яка й була «вклеина» на відповідному місці в стовбці так, як були «вклеины» на своєму місці чернетки боярських грамот до Хмельницького. При тих канцелярських порядках, які існували в московських приказах, не може бути найменшого сумніву, що все сталося так, як то вказують приписки й помітки канцлера Алмаза Іванова, себто що разом із грамотами посли одержали 11 статей із царськими указами в тогочасній українській («белорусской») мові, а чернетку цих статей на доказ і для відомости на майбутнє було дано до стовбця справи козацького посольства. Що ж торкається так званих «подлинных статей Б. Хмельницкаго в окончательной редакціи, числом 14», які Карпов старався знайти в справі посольства Самойловича й Тетері, то про цей документ у цій справі нема жодної згадки й жодного сліду, хоч би у вигляді якихсь чернеток чи концептів, що признає й сам Карпов. Ці статті знайдено, як признає Карпов, у справі московського посольства на Україну 5 років пізніше, в статейному списку кн. Трубецького з 1659 р. [29]

Що козацькі посли одержали й привезли до гетьмана Б. Хмельницького статті числом 11-ть у редакції 27 березня 1654 р. і що ці лише статті сторони, Москва й В. З., вважали за договір 1654 р., про це, крім наведених архівних даних, свідчить ціла низка пізніших документів. Починаючи з 27 березня 1654 р., аж до 1659 р. як Москва, так і В. З., знали й посилалися тільки на ці статті [30]. Так, зокрема, у цар-

[29] Див.: *Карпов Г.* Критический обзор розработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся. М., 1870. С. 24—25.

[30] Див.: *Герасимчук В.* До питання про статті Б. Хмельницького. // Записки НТШ.

ській грамоті з 12 квітня 1654 р., висланій до Б. Хмельницького через посланця Гаркушу, зазначено: «от нас, вел. г-ря, им посланником сказано и на письме дано: что Малой Россіи в городех и в местех каких доходов сбирается...» і т. д. й наводиться дослівно резолюція царська, підписана під ст. 9 редакції 27 березня 1654 р. Влітку 1657 р. окольничий Бутурлін, посланий царем до Б. Хмельницького з різними дорученнями, в розмові з гетьманом увесь час цитував або статті в редакції 27 березня, або розмови послів із боярами 1654 р., і, коли від себе щось додав, чого в статтях не було, то Б.Хмельницький зараз же вносив належні поправки (Акты ЮЗР. Т. III. С. 567—569). Того ж року Павло Тетеря знову був у Москві та вів пересправи з боярами. В такому важному питанні, як платня військові, бояри дослівно цитували указ царя, вміщений під ст. 9-ю редакції 27 березня, а не ст. 6-у ред. 1659 р. Торкнувшися питання про чужоземні зносини, знову-таки послалися на ст. 5 ред. 27 березня: «в статьях же написано,— говорили бояри,— из которых государств к Войску Зап. учнут приходит послы и о том писать к е. ц. в-ву, а которые послы присланы будут с противным делом, и писать о них к ц. в-ву о указе, а без указа их не отпускать». Коли б існував у той час (1657 р.) указ царя, вміщений у редакції 1659 р. під ст. 9-ю, який категорично забороняв гетьманові приймати чужоземних послів, то ясно, що бояри швидше послалися б на повну заборону закордонних зносин. Нарешті, що найцікавіше, бояри цитували Тетері ст. 8 в редакції 27 березня: «в статьях же написано, по гетьманскому прошенію, чтоб для всякого от непріятелей безстрашія было по рубежу ратных людей 3000 чел.». Тим часом цієї статті нема зовсім у редакції 1659 р. (Акты ЮЗР. Т. X. Дод. 2. С. 723—727). А що в цей приїзд Тетері не було складено інших нових статтей, це категорично засвідчено в таємному наказі кн. Трубецькому 1659 р.: «оприч тех статей, которые даны по их челобитьи С. Богдановичу да П. Тетере в прошлом 162 (1654) году, никаких присылано... и в нынешней присылке Павлу Тетере не говоре и к ним в войско ни о чем не приказывано и с ними посылывано» (Акты ЮЗР. Т. XV. Ч. 7. С. 323).

Після смерти Богдана Хмельницького в кінці 1657 р. цар вислав до гетьмана І. Виговського окольничого Хітрово для

прийняття присяги, ствердження статей Б. Хмельницького та для пересправ про нові статті. В наказі і в статейному списку Хітрово наведено повний текст 11 статей у редакції 27 березня 1654 р., як «прежніе статьи Б. Хмельницкаго». Цікаво, що при цьому в наказі вміщено й власноручну приписку дяка Алмаза Іванова, яка була лише в чернетці, що залишалася в архіві, і яка не була вміщена в оригінал статей «белорусским письмом», переданий козацьким послам 27 березня 1654 р. (Акты ЮЗР. Т. IV. Ч. 58. С. 96). Нарешті, наведемо ще два пізніші документи, в яких цитуються статті в ред. 27 березня: 1) наказ боярину Шереметєву з 6 червня 1658 р., в якому дослівно процитовано всі статті про платню військові й старшині, ст. 4 про армату і ст. 5 про чужоземні зносини, все в редакції 27 березня; 2) наказ стольникові І. Апухіну з 23 червня 1658 р., в якому зазначено, що у відповідь на прислані з послами Богдановичем та Тетерею до царя статті про урядників по містах, число Війська Запорозького, про платню військові і про інше, «по тим статьям вел. г-рь пожаловал и милостивое изволенье учинил, и статьи им, Самуилу и Павлу, даны на письме» (Там само. Ч. 79. С. 232—233).

На підставі вищенаведених документів маємо право зробити такий висновок: статті числом 11-ть у редакції 27 березня 1654 р. є не поданням козацьких послів цареві 21 березня 1654 р., а, навпаки, відповіддю царя на подання Б. Хмельницького з 23 статтями, яке посли його подали 14 березня; ця відповідь була виготовлена з наказу і за близької участі думного дяка Алмаза Іванова; тільки ці 11-ть статей після виготовлення їх на «столбцах, белорусским письмом, без дьячей приписи» були передані послам Богдановичеві й Тетері 27 березня 1654 р. разом із жалованими царськими грамотами й іншими документами за окремим розписом; тільки ці статті, привезені послами до Чигрина, були відомі як царські статті, як офіційний акт договору, на який сторони завжди посилалися як за життя, так і після смерти Б. Хмельницького аж до 1658 р. включно; до 1659 р. ніхто на Україні, ані в Москві не знав «статей Б. Хмельницкого в окончательной редакціи, числом 14», під якими Г. Карпов, а за ним і інші дослідники розуміють «прежніе статьи Б. Хмельницкого», що вперше з'явилися на Переяславській

Раді в жовтні 1659 р. за гетьмана Юрія Хмельницького (про ці статті, їх редакцію й зміст буде сказано пізніше).

Подавши по змозі повно зовнішню історію переговорів В. Запорозького з Москвою, перейдемо тепер до встановлення тексту договору 1654 р. З історії пересправ ми бачили, що основні умови договору були сформульовані ще в Переяславі під час розмов гетьмана й старшини з московським посольством Бутурліна. Ці основні умови були деталізовані під час нарад гетьмана Б. Хмельницького з старшиною в Корсуні і в Чигирині і нарешті остаточно сформульовані в 23-х статтях за підписом гетьмана. Потім у Москві на конференціях козацьких послів із боярами статті-пропозиції були пояснені й витлумачені С. Богдановичем і Тетерею. Таким чином, остаточним документом, в якому були зафіксовані пропозиції В. З. як сторони в договорі, є проект договору з 23-ма статтями, підписаний Б. Хмельницьким і датований 17 лютого 1654 р. Оригінал цього документа досі не знайдено й не опубліковано. В справах московського Посольського приказу його нема. 1709 р. Петро I наказував розшукати в архіві оригінал статей Б. Хмельницького, але цареві донесли, що в архіві оригіналу нема (Акты ЮЗР. Т. X. С. 415). Дійшов до нас тільки «список с белорусскаго письма» — переклад із української мови на мову московську, що залишився в справах Посольського приказу (С. 446—450). Що ж торкається договірних умов, які виходили від Москви, то вони сформульовані й зафіксовані в таких актах: 1) в жалованій грамоті Б. Хмельницькому й В. Запорозькому загального характеру з дня 27 березня 1654 р. і 2) в 11-тьох статтях та в царських указах під статтями з датою 27 березня 1654 р. Обидва акти були написані в Москві — «белорусским письмом» і 27 березня 1654 р. передані козацьким послам. Оригінали цих актів так само до нас не дійшли (або їх іще не знайдено), в архіві Посольського приказу лишилися чернетки обох актів у московській мові, які були потім надруковані в офіційних виданнях: «Собраніи государственных грамот и договоров» та в «I-м Полном Собраніи Законов Российской Имперіи», а також в «Актах, относящихся к Южной и Западной Россіи. Т. X» та інших виданнях.

Порівнюючи ці документи щодо їх змісту, можна зауважити, що пропозиції Б. Хмельницького з 17 лютого 1654 р. в кількості 23-х статтей цілком вичерпуються 11-ма статтями в редакції 27 березня та жалованою грамотою того ж дня. Пропозиції Б. Хмельницького — це проект договору, царські ж укази, вміщені під 11-ма статтями, та жалована грамота — це відповідь царя, ратифікаційний акт царської влади. Взяті разом статті проекту, укази й грамота становлять повний текст договору 1654 р.

Стаття 1-а проекту договору — про підтвердження прав і вольностей В. З. була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 2-а про те, щоб Війська Запорозького було 60 000, була ратифікована тією ж грамотою. Стаття 3-я про підтвердження прав і вольностей української шляхти була підтверджена окремою жалованою грамотою з 27 березня. Стаття 4-а про те, щоб доходи на царя збирали урядовці з місцевих людей, була ратифікована з деякими змінами указом царя під ст. 1-ю в ред 27 березня. Стаття 5-а про надання староства чигринського на булаву була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 6-а про вільне обрання гетьмана була ратифікована таким же способом. Стаття 7-а про непорушність маєтків козацьких удів і сиріт була стверджена таким же порядком. Статті 8, 9, 10, 11 та 12 про встановлення платні В. З. ратифіковані з деякими поправками царськими указами, даними на статті 2, 3 та 4 в ред. 27 березня. Стаття 13-а про непорушність прав, наданих від князів та королів духовним та мирянам, була ратифікована жалованою грамотою 27 березня. Стаття 14-а про право чужоземних зносин ратифікована з деякими змінами жалованою грамотою та царським указом на статтю 5-у в ред. 27 березня. Стаття 15-а про виплату цареві данини у формі трибуту не була ратифікована в запропонованій редакції, а була заступлена ст. 1-ою в ред. 27 березня. Стаття 16-а становила тільки додаток до ст. 15-ої, а тому була ратифікована разом із 16-ою ст. Стаття 17-а про те, щоб цар видав київському митрополитові на його маєтки жаловану грамоту, доповнена в редакції 27 березня, була ратифікована указом на ст. 6-у в ред. 27 березня. Статті 19 і 20 про вислання царського війська під Смоленськ та про утримання військової залоги на кордонах були

стверджені указами під статтями 7 і 8 в ред. 27 березня. Стаття 21 про встановлення платні В. З. ратифікована царським указом під ст. 9 в ред. 27 березня в такому розумінні, що встановлення постійної платні відкладається до вияснення доходів, які надходитимуть до царського скарбу, одночасно обіцяно вислати платню на військо з коштів царя. Статтю 22-у про способи оборони України від татар ратифікував указ на ст. 10 в ред. 27 березня. Нарешті, статтю 23 і останню про утримання фортеці Кодака й залоги в ній указом царя відкладено та узалежнено від додаткових інформацій.

Таким чином, усі запропоновані Б. Хмельницьким й В. Запорозьким умови договору цар і бояри розглянули й прийняли в цілому чи з деякими змінами. Тому ж, що інших, окрім зазначених вище умов чи постанов під час переспрaв у Москві не було прийнято, то треба вважати, що повний і остаточний текст договору 1654 р. встановлюють вищезазначені документи з тим, може, застереженням, що автентичність цих документів через брак оригіналів не можна остаточно ствердити.

З погляду форми договір 1654 р. не становить єдиного акту за підписом сторін, що пертрактують: гетьмана та В. З.— з одного боку, й московського царя — з другого. Умови договору, як було вже зазначено, містяться в кількох актах, різних формою, а саме: гетьман Б. Хмельницький та В. З. заявили свої умови в формі подання, «челобитної»; акти ж, що вийшли від царя, мали форму й редакцію «жалування», «милости». Отже, акти, якими обмінялися сторони, бувши своєю суттю договором, себто згодою двох сторін, двох держав, прибрали форму «прохання» та «милости», «пожалування». Така принижуюча одну з пертрактуючих сторін форма договору 1654 р., на думку деяких авторів (Карпов [31], Куліш [32], Одинець [33]), має неабияку юридичну вагу: вона нібито свідчить, що жодного «договору» в точному розумінні цього слова між Україною та Москвою не було й не могло бути, що Україна віддалася цілком на ласку царя, що цар як абсолютний монарх тільки «пожалував» В. Запорозьке, затвердивши деякі з давніх «прав та привилеїв» козацьких. Цього погляду не поділяє Б. Нольде [34], визнаючи подвійний характер

[31] Див.: *Карпов Г.* Критический обзор... С. 68—72.

[32] Див.: Отпадение Малороссии от Польши. С. 404.

[33] Див.: Pripojeni Ukrajiny k Moskevskemu statu. Почасти й Мякотін у цитованій раніше праці.

[34] Див.: *Nolde B.* L'Ukraine sous le protectorat russe. P. 11—14.

акту 1654 р., з одного боку — вияв волі царя у формі «пожалованія», а з другого — безперечно договірний характер акту. Думка Б. Нольде з формального боку цілком відповідає документам: справді, з погляду форми, що її надали актові 1654 р. обидві сторони, акт цей становив «прохання», «челобитье» від В. З. і «пожалованіе», «укази» від московського царя. Але Б. Нольде робить із цього хибний висновок, ніби акт 1654 р. виявив своєю формою та змістом «дві ідеї», які нам тепер здаються протилежними, що виключають одна одну — це ідею «милости суверена» та ідею «договору» — умови. Висновок цей хибний тому, що форма договору 1654 р. аж ніяк не зв'язана з його змістом: щодо змісту акт 1654 р. є дійсний договір між В. З. і Москвою.

Питання, чому актові 1654 р. надано невідповідну до його змісту форму, на нашу думку, можна пояснити тим, що в цьому випадку московський уряд узяв за зразок акти Зборівського договору В. З. з польським королем: з одного боку, королівський маніфест — жаловану грамоту, а з другого — привилей, що містив у собі статті-пункти. При тих поглядах на форму та букву, які існували в Москві, цілком природно було, що московські дяки та бояри не зважилися запропонувати цареві іншу форму, ніж та, якої вжив польський король щодо В. З. Вжити договірної форми там, де польський король ужив форми «пожалованія», за тодішніми московськими звичаями, вважалося б за приниження царського маєстату. Тому Москва, складаючи договір із В. З., вжила тієї форми, якої вжито для Зборівського договору, скопіювавши цю форму навіть у деталях: отож, як і під Зборовом, було видано укази, що затверджували пункти, а крім того, жаловану грамоту, подібну формою до зборівського привілею [35]. Тому нема підстави надавати важливого юридичного значення цій формі договору 1654 р. та робити висновки про те, що акт 1654 р.— це був не договір двох рівноправних сторін, а тільки «пожалованіе», «ласка» царева. З історії України-Гетьманщини відомо, що в договорах, які складала Москва з наступними гетьманами, форма «пожалованія» часто мішалася з чисто договірною формою, отже, одні статті подавали гетьмани на затвердження царя, інші

---

[35] Див.: *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. С. 593—594.

знову подавав цар, а стверджували гетьман, старшина й козацтво (напр., Переяславські статті 1659 р., Глухівські статті 1669 р. та ін.). З погляду Москви було вигідно надавати значення формі, бо «пожалованіе» царя, яко акт односторонній, можна було легко скасувати чи взяти назад одностороннім же актом царя. Але, як відомо, цар вимагав, щоб усі дальші гетьмани підтверджували присягою акт 1654 р., а відступлення від цього акту вважалося за «зраду». Така вимога є доказом того, що акт 1654 р. був дійсно двостороннім договором, бо коли б він був лише виявом «милости» московського царя, тоді не було б місця для «зламання» акту, ані для «зради» з боку гетьмана, тільки, може, для «невдячности».

Автори, що заперечують двосторонній, договірний характер акту 1654 р., посилаються ще й на те, що, мовляв, Б. Хмельницький і В. З. попереду склали присягу цареві без жодних умов, а потім уже звернулися до царя з «челобитьем» і дістали царське «пожалованіе». Але це твердження не відповідає історичним фактам. Раніше вже було зазначено, що перед присягою гетьман зажадав присяги бояр за царя і що гетьман із старшиною згодилися присягати лише після того, як бояри дали замість присяги царське слово («царским словом уверили»), що цар поставлені вимоги прийме, та після того, як гетьман і старшина заявили, що вони про всі умови договору пошлють до царя послів. Із цього виходить, що В. З., як сторона в договорі, поставило певні умови, друга сторона — цар через уповноважнених послів умови прийняв і ствердив царським словом, та ще й дав заздалегідь згоду затвердити інші, евентуальні вимоги («и большая получите, рече, только просите»). Отже, гетьман Б. Хмельницький і В. З. склали присягу на певних умовах, виговоривши собі право сформулювати ці умови пізніше.

Нарешті, акт 1654 р. обидві сторони — Україна й Москва — в офіційних актах іменують «трактатом», «договором», «договірними статтями», на яких В. З. піддалося під високу руку московського царя.

Таким чином, незважаючи на подвійність своєї форми, акт 1654 р. є в дійсності двобічним договором між В. Запорозьким та московським царем, за договір уважали його й сторони в офіційних актах.

Установивши дійсний текст договору 1654 р., спробуймо проаналізувати умови договору з погляду їх змісту та правного значення.

Коли складався договір 1654 р., Україна була й юридично, й фактично цілком самостійна держава: юридично, бо державно-правні стосунки між Україною та Польщею, сформульовані в договорах Зборівському та Білоцерківському, були внаслідок війни зірвані, Україна не визнавала над собою іншої влади, крім влади свого гетьмана, і як вільну, незалежну державу Україну трактував і московський цар; фактично Україна стала вільною ще перед зазначеними договорами. Отже, складаючи договір із Москвою як незалежна держава, Україна ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона в договорі — Москва. Які це були умови й які юридичні стосунки вони встановлювали між обома державами?

У жалованій царській грамоті Б. Хмельницькому з 27 березня 1654 р. гетьман і В. З. іменуються «підданими» московського царя. Це підданство означено в таких висловах: «Быть под нашею, ц. в-ва высокою рукою по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писаны выше сего... и во всем быти в нашей государственной воле и послушаніи во веки». Нехай яке категоричне таке означення «підданства», його не можна тлумачити так, що, мовляв, Україна з'єдналася з Москвою «навіки» та втратила своє самостійне державне існування, увійшовши до Московської держави. В тексті сказано, що Україна має бути під високою рукою царя «по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писаны» в договорі. А ці права, привилеї та статті, як побачимо далі, зводять «підданство» тільки до номінальної протекції царя над Україною. «Документи,— зазначає Б.Нольде,— не надають особливого значення цій формулі, бо поруч неї уважливо зазначають права, які, за договором, належать цареві щодо України» (цит. праця. С. 39).

За проектом договору, що його подали 14 березня посли Б. Хмельницького, ці права складаються тільки з права одержувати від України грошову данину у формі трибуту.

При переспрaвах із боярином Бутурліним у січні 1654 р. Б. Хмельницький запропонував, щоб ті побори з городів та

містечок, які давніше збиралося на короля, римські кляштори та на панів, цар зволив збирати на себе. Таку пропозицію гетьман зробив під впливом обставин, не зважившись, очевидно, величезного значення її для України, яка залишилась би цілком без державних прибутків. Але гетьман швидко зорієнтувався й своїм послам дав зовсім інакші інструкції.

...Відповідно до цього, у поданих послами 14 березня статтях на письмі було запропоновано таку редакцію умови про данину: «Ст. 15: Как по иным землям дань вдруг отдаетца, волили б есмы, чтоб ценою ведомою от тех людей, которые твоему ц. в-ву належат» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 446). Отже, ми бачимо, що, подаючи цю статтю на затвердження цареві, Б. Хмельницький висловив бажання, щоб майбутні стосунки між Україною та Москвою були такого самого ж порядку, як стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною й турецьким султаном, себто внаслідок договору 1654 р. між Україною й Москвою мали встановитися стосунки номінального васалітету з виплатою від України Москві грошової дані у формі трибуту. Той факт, що московські бояри не прийняли цієї форми в запропонованій редакції та вибрали іншу, не змінює суті справи, бо в прийнятій редакції одноразову грошову данину було тільки замінено збиранням місцевими органами українськими доходів та передачею їх до царського скарбу через виряджених від царя людей. Зміна способу виплати данини нічого не змінила з погляду фіскальних прав України, бо фінансова адміністрація залишилася в руках українських, роль же московських агентів обмежувалася тільки перебиранням зібраної данини [36].

Одержання грошової данини за проектом договору становила всі права московського царя щодо України. Але в Москві розуміли добре, що право на данину, згідно з тодішнім міжнародним звичаєм, то — проста «фікція», а тому бояри намагалися знайти спосіб, щоб реальніше контролювати державне життя України.

Такий спосіб було знайдено і зафіксовано в договорі при ратифікації умови про закордонні зносини. Під час пересп-

---

[36] Див.: *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. С. 595—597.

рав Б. Хмельницького з московськими послами в Переяславі обмірковувано різні військово-дипломатичні плани, що торкалися Польщі, Туреччини, Криму тощо. Гетьман висловився так: «а будет де вел. г-рю учинится ведомо, что польскіе люди учнут собиратися на государевы украйны, где они живут, чтоб велел ему о том ведомо учинить. А что де у него гетмана про поляков и от крымскаго хана каких вестей будет, и он гетман про то государю известно учинит тотчас» [37]. Як бачимо, мова йшла тільки про взаємну інформацію про сусідні держави та про спільні заходи до оборони, себто про такі стосунки, які звичайно бувають між державами, що склали між собою взаємно-оборонний союз. Цю ідею мало не дослівно сформулювали козацькі посли у Москві: під час перших пересправ Богдановича та Тетері 13 березня бояри розпитувалися в послів про зносини України з Кримом, Молдавією, Волоською землею, Польщею та Литвою. 14 березня посли подали на письмі проект договору, де ст. 14-ту було сформульовано так: «Послы, которые из века из чужих земель приходят к В. Запорожскому, которые к добру б были, вольно приняти, чтоб то его ц. в-ву в кручину не было, а чтоб имело против его ц. в-ва быти, должны мы его ц. в-во извещати». На цю статтю бояри об'явили послам такий указ: «чтоб гетман с польским королем и турецким султаном не ссылался». Указ посли зрозуміли з погляду взаємних союзних обов'язків України і Москви, себто, що не слід мати зносини з цими двома ворогами-сусідами, бо й собі зауважили боярам: «о том де ц. в-ву и гетман писал, чтоб польским и литовским лестным ссылкам не верить» [38]. Так розумів і тлумачив цю умову Б. Хмельницький 1657 р., коли, вже тяжко хворий, на дорікання московського посла Ф. Бутурліна, що гетьман склав договір із Ракочієм та допомагав шведам проти Москви, відповів: «ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, уміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ учинив було надо мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи

---

[37] Акты ЮЗР. Т. X. С. 567—569.

[38] Там само. С. 475.

звернути їм нашу отчизну» [39]. Наведені факти показують, що з боку України питання про право чужоземних зносин було поставлено так, що обмеження його торкалися тільки зносин із ворожими обом державам країнами та були обопільні, як це звичайно буває при союзних договорах. Одностороннє обмеження чужоземних зносин було противне волі та дійсному намірові Б. Хмельницького. Тим часом, як видно з тексту указу царя на ст. 14 проекту та на ст. 5 в редакції 27 березня, цар обмежив контролею Москви пасивне право України приймати та відпускати послів, а також обмежив і активне право щодо Польщі й Туреччини («а с турецким султаном и с королем польским без указа ц. в-ва не ссылаться»). Але й цей обмежуючий царський указ усе-таки визнавав у принципі право України як окремої держави на чужоземні зносини, хоч і під певною контролею Москви. Встановлені таким способом взаємовідносини поміж Україною й Москвою набули характеристичних ознак стосунків протегованої держави до її протектора [40].

Те, що цар змінив запропоновану Б. Хмельницьким умову про чужоземні зносини, привело тільки до того, що умову цю зовсім не виконувано ані в редакції, що її встановила Москва, ані навіть у редакції, запропонованій Б. Хмельницьким. Гетьман Б. Хмельницький до самої своєї смерти вільно здійснював як пасивне, так і активне право чужоземних зносин як голова незалежної держави, цілком ігноруючи царський указ. З дипломатичних документів, що їх Виговський передав Бутурлінові перед смертю Б. Хмельницького, та висланих із Тетерею до Москви в липні 1657 р., довідуємося, що Б. Хмельницький був у дипломатичних зносинах із Фрідріхом Вільгельмом, курфюрстом Бранденбурзьким, із Швецією, Угорщиною, Туреччиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Польщею, причому зносини провадив цілком самостійно, складав договори, не повідомляючи Москву [41].

Окрім контролі над міжнародним життям України, Москва бажала забезпечити собі і військову контролю над внутрішнім життям України, застерігаючи право тримати своїх

---

[39] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. С. 217.

[40] Див.: *Яковлів А.* Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. С. 598—599.

[41] Див.: Акты ЮЗР. Т. XI. Дод. 2.

воєвод із військовими залогами в найголовніших містах України. З історії Гетьманщини відомо, яку велику роль у стосунках України з Москвою відігравали царські воєводи з військовими залогами, вирядженні до різних міст. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, втручалися у внутрішні справи держави, в боротьбу різних груп населення, дедалі зміцнювали московський вплив на Україні. Право своє мати воєвод московський уряд виводив або з договору 1654 р., або ж з усних пересправ, що відбувалися у Переяславі та в Москві. Отож, наприклад, вирядженому 1657 р. до гетьмана окольничому Бутурлінові наказано було запитати, чому на Україні єсть воєвода тільки у Києві, тимчасом, як посли гетьманові 1654 р. «склали договір» у Москві, щоб воєводи були в Києві, в Чернігові, Переяславі та в Ніжині? На це Б. Хмельницький відказав, що він послам своїм не наказував, щоб воєводи були в цих містах; навпаки, під час пересправ у Переяславі було умовлено, що воєвода буде тільки у Києві. В дійсності ж було так: ще 1653 р. Б. Хмельницький прохав царя через посла Капусту, нехай би цар вирядив до Києва свого воєводу з 3000 війська. Під час пересправ у січні 1654 р. Бутурлін нагадав про це Хмельницькому та прохав його дати перепустку воєводі на приїзд до Києва. Хмельницький згодився, але зауважив, що коли поляки не наступатимуть, то 3000 війська вистане. Цар призначив воєводою в Київ кн.Куракіна, в наказі йому з 30.1.1654 р., між іншим, було зазначено: «по челобитью гетмана Б. Хмельницкаго... послав их и воєводу в Кіев и с ними велел государь быть в Кіеве ратным людям для береженья от приходу поляков и всяких воинских людей» (Акты ЮЗР. Т. X. С. 355). Отже, присутність воєводи в Києві виправдувалася зовсім іншими мотивами, ніж ті, що їх навів 1657 р. посол Бутурлін. У проекті договору з 17 лютого 1654 р. (23 статті) нічого не було сказано про воєвод у Києві чи в інших містах. Під час пересправ у Москві бояри запропонували, щоб царські воєводи були в Києві та в Чернігові, але умову цю не було внесено ані до жалованої грамоти, ані до 11-ти статей у редакції 27 березня 1654 р.

Отже, всі права щодо України, що за договором 1654 р. належали московському цареві, обмежуються тільки фіктивним правом одержувати грошову данину та контролем над

зносинами України з чужоземними державами, та й то в певних лише випадках. У цьому та ще, може, в самій назві «піддані» й полягав цілий зміст терміну «підданство», висловленого так категорично у жалованій царській грамоті. Все, що було поза межами цього «підданства», становило сферу прав та привілеїв В. Запорозького. Сфера ця така була велика, що охоплювала всі функції державної влади України. Голова держави української та її влади — це гетьман. У договорі 1654 р. влади його зовсім не обмежено; гетьман одержує свою владу за вибором В. З. і має її доживотньо. Ст. 6 проекту зазначає: «сохрани Боже смерти на пана гетьмана.., чтоб Войско Запорожское само меж себя гетмана избирали и его ц. в-ву извещали, чтоб то его ц. в-ву не в кручину было, понеже тот давной обычай войсковой». При ратифікації цієї статті в жалованій грамоті було сказано: «А буде судом Божім смерть случится гетману, и мы, великій государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаям, самим меж себя, а кого гетмана оберут и о том писать к нам, вел. г-рю да томуж новобраному гетману на подданство и на верность веру нам учинити, при ком мы, вел. г-рь, укажем». Як бачимо, жодного обмеження права вибирати гетьмана не було встановлено; повідомлення про особу обраного гетьмана, як і складання присяги гетьманом,— це річ цілком нормальна в межах договору 1654 р.

Як «государ», «зверхній владца і государ отчизни нашої», «зверхніший властитель», «рейментар» (титули, надавані гетьманові в українських офіційних документах) гетьман мав повноту влади щодо внутрішніх справ України. Договір 1654 р. не тільки не обмежує владу гетьмана, а, навпаки, підтверджує та скріплює. В XVII в. ще не було потреби розподіляти функції державної влади на законодатну, адміністративну, судову; органи державної влади, від голови держави починаючи, виконували свої функції нероздільно. Суд за цієї доби вважали за одну з найважливіших функцій влади. Тому в договорі 1654 р. читаємо у першій же статті такі вимоги гетьмана та В. З.: «В начале изволь твое ц. в-во подтвердить права и вольности наши войсковыя, как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися и вольности свои имели в добрах и в судах, чтобы ни

воевода, ни боярин, ни стольник в суды войсковые не вступались, но от старших своих чтоб товариства сужены были: где трое человека козаков, тогда два третьяго должны судить». Цю останню формулу автономії суду взято мало не дослівно з проекту умов, що їх подав Б. Хмельницький польському королеві 1649 р., складаючи Зборівський договір. У статті 1-й проекту було сказано: «з боку прав і вольностей наших давніх від бувших... королів польських нам наданих, яко перед тим бувало, аби де тільки козацтво наше знаходиться, щоб при трьох козаках два одного судити повинні» [42]. Зрозуміло, що цю формулу не можна вважати за означення форми суду, що існував під той час на Україні; ця формула тільки символічно означала, що В. З. цілком незалежало від Москви у сфері суду. Запроектовану гетьманом умову цар ратифікував без жодних змін. Інші, крім суду, права державної влади в царині внутрішнього управління так само означено в договорі 1654 р. і то в подібному ж символічному формулюванні. Загальну умову щодо внутрішньої автономії держави висловлено в статті 17-й так: «Прилежно просити послы наши имеют, чтоб привилья е. ц. в-ва нам на хартіях писанныя с печатьями вислыми, един на вольности козацкіе, а другіе на шляхецкіе, дал, чтоб на вечные времена непоколебимо было; а когда то одержим, мы сами смотр меж себя иметь будем: кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенный крестьянин, тот будет должность обыклую е. ц. в-ву отдавать». Цю статтю так само не можна розуміти в буквальному значенні, як це робить дехто з дослідників (напр. Мякотін). Вимагаючи затвердження прав, належних тогочасним станам української людності, гетьман зовсім не обставав за незмінне захування цих станів надалі, як він не обстоював і за тим, щоб збережено було ту примітивну форму суду, коли двоє козаків судять третього. Вимога ця, звернена до царя, мала лиш такою символічною формулою зазначати повну внутрішню автономію України й невтручання Москви у внутрішні справи держави («мы сами смотр меж себя имети будем»). Статтю 17-у ратифікував царів указ і таким чином внутрішню автономію забезпечено було договором.

---

[42] *Грушевський М.* Хмельниччина в розцвіті. С. 210.

Крім вимоги непорушности автономії, в договорі є ще статті, що, зокрема, забезпечували непорушність прав козацтва, шляхти, міської людности (ст. 2, 3, 4, 7). Всі ці статті цар прийняв і ствердив указами або жалованими грамотами.

* * *

Отже, проаналізувавши текст актів, що з них складається договір 1654 р., та вияснивши окремі точки його на підставі відповідних документів, ми встановили формальний зміст цілого договору. Але, щоб дати юридичну оцінку договору державно-політичного характеру — а договір 1654 р. саме такий і є — необхідно вияснити ще, оскільки формальний зміст договору виявився назовні, чи дав він ті наслідки, що їх сторони бажали досягти, одним словом, чи було здійснено договір фактично й якою мірою.

Вступаючи в договірні відносини з Москвою, Б. Хмельницький мав на оці: з одного боку добути військову допомогу царя в боротьбі з Польщею, а з другого боку — закріпити за Україною права та вольності, не допустити, щоб їх порушила чи обмежила в майбутньому Москва.

Умови військового характеру загалом були здійснені: розпочата війна з Польщею, за договором, провадилася спільними силами України й Москви. Але всупереч наміру сторін, виявленому в договорі 1654 р., війну закінчено Виленською мировою умовою 1656 р. не тільки проти бажання України, але й без участі її представників. Б. Хмельницький уважав таке поводження царя за пряме порушення договору 1654 р. Посланий 1657 р. до москви полковник Тетеря заявив там від імені Б. Хмельницького: «он, гетман, Виленской комиссіи не принял и был о том сумнителен, не для того, чтоб покою не хотеть, а вести войну... а для того, что поляки на съезде хотели делать оманою, а та де комиссія была несправедлива и многіе слышали отъ ляхов смутные речи, будто царское величество изволит их (козаків) уступить по прежнему коруне польской» [43]. Формально Б. Хмельницький мав повну рацію вважати, що виленська умова

[43] Акты ЮЗР. Т. І. Дод. С. 721—722.

порушила договір 1654 р.; тому він надалі поводився так, ніби цього договору вже не існує, і, залишаючись номінально в договірних стосунках із Москвою, в дійсності правив Україною цілком незалежно від Москви.

Щодо інших умов договору 1654 р., що були спрямовані на обмеження державної незалежности України, то вони з самого моменту, коли було договір складено, не були здійснені й залишилися мертвою буквою. Так, право чужоземних зносин, як було вже зазначено, в дійсності не було обмежене. Б.Хмельницький поводився як верховний господар незалежної держави, і не тільки здійснював активне та пасивне право зносин із чужими державами, а й складав договори міжнародного характеру, не питаючи згоди Москви. В.Липинський на підставі донесення австрійського посла стверджує, що на початку 1657 р. в Чигрині одночасно перебували акредитовані при гетьмані та спеціально вислані до нього посли: окрім графа Перчевича, посла австрійського, два посли шведські, два — князя Ракочія, посол турецький, татарський, три посли з Молдавії, три з Волощини, посол польського короля й королеви, представник Литви та ще прибули московські посли [44]. 1655 р. під Кам'янцем Б. Хмельницький підписав українсько-шведську військову конвенцію; того ж року увійшов до протипольської козацько-балканської Ліги під протекторатом шведського короля й великого лорда Олівера Кромвеля, вступив у договір із турецьким султаном і т. і.

Далі, всі умови договору про виплату цареві данини, як і умови про реєстрацію козацького війська та про виплату йому платні за службу, не були виконані, про що вже була мова раніше. Нарешті, не залишилися без зміни й ті умови договору, що торкалися прав та вольностей різних груп української людности: шляхти, козацтва, міщанства. Всі ці групи одержали підтвердження своїх стародавніх прав; дехто з козацької старшини одержав від царя грамоти на різні маєтки, але внутрішня еволюція держави та зміцнення гетьманської влади привели до того, що всі групи людності мусили були поступитися своїми правами на користь держави, що на чолі її стояв гетьман. Для ілюстрації поданого

---

[44] *Див.: Липинський В.* Україна на переломі... С. 54—55.

досить пригадати, як близькі до гетьмана старшини ховали одержані царські грамоти на маєтки або випрохували собі маєтки поза межами України, «опасаясь от Войска Запорожского» [45].

З приводу фактичного здійснення договору 1654 р. М. Грушевський висловився ще негативніше: «На погляд гетьмана й старшини, що єдино обов'язковим для себе вважали Переяславське порозуміння, цар у своїх московських указах відійшов від букви цього порозуміння, поробивши від себе різні додатки, різні «новини», і се було причиною, що московські статті й грамота українською старшиною не були прийняті. З пізнішого бачимо, що гетьман цих статей не об'явив війську, так як не об'явив свого часу Зборівського договору» [46].

Політичні обставини, що примусили Б. Хмельницького вступити в переговори з Москвою, змінилися, а з другого боку, умови договору, встановлені сторонами під безпосереднім впливом цих політичних обставин, уже не відповідали дійсності та не могли регулювати реальних відносин між Україною й Москвою, що склалися потім під впливом нових факторів та обставин. Тому, щоб вияснити дійсну юридичну природу договору 1654 р. та реальні взаємовідносини, що утворилися внаслідок договору, необхідно взяти на увагу не тільки буквальний зміст договору, але й ці реальні відносини, оскільки вони замінили собою нездійснені умови договору. Певне значення має також і та оцінка договору, що давали йому сторони — Україна й Москва — та їхні сусіди.

Складаючи договір із Москвою, Б. Хмельницький та його оточення не звернули особливої уваги на формулювання договірних умов; вони клали всю увагу на реальні відносини, які можуть утворитися внаслідок договору, та й часу бракувало на те, щоб виробити точніші формою та ясніші змістом умови. А крім того, Б. Хмельницький під час довгої боротьби з Польщею не вперше складав договори з сусідніми державами; досвід боротьби давав повну підставу гада-

---

[45] *Мякотин В.* Очерки социальной истории Малороссии. С. 37—38.
[46] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 866.

ти, що й у цьому випадку буде приблизно так, як було раніше в подібних випадках: себто, що на підставі договору Україна одержить військову допомогу від Москви, заманіфестує своє цілковите політичне відокремлення від Польщі, чому Б. Хмельницький надавав особливого значення, а за це все московський цар діставатиме певну щорічну грошову данину. Певний вплив на зміст та на форму договору 1654 р. мав Зборівський договір з тією хіба відміною, що в договорі 1654 р. деякі вимоги модифіковано відповідно до зміни сторін у договорі (замість короля — московський цар) та відповідно до обставин. Виходячи з основної ідеї Зборівського договору про козацьку удільну державу, Хмельницький ставив ширші вимоги щодо самостійности цієї держави та сподівався дістати від царя більші права й вольності. Так уявляв собі Б. Хмельницький майбутні відносини до Москви, такого самого погляду тримався він і тоді, як складав договір: він допустив московського воєводу з залогою до Києва, згоден був, і сам це запропонував, повідомляти царя про свої зносини з чужими державами, іменував себе й Військо Запорозьке «вірними слугами» та «підданими» царя. Для Хмельницького договір 1654 р. був звичайним оборонно-союзним договором, у якому «турецького султана заступає цар». Як характер тієї історичної доби, так і всі фактичні та політичні обставини призвели до того, що для договору 1654 р. використано ту звичайну, всім знайому, вже кілька разів практиковану форму договору між двома державами, якої Б. Хмельницький, як і всі монархи та володарі, вживали в таких випадках, форму «протекції», як тоді висловлювалися, дужчого сусіди проти свого ворога.

Що Б. Хмельницький дивився на договір 1654 р. як на звичайний союзний договір протекції, який не мав в'язати В. З. в його стосунках до інших держав і в міжнародній політиці, видко з того, що, склавши договір, Б. Хмельницький не тільки не порвав договірних відносин із Кримом і Туреччиною, але й продовжував свою міжнародну політику та вступав у договірні відносини з іншими державами. Так, 1655 р. Б. Хмельницький вів пересправи з послом шведської королеви Данилом Калугером про союз із Швецією проти Польщі. З цим він не крився від Москви й писав цареві в листі з 2.V. 1655 р.: «Дуже покірно просимо його (посла Да-

нила) до нас відпустити, бо ми вже чотири роки ведемо переговори з королевою про союз, щоб допомогала проти ляхів» [47]. Коли на поворотній дорозі з В. З. через Москву царський уряд затримав Данила Калугера і з ним гетьманського посла Бурляя, то щоб оправдати цю затримку цар у грамоті до Б. Хмельницького з 23.VI.1655 р. писав, що чекає послів від шведського короля і хоче послати своїх великих послів, а до того часу, мовляв, «непристойно» посилати наперед гетьманового посла. А в інструкції Бутурлінові цар наказував «отговаривать» гетьмана й Виговського «всякими мерами» і переконувати, «чтобы они того себе в оскорбление не ставили, что мы посланцов в Свею отпустить не указали» [48]. Отже, цар признає, що гетьман має право вислати послів, але цареві незручна така «посилка», тому вжито сили й наказано оправдатися перед гетьманом. У вересні 1655 року гетьман одержав грамоту від турецького султана, в якій султан повідомляв, що склав присягу на договорі й протекції з Б. Хмельницьким, пропонує й Б. Хмельницькому з усім В. З. скласти присягу на вірність та на знак ласки своєї посилає гетьманові 6 кафтанів. Переговори з королем шведським привели до заключення в тому ж році військової конвенції. Перед шведським послом Б. Хмельницький склав присягу на вічний союз; але при цьому було умовлено, що з Москвою В. З. останеться в згоді, бо воно цінить свій союз із Москвою як корисний. Року 1656 Б. Хмельницький склав союзний договір із князем Ракочієм. З другого боку Б. Хмельницький не визнавав для себе й для В. З. жодних зобов'язань по договору 1654 р., які б могли перешкодити Українській державі поширювати державну територію чи то шляхом війни, чи шляхом добровільного приєднання. Відомо, що Б. Хмельницький щодо цього мав широко закроєні плани, особливо щодо Білої Руси, Волині й Полісся, й здійснював їх, незважаючи на гострі конфлікти, які ці плани викликали. Він приймав шляхту й міста під свою «протекцію», вислав до Могилева, Чауса й Гомеля своїх «білоруських полковників» (Золотаренка, Нечая), взяв під свою протекцію Слуцьке князівство й родину померлого свояка

---

[47] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 1074.
[48] Там само. С. 1080.

свого Радивила, висилав на Волинь, Прип'ять, Полісся своїх намісників, прийняв присягу Пинської шляхти й м. Старого Бихова, мріяв про об'єднання українських та білоруських земель для утворення великої українсько-білоруської держави. В кінці свого життя Б. Хмельницький титулує себе «гетьманом з Божої милости»: в листі до Мунтянського воєводи з 18.VI.1657 р. він писав: «Bogdanus Chmielniczki, clementia divina generalis dux exercitum Zaporoviensium», а його підвладні іменують гетьмана «государем нашим» («як указ буде од государя нашого, е. м., пана гетьмана Війська Запорозького»[49])...

Щодо погляду Москви на договір 1654 р., то він був різний. Документи свідчать нам, що й Москва поділяла переважний за тієї доби погляд на подібні «протекційні» договори. Яскравий доказ на це можна бачити в церемоніалі інвеститури гетьмана. Ввесь церемоніал було заздалегідь виготовлено в Москві, отже без жодного впливу Хмельницького чи старшини, тим часом він нагадує традиційний церемоніал, що його виконували, коли турецький султан передавав кафтан своїм васалам. І в московському церемоніалі фігурувала передача прапора, булави, «ферезя» — кафтана, шапки. Передаючи ці речі Хмельницькому, посол Бутурлін виголосив різні промови, між іншим, передаючи булаву, він сказав: «то есть державы царское знамение... тебя жалуя, тебе посылает да тою благополучно благочестивому воинству и всем людем начальствуеши»[50]. Такий погляд Москви був цілком природний: не так давно московські великі князі й самі були васалами під «протекцією» татарських ханів. Тому й у даному випадку московський цар із неабиякою втіхою взяв на себе роль «протектора», а царські бояри виконали відомий із практики московсько-татарських відносин церемоніал. Москва далі вважала Україну за окрему від себе державу: зносини з Україною й перед тим, як складено договір, і потім проваджено через спеціальних послів, і віддав ними той-таки Посольський приказ — московське міністерство закордонних справ, що взагалі відало дипломатичними зносинами Москви з чужоземними державами.

---

[49] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 1544.

[50] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. Прим. 318.

Україну відокремлював від Москви державний кордон та митні установи. Ще 1666 р. московський стольник Кирило Хлопов у своїх «памятках» писав: «а в Малороссийском государстве город Стародуб [51]. Коли Москва мала Б. Хмельницького за «підданого» царя, то в її очах це підданство було особливе й неповне. Адже тільки за Брюховецького, коли він «ударив чолом цареві всіма малоросійськими городами» і сказав, що кермувати підданими личить не гетьманам, а монархам, було зазначено, що «Малая Россія переходит в совершенное подданство его царскаго величества» [52].

В інших знову випадках Москва, як свідчать документи, інакше дивилася на договір 1654 р. Вже в статейному списку боярина Бутурліна є вказівки на те, що в цей момент у представників Москви почала намічатись ідея повороту до московського царя «прародительской отторгнутой отчины, Кіева». Надається особливої ваги титулам: московський цар починає йменувати себе «Великія и Малыя Россіи самодержцем» та наказує виготовити нову державну печатку «з новоприбылыми титлы». Великої ваги надають не тільки тому, що гетьман присягнув цареві, але й окремим словам тої присяги. Згодом багато разів покликуються на договір 1654 р., нібито він доводить підданство та злуку України з Москвою. Всякі акти, чи хоч би вимоги гетьманів, спрямовані проти такої формальної оцінки договору 1654 р., Москва завсігди трактувала як «зраду», порушення присяги. Виговському, наприклад, було зауважено, що він, підписавшись «вільним підданим», порушив звичай, установлений Б. Хмельницьким, який писався просто — «его ц. в-ва підданий». Загально сформулював цей погляд Петро I з властивою йому категоричністю: «Как всем известно, со времени перваго гетмана Б. Хмельницкаго, даже Скоропадскаго, все гетманы явились измінниками» [53]. На договорі 1654 р. Москва грунтувалася й тоді, коли змінювала умови його, обмежувала права України, аж поки перевела повну інкорпорацію.

Певне значення для оцінки договору 1654 р. мають по-

---

[51] *Модзалевський В.* Підскарбій Ракушка // Записки ВУАН. 1923. Т. II—III. С. 53—54.

[52] *Ригельман О. И.* Летописное повествование о Малой России... Т. II. С. 85.

[53] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. С. 222. Прим. 10.

гляди сусідніх держав на цей договір та на міжнародне становище України після 1654 р. Польща, провадячи дипломатичні пересправи з чужими державами, трактувала Україну як самостійну державу й могутністю її лякала сусідів. 1656 р. посол короля в Крим дістав інструкцію переконати хана, що «осібна держава», яку собі робить із України Хмельницький, буде могутньою та небезпечною сусідкою Криму, а семигородського князя польські дипломати лякали тим, що Хмельницький, маючи владу над усіма руськими країнами, стане монархом, що матиме стотисячну армію [54]; в інструкції послові Беньовському було зазначено, що він має сказати Хмельницькому, що «той його спосіб переходу від однієї до другої протекції» не забезпечить йому незалежності [55]. Як дивилися на договір інші сусідні держави: Швеція, Пруссія, Австрія, Угорщина, Молдавія та інші, видко з факту дипломатичних зносин, що вони провадили з Хмельницьким та з листів, договорів, посольств, якими вони з Хмельницьким обмінювалися. В листах вони именували Б. Хмельницького приятелем, другом, часом братом і трактували його як голову незалежної держави. Шведський король Карл Август у листі до Б. Хмельницького писав 15.VII.1656 р.: «Ми ж знали, що між вел. князем Московським і народом Запорозьким зайшов певний договір, але такий, що полишив свободу народові цілою й непорушною... Покладаючися на такий вільний стан ваш, ми хотіли цілком явно, за відомом навіть вел. князя московського ввійти в листування з вашою світлістю [56]... Архиєпископ Парчевич, посол Фердинанда III, «з Божої ласки імператора Римського і всіх володарів християнських від сходу до заходу сонця законного, найвищого августішого голови», прибувши до Чигирина 1 березня 1657 р., в своїй промові так іменує гетьмана і В. Запорозьке: «Відкриваю це слово батьківської любові святого цісарського маєстату... перед світлою й велеліпною твоєю вельможністю і перед вельможними совітниками, що становлять цю славну й войовничу Республіку» [57]. Отже, чужоземні держави та монархи трактували Укра-

[54] *Липинський В.* Україна на переломі... С. 51.
[55] *Бантыш-Каменский Д.* История Малой России. С. 236.
[56] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. С. 1280.
[57] Там само. С. 1344.

їну як самостійну, вільну, окрему від Москви державу, гетьмана — як самостійного господаря держави, а договір 1654 р. вважали тільки за договір союзу, миру (pacem iniit), або «протекції» в тодішньому розумінні, протекції чисто номінальної, що не перешкоджала вести з Україною дипломатичні зносини як із повноправним суб'єктом міжнародного права.

Офіційну московсько-російську оцінку акту 1654 р., як пакту злуки «Малой России с Великой Россией» під скипетром московського царя потім розвинули та обгрунтували в своїх працях московські вчені, історики й юристи. Загіпнотизовані офіційною версією та тим, що Україна, дарма що довгий час проти Москви боролася, неспроможна була від неї відбитися, російські вчені виходять із цього, наступного за договором 1654 р. факту, хоч і по різному його тлумачать. Отож Розенфельд у договорі 1654 р. вбачає акт неповної інкорпорації України Москвою; бар. Нольде висловився за приєднання України до Москви на основі «автономії»; акад. М. Дяконов, а за ним акад. Попов, гадають, що Україна з'єдналася з Москвою на основі «реальної унії»; проф. Сергеєвич має це з'єднання за «персональну унію», проф. Коркунов і Мякотін висловлюються за те, що договір 1654 р. встановив тільки васальну залежність України від Москви. З українських учених ідею васальної залежності підтримують акад. М. Грушевський, проф. Слабченко, Л. Окиншевич[58]. Проф. Лащенко висловився за те, що відносини між Україною та Москвою за договором 1654 р. близько підходять до відносин з'єднання на основі персональної унії, але гетьман був дійсний голова незалежної держави і тільки формально визнавав «моральний авторитет» московського царя. Нарешті, В. Липинський у своїй праці «Україна на переломі» висловив оригінальний погляд на договір 1654 р. Липинський порівнює цей договір із аналогічними договорами, що їх укладав Б. Хмельницький з Туреччиною та Кримом під час боротьби з Польщею; на його думку договір 1654 р. утворив тільки «мілітарний союз між Україною та Москвою, забезпечений протекторатом Москви».

---

[58] Див.: *Сергеевич В.* Лекции и исследования... С. 115—116; Праці Комісії для вивчення Зах. рус. і укр. права ВУАН. Т. VI; Рецензії Л. Окиншевича на праці Д. Одинця, А. Яковліва, Р. Лащенка.

Кожен із вищенаведених авторів коротко чи повно, аргументує свою думку про юридичну природу договору 1654 р. та тих взаємовідносин між Україною і Москвою, що внаслідок договору утворилися [59]. Найбільш обгрунтовані, на наш погляд, три думки: перша — що на підставі договору 1654 р. Україна сполучилася з Москвою в формі «персональної унії»; друга — протилежна — що такої сполуки династичного характеру не було, а Україна за договором стала у васальну залежність від московського царя; нарешті — третя — що Україна склала лише військовий оборонний союз із Москвою проти Польщі та прийняла протекцію московського царя...

Прикладаючи всі вищенаведені пояснення до договору 1654 р., можемо зробити такий висновок. Відносини між Україною та Москвою за буквальним змістом договору 1654 р. дуже близько підходять до відносин номінальної васальної залежності чи протекторату. Ставши сюзереном-протектором України, цар мав діставати від України певну грошову данину та мав дати їй мілітарну поміч проти Польщі. Справді, всі історичні дані цілком ясно свідчать, що Б. Хмельницький дивився на договір із царем московським як на звичайний, добре знайомий йому договір «протекції», які він раніше не раз уже складав, як на тимчасовий військовий союз двох держав, з котрих Україна, слабша й загрожена в своїм існуванні, згодилася «піддатися під протекцію» московського царя, під «царську високу руку», платити цареві данину та одержувати допомогу військом проти Польщі. Через те, що фактично Україна, коли складала договір, була далеко слабша сторона, аніж Москва, цей військовий союз набрав ознак васалітету-протекції. Хоч і формально, але текст деяких статей договору, навіть в інтерпретації Хмельницького та його послів, містить ознаки васальної залежності України від Москви, як, наприклад, обмеження права зноситися з чужими державами, виплата данини, яка є характеристичною ознакою васальних відносин. Але фактично така залежність, як було вже зазначено, виявлялася дуже мало й дуже рідко, і то скорше у вимогах Москви, ніж у добровільних актах Б. Хмельницького. В дальші по укладен-

---

[59] Критику цих поглядів подано в моїй праці «Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р.». С. 610—611.

ні договору роки, надто в останній рік життя Хмельницького, в міру посилення державної могутності України, ця залежність стала чисто номінальною: цар московський іменувався царем «Малыя Россіи», як і султан турецький іменувався сувереном багатьох держав-васалів, але це була лише буква без реального змісту, бо в дійсності Україна була цілком незалежна від Москви держава. Той «моральний авторитет», чи «моральна зверхність», що, як гадає проф. Лащенко, визнавав Хмельницький, уявляли не що інше, як номінальну васальну залежність від Москви, яку de jure встановив договір 1654 р., але яка de facto зовсім не існувала.

М. ГРУШЕВСЬКИЙ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА УМОВА *

(фрагменти)

Того ж останнього дня 1654 року (ст.ст.), коли Москва виповідала війну Польщі, в'їздила до Переяслава надзвичайна московська місія — Бутурлін, Алфер'єв, Лопухін для полагодження «великого земського діла»: здійснення ухвали Земського собору в справі приймлення під протекторат царя «Запорозького війська з городами і землями» і оформлення цього переходу їх під московський протекторат.

Ще 1 листопада (ст. ст.) приїхала вона на українську границю, до Путивля, але тут просиділа трохи не два місяці, чекаючи, з одного боку — повороту з походу гетьмана, з другого — різних додаткових присилок і інструкцій з Москви, потрібних для сповнення даного доручення. Передусім було велено їй чекати в Путивлі гетьманських клейнотів для інвеститури: корогви, булави, кафтана і шапки, і без того за границю не їхати [1]. Потім, коли ці клейноти прийшли, виявилося, що корогва в дорозі попсувалася: підмокла і малювання від того потерпіло («писмо поисщеплялось», як висловлялися інструкції), отже, в Москві велено робити нову корогву, яка мала бути прислана місії, і вона її

---

* *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX-I: роки 1650—1654. К., 1928 (репринт: К., 1996). С. 728—760, 866—869.

[1] Див.: Акты Малороссийского приказа (Акты). М., 1669. Т. X. С. 148.

мала почекати. Потім прийшов наказ не чекати і тим часом передати гетьманові попсовану корогву з попередженням, що вона має бути замінена справною,— але кінець кінцем нова корогва наспіла перед виїздом місії з Путивля, й інцидент таким чином був ліквідований. Чекали також «образцового писма» — тексту церемоніальних промов, що мали бути виголошені при інвеституpі, й «присяжних записів» — тексту протоколів присяги, що мали бути переведені з українською людністю на знак її переходу під московський протекторат. Це ж був факт величезного значення з становища традиційної політики Москви: об'єднання під рукою московського царя всіх володінь старої Руської, київської системи — спадщини Володимира Великого, праотця московської династії. Політична гадка московських політиків напружено працювала, силкуючися вложити в ці тексти промов і присяг далекосяглий зміст, котрий потім можна б було якнайповніш використати в інтересах московської політики. Наздогін посилалися різні доповнення і зміни вироблених текстів, все нові й нові інструкції. На жаль, ця кореспонденція заховалася тільки в части, і не використана належно в нинішнім виданні актів посольства, зробленім Карповим, що недооцінював, а може — й не мав охоти з відповідною виразистістю представляти цю строну місії. Положивши в основу посольське звідомлення Бутурліна, він переважно тільки згадує про зміст листування царя з послами, цитованого в цім звідомленні, тим часом як повний текст цих листів, мабуть, дав би не одну конкретну вказівку й освітити цю далекосяглу політичну роботу, що мала такий вплив на дальші політичні відносини України і Москви [2]. Але я не міг узяти на себе цеї роботи — пробляти наново акти посольства.

---

[2] На с. 178—180 тексту і в примітці до нього на с. 180 читаємо, що після того, як Бутурлін повідомив царя, що Хмельницький кличе його на з'їзд до Переяслава, з Москви післана була спочатку одна грамота, 8 грудня, потім наздогін друга, 11 грудня. При них післано 5 текстів «записів» і «письмо, почему им государево жалование объявить» та клейноти. Перед тим була виправлена грамота з наказом не дочекавшися «писма к вере приводного» і нової корогви з Путивля не виїздити; але сеї грамоти не післано, мабуть, тому, що «письмо» і корогва в той час поспіли, і замість отсеї грамоти була післана інструкція разом з «письмом» і корогвою. Наздогін післано якісь приписки до висланих записів «про Київ и про Чернигов и про всю Малую Русь» — «приписати против того как в государевой грамоте написано, а на том их к вере приводити, да и в городах потому ж к вере приводити велеть». Перша грамота попсована, друга ціла, з багатьма поправками, але ні одної, ні другої Карпов не подав — хоч і ці поправки і ті тексти, що пересилалися з тими листами, не позбавлені інтересу для дослідників.

Ще 3 (13) грудня приїхав від гетьмана до Бутурліна в Путивль полковник Богун — або, як його зве посольське звідомлення,— «полковник кальницький Іван Федоренко», відряджений від гетьмана для зв'язку і супроводу місії. Він сказав, що гетьман призначив їй побачення в Переяславі, і доручив йому, Богунові, провести їх туди, а він, гетьман, в такім разі до них туди ж неодмінно приїде — хоч би довелось для того навіть учинити тимчасове замирення з королем [3]. Але Бутурлін мав ще тоді з Москви наказ без клейнотів до гетьмана не їздити і тому, «віддавши честь» Богунові і давши дарунки йому і його синові, відправив їх назад за границю до того часу, поки місія одержить з Москви відповідні інструкції. Богун лишив у них двох своїх козаків для зв'язку, а сам виїхав до Ромна чекати вістей [4]. 17 (27) грудня Бутурлін одержав з Москви ті клейноти, а також і всі потрібні «записи», і заповів Богунові через його козаків, що 20 (30) грудня він з товаришами рушить з Путивля до Переяслава — щоб він повідомив про це гетьмана згідно з його наказом:

Дійсно, того дня, 30 (н. с.), місія виїхала [5], але заїхала недалеко, бо другого дня, від'їхавши всього лише яких 10 верст від Путивля, одержали уманські вісти від Стрешнева і Бредихіна про звісне вже гетьманське сповіщення за жванецьке замирення з королем і устні доповнення козака, що з тим сповіщенням приїхав: що гетьман замирився з королем на підставі Зборівського договору, і в Києві буде з'їзд і договір з Поляками про поворот польських урядників до козацьких міст і т. ін.[6]

Ця вість збентежила Бутурліна і товаришів: чи не буде після цього безпотрібна й їх місія; вони стали табором тут же «на степу», де ці відомості дістали, і послали гінця до Богуна, щоб він приїхав «для великого царського діла» і виявнив, наскільки ці відомості правдиві: «а вони, не побачившися з ним, з табору не рушаться» [7]. Але перш ніж Богун

---

[3] Див.: Акты. Т. X. С. 168—164.

[4] Там само. С. 168—170. В ст. 582 3/12 л. 220 лист Богуна з Ромна 9 (19) грудня, в москов. перекладі: він дякує за гостинність і обіцяє засвідчити перед гетьманом їх приязнь.

[5] Там само. С. 183—185.

[6] Там само. С. 698.

[7] Там само. С. 692.

одержав цього листа, прийшли інші вісті, ще того самого дня приїхав піддячий Старков, відряджений від Бутурліна до Чигирина, і привіз листи Виговського і Хмельницького з-під Гусятина [8], що вони участі в жванецькім замиренні не брали. Привіз також відомості, що другого дня по нім, 29 (н. с.) грудня, дружина гетьмана мала виїхати до Переяслава — очевидно, щоб приготовити все на приїзд гетьмана; за нею мала виїхати жінка Виговського, а за кілька днів і сам гетьман; він уже переїхав через Білу Церкву і, мабуть, на 23 грудня (с. с.) буде в Переяславі. Про замирення його з королем нема ніяких відомостей, ніякого потвердження — він сам рішуче заперечує це. Ці листи і відомості вивели Бутурліна з нерішучості: він послав до Москви звідомлення, що з огляду на них не буде чекати Богуна, а другого дня, 22 грудня, поїде до пограничного українського містечка Корибутова, а до Переяслава звідти перед себе посилає одного з своїх людей [9].

Тої ж ночі приїхав Богун і підтвердив, що гетьман приїде до Переяслава на саме Різдво або скоро після Різдва. Другого дня разом з ним Бутурлін з товаришами поїхав до Корибутова. За десять верст до міста зустрів їх син Богуна Тимофій з сотнею козаків під корогвою; зсівши з коней, вони повідомили, що стрічають їх за гетьманським наказом. Разом поїхали до Корибутова і тут другого дня в місцевій церкві московські попи й ченці, що були при місії, відправили передріздвяну службу і разом з місцевим духовенством проголосили многії літа царській родині. А Бутурлін повідомив гетьмана безпосередньо і, крім того, осібно через Стрешнева, що вони в'їхали в межі України й їдуть до Переяслава, і від гетьмана та Виговського отримали також листи, що вони, довідавшися про їх приїзд, виїхали з обозу й їдуть просто до Переяслава. Того самого дня, 23 (с. с.) грудня Бутурлін з Богуном приїхали до Красного, де їх стрічав городовий отаман Филоненко з козаками, а перед брамою міста — священики з святощами, і запровадили з процесією, з дзвонами до міської церкви, служили знову службу за царське здоров'я, і потім стріляно з гармат, а московську місію приймано всякою стравою і всім потрібним для людей і коней.

---

[8] Див.: Акты. Т. X. С. 185—188.

[9] Див.: Там само. Т. X. С. 191—193.

В місті перебула вона святвечір, тому що не можна було зібрати підводи, і виїхала тільки на Різдво, після ранньої служби. Переїхали через Кропивну і вночі прийшли до Івалець,— і скрізь їх стрічали з тою самою парадою. Лохвицький сотник Остап Грабаренко привіз листи гетьмана і Виговського, писані в Корсуні на святвечір і дані йому від миргородського полковника Лесницького: гетьман, почувши, що місія ще в дорозі, постановив заїхати для деяких справ до Чигрина і про це сповіщав. До того сотник додав різні новинки з театру війни: як Виговський з Лесницьким і писарем Мужилівським їздили до хана під час його переговорів з королем; чули, що король хотів миритися з гетьманом на зборівських умовах, але гетьман не хотів. Виговський у короля не бував, а як вертався від хана, так говорив: «Хвалити Бога, що здорові відійшли від них». Гетьман оповістив полковникам царську ласку: що цар приймає їх під свою царську руку, полковники оповістили про це всіх козаків, і всі раділи з того [10].

Другого дня, 26 (с. с.), місія була в Прилуках, де її стрічав сам полковник Ворончeнко і дав відомості про Стрешнева і його одіссею. Потім, 27-го, через Галицю і Биків їхали на Переяслав; стали ночувати в Бикові, і тут привезли їм піддячі вісті з Переяслава від полковника Тетері: хан мирив гетьмана з королем, але гетьман на тих переговорах не був і з королем не бачився, ані листування між ними не було; гетьман знає тільки, що хан узяв від короля в застав за гроші трьох людей; тепер гетьман пішов з-під Гусятина, а хан ще лишився: розіслав своїх людей по городах по ясир. А переяславський козак Тимофій Цицюренко оповідав, що під Камінцем був такий з'їзд: від хана Сефер-казі аґа, від гетьмана Іван Виговський, від короля канцлер. Канцлер намовляв Сефер-казі аґу, щоб хан з Ордою від козаків відступили — то вони потім з ними упораються, але Сафер-казі аґа відрік, що хан того не зробить, від козаків не відступить. Випрошував у ляхів на тім з'їзді полковника Антона, що вони затримали, і намовляв замиритися на зборівських умовах, але ляхи просили їм лишити на те час — буде про те сойм. А Виговському сказали: «Ви наші піддані (холопи), ми з вами потім упораємось». І з тим з-під Камінця роз'їхались, до нічого не договорившися [11].

---

[10] Див.: Акты. Т. X. С. 194—197.

[11] Там само. С. 198—202.

З Бикова на Басань, Баришівку і Війтівці (де заночували) останнього дня року поспіла місія до Переяслава. Скрізь її стрічали з церковною і воєнною парадою, а в Переяславі особливо. За п'ять верст перед містом перестрів полковник Тетеря, а з ним сотників, отаманів, козаків чоловік 600 або й більше — під коругвою з музикою: з сурмами й бубнами. Коли місія наблизилася, зсіли з коней і Тетеря, виступивши назустріч Бутурліну, сказав таку промову (її переказує московське звідомлення, але не знати наскільки точно, тому й передаю її вітійство тільки приблизно):

«Благовірний боярине благовірного царя й інші панове! Радісно приймаємо ваш щасливий прихід. Від довшого часу горіло в нас серце наше, тішачися поголоскою, що йдете до нас, сповняючи царську обіцянку, що православне і преславне Військо Запорозьке буде під великою рукою великодержавного восточного царя. Тому й я, менший серед рабів(!) того ж Війська Запорозького, маючи уряд в богоспасаємім городі Переяславі від богоданого нам гетьмана Зиновія Хмельницького, вийшовши на стрічу до вас, радісний привіт віддаю благородіям вашим і низький поклін з усім військом, що в тім городі пробуває. А на відпочинок від труду подорожнього ввійти до господ міста Переяславського пильно вас прошу [12].

Перед брамою Переяслава, «не доходячи сажнів за сто», шпалерами стояли козаки і стріляли на салют місії. Потім, «не доходячи сажнів за 50», стрів її протопоп Григорій з духовенствами, з святощами і свяченою водою, а навколо — «всенародное множество с женами и детьми, с великою радостью». Після того, як москвичі поцілували хреста і образи і були покроплені святою водою, протопоп сказав їм таку орацію — котру я навожу в оригінальнім тексті звідомлення: «Радостію исполняем ся, благородніи царстіе мужіе, всегда зрим благополучное благородія вашего от царского пресветлого величества пришествіє. О нем же слухом уха услышавше, мы меншіе и нижейшіе богомолцы ваю, с радостію

[12] Див.: Акты. Т. X. С. 205. Якби бути певним, що промова списана з «образцового письма» Тетериного (що вповні можливо!), то його риторський слов'янський стиль мав би чималий літературний інтерес; але певності в сім нема, тому я наводжу в оригінальнім тексті тільки промову протопопа. Там само. С. 206.

благородію вашему в стретеніє изыдохом, чающе, яко ныне Господь Бог пришествіем вашим усердное желаніе исполнил православія нашего, еже совокупити ся воєдино Малой и Великой Росіи под єдиною великодержавного благочестивого царя восточного крепкою рукою. Єже мы отверстыми сердцы воспріемше, желаєм усердно, да не точію сію Господь Бог нам соединит Малую Росію, но и всего міра царства да покорить под его царского пресветлого величества непреборимую руку. Желающие же радостно благородіям вашим благоприветствуєм и духовно целуєм. Целующе вас, царстіе мужіе, с радостію Вам глаголем:

Радуйте ся, сынове Сіони!
Радуйте ся горы высокіе!
Радуйте ся ребра северова!
Радующе же ся внійдите в богоспасаемый град сей,
советуйте мирная, благая и полезная всему христіанству,
яко да вашим благоустроеніем под его царского
пресветлаго величества тихо осеняющими крилы
почіет и наше Малыя Росіи православіе».

По сій промові всі ввійшли процесією до соборної церкви Успенія й ікону Спаса, дану від царя Бутурлінові в дорогу, несено разом з місцевими святощами. За святощами йшли пішо Бутурлін з товаришами, а з гармат на майдані тим часом давали сальви. В соборі відбулася коротка відправа з многолітством цареві і його родині, і після того старшина, козаки й міщани відпровадили місію (під нові гарматні сальви) на її кватири, і прислано їм сюди страву й фураж.

Так малюється цей вхід представників нового протектора України. Донесення старанно підчеркує його церковно-ритуальну сторону, старанно витримувану і з московської, і з української сторони відповідно тому, що новий політичний зв'язок України з Москвою мотивовано передусім нібито релігійними причинами. З другого боку, всі ті неустанні цілування московськими висланцями українських ікон та інших святощів, кроплення їх українською свяченою водою, спільні відправи попів і черців московських з українськими мали демонструвати повну релігійну солідарність і тотожність православія московського з українським. Попередніми часами вона була сильно захитана московськими орто-

доксами, що добивались перехрещування українських обливанців, ставили під сумнів православність українського священня і т. д., і польська сторона, як ми бачимо, попробувала була заграти на цій струні, доказуючи, що московська віра зовсім не те, що українська; може, не без впливу цього епізоду московські урядові круги звертали особливу увагу на цю маніфестацію одновірності.

Розуміється, на тім, що записано в посольськім звідомленню, це не кінчалося. Без сумніву, вся та чимала церковна братія, додана від московського уряду для цеї мети до місії, не тільки парадувала в процесіях, але й при кожній нагоді підчеркувала, маніфестувала, поглиблювала цю сторону акції. Тому я відзначив її і в наведених вище церемоніальних протоколах.

* * *

Гетьмана ще не було в Переяславі. Тетеря пояснив Бутурліну, що він хотів приїхати ще перед їх приїздом, але не можна було переїхати через Дніпро — тому що лід ішов; як тільки Дніпро стане, він переїде — 3 (13) січня буде певно. Московский гонець Тоболин дійсно доносив також, що гетьман сидить у Домонтові, не можучи переїхати за Дніпро, а Стрешнев з Бредихіним, уже діставши відправу у гетьмана, чекають в Чигрині перевозу. Дружина гетьмана з тих же чи інших причин також не приїхала до Переяслава.

1(11) січня вдосвіта прийшли Бутурліну з тов. нові інструкції з Москви. Степан Волосов привіз нову корогву й наказ: якщо була дана гетьманові тим часом стара, тепер замінити; це менш інтересно. Друга далеко важніша. Після того, як гетьман зложить присягу, йому треба нагадати, що говорив у Москві в місяці вересні його посланець Лаврин Капуста: що гетьман просить царя прислати до Києва й до інших міст своїх воєвод з військом, тисячі зо три,— хоч гетьман має й свого війська готового багато. Отже, за цим гетьманським проханням цар визначив до Києва воєвод: боярина Куракина, князя Волконського, дяка Немирова і з ними піше солдатське військо. Вони чекатимуть в Путивлі «докінчення царського діла з гетьманом», себто присяги, і повідомлення від Бутурліна: Бутурлін після присяги має це все нагадати гетьманові й одержати від нього дозвіл на впро-

вадження цього війська до Києва: щоб він вислав когось від себе, щоб тих воєвод прийнято з пошаною, і всякий послух їм віддавано, а щоб уникнути несподіванок, найкраще, аби в Києві разом з московською залогою стояли зі своїми полками сусідні полковники: київський та переяславський [13].

Ці обережності, що обставляють з московської сторони те виконання нібито власного бажання гетьмана про впровадження московського війська до Києва й інших міст, потверджують висловлену вище гадку, що Лаврин Капуста не привіз такого прохання від гетьмана, а воно, мабуть, було йому інсинуовано в Москві, московським урядом (сам гетьман потім, як побачимо, говорив, що він дав згоду на впровадження московського війська тільки до Києва, не до яких-небудь інших городів). Московське побажання, щоб гетьман разом з московською залогою поставив у Києві також і козацькі полки, треба пояснювати, мабуть, побоюванням, що, давши волею чи неволею свою згоду на впровадження московської залоги до Києва, гетьман чи старшина можуть підвести цих московських інтрузів під який-небудь несподіваний напад і погром з боку польського чи литовського війська — як це дійсно й трапилося потім, за Виговського. Цим разом маємо вказівку для пізніших переговорів і договорів Бутурліна з гетьманом і старшиною.

Одночасно прийшли вісті від Стрешнева. Він повідомляв про свою аудієнцію у гетьмана і що гетьман оповідав, як він збирався до Переяслава після похорону Тимоша на 1 січня (ст.ст.) і визначив був з'їзд там усім полковникам, а тепер переложив свій приїзд на Йордан і на цей термін велить прибути й полковникам. Потім прийшли листи від гетьмана та Виговського; першу пару привіз той Тоболин, що сидів у Домонтові, чекаючи переправи, другу пару — жилець Евской просто з Чигрина: гетьман повідомляв, що, довідавшися про приїзд до Переяслава Бутурліна, він спішно їде і на Йордан приїде доконче [14].

4(14) січня була парадна відправа в соборній церкві: переяславський протопоп Григорій правив з дияконом царської церкви Благовіщення, і зібране духовенство з усіх пере-

---

[13] Див.: Акты. Т. X. С. 208—209.

[14] Див.: Акты. Т. X. С. 211—213. Самі листи в актах не збереглися.

яславських церков соборно виголосило многоліття цареві і його родині, «і многі люде мужеського полу і женського радувалися й молилися Богові, щоб дав їм бути під царською рукою». Саме того ж дня наспіли з Москви царські грамоти: одна «з милостивим словом» — похвалою членам місії за те, що вони поступають згідно («живут в совете»); друга з інструкцією: після того, як головне діло буде зроблене, розпитати у гетьмана і писаря, на чім король помирився з ханом: «Чи на тім (тільки), щоб короля з облоги випустив, чи на тім, щоб і надалі їм бути в союзі, і як (супроти того) триматися з ханом (Москві) — чи стерігтися від нього наступу Московській державі і Війську Запорозькому». Договоритися з гетьманом докладно (не ясно, чи тільки в цій кримській справі, чи загально) і про результати спішно донести [15].

На Йордан ходили знову спільною церковною парадою: переяславські попи і приїзжі московські несли разом святощі, московські посли йшли за іконами, козаки стріляли з рушниць, а на майдані гармати. Того ж дня за годину перед вечером приїхав до Переяслава гетьман, а другого дня, 7(17), Виговський, і поз'їздились полковники і старшини. Нововідкритий реєстр приведених до присяги 8(18) січня [16] дає повний перегляд старшинського континґенту, що з'їхався на цей епохальний акт. Були майже всі свобідні полковники: чигринський — Трушенко, черкаський — Пархоменко, канівський — Стародуб, корсунський — Гуляницький, білоцерківський — Половець, київський — Пішко, чернігівський — Пободайло, ніжинський — Іван Золотаренко, прилуцький — Воронченко, миргородський — Лісницький, полтавський — Пушкар і, розуміється, місцевий переяславський Тетеря. Джалалий, кропивенський полковник, поспів тільки другого чи третього дня (присягав 10 (с.с.) січня з іншими спізненими). Полковники браславський і уманський,

---

[15] Див.: Акты. Т. X. С. 214.

[16] «Приказныя дела старых лет» посольського приказу в москов. архівосховищі, в'язка 286 № 77: «7162/1653 окт. 9, Список именам запорожских казаков, приведенных с их гетманом Б. Хм. на верность... в городе Переяславле». В дійсности це реєстри заприсяжених послами в Переяславі, Києві, Ніжині — мабуть, був і Чернігів, але кінця нема; чорновик, склеєний з листочків, списаний на части, мабуть, з українських записок московськими піддячими і кілька разів виправлений.

очевидно, пильнували українську територію від татарських загонів, що повертали з війни; наволоцький полковник Суличич сидів ще все у Ракоція. Цікаво, що неприсутність полковників — уманського, браславського і кропивенського дала зараз привід (як побачимо далі) до поголосок, що ці полки відмовили присягати Москві, повстали проти Хмельницького і т. д. Найбільш уперто і довго такі поголоски ходили про Богуна: покладаючись на них, польський уряд пробував з ним зв'язатись і протиставити Хмельницькому.

З гетьманського штабу крім писаря прибули: суддя Богданович і Федір (Лобода?), обозний Коробка, осавули Місько і Павло (Яненко?), більше нікого з тих різних близьких гетьманові людей, з котрими ми звикли стрічатися. Хіба назвати «гетьмана Костирського» та Виговських Остафія і Данила, що виступають на чолі «шляхти».

Другого дня прийшов від гетьмана Виговський і розповів Бутурліну про раду, що відбулась у гетьмана: спочатку «була у гетьмана тайна рада з полковниками, суддями і військовими осавулами, і полковники, судді, осавули під царську високу руку підклонились.

Після ради, що гетьман мав з полковниками, зрана, другої години дня, бито в барабани з годину, щоб народ збирався послухати, що має бути. Зібралася велика сила всякого чину людей і зроблено великий круг для гетьмана і полковників. Потім вийшов сам гетьман під бунчуком, з ним судді, осавули, писар і всі полковники. Гетьман став серед кругу, і військовий осавул наказав, аби всі мовчали. Коли затихли, гетьман став говорити до народу:

«Панове полковники, осавули, сотники і все Військо Запорозьке і всі православні християне! Відомо вам усім, як нас Бог свободив з руки ворогів, що гонять церкву божу і кривдять все християнство нашого восточного православія. Шість років живемо ми в нашій землі без господаря — в безнастанних війнах і кровопролиттях з гонителями і ворогами нашими, що хочуть винищити церкву божу, аби ім'я руське ані згадувалося в землі нашій. Вельми це нам усім докучило, і бачимо, що не можна нам довше жити без царя. Тому нині зібрали ми явну раду всьому народові, аби сьте вибрали собі господаря з чотирьох, котрого хочете. Перший — цар турецький, багато разів він накликав нас через послів

під свою владу. Другий — хан кримський. Третій — король польський: коли того захочемо, він ще й тепер нас може прийняти до давньої ласки. Четвертий — православний государ Великої Росії — котрого ми вже шість літ безнастанно собі випрохуємо. Вибирайте, котрого хочете! Турецький цар бісурмен; всім вам відомо, яку біду терпить наша братія — православні Греки і в якім утиску від безбожних. Кримський хан теж бісурмен; поневолі прийнявши його в приятелі, які незносні біди ми перетерпіли! А яка неволя, яке нещадне пролиття християнської крові і утиск був від панів польських, того нікому з вас не треба оповідати: всі ви самі знаєте, що за краще вважали вони Жида і пса, ніж християнина — брата нашого. Православний же великий государ, цар восточний — одного з нами грецького закону, ми з православними Великої Росії одно тіло церковне, що має головою Ісуса Христа. Цей великий християнський государ змилувався над незносними кривдами православної церкви нашої Малой Росії. Не злегковаживши безнастанних наших шестилітніх благань, він прихилив до нас милостиве своє царське серце і прислав до нас своїх великих ближніх людей з царською ласкою. Коли ми тепер його щиро полюбим, то крім його великої руки не знайдемо благотишнішого пристановища. А коли хто з нами в тім не згоден, тепер куди хоче — вільна дорога!» [17].

На ці слова весь народ закричав: «Волимо під кріпкою рукою царя восточного православного в нашій благочестивій вірі помирати, ніж ненависникові Христовому поганинові дістатись!» Потім полковник переяславський Тетеря, обходячи в кругу, питався на всі боки: «Чи всі так призволяєте?» Рік весь народ: «Всі однодушно!» Тоді гетьман сказав: «Нехай так і буде! Нехай Господь укріпить під царською кріпкою рукою». За ним і весь народ однодушно закричав: «Боже утверди, Боже укріпи, аби всі ми навіки однодушні були!»

Після того писар Виговський прийшов і сказав, що козаки й міщани під високу руку государеву підклонились.

---

[17] Акты. Т. X. С. 218—219; спопуляризована була ця промова вперше історією Бантиша-Каменського: там в додатках першого тому, 1822 року, надрукований був уривок з посольського звідомлення 6—9 січня.

Потім прийшли до збірні, до Бутурліна з товаришами: «гетьман з писарем і суддею, полковники, осавули, сотники й отамани». Бутурлін оповістив, що має царську грамоту гетьманові і всьому війську, і передав ту грамоту гетьманові.

Гетьман, як звичайно писалося — «прийняв з радістю», поцілував, розпечатав і передав писареві, щоб той прочитав уголос при всій старшині і всіх людях. Виговський прочитав, і гетьман з присутною старшиною виявили свою радість і готовність цареві в усій щирості служити і голови свої покласти, зложити йому присягу і у всім чинити його волю. Тоді Бутурлін іменем царя спитав про здоров'я гетьмана, полковників і війська православної віри. Гетьман і полковники за це подякували і так само спитали про здоров'я царя. По сім Бутурлін сказав властиву промову (очевидно — за даним з Москви «образцем»). Він нагадав, як гетьман в попереднім році і сеї осени присилав до царя своїх послів, просячи у царя помочи: скаржився на насильства православній вірі з боку панів-ради і всієї Речі Посполитої і насильне неволення до унії; на всякі кривди і зневаги, на порушення заприсяжених договорів Зборівського і Білоцерківського — знов-таки на пункті віри. Це все змусило гетьмана і військо для оборони віри і церков покликати в поміч хана і з ним стати до боротьби з насильниками, а царя просити, щоб не дав знищити православної віри й прийняв гетьмана і все Військо Запорозьке з городами і землями під свою руку, а військо буде йому служити і на кожного неприятеля ходити. На те від царя була така відповідь, що цар має з королем вічний договір і без причини його порушити не може, а в тих неправдах, які з боку короля сталися проти того договору, цар чекає від короля поправи. Коли ж тої поправи згідно з договором від короля й панів-ради не буде, цар того їм не стерпить: буде з ними воювати, і тоді й гетьманові та всьому Війську Запорозькому «милостивий указ учинить». На те, мовляв, гетьман з військом відповідали проханням, щоб коли цар не може їх прийняти, аби посередничав у короля задля православної віри і через своїх послів замирив їх з королем і панами-радою. Цар це прохання сповнив: послав своїх послів і намовляв короля і панів-раду, щоб вони віри православної не гонили і з коза-

ками замирилися на зборівських умовах, а за це обіцяв їм подарувати образи своєї царської чести в прописках [18]. Нагадали царські посли королеві й його присягу на елекції, котру він переступив і тим самим своїх підданих від їх присяги звільнив, «і вас, православних християн, учинив від підданства свобідними» [19]. Але король і пани-рада все це собі злегковажили — далі хочуть православну віру нищити. Тут же, при послах, розпочали похід на козаків, а царських послів відправили з нічим. Отже, цар, побачивши такі порушення договору і на православну віру насильства «не хотячи того чути, щоб вам, православним одновірцям, бути в останній руїні, а церквам благочестивим — в спустошенні й нарузі від Латинів,— велів прийняти під свою високу руку вас: гетьмана Богдана Хмельницького і все Військо Запорозьке з городами і землями, як свобідних від подданства королеві через те, що він переступив присягу. І велів чинити вам поміч своїм військом на кривоприсяжців тих, що хочуть знищити православну віру. Тому ти, гетьмане, і все Військо Запорозьке, бачучи ласку царську і жалування до вас — служіть йому, государеві, всякого добра бажайте і його царської милости будьте певні. А великий государ буде вас — гетьмана і все Військо Запорозьке — тримати в своїй ласці і боронити та захищати від усіх неприятелів ваших» [20].

---

[18] Див.: Акты. Т. X. С. 222—223. Ця частина промови буквально повторює царське експозе на Земському соборі. Там само. С. 13—14.

[19] На цю справу звернено в Москві увагу вже після виїзду Бутурліна. В паперах посольства маємо записку: «Доповісти государеві — Киянинові старцеві Теодосієві показано в польській конституції (соймовій, очевидно) присягу Яна Казимира на коронації, і старець Теодосій, переглянувши конституцію і прочитавши всю ту статтю, порадив цю статтю списати і послати гетьманові». На цю доповідь дав цар резолюцію: перекласти ту королівську присягу і послати переклад Бутурлінові, написавши в грамоті, що як він буде у Хмельницького, аби в відповідних обставинах заговорив про цю присягу — зацитував її і пояснив, що своїми насильствами над православною вірою король їх учинив вільними від підданства: «І щоб своїм товаришам і царським людям (що поїхали з ним) наказав, аби говорили в розмовах, хто буде мати нагоду». Інакше сказавши — аби члени місії всяко популяризували між українською людністю, що з огляду на насильства над вірою вона вільна від яких-небудь моральних зобов'язань супроти короля. Така грамота й була послана Бутурлінові 6(16) листопада, коли він сидів в Путивлі. Але, на жаль, Карпов не видрукував її. Акты. Т. X. С. 152—153.

[20] Акты. Т. X. С. 223—224.

Вислухавши цю промову, гетьман і всі присутні подякували («били чолом»), і гетьман з Бутурліним і його товаришами поїхали після цього каретою до соборної церкви Успення. Духовенство ж московське: казанський архімандрит Прохор, протопоп Адріян, попи й диякони з царським образом Спаса наперед їх процесією пройшли туди. Переяславський же протопоп Григорій з місцевим духовенством стрілили гетьмана з боярами на церковнім ґанку з хрестами і кадилами, співаючи: «Буди ім'я господнє благословенно». Коли вони ввійшли до церкви, Прохор, Адріян і Григорій з усім духовенством, убравшися в ризи, приготовилися відправляти чин присяги — з книги, присланої від царя з Москви. Але, тут гетьман сказав, щоб наперед Бутурлін з товаришами зложили присягу за царя, «що він, государ, гетьмана Б.Хмельницького і все Військо Запорозьке польському королеві не віддасть і за них буде стояти,

вольностей не порушить,

хто був шляхтич, козак або міщанин і взагалі в якім-будь стані до сього часу був і маєтности мав, щоб так був і далі,

і щоб великий государ був ласкав — велів видати їм на маєтности свої царські ґрамоти».

Це був момент рішаючий, невідомо наскільки несподівано для місії (як то представляє московське звідомлення) поставлений з української сторони. Продовжую тим часом за оповіданням звідомлення.

Бутурлін з товаришами на це сказали: «В московській державі і давнішим государям присягу складали (тільки) піддані, і теперішньому цареві всею державою складають вони присягу на те, щоб йому служити і всякого добра хотіти. А щоб складати присягу за вел. государя, такого ніколи не бувало ані буде, і гетьманові навіть говорити такого не личить, бо всякий підданий повинен присягати свому государеві. Нехай гетьман і все Військо Запорозьке, як почали служити вел. государеві й просили того, так би сповнили то: зложили присягу вел. государеві без усяких сумнівів, а він їх буде тримати в ласці і опіці і від неприятелів боронитиме; вільностей він у них не відбирає і хто якими маєтностями володів, тим він звелить володіти по давньому»[21].

---

[21] Акты. Т. X. С. 225—226. Як бачимо, це було те запевнення, якого гетьман добивався, тільки дане в менш виразній формі й, головне, без присяги; це треба мати далі на увазі.

Гетьман на це сказав, що він про це мусить порадитися з полковниками і з усіми людьми, що тепер при нім. Вийшов з церкви й пішов на двір Тетері і там довго радився з полковниками й усіми людьми. Бутурлін же зі своїми людьми стояли тим часом в церкві. Прийшли до них з Тетериного подвір'я від гетьмана два полковники: сам Тетеря і миргородський Лісницький і почали говорити те саме: щоб Бутурлін з товаришами присягли за царя. Ті повторяли, що це річ «непристойна» — складати їм за царя присягу: ніколи того не водилось, щоб за государя складано присягу — присягу складають піддані.

На це полковники сказали, що власне польські королі завсіди присягають своїм підданим. Бутурлін з товаришами відповідали, що польських королів брати за взірець не годиться (непристойно): вони, по-перше, «невірні» (се треба, мабуть, так розуміти,— що вони собі присягу беруть легко, їм нічого се не значить), по-друге,— вони «не самодержці» (самодержавіє не забороняє їм сього принципіально, як московському цареві), по-третє,— «в чім вони й присягають, вони того не дотримують» (їх присяга однаково нічого не варта). А у благочестивих царів і великих князів самодержців — давніших і теперішніх ніколи того не бувало, щоб за них присягали. Їх — Бутурліна з товаришами — прислано з милостивим царським словом гетьманові і війську (а не з тим, щоб присягати). Коли вони це царське милостиве слово гетьманові й полковникам сказали, вони раділи і пішли до церкви, а таких непристойних слів не говорили,— і тепер гетьманові й полковникам не годиться того говорити, бо царське слово незмінне. (Мабуть, в такім розумінню, що досить з них милостивого слова, і присяги не треба).

Полковники на це говорили: «Гетьман і ми тому віримо, а козаки не вірять і хочуть, щоб ви зложили їм присягу».

Бутурлін — каже звідомлення — твердо стояв на своїм і так промовляв до розуму полковників: Великий государ задля православної віри і святих церков зволив за їх проханням прийняти їх під свою високу руку, їм цю царську ласку треба пам'ятати, вел. государеві служити і всякого добра хотіти, і все Військо Запорозьке до присяги привести; коли якісь нетямущі люди говорять такі непристойні і до великого діла непідхожі слова (про присягу за царя), то полков-

ники повинні показати цареві свою службу: таких нетямущих людей від слів стримувати.

Полковники, мовляв, більше нічого не знайшли сказати і пішли з тим до гетьмана. За якийсь час він прийшов до церкви з Виговським, з полковниками, сотниками, осавулами, отаманами й козаками, і сказали Бутурліну, що вони в усім покладаються на царську ласку, і готові по всій щирості згідно з євангельською заповіддю зложити присягу великому государеві, і за його здоров'я будуть голови свої складати, а в усяких своїх справах гетьман і Військо Запорозьке потім будуть його просити (бити чолом).

Тоді «за божою милостю і за поміччю Пречистої, заступництвом святих московських і всяких інших і за щастям великого государя» Бутурлін з товаришами привели гетьмана, писаря, обозного, суддів і осавулів військових, полковників і все Військо Запорозьке під високу руку государеву. «Гетьман Б. Хмельницький, писар, обозний, судді, військові осавули і полковники [22] зложили присягу в тім, щоб бути їм з землями й городами під царською великою рукою на віки невідступно». Приводив до присяги той казанський архимандрит за московською «чиновною книгою», текст присяги гетьман, писар, полковники й старшина «говорили з слізами». Обіцяли цареві й його родині, живій і ненародженій, служити щиро й без усяких сумнівів — «як у тій обітниці писано». По відчитанню присяги царський диякон «кликав многоліття» цареві, і серед «всенародного множества», що тоді було в церкві, багато плакало з радості, що Бог їм сподобив бути всім під царською рукою. Так описують це московські красномовці в посольському звідомленню [23].

Після цього гетьман з боярами поїхав каретою назад на збірний двір, а полковники й інші люди пішли пішо. На збірному дворі згідно з царською інструкцією наступила тепер

---

[22] Військо Запорозьке в попередній фразі згадано, так би сказати, символічно, і далі (с. 232) ще більш категорично сказано, що з гетьманом зложили присягу тоді тільки писар, обозний, судді, військові осавули і полковники, а полкову і сотенну старшину, козаків і міщан заприсяжено 9 січня. Але з присяжних реєстрів виходить, що разом з гетьманом і полковниками 8 січня присягала також і нижча старшина і козаки від полків, скільки їх було,— з військом переяславських, що присягали окремо.

[23] Див.: Акты. Т. X. С. 226—228.

передача гетьманові інсіґній: корогви, булави, кафтана й шапки, з промовами, згідно з присланими з Москви текстами. Передаючи корогву, Бутурлін виголосив таку програмову промову — на жаль, дуже переповнену вітійським празнословієм, яке значно зменшило її політичний зміст. Я передаю її з деякими спрощеннями:

«Великий государ велів тобі, гетьмане, сказати: відомо всім, що ніщо не робиться в людях без волі божої. Побачив се й великий государ наш, що все, що діється, і як діється в вашій країні неспокійній, божою волею діється, і се Бог, дбаючи про вірних своїх — велико поневолених в землі сій від відступників та іновірців, підняв тебе, благочестивий гетьмане Війська Запорозького, з благохотним (охочим до всього доброго) військом твоїм на оборону святої церкви і всіх православних в сій землі сущих. Споможений його всесильною ласкою і покритий покровом Пречистої, підкріплений святими руськими, ти досі кріпко борешся за православіє і здобуваєш побіди над насильниками православної віри. Розуміє також благовірний государ, що всемилостивий Бог, хотячи піднести силу християнства, постановив [24] вашим заходом об'єднати під його скипетром також і сю землю, як то було за часів благовірного царя Володимира й його наступників. Піддаючися такій волі божій, показує вам благовірний государ за твоїм і всього війська бажанням свою царську ласку і через мене й моїх товаришів дарує тобі сю корогву. На сій царській своїй корогві подає він тобі всемилостивого Спаса, в побіду над ворогами, Богородицю — в покрову, святих печерських з святою Варварою [25], руських молитвенників — на заступство тобі і всьому твому православному війську. Як колись всемилостивий Спас наш — як оповідає історія про походження Чесного Хреста — дав православному руському цареві і всім християнам побіду над ворогами і мир,— аби так і тобі з побожним військом дав побіду на ворогів, що кривдять і тіснять православних. Аби з Ісусовим іменем всякий гордовитий нарід упав на землю (перед військом козацьким), вороги православних прогонилися, і спокій забезпечився православним, в гоненії сущим.

---

[24] Дієслово це пропущене і є певна стилістична неув'язка.

[25] Київських святих.

І як Пречиста колись в Царгороді — накриваючи вірних своїм чудовим покровом, всесильним своїм заступством, що діється від її чудовної ікони,— одних чудодійно побила, інших з соромом прогонила,— так і вас — на сій царській корогві написана і посеред полків ношена, нехай вас покриває від зброї іновірних і побіду на них дарує тобі з усім православним військом і з усіми вірними вас заховує безпечно. І святі угодники руські — Антоній і Теодосій з святою Варварою — котрої святі мощі, як многоцінний скарб держить ваша країна, як на початках православія в Руській землі скріпляли її силу [26],— так і тепер нехай будуть скорими помічниками тобі і всім — забезпечуючи спокій православній вірі. І так ся корогва царського величества нехай буде знаком побіди, страшним і жахливим всім вашим неприятелям».

При інших знаках інвеститури промови були коротші. Передаючи булаву, санкціонувалося значення гетьманської влади. Цар посилає її гетьманові, аби він нею щасливо начальствував над благочестивим військом і всіми людьми (це інтересне відзначення всенародного характеру гетьманської влади). «Тих, що пишаються на православіє і непокірні — аби собі покоряв. Військо своє благочестиве як досі добре порядкував, так і далі сим знаком, царською булавою — розумно правив. Так щоб сам вид сього стройно тобою правленого війська страшив усіх ворогів, що на вас і на благочестія повстають, і їх аби прогоняв».

Передаючи «ферязь» (верхня одіж, що бралася поверх спіднього кафтана), Бутурлін це пояснив як символіку нової царської опіки над Україною. «Цар має в гербі орла і, як орел, захотів покрити своєю ласкою «своє гніздо» і своїх пташат — город Київ з іншими городами, що були колись гніздом його царського (гербового) орла, і з ними прийняти під свою оборону своїх вірних пташат, що були колись під державою благочестивих царів». На знак такої своєї ласки він дарує гетьманові цю одіж, показуючи тим своє рішення «покривати своєю незмінною ласкою тебе і всіх православних, що підклоняються під його державу». Гетьман же, вживаючи «сеї теплої ризи», аби загрівався до продовження розпо-

[26] Тут знов є якась помилка.

чатої служби царській державі і православній вірі, «аби розпалившися ревністю до православної віри і царської держави, перемагав їх ворогів». Нарешті, шапка має служити охороною гетьманській голові, «наділеній від Бога високим розумом, щоб промишляти про оборону православія», аби Бог хоронив її в здоров'ї і всяким розумом її наповняв на добре кермування православним військом, аби православні під його гетьманством могли взяти під ноги ворогів і покоряти його мудрій голові безглуздя горде. З другого боку — ця царська шапка має тримати «многоумну» гетьманську голову в покорі цареві, в вірності йому з усім військом і т. д. [27].

Тут, мабуть, були передані й усі ті соболі, призначені гетьманові: звідомлення цього не згадує виразно, говорить про роздачу дарунків полковникам та іншій старшині. Після цього гетьман велів розгорнути нову корогву й нести перед собою, і в новій шапці і «ферязі» з царською булавою прийшов до свого двору в супроводі старшини.

* * *

Того ж дня в церкві Спаса в присутності окольничого Алфер'єва окремо приведено до присяги старшину і козаків Переяславського полку і місто Переяслав. Присягали обозний, осавул, хорунжий, писар, отаман городовий, 14 сотників і 37 козаків Переяславського полку і з ними «гетьман Костирський». Від міста зложили присягу війт, бурмистр, писар і 20 міщан [28]. Пізніше почуємо оповідання, що війт вимовлявся недугою, але його веліли на ліжку принести до церкви, і він другого чи третього дня помер, а міщан, що завзято відмовлялися, силою гнали до церкви.

Потім, 10 січня, додатково приводили до присяги головно, мабуть тих, що приїхали пізніш, з тої нагоди, що приїхала делегація Кропивенського полку з полковником Джалалієм, а 11-го окремо складала присягу «шляхта», нефортунно вирвавшися з проектом, щоб між нею розписані старі уряди польського права. В реєстрах записано 24 особи: старий Виговський з сином Данилом, Силуян Мужилівсь-

---

[27] Див.: Акты. Т. X. С. 229—232.

[28] Так у присяжних реєстрах, як вище.

кий ще з трьома свояками, Степан Михайлович Мазепа (батько гетьмана?), підписок гетьманської канцелярії Гунашевський, звісний як укладчик збірника, що заховав нам Пересторогу, і різні інші нічим не визначні люди. Від гетьмана посли зажадали списку всіх «городів і міст, котрими володіє він і Військо Запорозьке», щоб розписати, куди і кому їхати з місії — приводити людність до присяги тим самим порядком, як це зроблено було в Переяславі. Гетьман таку розпись дав — разом 177 міст і містечок, і місія зайнялася виробленням маршрутів своїм членам, що мали не тільки заприсягти людність, але й зробити опись укріплень, артилерії й припасу для московського штабу. Очевидно, у гетьмана і Виговського розпитувано про політичну ситуацію згідно з інструкціями, присланими з Москви (я повернусь до них далі), і все це разом з звідомленням про закріплення України за Московським царством і з повідомленням щодо новоназначених київських воєвод, що вони можуть іти до Києва, дня 11(21) вислано цареві з стрілецьким головою Матвєєвим. Від гетьмана пішло також повідомлення — коротке і малозмістовне — про зложену присягу з подякою за те, що цар вволив «одвічне бажання» Запорозького Війська і прийняв його в підданство; про все інше мали бояре переказати цареві усно [29].

Такі розмови повів він з послами 10(20) січня, порушивши кілька питань з сфери будучих відносин України до Москви — спочатку з писарем, потім з усею генеральною старшиною, а два дні пізніше — мабуть, в результаті обміркування наслідків цих розмов на раді старшини — до Бутур-

---

[29] Грамота збереглася в московському перекладі, з поправкою в даті: «Великому государеві і т. д. Б.Хмельницький і військо низько чолом б'ють. Богові милостивому і в. цар. вел. велико дякуємо, отримавши тепер, чого від віку бажали сьмо... Згідно з словом євангельським присягу в. цар. вел. ми вчинили... і просимо в. цар. вел. нас своїми вірними слугами і підданими вважати і від усіх неприятелів боронити. А що ми з ближнім боярином в. цар. вел. і його товаришами розмовляли про всякі справи, то вони ширше в. ц. вел. скажуть... З Переяслава 8 січня». З такою датою цей лист надруковано в Собр. госуд. грамот. Ч. III. С. 163. Але Карпов в Актах (Т. X. С. 261) взяв під сумнів цю дату — явно поправлену в списку, полученому до московського звідомлення, і думає, що грамота була подана від гетьмана послам 13(23) і вислана ними до Москви перед виїздом з Києва 20 (с.с.) січня. Та кінець кінцем це не має суттєвого значення.

ліна з тов. прийшла вже вища старшина: писар Виговський, суддя Самійло Богданович, Тетеря, Лісницький й інші полковники. Стала домагатися, що коли посли не схотіли зложити присягу за царя, то нехай би дали грамоту за своїми підписами про те, що вольності, права і володіння на Україні лишаться незмінними, «аби кожен полковник мав що показати, вернувшися до свого полку». Посилалися на те, що при всяких договорах з королем і сенаторами польськими вони діставали декларації, підписані сенаторами, і на їх гадку — таку декларацію повинні дати їм тепер бояри — бо ж вони дістали повновласть від царя. А без такої декларації подорожі московських стольників і дворян можуть викликати серед людності «сумненье». Ця розсилка їх, очевидно, викликала сильне «сумненье» серед гетьманського осередку: він, мабуть, побоювався, що ці московські дворяне схочуть перебрати на себе адміністрацію і входити в ролі попередніх польських урядників. Питали Бутурліна обережно, чи довго вони замешкають в козацьких городах? Висловляли сумнів, чи безпечно їм їхати по городах — бо з Білої Церкви і з інших міст приходять вісті про татарський розбій і т. д.

Бутурлін з тов., як каже звідомлення, рішучо відмовився від такої декларації — про це, мовляв, і говорити непристойно. Цар не буде відбирати ні вольностей, ні маєтностей і до дальшого царського указу має залишатися далі козацька адміністрація й суд. Свої бажання старшина намірялася послати цареві через своїх послів — нехай те й зробить, а тим часом треба виконати цареву волю: розіслати по городах дворян і привести людність до присяги. Старшина взяла то все до гетьмана, і за хвилю прийшов знову Лісницький з відповіддю, що гетьман і полковники все складають на царську волю. Нехай їм пришлють розпись дворян, хто в які городи їде, і вони це переведуть. Бутурлін обіцяв прислати і від себе, переказав гетьманові, аби він так зробив, щоб полковники, роз'їздячися з Переяслава, забрали з собою стольників і дворян, призначених в їх міста, з котрих полковників в Переяславі нема, в ті полки вислати з дворянами провідників, аби їм було безпечно їхати. Лісницький запевнив, що гетьман виконає царську волю [30].

---

[30] Див.: Акты. Т. X. С. 242 , 247.

11(21) січня прийшла депутація шляхти з дуже інтересними побажаннями: щоб шляхті дано привілейоване становище супроти козаків («чтоб шляхта была межи козаков знатна»), полишено їй свій суд і маєтності. Більше того: вона подала розпись урядів, як шляхта їх між собою поділила — до воєводських включно [31]. Себто давала їх на затвердження. Бутурлін докорив їй за таке самовільство: ще нічого не видівши, самі пописали воєводства і уряди! Сього їм і на думку брати не годилось; про це гетьман нічого не згадував, він, Бутурлін, буде про це з ним говорити. Шляхта настрашилась і стала просити Бутурліна, аби гетьманові нічого не казав: «Ми се писали з своєї гадки, а не з гетьманського наказу; все се в волі государя, а ми пішли присягати і запишемо наші ймення» (хто присяг цареві).

14(24) відбулася прощальна аудієнція [32]. Гетьман приїхав до Бутурліна (звертаю увагу — весь час гетьман приїздив до Бутурліна, а не навпаки: чи віддавав з власної ініціативи честь його високому рангові, чи Бутурлін виконував бажання, висловлене в відомій інструкції боярам: підтримувати свій високий престиж і приймати гетьмана у себе або мати з ним побачення на нейтральнім ґрунті). Гетьман мав на собі царську ферезію. З ним був Виговський і інша старшина. Передав листа цареві й усно заявив твердий замір свій і війська: згідно з зложеною присягою цареві служити і сприяти. Бутурлін відповів, що засвідчить це цареві — і на тім скінчилося. Гетьман з Виговським того ж дня виїхали до Чигрина. Насухо, як бачимо, без обідів і бенкетів і, мабуть, не дуже вдовлені з цілого епізоду.

Того ж дня Бутурлін з тов. розсилали своїх стольників і дворян в полки — по одному на полк, але з деким іще піддячий; їм роздано накази, як вони мають поступати. До нас дійшов такий наказ, даний Василю Кикину, висланому в городи і містечка Київського полку. В ньому коротко переповідається інструкція, одержана Бутурліним: вона мала служити взірцем для Кикина й інших стольників і дворян, ро-

---

[31] Амбіції дуже пікантні, коли ми знаємо тепер, що то за шляхта була в Переяславі. Всю цю історію можемо вважати за родинний винахід Виговських.

[32] В статейнім списку це під 13 січня, даю перевагу одписці Бутурліна з 22 січня, що знайшлася між актами 1669 р.

зісланих по городах. Бутурлін, привівши до присяги гетьмана, старшину, всіх значних людей, козаків і міщан, мав описати город, всякі укріплення, артилерію й її запаси, всякі будови і монастирі, і так само стольник Василь (Кикин). Приїхавши до якого-небудь «города» Київського полку, він повинен оповістити сотника і «приказного чоловіка», котрому той город доручено, щоб вони і всі люди прийшли до нього як висланця з царського наказу до зборні або до церкви. Коли вони зійдуться, Василь мав сказати їм промову на взір Бутурліна: царським іменем спитати про здоров'я сотника і все Військо Запорозьке православної віри, потім виложити історію, як цар прийняв Запорозьке Військо з городами і землями під свою руку і гетьман з старшиною і всякі люди цареві присягу зложили, так щоб і місцеві люди так само «віру учинили» цареві: «Що вам вел. государеві служити, добра бажати у всім і буть під його государською високою рукою з городами і землями на віки невідступно, (а для того) принести іменну розпись козаків, міщан і всяких людей того города за своїми підписами». Коли вони принесуть розпись, за тою розписсю місцеве духовенство мало всю вичислену в ній людність привести до присяги «за чиновною книгою», а стольник Василь мав їм за це обіцяти царську ласку і оборону. Привівши до присяги, мав описати город, всякі укріплення, артилерію, запаси, будови і монастирі, як зійдуться в городі. Потім таким же чином об'їхати всі городи Київського полку і, списавши то все в «переписних книгах», ставитися з ними у В.В.Бутурліна з товаришами [33].

Того ж дня Бутурлін приймав іще донських козаків, з тих, що були з гетьманом в останній кампанії; вони розповіли дещо про жванецьке замирення. Про цю розмову звідомлення не дає нічого.

Упоравшися в Переяславі, Бутурлін з тов. того ж дня, 14(24) січня, виїхали до Києва в товаристві київського наказного полковника і, двічі заночувавши в дорозі, рано 16(26) січня під'їхали до Києва. На лівім боці Дніпра стріли їх київські сотники з тисячею козаків, під дев'ятьма корогвами, а переїхавши Дніпро, «не доїхавши городового валу, від Золотих Воріт версти з півтори, стріли вони депутацію

[33] Див.: Синбирский сборник 1895 г. Папери Кикиних. С. 38—40.

київського духовенства: митрополитта Сильвестра з владикою чернігівським Зосимою й печерським архимандритом Йосифом Тризною й інших монастирів ігуменами і намісниками. Вони виїхали назустріч боярам в санках і візках. Митрополит, вийшовши з візка, сказав таку промову:

«Коли приходите від христолюбивого царя — від православного православні царські мужі, бажаючи відвідати благочестиве наслідство старинних великих князів руських,

коли приходите до престолу першого благочестивого російського великого князя,—

виходимо вам в зустріч,

і цілує (витає) вас в лиці моїм отой благочестивий Володимир великий князь руський,

цілує вас святий апостол Андрій Первозванний, що провіщав великій славі божій на сім місці просіяти — яка нині з приходом вашим щасливо оновляється;

цілують началоположники общого життя (чернечого) Антоній і Феодосій і всі преподобні, що віддали літа й життя своє Христові в печерах сих;

цілуємо в Христі і ми з усім освященим собором благородіє ваше,

цілуючи, з любовю кличемо;

війдіть у дім Бога нашого,

в перший осідок благочестя руського,

аби приходом вашим оновилось як орлина юність наслідде благочестивих князів руських» [34].

Сказавши цю промову, митрополит сів знову до свого візка і поїхав до Софії, а за ним Бутурлін з товаришами поїхали саньми. В Золотих Воротах стріло їх духовенство софійське, печерське, з інших монастирів і церков, з хрестами й іконами. Митрополит з владикою чернігівським і печерським архимандритом війшли до Софійської церкви з іконами — серед котрих несли знов царського Спаса. В церкві митрополит убрався в ризи і проголосив многолітство цареві. Але після цеї паради Бутурлін тут же, не сходячи з місця, виговорив таку «речь»: «В попередніх роках гетьман Б. Хмельницький і все Військо Запорозьке багато разів при-

[34] Акты. Т. X. С. 252.

силали до вел. государя прохати його прийняти їх під свою високу руку — митрополит же ніколи про те й цар. вел. не просив, ані писав, ні царської милости не шукав; отже, нехай об'явить, чому вел. государя не просив і не писав до нього?»

Митрополит на це відповів, що про прохання гетьмана і війська не знав, тепер же він уважає своїм обов'язком молитися Богові за царя і його родину.

Інцидент признано вичерпаним. Бутурлін етикетально спитав митрополита та його колег «о спасеніи» (в московському ритуалі світських людей питалося про здоров'я, а духовних — «о спасенном пребывании»). Духовенство подякувало і навзаєм спитало про здоров'я царя. Бутурлін поїхав з собору на свою кватиру. Його проводили полковники і козаки з корогвами. Коли переїздили повз замок, звідти почали стріляти з гармат.

Другого дня, 17(27) січня, приводили до присяги міщан; в присяжних реєстрах записані як «земські люде»: війт Йов Сомкович, бурмистри Данило Галецький й Іван Семенів, лавник Самійло Нефедьєв, писар Влас Денисів і 512 міщан, потім різна припадкова публіка: «рождественський дячок Самійло Давидів, 4 «вспеваки» і 47 козаків Переяславського і Київського полків. Другого дня заприсяжено козаків: наказного полковника Василя Дворецького, 7 сотників, 3 осавулів, 2 писарів, 338 козаків і (приписано): «київська шляхта Іван Грибовський і Олексій Підліський». Але митрополичих і печерських людей на цих церемоніях не було, тому Бутурлін послав до митрополита стольника Кикина, а до архимандрита піддячого Плакидина сказати їм, щоб прислали до присяги шляхту і слуг, дворян і міщан, які живуть під їх присудом. Митрополит і архимандрит обіцяли, що вони поговорять між собою і дадуть відповідь. Але день пройшов без відповіді, і другого дня Бутурлін послав до обох того ж Плакидина уже з виговором і натяком на можливість «строгого карання». На жаль, в посольському звідомленні тут єсть прогалина, і цей останній натяк зістався не зовсім ясним, властиво неповним. Бутурлін і тов., мабуть, відкликувалися до гетьманського універсалу, розісланого в полки разом з московськими дворянами, де була, очевидно, така погроза для «незичливих» новій московській зверхности. Вони

остерігали лідерів української церкви, що їм годиться сприяти об'єднанню православного християнства, а не вносити «розвраты», і наказували прислати своїх людей до присяги негайно — «щоб божому і царському ділу не було ніякої затримки».

Але митрополит відповів «упорно»: що шляхта і дворяни, скільки їх тут в Софійськім домі, не держать за собою ніяких маєтностей, служать митрополитові за особисте утримання, і присягати їм цареві нема чого. На нові умовляння піддячого відповів знову, що він порадиться в тім з печерським архимандритом і іншим духовенством і дасть відповідь, і так само відповів архимандрит.

Тоді вибрався до митрополита сам дяк Лопухін. Він докоряв йому за таку неприхильність (нераденье), його обіцянки порадитися з духовенством вважав відмовлянням, радив йому прислати своїх людей зараз, щоб не стягнути на це гніву царя і гетьмана «і виговорював йому то з великим вичетом». Але митрополит відповідав далі «упорно»: доказував, по-перше, що його шляхта і дворяни люди вільні і він їх не може посилати; по-друге — вважав це небезпечним з становища православних, підданих короля. «Під паствою моєю богато духовенства в ріжних литовських городах: коли король довідається, що я посилав шляхту й дворян своїх до присяги, він звелить порубати тих епископів і духовенство все, і я за ті душі перед Богом буду відповідати». Лопухін намовляв, нарешті — коли митрополит не хоче його слухати, нехай їде з своїми аргументами до Бутурліна. Але митрополит не піддався аргументам цього лідера московської дипломатії (думні дяки — це був вицвіт московської бюрократичної мудрости). Він скромно говорив: знається пан з паном, а моє діло тільки молитись за здоров'я господаря. І кінець кінцем таки післати своїх людей до присяги відмовився і сказав, що не має про що говорити з Бутурліним, і до нього не поїде. Лопухіну лишилось тільки наговорити йому всяких неприємностей, що він і виконав повною мірою, і демонстративно не взявши благословення у митрополита на прощання, пішов від нього.

Але сталося щось — не знаємо, що саме і як, — що зломило завзяття митрополита, так твердо витримуване перед московськими послами. Другого дня, 19(29), він і архиманд-

рит таки прислали іменні списки своїх слуг і дворян, і їх самих для присяги. Чи був це наслідок якоїсь наради духовенства, чи натиску з боку козацької старшини (що нині здається найбільш правдоподібним) — напевно трудно сказати. Але московська місія осягнула цей важний результат: змусила українську церкву признати цей факт — перехід України під царську зверхність. Митрополичих людей зараз заприсягли в Софії, печерських в Лаврі того ж самого дня. Митрополичий писар Филоненко прийшов до Бутурліна з вістями про польські справи — в доказ своєї лояльності. Оповідав про велику хвилю незадоволення, що підіймалася на короля в Польщі. Його обвинувачують в тім, що він програв кампанію, сприяючи козакам, тому що завдячує їм корону, що він хотів вирятувати Тимоша і умисно ухилився від битви, коли гетьман підійшов під Гусятин. Закидають йому також, що він нітрохи не має воєнного щастя, і хочуть вибрати іншого короля, а тим часом буде справляти його уряд прімас і т. д.[35]

Упоравшися з духовенством і розіславши після цього призначені йому від царя дарунки, Бутурлін другого ж дня, 20(30), виїхав з Києва до Ніжина — приводити до присяги тамошню старшину. В дорозі він отримав листа від гетьмана з Корсуня: гетьман пересилав листа, отриманого від Караш-мурзи, і просив прискорити прихід до Києва царського війська — «аби в Київі від литовських людей було безстрашно». Може бути, це стояло у зв'язку з вістями про наступ польських хоругов на Подністров'ю, що переказував Бутурліну Виговський. Вислані від Бутурліна московські дворяне вважали тому небезпечним їхати туди. Також на Побоже і навіть на Пороссю небезпечно їм було їздити з огляду на татар, що повертали з ясиром з польських країв («з-під Варшави й инших польських городів», як висловився в листі Виговський), і по дорозі розбивали також українську людність. Але, крім того, дворяни доносили Бутурліну також, що у гетьмана тепер кримські посли — про що гетьман Бутурлінові нічого не писав. Бутурлін з цього приводу писав гетьману з докором, нагадуючи переяславські наради в кримській справі,— що він тепер його не повідомив про прихід кримського посольства, і з чим вони приїздили, і з

[35] Див.: Акты. Т. X. С. 232—239.

чим він їх відправив. Домагався, щоб про те все негайно його сповістив з стрілецьким сотником, посланим до нього від Бутурліна: все, що можна зміркувати про польсько-кримські відносини і що можна від них сподіватись. До Куракина ж послав скорого посланця, щоб він справді поспішив з своїм військом до Києва, «аби литовські люди не наробили якої-небудь шкоди царським городам і людям» (розуміти тепер уже про українських)[36].

До Ніжина Бутурлін з товаришами прийшли 23 (с.с.) січня (2 лютого). За п'ять верст їх стрів Іван Золотаренко під корогвами, а під містом прославлений пізніше землячок — протопоп Максим Филимонович з духовенством, корогвами, святою водою. Він виголосив до Бутурліна таку промову:

«Хто з православних християн і російських синів не зрадіє, побачивши в нинішніх часах таке добродійство боже, що не дав він до кінця упасти і до знищення прийти свому добру, але як визволив синів Ізраїлевих з руки фараонової через Мойсея, вірного раба свого, так тепер визволяє нас — православних синів російських від ворогів наших через вірного раба свого, великого государя нашого. Отже, як тоді сини Ізраїлеві, сухо пройшовши Чермне море і себе визволеними побачивши, з радістю Богові пісню побідну воспівали: «Співаймо Господеві, славно бо прославився»,— так і ми благодаттю божою і превеликою ласкою й цар. величества вирятовані від іновірних супостатів наших, що хотіли віру нашу православну дорешти викорінити,— подяку Богові всемогучому, а його цар. вел. честь, поклін і послух віддавши, молитви, благання і подяку пильно й однодушно, одними устами й одним серцем підносимо. Хай Господь сохранить в здоров'ї і довгім пробуванню пресвітлого государя нашого з царицею, благородними дітьми і всіми боярами! Хай зробить його хоробрим, непохитним і страшним для всіх ворогів, що повстають на віру нашу православну! Хай розпросторить Господь державу царства його! Хай утвердить Господь престіл величества його! Хай укріпить Господь Бог скиптри величества його! Аби й ми, негідні, за державою царства його визволені від таких бід і гоненія супостатів наших, пожили в тихім і безтурботнім життю, у всяких благовірстві і чесноті»[37].

---

[36] Див.: Акты. Т. X. С. 263—265.

[37] Там само. С. 266—267.

Після цеї промови з процесією під грім гармат прийшли до соборної церкви і відправили, прикладом інших міст, відправу за царя, а другого дня привели до присяги цареві місцеву старшину, козаків і міщан і всякого стану людей, а висланий наперед іще з Переяслава стольник Дмитрієв приїхав з звідомленням про свою роботу щодо приводу до присяги цього полку і з проханням дальших інструкцій. Полковник Золотаренко ще раз повторив прохання гетьмана, щоб воєводи поспішили своїм приходом до Києва для безпечности від литовських людей. Бутурлін вислав з приводу всього цього звідомлення цареві і при тім просив дальших інструкцій для дворян, розісланих в полках. Їх роль йому самому, очевидно, представлялась не багато ясніш, ніж козацькій старшині, що допитувалася його в Переяславі, як довго ці московські дворяни зістануться по полках, і висловлювали побоювання, що їх присутність там збентежить людність, коли не буде від царських послів декларацій про захування старої адміністрації й суду. Людність буде бачити в них нових, московських правителів, присланих на те, щоб заступити колишніх польських. Бутурлін з тов. на власну руку доручив їм об'являти людності, що адміністрація зостається при полковниках до дальшого царського розпорядження; але розіслані дворяне, перевівши присягу, не рішаються виїздити з полків без царського розпорядження, не знаючи, що далі їм робити, і Бутурлін просив у царя такого указу [38].

З Ніжина спішно поїхали до Чернігова, поспішаючи докінчити дане доручення. Тут процедура була теж скорочена до мінімума. При брамі шпалерами стояли козаки, а протопоп Григорій з духовенством стрів послів і, прийшовши до собору Спаса, відправив многолітство. Зараз же потім переведено присягу, і того ж самого дня, 28 січня (7 лютого), пішли назад до Ніжина, доручивши чернігівську адміністрацію вести далі полковникові Пободайлові: «в Чернігові і Чернігівського полку городах і містечках всяких людей наказали відати по дальшому, і всякі вісті збирати й писати про те государеві».

В Ніжині їм самим трапився вістун, якийсь служебник пана Заблоцкого з містечка Загаля, присланий по коней

[38] Див.: Акты. Т. X. С. 268.

тому тижнів зо два, в тім переконанню, що між королем і гетьманом сталось замирення. Чутки були такі, що договір стався на тім, що козаків буде 40 тисяч (зборівські умови), а понад то всі служитимуть, як давніше, своїм панам, «і всім іти весною на Московське царство»[39].

Тут же наспіла відповідь від гетьмана про татарських послів, що були у нього. Причина посольства була та, що козаки Богунового полку побили багато татар і позабирали їх здобич, коли вони вертали з Польщі. Хан посилав до Богуна, щоб він велів не зачіпати татар, поки вони перейдуть, спеціально людей Келембет-мурзи і Осман-аґи, що лишилися позаду,— «щоб не розривалася приязнь». На се гетьман відписав ханові, що татари, проходячи через козацьку територію, теж грабують і шкоди чинять,— аби хан їх стримав, бо він інакше сам також буде змушений за своїх людей постояти.

Виговський при тім також подав новини. В Шаргороді ляхи вже б'ються з козаками, і гетьман велів війську бути напоготові. Пересилав в цій справі й листи: від польського поручика Окуня і від ямпільського козацького сотника Яхна до Богуна; на жаль, ці листи в актах не збереглися. Переслав Виговський також ханський лист в оригіналі. Відносини з татарами представлялись йому непевними. Татари багато поляків побили і в полон забрали, між іншими звісного нам Сапігу,— так що трудно вгадати, чи витримає цей новий польсько-тараський союз. Келембет-мурза, що приїздив з товаришами до Корсуня, коли йому сказано було, що гетьман з військом піддався під царську руку,— сказав, що вони, мурзи, і після цього зістануться в вічній приязні з козаками, і на весну готові з ними знову йти на ляхів. До хана гетьман висилає своїх послів, але чи буде у них приязнь, вгадати не можна[40].

Куракин з тов. писав з Путивля, що 18 (28) січня туди прийшли, але чекають іще солдатів, призначених до Києва, і підуть до Києва, як їх дочекаються[41].

Золотаренко з місцевою старшиною заявили скарги на пограничну московську адміністрацію в Яблонові й Брян-

---

[39] Акты. Т. X. С. 270.
[40] Там само. С. 271.
[41] Там само. С. 274.

ську, що вона арештує й чинить різні кривди міщанам з козацьких («черкаських») городів, не роблячи різниці між ними і польськими підданими. Бутурлін просив їх тим не ображатись, і обіцяв зараз написати до Брянська і Яблонова [42]. Треба сказати, що у відписках яблонівських воєвод з місяця січня робиться різницю між «людьми Хмельницького» і «людьми королівськими» власне в такій досить інтересній з державно-правного становища формі [43].

Нарешті вночі під 1(11) лютого з Арт. Матвеєвим, що відвозив з Переяслава звідомлення Бутурліна про присягу гетьмана і старшини, наспіла царська грамота з похвалами за довершене діло і наказом вертатися до Москви. Другого ж дня місія спішно рушила до Путивля — в супроводі наказного ніжинського полковника; приїхали туди 4 (14) лютого і, обдаровавши ніжинських козаків, другого дня рушили до Москви. На дорозі, в Калузі, їх перестрів царський стольник з другою похвальною грамотою, а по приїзді об'явлено їм велику царську ласку. По-перше, за те, що вони відмовили гетьмана і старшину від «непристойної» вимоги від них присяги іменем царя, і щасливо привели до присяги й інвеститури царськими клейнодами. Друге — що вони переломили завзяття митрополита й печерського архимандрита і примусили до присяги їх людей, і таким чином привели під царську руку «велике князівство Київське», з Печерським монастирем і церквою Успенія, побудованою самою Пречистою, і з печерами Антонія і Теодосія з усіма святими. По-третє, що привели під царську руку «велике князівство Чернігівське» з городом Ніжином, а по інших містах розіслали дворян згідно з царським наказом. За це Бутурлін дістав високий уряд «дворецького з путем» і різні нагороди, його товариші також. Все це було зроблено в перших днях березня (с.с.), але оголошено офі-

---

[42] Див.: Акты.Т. X. С. 272—273.

[43] «И мы их роспрашивали, чьи они торговый люди: гетмана-ль Б. Хмельницкаго из Черкасских городов, или они королевскіе. И в распросе нам те торговые люди сказали: Люди де они королевскіе, города Могилева, а ныне де они живуть в черкасском городе Нежине у гетмана Б. Хмельницкаго». В другім випадку: «Королевской ли он человек или гетмана Б. Хмельницкаго Черкашенин, нам про то ведать непочему». Акты Моск. гос. Т. II. С. 359.

ційно кілька тижнів пізніш, по закінченні московських переговорів з гетьманськими послами, що вінчали переговори в Переяславі.

* * *

Я досить детально переказав це звідомлення московської місії не тільки тому, що воно одно дає нам зверхню історію цього многоважного в історії України моменту, але й тому, що воно досить добре ілюструє становище одного з контрагентів — московського уряду, й його політику — той характер, якого він хотів надати цьому актові. Вівши весь час переговори в цій справі виключно тільки з козацьким військом, властиво з його головою — гетьманом Б.Хмельницьким, він одначе підкреслює, що приймає разом з тим «городи і землі», всю територію України з усею людністю — людьми всякого чину. Тому підкреслює всенародний характер гетьманської влади і репрезентативний характер козацького війська — як верстви провідної, керуючої, котра представляє всю країну, так що приймаючи в підданство військо, цар приймає під свій протекторат весь край. Як найвище оправдання такого вчинку висуваються інтереси єдиної праведної православної релігії, в обороні котрої, мовляв, повстало козацтво, але не можучи забезпечити її своїми силами, покликало до помочи як зверхника і протектора московського царя. Досить неприємним дисонансом з цього становища був факт — нетактовно пригаданий устами Бутурліна митрополитові, що духовенство — цей офіційний сторож релігійних інтересів, ніякої участі в тім не брало. Але коли кінець кінцем вдалось примусити митрополита й печерських людей присягти цареві, інцидент вважався щасливо ліквідованим.

Традицію попередньої, польської державності Москва старалася можливо ослабити або й розірвати. Підчеркувала, що король цареві не приклад, як невірний і обмежений, конституційний монарх («не самодержець»), так само польські порядки — не пара новим порядкам під московською зверхністю. В установленні нового ладу хотіла мати якнайбільше свобідну руку і все робила залежним від волі і ласки (пожалування) царя.

Це власне і підчеркує посольське звідомлення Бутурліна і тов.— що вони нічим не зв'язали царської самодержав-

ної волі і зіставили цареві цілком вільну руку в дальшім порядкуванню українських справ. Це похвальні царські грамоти й оцінюють як найбільшу заслугу послів і, безсумнівно, вони виконували в тім директиви, дані їм з Москви. Цею тактикою вони збудили невдоволення, підозріння і неспокій на Україні — цею повною непевністю дальшого ладу, що вони сіяли. Але при тім виникає питання — чи в дійсності московській місії вдалося витримати таку простолінійну тактику? Чи її звідомлення не постилізувало дещо під лінію московських директив? Чи не було яких-небудь відхилянь і уступок, проминених, притушованих в посольськім звідомленню? Як часто це буває взагалі в офіційних реляціях, річ відома. Як часто це практикувалося в дипломатичних звідомленнях московських, свідчить московський фахівець того часу, піддячий посольського приказу Котошихин у своїх записках, доводячи, що в своїх статейних списках московські дипломати свої посольські мови «пишут не против того как говорено», але «прекрасно, разумно, выславляючи свой разум на обманство, через что б достать у царя себе честь и жалованье большое». Чи не було так і з цими описами переяславських переговорів, що ними Бутурлін і тов. діставали собі такі рясні компліменти від царя, творячи своїми звідомленнями тверду базу для дальшого курсу московської політики супроти України?

Другий контрагент цього акту — український уряд, гетьман з старшиною — не лишили нам докладного звідомлення про його перебіг, яке могло бути поставлене поруч звідомлення Бутурліна і послужило б до сконтролювання цього звідомлення. Але деякі натяки з гетьманського боку були і, опираючись на них, дослідники намічали деякі непевні моменти в московськім звідомленню. Особливо багато писалося на тему того, чи справді переяславський договір обійшовся без присяги з московської сторони, як-то запевняє звідомлення Бутурліна. А другий пункт — чи був момент договору в переяславських переговорах, чи скінчилось на повній капітуляції української сторони: відреченню від усяких умов і віддаванню себе на волю царську, як представляє посольське звідомлення? Чи була кінець кінцем переяславська умова, договір, чи були тільки переговори, котрими московські посли в останнім результаті «одговорили», як

вони висловилися, гетьмана і військо від яких-небудь умов і звели все в річище чолобиття цареві про милости?

Коли не рахувати курсивного письма, котрим Бодянський відзначив, видаючи «Історію Русов», оповідання про те, що посли зложили присягу на козацькі договорні пункти (С. 119), Костомаров, здається, перший поставив виразно під сумнів оповідання Бутурліна і тов., протиставивши йому оповідання Величка. У того оповідається, що на військовій раді в присутності московських послів після промови гетьмана, де він вияснив мотиви, з яких відкинув союз з татарами і пошукав «протекції царя», були читані «тамже в раде прежде зпорадженнє и наготованиє того союзу пакта». По сім Хмельницький з старшиною виконав присягу і прийняв царські дарунки «з таким монаршим под клятвою словом и упевненнєм, же держати он пресветлейший монарх росийский Малую Росию зо всем войском Запорожским в своєй протекції при непорушимом захованю старовечных ея прав меєт, єї от всяких неприятелей и наступств их своими войсками и скарбами вспомагати и боронити» [44]. Щодо самої присяги Костомаров сконстатував тільки, що літопись Величка, користуючися записками учасника Зорки, твердить, нібито московські бояре після присяги козаків дали від імени монарха обіцянку під клятвою, що він буде тримати всю Малу Росію з усім Військом Запорозьким під своєю протекцією (покровительством) і т. д. [45] Але щодо тих «читаних на раді пактів» дозволив собі без усякого пояснення читачеві з власної інвенції, так, наче з документального джерела, дуже докладно виложити зміст тих умов, на котрих Україна повинна була з'єднатися з Московщиною: домагання цілости козацької території до Зборівської лінії, права са-

---

[44] Першого вид. С. 172—173. Нового вид. С. 95.

[45] У вид. 1859 р. це було постилізовано так: «Бантыш-Каменскій думает, что бояре не присягали. Но летописец Величко, который пользовался записками Зорки, современника, без сомненія бывшаго на присяге, утверждает, что бояре московскіе после присяги козаков, однакож дали от имени монарха клятвенное обещаніе, что государь будет держать всю Малую Россію со всем Войском Запорожским под своим покровительством, при ненарушимом сохраненіи всех ея древних прав, и охранять войском и помогать казной от всяких неприятельских нападеній». В пізніших виданнях вступна фраза була скорочена.

моврядування, законодавства і судівництва і т. д.— те, що містилося в пізніших козацьких вимогах, поданих московському урядові до Москви. А до цього додав іще, мовляв, нарід (присутний на раді) був задоволений такими привабними («лестными») умовами [46], і далі, говорячи про козацьке посольство до Москви, він поясняє, що статті, передані через послів, містили ті ж умови, які були проголошені на Переяславській раді [47].

Це викликало дуже злісні замітки з боку Карпова. Він закинув Костомарову, що його представлення Переяславського акту являється дещо «очищенным — в более приличную форму», але ідеологічно близько спорідненним варіантом оповідання «Історії Русів» — старшинського памфлета, що безпардонно перелицьовуючи факти українсько-московських відносин, і в даному випадку постарався, мовляв, представити «статті Б. Хмельницького» як вислід «договору двох рівних сторін» [48]. «Історія Русов», розвиваючи оповідання Величка, дійсно додала подробиці, як ці статті з доручення гетьмана зложили Богданович і Тетеря, пізніші посли до Москви, переказує їх зміст — ідучи за пізнішими московськими статтями, і представляє справу так, що Бутурлін з товаришами, вислухавши козацькі статті, «подтвердили присягою своею от лица царя и царства Московского о вечном и ненарушимом хранениі условленных договоров», і тоді покликали до присяги українську сторону (С. 119).

Можливо, що Костомаров дійсно дав своє представлення Переяславського акту під враженнями «Історії Русов», але, відповідаючи Карпову на його закиди [49], він цю сторону промовчав, а звернув свою аргументацію головно на доказ того, що в Переяславі, мовляв, не могло обійтися без обміркування умов такого з'єднання, а потвердження Величкового опо-

---

[46] Див.: Собр. соч. Т. IV. С. 552.

[47] Там само. С. 556.

[48] Примітка 30 розвідки Г. Карпова «Критический обзор разработки главных русских источников, до истории Малороссии относящихся».

[49] «Ответ г.Карпову» в журналі «Беседа», 1871, кн. 1 — він передрукований в «Науково-публіцистичних писаннях Костомарова», вид. Комісією укр. історіографії, 1928.

відання добачав в словах Самовидця, що Бутурлін приїхав «чинячи постанову, як могут зоставати под высокодержавною его цар. величества рукою» [50]. Розуміється, Карпов цеї аргументації не прийняв і в своїй полемічній брошурі про «Костомарова як історика Малоросії» ще різче закинув йому, що він поширює старшинські вигадки XVIII віку всупереч науковій правді [51]. Пізніше, вже по смерті Костомарова, в своїй апології Хмельницького він уважав науковим злочином з боку Костомарова, що в своїм виданню актів з часів Хмельниччини він на спілку з Кулішем пропустили всі акти, зв'язані з підданством Хмельницького цареві (те, що потім Карпов видав в X т. Актов Южной и Западной Россіи); закидав йому, що він з злого умислу представив Хмельницького за це підданство вічним зрадником і обманцем, і не міг пробачити, що Костомаров не переконався його аргументами і «помер, твердячи, що між Б. Хмельницьким і московськими великими послами був договір, і називав цей договір Переяславським [52].

Чи був Костомаров у цім тенденційним, це тяжко сказати. Він не раз ішов за Величком без усякої рації, видимо, тільки тому, що той захоплював його емоціонально барвистими подробицями, які виповняли прогалини в достовірніших джерелах, там де історикові хотілось би знати більше про події, ніж говорили ці джерела. Але можна думати, що в деяких таких місцях Величко приваблював його також і своєю апологією козацтва, козацьких діячів, ідеальними мотивами козацької боротьби і т. д. Описуючи переяславський акт, Костомаров міг робити це просто, як історик-романіст — яким був, а не водитися політичними тенденціями, як це йому закидав

---

[50] У вид. Левицького трохи інакше.

[51] «Историк (себто Костомаров), в настоящее время распространяющій без всяких объясненій ложные мненія всех этих давно умерших деятелей (Величка, автора «Історії Русов» і т. д.), покажет в своих сочиненіях только то, как твердо держатся историческія преданія в известных слоях общества, но в замен этого он теряет право говорить, что его будто бы интересует научная правда» С. 26—27.

[52] Див.: «В защиту Богдана Хмельницкаго». С. 20—22 та ін.

Карпов, а за ним Куліш [53]. Але не виключено й те, що йому тут закортіло підірвати свідоцтвом Величка офіційне представлення московської місії, що так заважило на всім дальшім характері українсько-московських відносин. Розуміється, з його боку було необережно спиратись на Величка з його апокрифічним Зоркою, коли з уст сучасників можна було навести свідоцтва, які підчеркували договірний, двосторнній характер Переяславського акту, і висловляли переконання в тім, що він був з московської сторони достатньо санкціонований. В своїм аналізі Переяславського акту, зробленім десять літ тому, я вказав, що гетьман вважав для себе й війська обов'язковим в пізніших своїх відносинах до Москви тільки те, що він в Переяславі з Бутурліним договорився («домолвили») [54]. Договорний характер переяславських переговорів цілком виразно підчеркнула старшина, жадаючи від Бутурліна санкції на письмі [55]. Костомаров цілком правильно говорив про «Переяславський договір», і новіші історики і правники признають, що неза-

---

[53] Куліш писав у своїм «Отпаденію»: «Малорусскія летописи и козацкіе историки присочинили, будто бы вслед за тем начали читать приготовленныя условія, на которых Украина должна соединиться с Москвою. Достоверность этого факта заявил пред ученым светом Костомаров даже и в четвертом изданіи своей трехтомной исторической монографіи «Б. Хмельницкій». Но ни условій ни так называемого Переяславскаго договора с царскими уполномоченными не было и по духу московскаго самодержавія быть не могло. Козаки целых шесть лет безпрестанно умоляли Восточного Царя принять их в подданство, и великій государь наконец сжалился — и то не над ними, а над «нестерпимым озлобленіем православной церкви в Малой Руси». Эти слова Хмельницкаго, кому бы они собственно ни принадлежали, сами по себе делают условія и договор с просителями безсмыслицею... От этого взаимныя отношенія Русскаго Севера и Русскаго Юга представляются любителями козаччины в ложном виде, и отсюда происходят антирусскія стремленія украинских патріотов; но извращеніе понятій о Хмельниччине идет у нас издавна» (Отпаденіе. Т. III. С. 403—409). Карпов назвав цю критику найкращим місцем «Отпаденія» і признав, що «такой прямолинейности Малороссіянина смело может позавидовать самый прямолинейнейшій из Великороссіян». В защиту Богдана Хмельницкаго. С. 88.

[54] «Будучи он гетман на трактатах... с ближним боярином В. В. Бутурлиным с товариши только домолвили, что быти воеводам в одном городе Кіеве» и. т. д. Акты. Т. III. С. 569.

[55] «Прежде сего, как у них бывали договоры с королем и с паны-радами, и им не давал договор за сенаторскими руками,— а вы де от вел. государя присланы с полною мочью и о том всю мочь имеете». Акты. Т. X. С. 246.

лежно від формальної сторони — браку писаної санкції договореного, те, що почалося в Переяславі і закінчилося в Москві, мало характер договору і за договір самою московською стороною признавалося — хоча вона й постаралася надати йому характер царського «пожалованія» на українські «чолобиття» [56].

---

[56] Мякотин в своїх «Очерках соціял. исторіи Украины» (що друкувалися в 1894 р.) писав: «Формальная правота в этом споре была, несомненно, на стороне противника Н. И. Костомарова (Карпова себто). Московскіе бояре... как подробно разсказано об этом в их статейном списке, решительно отказались присягать за государя, и в Москве они получили потом за это спеціальную похвалу от царя. Условія присоединенія к Москве... не могли быть читаны и приняты на Переяславской раде уже по той простой причине, что названная рада происходила в январе 1654 года, а условія эти были окончательно выработаны лишь в переговорах с посольством Б. Хмельницкаго в марте того же года (нижче побачимо, що се не вірно). И в окончательном своем виде эти условія, сформулированныя уже после принесенія населенім Малороссіи присяги на верность московскому государю, носили форму не скрепленнаго двумя сторонами договора, а односторонняго пожалованія — царских жалованных грамот и царских же резолюцій, положенных на просительных статьях гетмана. Но эта внешняя сторона, несомненно, имеющая известное значеніе, не должна, конечно, все же заслонять от нас собою существо дела. Оторвавшись от Польши, Малороссія не просто перешла в подданство московскаго государства. Она, или точнее говоря, ея тогдашнее правительство поставило при этом ряд условій, которыя и были приняты новым ея государем; только принятіе их было облечено в форму не договора, а пожалованія» (праж. Вид. І. С. 21—22).

І. Б. Розенфельд, ученик звісного свого часу російського державознавця Б. Е. Нольде, в своїй студії «Присоединеніе Малороссіи к Россіи», 1915, навівши довгий — хоч все-таки не повний спис дослідників, які признавали акти 1654 р. за договір, в таких виразах розвивав тезу свого учителя: «Разсуждая об юридической природе статей 1654 г., мы прежде всего должны иметь в виду, что эти статьи явились результатом переговоров и тщательнаго обсужденія всех вопросов, в которых участвовали две разные стороны, вносившія в статьи то, что обезпечивало интересы каждой стороны. Для Малороссіи права исчисляются довольно детально, а обязанности заключаются в собираніи доходов в царскую казну, в послушаніи и военной помощи; права Малороссіи накладывают на Москву соответствующія обязанности соблюденія и исполненія, а права Москвы — это право на помощь и доходы. Независимо от такого общаго содержанія акта, в котором ясно сказывается договорный момент, надо отметить, что статьи Б. Хмельницкаго определяются самим московским правительством, а затем и петербургским как «договорныя статьи», как трактаты, и даже позднейшія гетманскія статьи в оффиціальных документах именуются договорами». С. 31—33.

Маємо тут повну аналогію з Зборівською «Декларацією ласки короля й. м.». Зрада хана змусила тоді українську сторону вести свої переговори з королем про умови замирення в можливо мягких і покірних тонах. Гетьман і військо мусили ставити свої умови в формі петиції до короля; козацькі посли мали «упавши до ніг й. кор. мил. найунижено і найпокірно просити його» про задоволення сих «потреб війська Запорозького». Король дав свою відповідь в формі отої «декларації ласки на пункти прошення війська Запорозького» [57]. На цій підставі польські політики позволяли собі говорити часом «гораздо сердито», як ми бачили вище, що Зборівського договору ніколи й не було — був тільки акт королівської ласки, вчинений на прохання кримського хана, а з Хмельницьким як своїм підданим король не входив і не міг входити в ніякі договори. Але фактично вся Польща й інші заграничні політики знали, що з Хмельницьким був договір, і коли займалися фактичним станом речей, а не дипломатичними фасонами, цілком одверто говорили про Зборівський договір, його недодержання козаками, шанси його відновлення і т. і. А недодержання польською стороною деяких пунктів цеї «декларації ласки» приготовили їй дійсно дуже серйозні клопоти! Подібно і з переговорами 1654 р. Дарма, що вони велися після того, як українська сторона вже зложила присягу і згідно вимогам Москви прибиралися в форму «чолобить» цареві,— і українська, і московська сторона дивилась на них як на договір, двустороннє порозуміннє, почате в Переяславі при присязі, продовжене в пізніших переяславських переговорах, завершене московськими резолюціями, прийнятими українською стороною лише постільки, поскільки вони відповідали її пропозиціям. В згаданій своїй студії я писав десять літ тому:

«Так, Україна просилася. Але московському правительству було звісно, що свій перехід під царську зверхність вона не мислить інакше, як тільки в формі договору. Напр., 1651 р., після берестецької катастрофи, в найбільш критичний момент, Виговський говорив московському агентові, що він сподівається незадовго їхати послом до Москви в справі піддання. «І коли царське величество пожалує їх — зволить при-

[57] Акты. Т. III. С. 210.

йняти під свою високу руку, він про всі ті статті умовиться, на котрих статтях їм бути під государевою високою рукою»[58]. Те, що мало бути в Переяславі в січні 1654 р., московське правительство так і представляло собі як умову, і по перших вістях, одержаних від Бутурліна про Переяславський акт, висилаючи своїх воєвод до Києва, воно поручало їм на випадок потреби воєнної сили домагатися її від гетьмана «на основі договору, як він умовився з Василем Васильовичем Бутурліним з товаришами»[59]. І гетьман, з свого боку, те, що було в Переяславі 8 січня, як ми бачили, теж називав «трактатами», і, посилаючись на дані там царським іменем обіцянки, допевнявся тільки реалізації царськими привілеями того запевнення вільностей українських, яке було вже приобіцяне українській стороні перед її присягою. Про це ж пригадувати московському правительству поручив він своїм послам. Присягу зложено після того тільки, як царський посол царським словом запевнив українців, що їх жадання цар сповнить в повній мірі.

Козацька Україна в момент її переходу під протекторат царя становила фактично самостійну державу, з своїм спеціальним устроєм. Як ми бачили, давно вже самі українські установи зняли титул королівської зверхности з свого державного титулу (хоч не витримували цього послідовно), і це ж зробив московський уряд. Вхопившися формальної неустойки — недодержання королем присяги в справах віри, московські політики популяризували ту ідею, що наслідком цього недодержання українці звільнилися від підданства королеві і стали людьми вільними. Адміністрація московська, як ми бачили, розрізняла «людей королівських» від «людей Хмельницького» або «Черкаських городів». Фактично від

---

[58] «И будет царское величество пожалует их, велит принять под свою государеву высокую руку, и он о тех о всех статьях учнет договариваться, на которых статьях тому быть, что им быть под его государевою высокою рукою». Акты ЮЗР. Т. III. С. 462.

[59] «А будет бояром и воеводам учинятца вести прямые про приход к Кіеву воинских людей, и им, смотря по вестям о прибылых, писати к гетману к Богдану Хмелницкому, чтоб он по прежнему своему договору, как он договорился с боярином В.В.Б. с товарыщи, прислал к ним бояром и воеводом в Кіев полковников». Акты ЮЗР. Т. X. С. 368. Говориться, мабуть, взагалі про взятий гетьманом на себе обов'язок воєнної помочи.

1648 року Україна користалася всіми функціями самостійної держави — приготовивши це становище політикою козацького війська цілого півстоліття. Зійти на становище простої провінції Москви з переходом під протекторат царя — цього не мали на думці не тільки українські провідники, але й самі московські політики — хоча й висували помаленьку ідею повернення до царя його старих «отчин» — спадщини великого Володимира. Правда, вони, як ми бачили, старанно вмовляли весь світ і саму Україну, що головне, чого українці прагнуть і від Москви потребують, це забезпечення від утиску православної віри. Але розуміли, що цим справа не кінчиться, і в своїм переяславському експозе устами Бутурліна, крім захищення православної віри, пообіцяли від царя, що він дасть Україні військову поміч проти поляків і буде її держати в милості і обороні. В цих неясних виразах це треба одмітити — все таки містилося щось більш ніж прийняття України в склад Московського царства як його провінції. В промовах, виголошених іменем царським, при передачі інвестиційних дарів, після гетьманської присяги дано було ще більше, як то я вище зазначив: признання всенародної власті гетьмана і всього українського управління, витвореного революцією. Гетьман же, відповідаючи на перше експозе перед інвестиційними промовами, розвинув обіцянку царської милості і оборони ширше — мабуть, значно ширше і докладніше, ніж це переказує звідомлення Бутурліна,— де все-таки гетьман ставить жадання, щоб Бутурлін іменем царським присягою потвердив, що цар України не видасть, за неї стоятиме, вільностей не порушить; і маєтності потвердить.

Коли навіть триматися московського звідомлення — правдоподібно, кажу, в тім пункті дуже «спрощеного», воно все таки дає багато. З одного боку характеристично, що гетьман цілком поминув справу віри, на котрій весь час їхала московська політика, з другого — що він висунув сакраментальну формулу «непорушимости вільностей українських» («вольностей не порушить») — формулу, випробувану в столітніх торгах з польським урядом і шляхтою, і в змісті своїм безконечно пластичну і здатну до розтягнення. В данім випадку вона означала, очевидно, захований всього політичного і соціально-економічного надбання української рево-

люції: української державності, горожанських і економічних привілеїв, всього політичного і соціального укладу українського життя — всього того, що гетьман потім виложив конкретніше, в певній частині, в конференції з Бутурліним два дні пізніше, а ще детальніше і ясніше воно було сформульовано в лютневих пунктах. Гетьман жадав, щоб іменем царя була на те зложена перед присягою українського уряду; Бутурлін з тов. кажуть, що на це не пристали, і гетьман з старшиною кінець кінцем на тім не настоювали, зложили присягу — але зложили, висловивши свої постулати, і почувши від Бутурліна приречення, що «вел. государь учнет их держать в милостивом жалованье и в призренье и от недругов их в обороне и в защищенье, а вольностей у них не отымает и маетностями их велит им владеть по-прежнему». Значить, присягу з української сторони, коли навіть триматися московського звідомлення,— зложено на певних умовах, на слово повномочних царських послів. Гетьман і писар пізніше нагадували, що вони чули від Бутурліна, і це було більше, ніж записано в польському звідомленні: що цар примножить українські вольності і дасть Україні більше ще, ніж вона просить [60]. Так воно, мабуть, і було, що Бутурлін дав обіцянки більші, і в більш категоричнім тоні, ніж це описує його звідомлення — хіба що від формальної присяги «по чинов-

---

[60] «Словеси бо царскому твоего царского величества всячески веровахом как нас тот же ближней твоего цар. величества боярин с товарищи увещал и уверил и на той вере нас непоколебимых утвердил... Таково бо государское твоего цар. величества слово нам тот же ближней твоего царского вел. боярин с товарищи обещал: И большая сих речей одержите от вел. государя, е. ц. в., когда воспросите! Болшими вас — рече — свободами, державами и добрами пожалует е. цар. вел. паче королей полских, княжат древних российских — точію челом бейте и верно служите е. цар. величеству» — писав цареві гетьман, висилаючи послів до Москви 17 лютого.

«Однако помните в. м. и сами, как В.В.Бутурлин словом его цар. величества нас утверждал, что е. ц. вел. не токмо нам права и привилія от века давные подтвердити и при волностях наших стародавных сохранити, но и паче еще особные свои всякого чину людем показовати имели милость»,— нагадував гетьман цим же послам у Москві в березні. А Виговський вторував: «О всем припоминати, как нас словом царя е. м. В.В.Бутурлин обнадеживал, что и свыше прошенія нашего чего бы есмо желали (в Переяславі), і царь е. м. однолично удоволит» — і це, очевидно, писалось на те, щоб його показано московській стороні. Акты. Т. X. С. 434—435, 553 і 558.

ной книге» відмовився. В словах гетьмана, що його Бутурлін «уверил и на той вере нас непоколебимых утвердил», можна б навіть бачити обережний натяк, що щось в роді присяги («вера») таки було проголошено.

Але коли навіть триматися звідомлення місії, все-таки цілком ясно стає, що підданську присягу гетьман і військо зложили на певних умовах, на виразні запевнення царських уповажених — одним словом, що це був цілком виразний договір, як це констатували й російські передреволюційні державознавці. Тому гетьман з старшиною й уважали ці переяславські переговори основним моментом в процесі уставлення нових відносин: їх пізніші пункти і царські резолюції тільки розвивали і конкретизували те принципіальне погодження, що сталось між представниками війська і царськими уповаженими послами в Переяславі. Тому з повним правом справді можна весь цей складний договірний процес, що протягнувся на кілька місяців, означати назвою «Переяславської умови», чи «договору», як воно називалося в літературі.

Гетьман і старшина домагалися його скріплення посольською присягою в імені, потім писаною декларацією «за руками послів». Звідомлення Бутурліна каже, що посли одного й другого відмовили — і так воно, мабуть, і було. Що до присяги — мене найбільше переконує те, що «слово царське», отримане в Переяславі, хоча, власне, дуже до речі було б їм тут згадати про присягу, якби вона була дана. Взагалі в ближчих до цього акту часах ніхто з відповідальних учасників переяславських переговорів про присягу не згадує. Заговорили про неї вже по смерті Хмельницького — коли при настановленню Юрка Хмельницького зайшла мова про потребу обосторонньої присяги, і козацький проект статей згадав, що в Переяславі було «постановленне і виконанне присяги из обоих сторон» [61]. Заговорили і замовчали — мабуть, стрівшися із рішучим запереченням. Мабуть, було так, що тільки дуже рішучого запевнення «слова царського» добився в Переяславі гетьман, але не присяги. Так само писаної декларації відмовив Бутурлін. Але для заспокоєння громадянства, мабуть, була пущена чутка, що московські

[61] Акты. Т. IV. С. 1256.

посли кінець кінцем присягу зложили; так оповідає й сучасник, Макарій Криницький, один з митрополичих висланців — як побачимо зараз ширше. Чи Величків голос являється безпосереднім відгомоном таких старих поголосок, чи незалежною від них пізнішою українською патріотичною фікцією, трудно сказати; я вважав би правдоподібнішим це друге, але в кожнім разі він не може для нас мати ніякого документального значення.

Я таким чином схильний думати, що прикрий результат торгів за присягу і за писану декларацію не був пущений старшиною в ширші круги і зостався секретом тісного гетьманського осередка: не в його інтересах було викликати в сім моменті недовір'я до московської зверхності і сумніви в розумності вчиненого гетьманом кроку — переходу під протекторат царя. Тривога і занепокоєння з цього приводу — що ми побачимо далі з деяких сучасників, викликалося, мабуть, іншими обставинами. Але цікаво було б зміркувати, наскільки був збентежений і затривожений поступованням московських бояр сам осередок? Чи відчув він тут симптоми твердої і послідовної абсолютистської, централістичної політики, з котрою йому тепер уперше приходилось мати до діла, і він зрозумів, а як не зрозумів, то інтуїтивно почув, що вступив у цілком новий політичний світ, де на ніщо буде весь дотеперішній політичний і дипломатичний досвід, здобутий в польській школі, в цій анархічній єзуїтсько-шляхетській республіці, і треба буде вчитися нових методів і способів? Чи легковажив собі цих північних варварів і потішав себе надією, що їм — таким досвідченим і цивілізованим людям західної культури не трудно буде обернути навколо пальця цих mangeurs de chandelles? Думається нині, що як реальні політики, вони взагалі мало значення надавали таким зверхнім формам, а покладалися на те, що реальні взаємини сил і обставин визначать фактичні взаємовідносини московського й українського осередка, міру залежності і практику відносин. Тим я поясняю необережність, яку Хмельницький виявив у своїх розмовах з Бутурліним і тов. в Переяславі на тему дальших взаємовідносин (про це далі), даючи московському урядові такі аванси у цих взаємовідносинах, які він легко міг би обминути, коли б більше рахувався з тим ужитком, який з них могла зробити Москва.

Думається также мені, що він взагалі не досить оцінював елементи внутрішньої слабості свого режиму на Україні і всі небезпечні можливості, які тепер могли виникнути на грунті тіснішого зближення з Москвою і її протекторату. Можливо, що він дивився на ці перспективи, як то часом буває — з такого становища, на якім зачинав свої переговори з Москвою про її зверхність п'ять літ тому, не досить здаючи собі справу з тих змін, що принесли ці п'ять літ — а тим часом вони дуже змінили ситуацію на користь Москви і не на користь України, спеціально — її політичного козацького осередка. Пригадуються з того приводу справедливі слова Ключевського: «Москва протягом шести літ приглядалася з нерухомою цікавістю, як справа Хмельницького, попсована татарами під Зборовим і Берестечком, хилилася до упадку, як Україна пустошилася союзниками-татарами і люто-нелюдською усобицею, і нарешті, коли країна вже знищилася до решти, її прийняли під свою високу руку, щоб правлящі українські верстви з бунтарів против Польщі повернути на роззлощених підданих Москви» [62]. Я вище вже завважив, що весь хід історії Східної Європи міг би взяти інший і кращий напрямок, коли б Україна увійшла в політичну унію з Москвою в початках своєї боротьби з Польщею, іще повна сил, повна людності не зневіреної в своїх провідниках і в піднятім ними ділі, здатної бути опозицією Москви, обстояти себе в цій позиції і не дати себе зіпхнути на становище провінції. Московські політики, може, ненароком, а може, й умисно — дали поборюкатись українській козаччині з Польщею й дійти майже до останнього обопільного знищення — що так виразно виявлялося в останній кампанії — аби ввійти з свіжими силами між цих обезкровлених противників і взяти козаччину вже не в ролі рівнорядного союзника, а підручного — котрого б можна було звести до ролі прислужника, підданого, «холопа».

Маю те враження, що Хмельницький і його ближчі товариші цього не відчували, і це виявилося між іншим і в переяславських розмовах про будучі відносини.

---

[62] Акты. Т. X. С. 770.

* * *

...Величезна більшість дослідників констатувала, що, піддаючись під зверхність московського царя, Україна далі заховувала державні права і атрибути, тому в державно-правовій оцінці цього акту вагалася між такими формами державних сполучень, як унія персональна або реальна, конфедерація і васальство-протекторат. Лише дехто, зважаючи на централістичні тенденції Москви і внесені нею застереження, що в дальшім процесі звели на ніщо державне право України, кваліфікував її об'єднання з Москвою як інкорпорацію, хоча й неповну, або прилучення з захованням автономних прав (Нольде, Розенфельд).

Дійсно, і після переходу під московську зверхність територія України мислиться як територія козацького війська — «Черкаські городи», відділені митними і політичними кордонами від Московського царства [63]. Її людність стоїть під протекторатом війська — мислиться навіть в поняттю війська. Митрополит зве гетьмана «начальником і повелителем нашої землі». Найвища соціальна верства її, шляхта, це та, що «в Запорозькім війську служить». Всенародній характер гетьманської влади і її право примусу над всею людністю України підкреслює московська формула інвеститури гетьмана. Устрій України основується на своїм власнім праві, забезпеченім договором з Москвою — в актах сполучення воно означається терміном «прав і вольностей, які бували при в. кн. руських і королях польських»; царський уряд може їх тільки примножати, а не скорочувати, і поскільки життя України нормується цим правом, воно не терпить мішань з боку царської влади. Особливо підчеркується автономність українського суду — цеї найбільш яскравої в старім світогляді функції правління. Різко підчеркнене також, що відносини класові — розподіл людності між суспільними верствами, являється функцією українського правління, очевидно гетьманського (ст. 17 гетьманських статей). Свого гетьмана вибирає військо без усякої участі московського уряду і тільки сповіщає про довершений вже вибір. Військовими

---

[63] Не бракує й пізніш таких виразів, як «Малороссійское государство» (довідки стародубського воєводи стольника Хлопова 1666 р.— видав. Модзалевський в Зап. Іст-філ. Відд. акад. Т. І. С. 53—54).

силами гетьман розпоряджається вповні незалежно, і тут московський уряд навіть не пробував заявити які-небудь претензії. Московського воєводу гетьман допускав тільки в Києві, як маніфестацію московської воєнної підтримки, такби сказати — мілітарної спільності України і Москви, тому не хотів мати воєводів більше ніде. Московський уряд пробував провести в статтях принаймні ще одного воєводу — в Чернігові [64], але, очевидно, відчув всю серйозність опозиції і не рішився включити цього в останній текст. Так само рішучо-негативно поставився гетьман і старшина до бажання царського уряду обмежити право закордонних зносин гетьмана — заборонити йому зносини з Польщею й Туреччиною і т. і. Московський уряд признавши за гетьманом право закордонних зносин принципіально вніс між Статті свої обмеження, але ні козацькі посли, ні гетьман цих обмежень не прийняли, і гетьманський уряд признавав далі за собою в цім право необмежене.

Так само гетьман і старшина не допустили на практиці ніяких вмішань московського уряду в сферу українських фінансів, хоч іще в Переяславі були ними дані деякі необережні аванси в цім напрямі, як ми бачили.

З огляду на таку фактичну повноту української державності одні учені підводили відносини України Хмельницького до Москви під категорію персональної унії, інші — чисто номінального васальства або протекторату, чи то признання «морального авторитету» московського царя. Теорію персональної унії поставив ще в 1880-х рр. проф. Сергеєвич, упираючи в те, що Україна піддавалася цареві Олексієві і його потомству, а не Московському царству; в наукових кругах ця теорія не знайшла признання, але останніми часами відродили її, вже в іншім аспекті, українські монархісти, устами В. Липинського; — приймаючи, що Б. Хмельницький дійсно поставив Україну в династичний зв'язок з Москвою, і що той зв'язок розв'язався з хвилею упадку Романових. У науковій літературі натомість найбільше признання здобула теорія васальства, вперше здається постав-

[64] А.І.Яковлів помиляється, нібито козацькі посли самі запропонували, щоб воєводи були в Києві і Чернігові, вони очевидно противились як могли цьому намірові московського уряду — завести воєводів в більших містах України.

лена проф. Коркуновим; він вказав, що унія передусім характеризується одністю в особі правителя, Україна ж мала окремого правителя в особі гетьмана, підпорядкованого особі царя: це відносини васальства. Ак. Дьяконов проти цього поставив дуже серйозне завваження, що при васальних відносинах людність васальної країни не присягає володареві-сюзеренові, тільки свому безпосередньому правителеві, а тільки той присягає сюзеренові, українці ж присягали цареві. На тій підставі ак. Дьяконов вважав можливим сполучення України з Москвою признати скоріше за реальну унію. В українській літературі цю точку погляду прийняв Попов [65], ряд же дослідників — і я в їх числі, не зважаючи на вказану ак. Дьяконовим аномалію — безпосередню присягу, котрої зажадав цар-сюзерен від української людності, вважаємо українсько-московські відносини найближчими до васальства [66]. Вище я вказав, що гетьман і старшина самі брали за взірець своїх відносин до царя відносини васальних держав Отоманської Порти, а гетьман, в наведенім уже листі до своїх послів у Москві, вихваляв ті пропозиції, які йому робив султан, і ставив їх в приклад цареві. Він стільки обертався в світі васалів Порти, що й свої відносини до царя хотів збудувати на їх взірець. Я думаю, що він зовсім щиро вважав можливим сполучити такі відносини до царя з раніш зав'язаними відносинами до султана; поскільки Порта і Московщина не стояли в ворожнечі між собою, яка тут могла бути перешкода, на його погляд?

Але Москва мала інші плани. Вона рахувалася з фактичною державністю Козацької України, але не могла забути, що це були князівства Київське і Чернігівське — з числа тих отчин московської династії, що їх стільки вона вже зібрала і перетворила в свої провінції, і так само мусить перетворити й ці. Трудно рішити, наскільки вона, йдучи протореними стежками своєї многовікової практики, від першої хвилі нових взаємовідносин свідомо переводила такі моменти, які в дальшім могли послужити прецедентом для того, щоб трактувати Україну як інкорпоровану провінцію. Таким момен-

---

[65] Див.: Юридична природа злучення України з Москвою // Літ.-Наук. Вістник. 1914. Т. 1.

[66] Цей погляд приймали проф.Слабченко, В. Липинський, А. Яковлів. З російських учених васальство добачали Сокольський, Мякотин, Покровський.

том була і безпосередня присяга цареві всеї людності, котра так псує тепер правно-державну кваліфікацію сполучення України з Москвою.

З другої сторони, як я вище підніс, козацька старшина допустила непоправимі помилки, не протиставивши московським аспіраціям виразної правно-державної формули взаємовідносин. Не усвідомивши собі всеї відмінності нових взаємовідносин від старого передреволюційного свого становища в Польській Річипосполитій, вона з нових державних верхів раз у раз зсувалася на старі прецеденти своїх договорів з королем і сенаторами. Коли доровказом їй були взаємовідносини васалів Отоманської Порти до султана і вона на взір їх хотіла будувати відносини «Війська Запорозького» як держави до нового протектора — московського царя, то в практиці вона раз у раз збивалася на манівці старої адміністраційної практики Річипосполитої, де Військо Запорозьке було тільки одною з суспільних верств — і то не першою і не владущою. Збивалася не тільки уставляючи відносини до московського царства, але і до інших суспільних верств своєї ж козацької України. З цього становища мала величезне значення на будуче описана тільки що процедура уставлення безпосередніх відносин між царським урядом і становими (класовими) установами України. Гетьман і військо виступали в них то в ролі загальнодержавної репрезентації, то посередників, що привели під царську руку інші стани України, і, зробивши це діло, виходили поза сферу взаємовідносин цих станів з центральним московським урядом. Особливо яскраво бачили ми це при тих наданнях привілеїв містам і підчеркнули величезне принципіальне значення цього прецеденту.

Владуща старшина і царський уряд в цілком відмінних, а може навіть протилежних становищ трактували ці московські переговори. Старшина могла думати, що це вона для початку і заохоти робить різні поступки царським аспіраціям, а пізніше, коли гетьманський режим на Україні зміцниться, ці поступки можна буде звести на ніщо, і це справді напр. удалося в сфері фінансовій. Але далеко частіш обставини йшли на руку московському урядові, що свої поступки фактичній українській державності теж уважав за тимчасові і вів непохитний курс на ін-

корпорацію Козацької України і перетворення її в просту провінцію Московського царства.

В цій розбіжності відносин обох контрагентів в їх поглядах на Переяславську умову як на форму тимчасову, котру можна потім модифікувати і зміцнити на своє, полягають труднощі правно-державної кваліфікації нових взаємовідносин. Але для історика важніше уставити реальні відносини і фактичне становище учасників їх. Для цього нам прийшлося глибше ввійти в деталі цих переговорів, з огляду на велике значення, що вони здобули для дальшої долі України і її народу.

В. МЯКОТИН

ПЕРЕЯСЛАВСКИЙ ДОГОВОР 1654 года*

Вопрос о характере того соглашения, на основе которого восставшая против Польши и отделившаяся от нее Украина присоединилась в 1654 году к Московскому государству, не раз уже разбирался в исторической и историко-юридической литературе. Тем не менее он и до сих пор не получил окончательного, всеми признанного решения и продолжает еще и сейчас вызывать большие споры.

Такие споры начались уже во второй половине прошлого столетия, найдя себе выражение в полемике между Н. И. Костомаровым и Г. Ф. Карповым. В то время, как первый из названных ученых, следуя установившейся традиции, утверждал, что условия, на которых состоялось присоединение Малороссии к Москве, представляли собой договор Богдана Хмельницкого с московским правительством, принятый в январе 1654 года Переяславской радой и тогда же закрепленный присягой московских послов, Г. Ф. Карпов горячо оспаривал это утверждение и доказывал, что никакого договора между Хмельницким и правительством царя Алексея Михайловича не сущес-

---

* *Мякотин В. А.* Переяславский договор 1654 года. Прага, 1930. С. 3—28.

твовало, а условия присоединения Малороссии явились в результате «челобитных» козацкого гетмана и «пожалований» московского царя [1]. В дальнейшем ученые разошлись между собою и в характеристике тех отношений, какие устанавливались упомянутыми условиями между Малороссией и Московским государством. Тогда как одни ученые находили возможность характеризовать эти отошения, как инкорпорацию Малороссии, другие определяли их, как реальную или как династическую унию, а третьи — как вассальную зависимость Украины от Москвы [2].

В последние годы эти разногласия еще более обострились. Некоторые из новейших украинских историков, исходя из идеи о заключенном в Переяславе договоре, нашли вместе с тем возможным утверждать, что этот договор в сущности не устанавливал или почти не устанавливал никакой постоянной и органической связи между Москвой и Украиной, оставшейся и после договора независимым государством. Переяславский договор 1654 года между Украиной и Московским государством — писал в своей книге В. Липинский — был только «военным союзом», таким же случайным союзом, направленным против Польши и заключенным ради освобождения из-под ее власти Украины, каким были все предшествовавшие такие союзы Богдана Хмельницкого с Крымом, а прежде всего с Турцией». Этот «военный союз» сопровождался лишь «протекторатом» московского царя, равносильным предшествовавшему ему такому же протекторату турецкого султана. «В борьбе с Польшей царь занял место султана — и только. Став протектором Украины, он должен был оказать ей военную помощь против Польши и за эту помощь должен был получать от Украины ежегодно определенную денежную дань, такую же, какую получал за свой протекторат султан в Седмиградии, Молдавии и Валахии». И самый договор с царем был заключен «по тем

---

[1] *См.: Костомаров Н. И.* Богдан Хмельницкий. Т. III. С. 129—130, 132; *Карпов Г.* Критический обзор ... С. 68—72. Прим. 30-е.

[2] Мнение о личной унии Малороссии с Москвой защищалось В. Сергеевичем, о реальной унии — М. Дьяконовым, И. Розенфельдом, Б. Нольде, о вассальной зависимости Малороссии — Н. Коркуновым и М. Грушевским.

готовым образцам, по которым заключались раньше того договоры Украины о протекторате с султаном»[3].

Сводя соглашение Б. Хмельницкого с московским правительством к «военному союзу», В. Липинский все же признавал, таким образом, что, помимо такого союза, в соглашении было и нечто иное и что ради этого союза Хмельницкий принял и царскую «протекцию». Другой из новейших украинских историков, останавливавшихся над этим вопросом, Р. Лащенко, идет еще дальше, решительно отрицая возможность признания Хмельницким какой-либо «протекции» московского государя. «Основой договорных отношений между Украиной и Московским государством безусловно нужно считать Переяславские статьи, которые были подтверждены в Москве. Если же глубже вдуматься в их содержание, то едва ли можно говорить о какой бы то ни было «зависимости» гетмана от верховного властителя — царя московского. И Украина, и Россия договариваются, как совершенно независимые и равноправные стороны, причем личность гетмана является перед нами, как личность независимого от Москвы правителя самостоятельного государства». При тех отношениях, продолжал названный автор, какие намечались условиями Переяславского договора, гетман Хмельницкий признавал лишь «моральный авторитет» московского царя, своего политического и военного союзника, пожалуй, даже признавал и его «моральное верховенство», но вместе с тем решительно отрицал какое бы то ни было право царя на вмешательство во внутренние дела Украины, оставляя всю полноту власти на управление козацким государством исключительно за собой и своим правительством, а также сохраняя за собой и право сношений с другими государствами». На большее Хмельницкий, по мнению Р. Лащенко, и не мог пойти. «Формально признать моральный авторитет московского царя, как своего политического и военного союзника, для закрепления своих международных позиций, продемонстрировать вовне — и перед поляками, и перед Царьградом — свою связь с организованной политикой и военной силой, с таким страшилищем, с таким пугалом народов, как московский царь,

---

[3] *Липинський В.* Україна на переломі... С. 29—30,33.

гетман считал целесообразным, но дать царю юридическую почву для вмешательства во внутренние дела Украины гетман не мог». И если такая почва все же нашлась, то случилось это, по мнению Р. Лащенко, исключительно благодаря действиям московского правительства, с самого начала извратившего ту идею «союза» или «унии» двух независимых государств, какая была положена в основу Переяславского договора [4].

При наличии в существующей литературе таких глубоких и так далеко идущих разногласий, естественно попытаться заново пересмотреть спорный вопрос. Первым шагом на пути такого пересмотра должно быть, конечно, точное установление относящихся к данному вопросу фактов, нашедших себе отражение в дошедших до нас источниках. Припомним же эти факты в их хронологической последовательности.

I.

Начав свое восстание против Польши, Богдан Хмельницкий уже очень скоро вступил в сношения с Москвой. Стремясь найти себе в ней поддержку против поляков, он настойчиво убеждал московское правительство воспользоваться удобным случаем и со своей стороны объявить войну Польше. С течением времени, по мере того, как первые головокружительные успехи восстания сменились неудачами и борьба восставшего края с Польшей стала все больше приобретать затяжной характер, эти советы и убеждения козацкого гетмана постепенно уступили свое место прямым просьбам о помощи, а затем и о принятии Малой России под покровительство московского государя. В Москве, однако, встречали и эти советы, и эти просьбы без особого воодушевления. Здесь еще свежа была память о тяжелых потерях, понесенных в борьбе с Польшей при царе Михаиле, и московское правительство, как ни желало оно вернуть эти потери, с большой осторожностью относилось к мысли о новой войне с Речью Посполитой. Тем не менее оно не реша-

---

[4] См.: *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. С. 58, 67, 68.

лось и совершенно отказать в помощи единоверным «черкасам», восставшим, как они уверяли в Москве, прежде всего за угнетенную поляками православную веру. Поэтому правительство царя Алексея попыталось пойти по среднему пути и оказать Хмельницкому просимую помощь в такой форме, которая не вела бы к прямому столкновению с Польшей. В этих видах оно то изъявляло готовность принять гетмана и козацкое войско «под руку» московского государя в том случае, если польский король «освободит» их, то предлагало Хмельницкому со всем войском переселиться в границы Московского государства. Но такие предложения, естественно, ни к чему не вели, и московское правительство увидело, наконец, себя перед необходимостью перейти к более решительным шагам, тем более, что Хмельницкий, окончательно отчаявшийся в возможности достигнуть удовлетворительного соглашения с Польшей или отбиться от нее собственными силами, а вместе с тем и начавший уже терять терпение от московской волокиты, стал грозить переходом под власть Турции. Летом 1653 года из Москвы отправлено было в Варшаву посольство, которое должно было передать польскому правительству предложение царя, чтобы «король и паны-рады... междоусобие успокоили и учинили б мир по Зборовскому договору». Когда и этот шаг не дал результатов, Москва решилась пойти на присоединение Украины и войну с Польшей.

1-го октября 1653 года специально собранный Земский собор, обсудив вопрос о просьбах Хмельницкого и поведении польского правительства, постановил, «чтоб великий государь, царь и великий князь Алексей Михайлович всея Руси изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское с городами их и землями принять под свою государскую высокую руку». Вслед за тем, «для государства и земского великого дела», к Хмельницкому отправлено было посольство, во главе которого был поставлен боярин В. В. Бутурлин. 31-го декабря посольство это прибыло в Переяслав, а через несколько дней сюда же приехал и Б. Хмельницкий со всей видной старшиной козацкого войска, чтобы «о всех делах разговор учинить».

Обстоятельные сведения об этом «разговоре» и обо всем, что в связи с ним происходило в эти дни в Переяславе, сох-

ранил нам статейный список Бутурлина. Согласно его сообщению, Хмельницкий утром 8-го января собрал у себя тайную раду козацкой старшины и на этой раде «полковники и судьи и есаулы под государеву высокую руку подклонились». После этого в тот же день собралась общая рада, на которой присутствовало великое множество людей всякого чина. Гетман выступил перед этой радой с речью, указывая на необходимость выбора между четырьмя государями — турецким султаном, крымским ханом, польским королем и московским царем, — и рада единодушно высказалась за подданство царю московскому. «Козаки и мещане все под государеву высокую руку подклонились». При этом раде не было предложено гетманом и ею самою не было выставлено никаких оговорок и условий[5].

Затем, однако, зашла было и речь об условиях. Когда после рады гетман и войсковая старшина, побывав у Буту-

---

[5] См.: Акты ЮЗР. Т. X. С. 217, 219. В летописи Самоила Величка дело изображается, правда, иначе: по его рассказу, на раде читались условия соглашения с московским правительством и рада одобрила их (Летопись Величка. Т. I. С. 172); На этом рассказе и опирались в своих мнениях Костомаров и некоторые другие историки, утверждавшие, что условия присоединения были приняты Переяславской радой. Но показания летописи Величка об эпохе Б. Хмельницкого вообще не отличаются большой достоверностью. Более близкая к этой эпохе и вызывающая гораздо больше доверия летопись Самовидца ничего не говорит об оглашении на Переяславской раде каких-либо условий присоединения. Точно так же нет об этом упоминания ни в статейном списке Бутурлина, который, однако, не мог бы пройти молчанием столь важный момент, ни в письме Алексею Михайловичу Б. Хмельницкого, которому важно было бы сослаться на такое оглашение, если бы оно имело место. Но оглашения этого и не могло быть уже потому, что сами условия соглашения в тот момент еще не были выработаны и утверждены и такое утверждение состоялось лишь двумя месяцами позже в Москве. Больше того — в полном своем виде эти условия не были объявлены в Малороссии во все время гетманства Б. Хмельницкого. Как рассказывает в своем статейном списке В. Кикин, отправленный посланником в Малороссию после смерти Б. Хмельницкого, после похорон гетмана «начальные люди и все войско, выслушав государеву грамоту, говорили промеж себя в раде гетманскому сыну Юрию Хмельницкому и писарю Ивану Выговскому, чтобы они показали всему войску те статьи все, о чем ц. в-ву били челом гетман Богдан Хмельницкий и все войско запорожское и присылали к ц. в-ву в Москве посланцов своих, судью войскового Самойла Богданова да переяславского полковника Павла Тетерю; а мы де всем войском того, чем нас против нашего войскового челобитья великий государь наш его ц. в-во пожаловал, и до сего часу ничего не ведаем». Акты ЮЗР. Т. XI. Прибав. № 3; Т. VI. С. 799.

рлина и выслушав его речь, в которой он сообщил о согласии царя принять их под свою руку и обещал им от царского имени «милость и от недругов оборону и защищение», отправились для присяги царю в соборную церковь, гетман выразил пожелание, «чтоб им, Василию Васильевичу (Бутурлину) с товарищи, учинить веру за царя и великого князя Алексея Михайловича всея Руси, что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское, польському королю не выдавать и за них стоять и вольностей не нарушить, и кто был шляхтич или козак или мещанин и кто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имели, и тому б всему быть по-прежнему; и пожаловал бы государь, велел им дать на их маетности государевы грамоты». Царские послы, однако, как нельзя более решительно отказались от обращенного к ним предложения присягнуть за царя. «А того, что за великого государя веру учинить,— заявил Бутурлин,— николы не бывало и впредь не будет, и ему, гетману, и говорить о том было непристойно, потому что всякой подданный повинен веру дати своему государю. И он бы, гетман, и все войско запорожское... веру великому государю дали без всякого сомнения, а великий государь учнет их держать в своем государевом милостивом жалованьи и в призренье, от недругов их в обороне и защищенье, и вольностей у них не отымет, маетностями их, кто чем владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть по-прежнему». Гетман и старшина попытались еще сослаться на то, что «польские короли своим подданным всегда присягают». Но этот аргумент не поколебал царских послов. «Николи того не повелось,— ответил Бутурлин,— что за них, государей, подданным веру давать, а дают веру государю подданные... Что польские короли подданным своим чинят присягу, и того в образец ставить непристойно, потому что те короли иноверные и не самодержцы... Да и теперь гетману и полковникам говорить о том непристойно, потому что государево слово переменно не бывает». Гетману и старшине пришлось уступить, и они заявили, что «во всем полагаются на государеву милость», а «о своих делах учнут они, гетман и все войско запорожское, бить челом великому государю». После того «гетман Богдан Хмельницкий и писарь Иван Выговский, и обозничей, и судьи, и

полковники веру государю учинили в том, что быть им с землями и городами под государевой высокой рукой на веки неотступным»[6]. Вслед за старшиной принесло присягу и остальное население Переяслава, а затем и всей Украины, находившейся под властью Б. Хмельницкого.

На этом, однако, переяславский «разговор» еще не прекратился. Через несколько дней после принесения присяги к Бутурлину и его товарищам явились войсковой писарь Выговский и полковники с просьбой дать им, по крайней мере, «письмо за своими руками, чтоб волностям и маетностям быть по-прежнему». Но царские послы отвергли и эту просьбу, как «непристойную». «А говорили вы — прибавили они — о том, что хотели послать бить челом к великому государю нашему, его царскому величеству, и ныне надобно вам делать так». Козацкая старшина вынуждена была опять-таки подчиниться, и «гетман и полковники во всем положили на государеву волю»[7]. В дальнейшем «разговоре» и сосредоточился уже исключительно на существе тех «вольностей», о которых они согласились «бить челом» московскому государю.

В этой области, нужно сказать, «разговор» не отличался большой ясностью и определенностью. И всего больше, пожалуй, такой его характер зависел от того обстоятельства, что гетман и окружавшая его старшина, и являвшиеся в этот момен правительством освобожденной от власти поляков Украины и заменившие собой в ней уничтоженную восстанием прежнюю польську администрацию, не успели еще вполне осознать свое новое положение и продолжали чувствовать себя прежде всего, если не исключительно, вождями и представителями козацкого войска, точнее говоря — верхнего слоя этого войска, со всеми теми тенденциями, какие свойственны были данному слою в польское время.

Гетман — рассказывается в статейном списке Бутурлина — «говорил боярину с товарищи: чтоб великий государь указал с городов и мест, которые поборы наперед сего сбираны на короля и на римские кляшторы и на панов, соби-

---

[6] Акты ЮЗР. Т. X. С. 224—227. Позднее Бутурлин с товарищами получил в Москве за это свое поведение специальную похвалу от царя.

[7] Акты ЮЗР. Т. X. С. 246—247.

рать на себя государя; а за которыми де монастыри места и села и местечки даны, и чтоб государь пожаловал, велел тому всему быть за монастыри и за церкви по-прежнему, для того, что те места к монастырям и к церквам данье прежних великих князей российских». Кроме того, гетман еще говорил: «Отданы де у них промыслы в двух или трех городах на урочные лета и из урочных лет еще не вышли, а доведетца держать годы по два и по три; и чтоб государь пожаловал, велел те урочные лета откупщикам додержать, а до урочных лет промыслов у них не отнимать». Бутурлин с товарищами заверили гетмана, что московский государь не станет отнимать имений у православных монастырей и церквей, равно как позволить наличным откупщикам сборов додержать свои откупы до условленных сроков. Затем, однако, войсковой писарь Выговский предъявил еще просьбу: «Как де государь изволить прислать воевод в городы, и чтоб доходы на государя сбирать их начальным людем и отдавать воеводам, для того, что де люди здесь к вашим обычаем не признались».

Наряду с этим царским послам пришлось выслушать и другие заявления. Гетман и старшина говорили Бутурлину с товарищами: «В запорожском де войске кто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел быть потому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а козак козаком, а мещанин мещанином, а козаком бы де судитца у полковников и у сотников. А чтоб де не так быть, как были за польским королем; покаместа козак жив, потомства за ним и маетность, а как умрет, и паны де те маетности обирают на себя, а жон и детей высылают вон; да и вольностей бы их пожаловал государь, отнимать у них не велел». Далее Хмельницкий высказал желание, чтобы число козацкого войска было установлено в 60 000 человек. Когда же бояре указали, что об этом ему следует бить челом государю, гетман говорил: «То де ему, государю, к чести и к повышенью, что у него, государя, войска будет много. Хотя б де государь пожаловал, велел у них войску быть и больше того, то и лутче; а жалованья они у царского величества на тех козаков не просят. А как де они были против короля под Зборовым, и в те поры с ним, гетманом, запорожского войска было 360 000». Наконец, гетман заявил боярам свое желание бить

челом государю о пожаловании ему «на булаву» Чигиринского полка, а затем и войсковой писарь Выговский сообщил, что намерен просить государя о сохранении за ним находящихся в его владении имений и пожаловании ему новых. Со своей стороны Бутурлин с товарищами, в ответ на все просьбы и заявления, неизменно обнадеживали гетмана и старшину, что в результате их челобитий царь не оставит их своей милостью, но дальше таких обнадеживаний не шли и, оставаясь верными однажды усвоенной лини поведения, никаких определенных обещаний за царское правительство не давали [8].

Согласно прямому смыслу этих просьб и заявлений, гетман и старшина собирались передать «земли и города» Украины в подданство московского государя на тех же началах, на каких находились они перед тем в подданстве польских королей, когда Украина в своем правовом положении ничем не отличалась от других провинций польского королевства. Московский царь, по этим заявлениям, должен был получить в свое непосредственное владение и распоряжение все бывшие королевские имения, равно как бывшие имения панов и католических монастырей, и только православным монастырям и церквам обеспечивалось сохранение их имений, право же распоряжения остальными имениями со стороны царя еще подчеркивалось обращенными к нему просьбами гетмана и ближайшего его помощника о наделении их имениями. Далее предполагалось, что царь пришлет в города Малой России своих воевод и будет получать в свою казну все доходы, причем выговаривалась лишь возможность сбора этих доходов для передачи их воеводам местными «начальными людьми» и сохранения отданных уже на откуп сборов за откупщиками до условленных с ними сроков. Наряду с этим предполагалось и полное сохранение старого, существовавшего до восстания, общественного порядка, построенного на строгом разграничении сословий:

---

[8] См.: Акты ЮЗР. Т. X. № 4. С. 236, 244-245, 246; 242, 244. Изложение ответов Бутурлина, данное в его статейном списке, подтверждается и грамотой Б. Хмельницкого к Алексею Михайловичу, посланной через два месяца после Переяславской рады и сопровождавших ее переговоров, и письмом, тогда же отправленным гетманом своим посланцам в Москву. С. 434, 549, 558.

шляхтич должен был оставаться шляхтичем, козак козаком, мещанин мещанином. Для козаков при этом выговаривалось специальное подтверждение их прав, соединенное, правда, с некоторым их расширением. Но и эти расширения права имели бы только сословный, а не государственный характер; козаки должны были иметь свой сословный суд, их земли должны были быть прочно утверждены за ними в наследственное владение, наконец, самое число козацкого войска предполагалось значительно расширить. В принципе все это не выходило за пределы старого общественного строя.

В конце концов, однако, это стремление держаться на почве старого государственного и общественного порядка приводило собеседников Бутурлина к тому, что отдельные их заявления плохо вязались между собою. Выражая готовность передать в руки царя все свободные имения в стране и в московскую казну все сборы с населения, гетман и старшина в то же время вызывались держать многочисленное войско без жалования и как-будто без доходов на него. С другой стороны, гетман и окружавшая его старшина говорили о необходимости сохранения строгих сословных граней, а вместе с тем гетман предлагал держать неограниченное по численности козацкое войско, прямо ссылаясь на многозначительный пример Зборовского похода, во время которого, по словам одного из полковников Хмельницкого, «поспольство в козачество все поворотилось», а по выражению малорусского летописца, «усе що живо, поднялось в козацтво» [9].

К моменту окончательных переговоров, для которых в марте того же 1654 года в Москву прибыли посланцы Хмельницкого, войсковой судья Самойло Богданов и переяславский полковник Павел Тетеря, эти противоречия в значительной мере сгладились и заявления, шедшие от гетмана, приняли более стройный вид. Но все же в них и в этот заключительный момент не было решительно выставлено вполне ясной и определенной формулы, настолько отчетливой, чтобы она не могла вызывать никаких сомнений.

---

[9] *Востоков.* Первые сношения Богдана Хмельницкого с Москвой // Киевская Старина. 1887. № 8. С. 123.

Некоторое подобие такой формулы имелось, правда, в тех «статьях», которыми Богдан Хмельницкий снабдил своих посланников и которые были им предъявлены в Москве. В одной из этих «статей» указывалось именно на то, что гетман хотел бы поставить Малороссию в положение приблизительно такого же вассала Московского государства, какими были для тогдашней Турции Венгрия, Молдавия и Валахия,— вассала, обязанного уплачивать своему сюзерену определенную дань и выставлять в известных случаях вспомогательное войско, но за то пользующегося полной свободой в своих внутренних делах и даже некоторою самостоятельностью в сфере внешней политики [10]. Однако же, это указание далеко не занимало в «статьях» Хмельницкого того центрального положения, на какое оно могло бы претендовать по своему смыслу. Наоборот, брошенное как бы вскользь, сопровождавшееся немедленными оговорками, оно вместе с тем было в сущности и мало согласовано с содержанием других гетманских «статей», среди которых оно помещалось. При таких условиях московским боярам удалось сразу отбросить его, по-видимому, даже без обсуждения, и посланники Хмельницкого легко вернулись к прежней постановке вопроса о доходах, согласно которой они должны были собираться в Малороссии местными должностными лицами и передаваться государевым воеводам или присланным от государя людям. Но тем самым устранялся и вопрос о правах Малороссии, как особой территориальной единицы, а оставался лишь вопрос о правах отдельных групп ее населения, что в сущности соответствовало и основной тенденции «статей» самого Хмельницкого.

Среди этих групп данные «статьи» на первый план выдвигали козачество, уделяя ему наибольшее внимание. Согласно им, за козачеством предполагалось сохранить полную свободу самоуправления, свой совершенно независимый суд по своим законам и обычаям и все вообще козацкие вольности. «В начале — говорилось в первой из присланных Хмельницким «статей» — изволь твое царское величество подтвердити права и вольности наши войсковые, как из веков бывало в войске запорожском, что своими правами

[10] См.: Акты ЮЗР. Т. X. № 8. С. 440—441.

суживались и вольности свои имели в добрах и судах; чтоб ни воевода, ни боярин, ни столник в суды войсковые не вступался, но от старших своих чтобы товарищество сужены были: где три человека козаков, там два третьего должны судить»[11]. За этим следовала просьба об определении числа козацкого войска в 60 000 человек, о свободном выборе гетмана, о пожаловании ему «на булаву» Чигиринского старостваа, о неприкосновенности козацких земельных имуществ и о сохранении их по смерти козаков за их вдовами и детьми, о назначении жалования на войсковую артиллерию, на гарнизон крепости Кодака и на запорожцев, о назначении жалования деньгами и мельницами войсковой и полковой старшине, которые «расход великий имеют» или же «на услугах войсковых всегда обретаются и хлеба пахать не могут», наконец, о жаловании всему козацкому войску. «Обычай тот бывал,— пояснила соответствующая «статья»,— что всегда войску запорожскому платили». При этом гетман и войско обещали: «Мы сами смотр меж себя иметь будем, и кто козак, тот будет вольность козацкую иметь, а кто пашенной крестьянин, тот будет должность обыклую его царскому величеству отдавать, как и прежде сего».

Со своей стороны московское правительство согласилось на все эти предложения, сделав оговорки лишь по вопросу о жаловании. На жалование войсковой артиллерии, запорожцам и старшине оно дало согласие, заметив только, что все это жалование должно даваться «из тамошних доходов». От установления же жалования для всего козацкого войска сперва решено было «отговаривать» гетманских посланцов, напомнив им речи гетмана в Переяславе. Однако же, посланники и после таких «отговоров» упрямо стояли на своей просьбе. Тогда окончательное решение этого вопроса было временно отсрочено. «А что — говорилось в объявленной посланникам царской резолюции — в Малой России в городах и местах каких доходов, и про то царскому величеству неведомо, и великий государь наш посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяне доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на войско запорожское, по рассмотрению и указ будет».

---

[11] Акты ЮЗР. Т. X. № 8. С. 446.

Гораздо меньше уже внимания уделено было в «статьях» Хмельницкого другим общественным классам Малой России. В общем, можно сказать, гетманские «статьи» стремились сохранить за ними то же положение, какое они занимали в стране и раньше. И первое место среди этих классов условия, предлагавшиеся московскому государю вождем малорусского восстания, отводили шляхте, правда, лишь православного исповедания. «Шляхта,— говорилось в одной из первых же «статей»,— которые в Малой России обретаются в веру, по непорочной заповеди Христовой, тебе, великому государю, учинили, чтоб при своих шляхетских вольностях пребывали и меж себя старших на уряды судовые обирали и добра свои и вольности имели, как при королях польских бывало, чтоб и иные, увидя таковое пожалованье твоего царского величества, клонилися под область и под высокую и крепкую руку твоего царского величества со всем миром христианским. Суды земские и градцкие через тех урядников, которых они сами себе добровольно оберут, исправлены быть имеют, как и прежде сего». В другой «статье» гетман просил, чтобы вообще ни в чем не нарушались «права, наданые из веков от княжат и королей как духовным, так и мирским людем». Кроме того, на словах гетманские посланцы передали его просьбу, чтобы московский государь дал свои жалованные грамоты киевскому митрополиту и всему вообще малорусскому духовенству на их права, привилегии и владения. На все эти просьбы и условия московское правительство опять-таки дало свое согласие.

Особая «статья» была посвящена гетманом вопросу о городах и органах управления в них. «В городах — говорилось в ней — урядники из наших людей чтоб были обраны на то достойные, которые должны будут подданьми твоего царского величества исправляти или урежати и приход належачей в правду в казну твоего царского величества отдавати». В случае безоговорочного принятия этой «статьи», управление Малороссии получило бы совершенно автономный характер. Однако же, в последовавшей царской резолюции смысл ее был несколько сужен. «Государь — гласила эта резолюция — указал и бояре приговорили быть по их челобитью; а быти б урядником, войтом, бурмистром, райцом, лавником; и доходы денежные и хлебные и всякие на госу-

даря сбирати и отдавать в государеву казну тем людем, которых государь пришлет, и тем людем, кого для тое сборные казны государь пришлет, над теми сборщиками смотреть, чтоб делали правду». Таким образом, сбор доходов оставался в руках выборных городских властей, но последние подчинялись контролю присылаемых московским государем людей.

Наконец, на словах посланцы гетмана передали еще одну его просьбу: «Чтоб государь пожаловал его, велел ему и детям его дать в вотчину город Гадяч, что наперед того бывало за Конецпольским». И на эту просьбу московское правительство ответило согласием [12].

В результате всех решений, принятых в Москве после обсуждения письменных «статей» гетмана и словесных заявлений его посланников, соглашение между Богданом Хмельницким и московским правительством было окончательно установлено. Немедленно вслед за этим оно было закреплено в ряде торжественных актов московской власти. 27 марта «войску запорожскому» дана была царская жалованная грамота, возвещавшая, что войско это «веру нам, великому государю, и нашим государским детям и наследником на вечное подданство учинили» и «царскому величеству будут служить в веки», а государь пожаловал гетмана Богдана Хмельницкого и все войско запорожское, «велел им быти под царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилеям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех прав и вольностей нарушивати ничем не велел. Перечислив важнейшие из условленных прав козачества — 60 000-ую численность войска, свободный выбор гетмана, свой суд по своим обычаям, неотъемлемость земельных имуществ,— грамота повторяла: «Нашим царского величества подданным Богдану Хмельницкому, гетману войска запорожского, и всему войску запорожскому быти под нашею высокою рукою по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые написаны выше сего». В тот же день царем была выдана и другая жалованная грамота — малорусской православной шляхте. По просьбе гетмана и войска — говорилось в этой грамоте — «мы, великий государь... шляхте, которая пре-

---

[12] См.: Акты ЮЗР. Т. X. № 8.

бывает в нашей царского величества отчине в Малой России, велели быть под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилеям, каковы даны им права и привилеи и вольности от королей польских, а вольностей их шляхетских ни в чем нарушивати не велим, и старших им себе на уряды судовые земские и градцкие выбирати меж себя самим и маетностями своими владеть поволили, и судитися им меж себя по своим правам поволили». Далее, в тот же день 27 марта, особой грамотой Хмельницкому, помимо данного ему «на булаву» Чигиринского староства, пожалован был царем г. Гадяч, с тем, чтобы ему «тем городом Гадичем владеть так, как прежде того г. Гадич был за прежними вотчинниками, со всеми к нему принадлежностями». Подтверждены были Хмельницкому царскими грамотами и данные ему польским королем в 1649 — 50 гг. имения. Вместе со всеми этими грамотами посланцам гетмана был передан и список гетманских «статей» с положенными на них царскими резолюциями, подтверждавшими те из выговоренных условий, которые не вошли в жалованные грамоты [13].

Вскоре после того нескольким городам Малороссии, по их просьбам, были также даны царские жалованные грамоты, подтверждавшие им магдебургское право, которым они пользовались в период польского владычества, и некоторые другие привилегии и льготы их населения. Наконец, ряд царских жалованных грамот был в скором времени выдан и малорусскому духовенству, равно как и отдельным лицам из среды населения Малороссии, которые пошли по следам Богдана Хмельницкого и обратились к московскому государю с просьбами о подтверждении им прежних или пожаловании новых имений.

II.

Таковы факты, относящиеся к истории переговоров 1654 года. И, думается, из этих фактов сами собою вытекают определенные выводы.

Прежде всего приходится отметить, что имеющиеся в нашем распоряжении источники не дают основания гово-

---

[13] См.: Акты ЮЗР. Т. X. № 8. С. 489—496, 498, 462—465, 500—501.

рить о «Переяславском договоре», как об акте, установившем особые права Украины в момент ее соединения с Московским государством. Такого договора в строгом смысле этого слова не существовало. В Переяславе в январе 1654 года было только принято, сперва совещанием козацкой старшины, затем общей радой «войска запорожского», решение передать «земли и города» Малой России в подданство московского государя, была принесена присяга последнему и начаты были переговоры об условиях, на которых могло осуществится на практике это подданство.

Закончены эти переговоры были уже два с лишком месяца спустя у Москве. Но и в этот заключительный их момент завершившее их соглашение с формальной стороны не явилось договором. Оно было облечено в другую, более привычную и более приемлемую для старой Москвы форму. «Гетман и все войско запорожское» на бумаге, по существу же — гетман и окружавшая его старшина [14] предъявили свои просьбы и условия, придав им форму «челобитий», а московский государь «пожаловал» своих новых подданных, удовлетворив, за немногими исключениями, почти все высказанные ими пожелания.

Некоторые из современных украинских историков держатся, как мы видели, другого мнения. Но утверждать, а как это делает, напр., г. Липинский, будто Хмельницкий заключил с Московским государством только «военный союз», подобный тем, какие заключались раньше с крымским ханом и турецким султаном, и будто он признал над собою лишь «протекторат» московского царя, можно только в том случае, если решительно закрыть глаза на все показания источников и на все вскрывающиеся в них факты. Для проверки такого утверждения нет надобности даже приводить на справку терминологию актов той эпохи, в которых Хмельницкий и все население Малороссии именуются московской властью и именуют себя сами «подданными» царя. Достаточно вспомнить лишь тот факт, что и в Переяславе, и в Москве Хмельницкий отдавал все имения Малороссии в

[14] Это различие приходится отметить, так как верховная власть в «войске запорожском» считалась пренадлежащей раде. Но «статьи» Хмельницкого не обсуждались на раде и по самому характеру своего содержания едва ли могли быть не только приняты ею, но и предложены на ней.

распоряжение царя и сам просил у него пожалований из этих имений. Просить у крымского хана имений на Украине Хмельницкому, конечно, не пришло бы и в голову. У московского же царя он просил их, и просил, конечно, потому, что признавал его для себя «государем», а не союзником.

Еще менее выдерживает составление с подлинными фактами, нашедшими отражение в источниках, утверждение Р. Лащенка, будто и после Переяславской рады, по прямому смыслу соглашения между Украиной и Москвой, они должны были оставаться совершенно независимыми друг от друга государствами, связанными только «добрососедскими взаимными отношениями». Уверяя, что «Переяславским договором» было создано именно такое положение и что Хмельницкий и в «статьях», присланных им в Москву, «старался подчеркнуть идею равенства Украины с Московским государством и полную независимость первой от последнего», Р. Лащенко находит, что не мирящиеся с этим выражения царской грамоты войску запорожскому были продиктованы исключительно стремлениями московской политики «перемещать» карты и «окутать московским туманом совершенно ясный смысл договора» [15].

В действительности все эти утверждения представляют собою ничто иное, как плод сплошного недоразумения либо крайне неудачных домыслов, стоящих в резком противоречии с подлинными фактами. Начать с того, что московское правительство в момент переговоров с Хмельницким вовсе не опасалось называть Украину «отчиной» московского государя. Так, между прочим, названа была она — и Р. Лащенко знает это — в царской грамоте малорусской шляхте, той грамоте, которая была передана гетманским посланцам вместе с грамотой запорожскому войску и вместе с нею должна была быть доставлена Хмельницкому. И если это выражение не было употреблено в грамоте запорожскому войску, то, очевидно, скорее по простой случайности, чем в силу чрезмерно хитрых соображений, какие предполагает в данном случае у московских политиков Р. Лащенко. С другой стороны, слишком уже искусственно и предложение, будто

---

[15] *Лащенко Р.* Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським. С. 71—73.

московское правительство, составляя грамоту запорожскому войску, имело в виду так или иначе воздействовать на поляков и турецкого султана,— в XVII веке не существовало нынешней прессы, и акты, подобные названной грамоте, при нормальном ходе дел не становились известными во всех своих подробностях в других государствах. Говорить же, что Богдан Хмельницкий, передавая московскому государю доходы с городов и сел Украины, отдавая в его распоряжение все имения, находившиеся в ней, и прося от него себе пожалований из этих имений, считал себя лишь союзником царя и подчеркивал свою равноправность с ним и полную свою от него независимость, значит — чересчур уже злоупотреблять вольным обращением с терминами.

На деле устанавливавшийся заключенным в Москве соглашением порядок отношений менее всего мог быть подведен под какую-либо форму союза. По прямому смыслу этого соглашения, население Малой России, и в частности — козацкое войско, признавало над собою власть московского государя и обязывалось служить ему и всем его возможным преемникам «во веки». Эта власть московского государя должна была проявляться на территории Малой России и непосредственно. В крупных малорусских городах должны были быть посажены царские воеводы, которые находились бы в прямой зависимости от Москвы. Доходы с сел и городов Малой России должны были поступать в московскую казну; на местах их могли собирать местные власти, но под контролем присланных из Москвы чиновников. Царь, далее, получал в свое распоряжение все свободные земли и имения в крае и мог раздавать их по своей воле. Наконец, он подтверждал старые права и привилегии общественных классов и жаловал им новые. Особенно большие пожалования доставались при этом на долю козачества. Численность козацкого войска, которая в польское время только раз, по Зборовскому договору, поднялась до 40 000 человек, теперь была определена в 60 000. За службу этому войску предполагалось назначить, после выяснения размера ожидаемых из Малой России доходов, то или иное денежное жалование. Козакам утверждались в наследственное владение все их земельные имущества, утверждался собственный, вполне независимый, сословный суд по их правам и обычаям, утве-

рждалась их выборная администрация во главе с гетманом, который, будучи избран войском, не нуждался для вступления в должность в утверждении московского государя, а только извещал его о своем избрании и приносил присягу на верность. Гетману представлялось и право принимать послов от других государств, кроме, впрочем, ближайших соседок и соперниц Москвы — Польши и Турции, причем о сношениях, носивших мирный характер, он должен был только сообщать в Москву, послов же, являющихся с «противным делом» по отношению к московскому государю, обязывался задерживать и не отпускать без государева указа [16]. Другим общественным классам — духовенству, шляхте, мещанам — подтверждались все прежние «права, данные от княжат и королей». В частности, шляхте гарантировались ее прежние имущественные и сословные права, мещанам — их городское самоуправление и сословный строй, наконец, крестьянам не давалось никаких прав и предоставлялось лишь отбывать «обыклую повинность». Что касается прав, предоставленных другим общественным группам, то все они были правами отдельных сословий, а не целой страны. Для последней в целом не было представлено никаких особых прав, как не было и создано никаких особых органов управления.

Но если, таким образом, нельзя говорить о формальном договоре, заключенном в 1654 году между Украиной и Москвой, и еще менее возможно утверждать, будто с этого времени их связывали только союзные отношения, то все же нельзя забывать, что Украина, оторвавшись от Польши, не просто перешла в подданство Московского государства. Этот переход сопровождался известными условиями, во время его было выработано определенное соглашение, и то обстоятельство, что результаты последнего были облечены в фо-

---

[16] В Запорожской Сечи и в польское время бывали иностранные послы. Хмельницкий имел, в виду этого, известное право ссылаться в данном случае на давний обычай. В свою очередь, царскому правительству тем легче было пойти на уступки в этом вопросе, что и в Московском государстве существовал аналогичный порядок. Так, новгородский вовевода обладал в известных пределах правом дипломатических сношений. Но, конечно, с московской точки зрения, это была лишь административная, а не политическая децентрализация.

рму не договора, а пожалования со стороны московского царя, не уничтожало значения самого соглашения. Только соглашение это было особого рода.

Вступая в переговоры с Москвою, Богдан Хмельницкий был, в сущности, правителем Украины в той ее части, которая была охвачена восстанием против поляков. Но и он, и окружавшая его козацкая старшина не успели еще освоиться с этим положением и продолжали видеть в носителе гетманской булавы козацкого гетмана старого типа, вождя и представителя одной общественной группы. Своей задачей они ставили не создание новых государственных отношений и форм, а расширение прав козачества и православной церкви в рамках старого государственного и социального порядка, и только стихийный ход восстания, во главе которого они стояли, выводил их, в сущности, помимо их воли, за пределы этой задачи. Соответственно этому Богдан Хмельницкий и свои переговоры с московским государем строил по образцу прежних козацких договоров с поляками, в частности — тех договоров, какие заключал он сам под Зборовом и в Белой Церкви, с той лишь разницей, что при переговорах с Москвой он выговаривал для козачества больше прав и привилегий. В польской Речи Посполитой подобные договоры отдельных общественных групп с властью не представляли собою аномалии, в Москве же дело обстояло иначе, и Хмельницкому пришлось пойти на то, что договор был заменен царским пожалованием. Эта уступка в форме не изменила, правда, существа дела. Московское правительство, за немногими исключениями, признало и утвердило царскими жалованными грамотами и царскими резолюциями на гетманских «статьях» предложенные Хмельницким условия. Но условия эти сами по себе были проникнуты тем же духом социального и политического консерватизма, как и предшествовавшие договоры Хмельницкого с польским правительством. В результате, по заключенному в Москве соглашению, социальный строй Украины должен был и на будущее время удержать то тже характер, какой он имел во время польского владычества. Увеличивалось число козаков, расширялись их права и привилегии, но наряду с этим сохранялись в своей обособленности и остальные сословные группы, и весь вообще сосло-

вный строй общества. Шляхтич и впредь должен был оставаться шляхтичем, козак козаком, мещанин мещанином и крестьянин крестьянином. С другой стороны, и в политическом порядке не предполагалось никаких коренных изменений. Права польского короля на территорию Украины переходили к московскому царю и, таким образом, состоявшееся соглашение приводило не к той или иной унии Украины с Московским государством и не к установлению вассальной зависимости первой от последнего, а к инкорпорации Украины Москвою, инкорпорации, сопровождавшейся утверждением, а в иных случаях и существенным расширением прав отдельных общественных групп.

Так обстояло дело, по крайней мере, на бумаге, в актах, воплотивших в себе соглашение Б. Хмельницкого с московским правительством. В действительной жизни, однако, многое сложилось иначе и в ней не было, в сущности, такого момента, когда бы начала, положенная в основу данного соглашения, были осуществлены полностью. В другом месте я писал уже об этом и здесь могу только повторить сказанное мною раньше [17].

Присланные Хмельницким в Москву «статьи» отразили в себе взгляды и пожелания самого гетмана и окружавшей его старшины. Но эти взгляды и пожелания были весьма далеки от действительных отношений, создавшихся в стране в результате восстания. И последствия такого расхождения не замедлили сказаться.

Гетман и старшина просили московского государя утвердить за православной шляхтой прежние права шляхетства. Просьба эта была исполнена и царская грамота торжественно подтвердила малорусской шляхте ее имения и все ее сословные права. Но шляхетский класс в Украине был уже сметен восстанием и от него уцелели только отдельные лица,

---

[17] См.: *Мякотин В. А.* Очерки социальной истории Украины в XVII — XVIII в. Т. I. Вып. I. С. 31—51. В названной книге я допустил все же некоторую неточность, охарактеризовав отношения Украины к Московскому государству по «статьям» Богдана Хмельницкого, как вассальную зависимость. Сказанное в тексте исправляет эту неточность. Близкие к изложенным мною взглядам положения развиты и в интересном, но пока, к сожалению, еще неопубликованном исследовании Д. М. Одинца «Присоединение Украины к Московскому государству».

вошедшие в ряды козацкого войска и быстро слившиеся с козачеством. Налицо была, таким образом, бумага, провозглашавшая права шляхетского класса, но не было самого шляхетства, которое могло бы воспользоваться этой бумагой. «Статьи» Хмельницкого предполагали, далее, разграничение козачества от мещан и крестьян и установление козацкого реестра в 60 000 человек. На деле же при Хмельницком никакого реестра составлено не было, а вместе с тем не было проведено и строгой грани между козаками и другими общественными группами. И долго еще после Хмельницкого козаки невозбранно переходили в посольство, а посполитые (мещане и крестьяне) в козачество. За царем гетман и старшина признавали право раздачи имений в Малой России и поспешили обратиться к нему с просьбами о пожаловании таких имений. В Москве внимательно отнеслись к этим просьбам, довольно щедро удовлетворили их и уже очень скоро целому ряду лиц даны были царские грамоты на деревни, села и местечки в Малороссии. Но скоро также выяснилось, что многие лица, получившие такие грамоты, предпочли хранить их у себя в сундуках, а то и в земле, не доводя об них до сведения того населения, которого они касались. А наряду с этим раздачу имений стали осуществлять полковники и гетман, московский же государь через некоторое время свел свое право на пожалование имений в Украине по преимуществу к подтверждению гетманской раздачи. Наконец, и признанное за московским государем право получать доходы в свою казну с городского и крестьянского населения и присылать в города Малой Россией своих воевод, которые являлись бы администраторами и судьями для этого населения, в свою очередь, не получило реального осуществления. Хмельницкий сперва оттоваривался присылки воевод заботами и тревогами военного времени, а затем, в ответ на повторные настояния московского правительства, заявил, что он договорился с Бутурлиным о присылке царских воевод только в Киев. «А отходы — прибавлял гетман — в Малой России небольшие, а которые к нему с которых городов и пришлют, и то все расходится на кормы послам и посланникам разных государств и на всякие войсковые потребы». Неприятные пререкания, возникшие поэтому поводу, были прерваны смертью Богдана Хмельницкого,

но и при преемниках его московскому правительству не удалось добиться установления условленного порядка и, в конце концов, оно вынуждено было примириться с создавшимся на практике положением вещей. Козацкая старшина, ставшая за время восстания общей администрацией края, удержала за собой эту роль и под властью Москвы, а вместе с тем и все доходы с городов и сел Малороссии оставались в гетманской казне, не доходя до Москвы. Некоторое удовлетворение себе московское правительство нашло только в том, что решительно отказалось платить какое-либо жалование козацкому войску из своей казны, передав вместе с тем в ведение гетманской администрации и все заботы об отделении козачества от других общественных групп — мещанства и крестьянства.

Так сложившийся в жизни порядок оказался во многом непохожим на тот, о котором велись разговоры в январе 1654 года в Переяславе и какой был установлен мартовским соглашением того же года в Москве. Первой, однако, нарушила это соглашение не Москва,— нарушения шли в первоначально с другой стороны. Одни из них при этом порождались бессилием гетмана и старшины изменить, сообразно своим взглядам, отношения, создавшиеся в ходе восстания стихийным движением народных масс, другие вызывались тем, что, яснее вглядевшись в свое новое положение и лучше освоившись с ним, гетман и старшина не желали больше поступаться им в пользу царя. В конце концов, в результате всех таких отступлений от первоначального соглашения, поскольку они касались отношений между Украиной и Московским государством, эти отношения ближе всего подошли к тем, о которых мелькала мысль у Хмельницкого перед началом мартовских переговоров в Москве,— к отношениям вассального характера. Московский государь сохранил за собой верховную власть над Малой Россией, но на ее территории не осуществлял непосредственно этой власти в сфере финансов, администрации и суда, довольствуясь тем, что присоединенная страна поставляла ему вспомогательное козацкое войско. С своей стороны, гетман, оставаясь вождем этого войска, вместе с тем окончательно обратился в связанного присягой царю правителя Малороссии, держащего под своей властью все ее население,

собирающего с него доходы в свою местную казну и имеющего в своем распоряжении подчиненные ему административные и судебные органы. Такой порядок создавал для Малороссии положение, которое скорее всего может быть определено, как положение вассального государства.

В чистом своем виде и этот порядок продолжался недолго. Те взаимные недорозумения и та, подчас крайне острая, борьба, какими соправождалось его установление, вскоре повели к новым, весьма серьезным переменам в отношениях между Малороссией и Московским государством. Но история этих дальнейших перемен выходит уже за пределы вопроса о том, каков был характер соглашения Богдана Хмельницкого с правительством царя Алексея Михайловича и как было осуществлено это соглашение на практике. Оставаясь же в этих пределах, приходится сказать, что данное соглашение, по своей форме не являвшееся договором, по существу в значительной своей части уже в самый момент его заключения оказалось несостоятельным и неосуществимым. Соответственно этому оно и осталось в значительной мере мертвой буквой, не нашедшей себе воплощения в действительной жизни.

М.ПЕТРОВСЬКИЙ

ВИЗВОЛЬНА ВІЙНА УКРАЇНСЬКОГО НАРОДУ ПРОТИ ГНІТУ ШЛЯХЕТСЬКОЇ ПОЛЬЩІ І ПРИЄДНАННЯ УКРАЇНИ ДО РОСІЇ (1648—1654)*

(фрагмент)

Після битви під Батогом військові дії не набули особливого розмаху. Причина цього полягала в тому, що татари, набравши багато полонених, повернулись в Крим. Крім того, на Україні і в Польщі почала лютувати епідемія, від якої померло багато люду.

---

* *Петровський М.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654). К., 1941. С. 26—31.

Після розгрому поляків під Батогом Лупул мусив уже остаточно погодитись на шлюб своєї дочки з сином Хмельницького — Тимошем. 21 серпня в Яссах відбувся цей шлюб.

В кінці 1652 року Богдан Хмельницький надсилає в Москву посольство на чолі з Самуїлом Зарудним. Це посольство, як і послане пізніше, в 1653 році, інше посольство на чолі з С.Мужиловським і К.Бурляєм, вело з російським урядом переговори про приєднання України до Росії.

На початку 1653 року польський уряд вирішив знов напасти на Україну. На цей раз поляки забрали коло десяти тисяч добірного війська, на чолі якого був поставлений найкращий полководець тодішньої Польщі, лютий ворог українського народу, Стефан Чарнецький. Лозунгом Чарнецького була боротьба з українським народом, щоб і «на ліки не залишити русина». В березні польське військо напало на Правобережну Україну, знищило ряд сіл і міст (Коростишев, Самгородок, Прилуку, Погребище і ін.), вирізавши при цьому багато народу. Проти Чарнецького Хмельницький послав Богуна, який вмілими маневрами підвів військо Чарнецького під укріплення Монастирища. Бої під Монастирищем, незважаючи на кількісну перевагу війська Чарнецького, закінчились 21 березня повним його розгромом, причому сам Чарнецький був тяжко поранений.

Маючи на увазі намір Богдана Хмельницького підкорити своєму впливові, крім Молдавії, і Валахію, Семигород і Валахія уклали в 1653 році союз, до якого приєдналася і Польща. Хмельницький мусив допомагати своєму сватові Лупулу, який був усунутий з молдавського господарства. Тиміш Хмельницький провів кілька походів у Молдавію, але ці походи зазнали невдачі, а в серпні 1653 року Тиміш був оточений ворожими частинами в кріпості Сочаві.

Тим часом Богдан Хмельницький, проводячи воєнні дії проти Польщі, продовжував переговори з Росією. В червні 1653 року в козацькому війську стався виступ проти гетьмана і вищої старшини. Козаки і нижча старшина докоряли Хмельницькому за його молдавську політику, за союз з кримським ханом і вимагали, щоб він порвав з татарами і добивався приєднання України до Росії. Лише повідомлення Хмельницького про те, що такі переговори з російським урядом проводяться, заспокоїло козаків.

Російський уряд, побоюючись, що Україна може попасти під владу Туреччини, мусив відмовитись від політики вичікування. 22 червня 1653 року московський цар надіслав Хмельницькому грамоту, в якій повідомив про свою згоду на приєднання України до Росії. Тоді ж російський уряд почав переговори з польським урядом, маючи намір з'ясувати, чи не погодиться останній на примирення з Україною, але польські представники заявили, що король може на це погодитись лише на таких умовах: Хмельницький повинен бити чолом королю, віддати булаву, зректися гетьманства; козаки теж повинні бити чолом королю, здати зброю, бути, як і раніше, хлопами своїх панів, орати землю; реєстрових козаків має бути лише шість тисяч і жити вони матимуть право лише на Запоріжжі. В Києві та в інших містах України має стояти польське і литовське військо. Від скасування церковної унії польський уряд категорично відмовився. Ці переговори не дали ніяких результатів.

Тим часом війна в Молдавії закінчилася смертю Тимоша, який помер від рани. Частини козацького війська повертались на Україну. Козаки принесли з собою й труну з трупом Тимоша. Довідавшись про смерть сина, Хмельницький, за словами козака очевидця, дуже засмутився, але разом з тим «він і радувався, що син його ворогові живим в руки не дістався».

Восени 1653 року Хмельницький, маючи лише того ж таки малонадійного союзника — кримського хана, рушив проти польської армії, яка на чолі з королем Яном-Казимиром наступала на Україну. Під Жванцем (біля Кам'янець-Подільського) військо Хмельницького перерізало комунікації польської армії, що поставило її в дуже скрутне становище. Загибель королівського війська була неминучою, але й тут Іслам-Гірей III зрадив Хмельницького, уклавши 5 грудня угоду з королем, за якою одержав від нього контрибуцію і право брати населення в полон на Волині.

Відповіддю Хмельницького на зазіхання ворогів українського народу було пожвавлення зносин України з Росією в другій половині 1653 року. Хмельницький посилає одне за одним посольства до Москви на чолі з Герасимом Яцковичем і Лаврином Капустою. Російські представники також приїжджають на Україну. Нарешті, 1 жовтня 1653 року Зем-

ський собор у Москві ухвалив приєднати Україну до Росії. 9 жовтня для реалізації цієї ухвали з Москви було вирядже-но посольство на чолі з боярином В.Бутурліним. 23 жовтня цар Олексій наказав у Москві оголосити своє рішення «йти на недруга свого — польського й литовського короля Яна-Казимира». 31 грудня Бутурлін прибув до Переяслава.

8 січня 1654 року відбулася відома Переяславська рада, де й було проголошено приєднання України до Росії. На цій раді були присутні представники від усіх тих земель Украї-ни, які визволилися з-під польсько-шляхетського панування; отже, це була народна рада.

Спочатку у гетьмана відбулася рада з старшиною, де було ще раз ухвалено приєднання України до Росії. О 2-й годині дня розпочалася всенародна рада. В своїй промові на цій раді Хмельницький коротко нагадав історію борот-ьби українського народу проти Польщі й сказав, що перед Україною стоїть питання, під чиєю владою бути: чи турець-кого султана, чи кримського хана, чи польського короля, чи російського царя, закликавши приєднатися до Росії. Всі при-сутні одноголосно вимагали приєднання України до Росії, щоб «есми во веки вси едино были».

Про ставлення українського народу до акту приєднання України до Росії дуже яскраво свідчать слова сучасника— літописця Самовидця (Романа Ракушки-Романовського), який з цього приводу говорить, що «по усей Украйне увесь народ з охотою тое учинив» і що від цієї події «немалая ра-дость межи народом стала».

Після Переяславської ради почалось формальне проведен-ня в життя її постанов. Представники російського уряду на протязі січня-лютого об'їхали Україну і, за тодішнім звичаєм, привели український народ до присяги російському цареві.

Спроби польського уряду перетягти на свою сторону пол-ковника Богуна, який не був присутній на раді в Переяславі, бо з наказу Хмельницького охороняв границю, зазнали ціл-ковитої невдачі. Богун відкинув пропозицію польського ур-яду, який обіцяв йому гетьманство, шляхетство і перше-ліп-ше староство на Україні, і присягнув російському цареві.

В юридичному відношенні Україна була приєднана до Росії на умовах феодальної васальної залежності. Українсь-ка держава стала васально залежною від російського царя.

В березні представники Хмельницького прибули в Москву, де й уклали з російським урядом договір, відомий під назвою «Статті Богдана Хмельницького», які юридично оформили приєднання України до Росії.

Приєднанням України до Росії була невдоволена лише частина вищого духовенства, яке ставилось вороже до визвольної війни українського народу, і частина шляхти, яка мріяла зайняти на Україні таке становище, яке займала польська шляхта в Польщі, але централізаторська політика російського уряду перешкоджала цим планам української шляхти.

Визвольна війна і приєднання України до Росії мали велике позитивне значення для українського народу. В результаті визвольної війни більшість земель України звільнилася від польсько-шляхетського гніту, зберегла свою народність і культуру, реєстр козацький був збільшений до шестидесяти тисяч чоловік, міста одержали право користуватися самоврядуванням.

В тих землях України, які приєдналися до Росії, феодально-кріпосницький гніт був значно послаблений. Минуло майже півтораста років, поки козацька старшина і царизм змогли остаточно покріпачити селян. В тих же землях України, які лишилися під гнітом шляхетської Польщі, феодально-кріпосницька експлуатація і національно-релігійний гніт набули ще більш жахливих форм, ніж до визвольної війни 1648—1654 років.

Оцінюючи приєднання України до Росії, не треба забувати, що Україна приєдналась до Росії царської, в якій влада була в руках царизму — диктатури поміщиків-кріпосників. Царський уряд пригноблював широкі маси населення Росії, провадив колоніальну політику щодо підкорених народів. Таку ж колоніальну політику провадив російський царизм на Україні.

Перебування України під владою царизму було для українського народу меншим злом у порівнянні з небезпекою поглинення панською Польщею і султанською Туреччиною, що загрожувало б і самому існуванню українського народу. Приєднання України до Росії відповідало історичним прагненням українського народу до об'єднання з народом російським.

В дальшому Україна і Росія в другій половині XVII століття спільними силами відбили навалу Польщі і Туреччини на Україну.

Приєднання України до Росії сприяло зміцненню економічних і культурних зв'язків українського і російського народів. Економіка Росії і України, тісно переплітаючись, утворює в дальшому єдине економічне ціле.

Об'єднання українського і російського народів допомогло їм відбивати напади іноземних — шведських, французьких і інших — загарбників. Братські російський і український народи спільно з іншими народами нашої країни боролись і проти своїх експлуататорів — поміщиків і буржуазії. Ця боротьба набула особливого розмаху з того часу, коли її очолила партія більшовиків, партія Леніна — Сталіна. Особливо яскрава спільна боротьба цих народів під керівництвом партії Леніна — Сталіна в часи Великої Жовтневої соціалістичної революції, боротьби за радянську владу, за побудування соціалістичного суспільства, за проведення в життя Сталінської Конституції.

В наші часи, завдяки мудрій політиці радянського уряду і партії Леніна — Сталіна, були звільнені від гніту окупантів західно-українські землі, і український народ возз'єднався в своїй державі — Української Радянській Соціалістичній Республіці — невід'ємній частині Союзу Радянських Соціалістичних Республік.

Оцінюючи роль Богдана Хмельницького в нашій історії, ми не повинні забувати, що він був козацький старшина — феодал, що він відповідно до соціальної політики старшини не ставив собі завдання звільнити основну масу українського народу від феодально-кріпосницької експлуатації, а, навпаки, роздавав маєтки монастирям, українській шляхті, старшині, карав всяку спробу протесту проти його соціальної політики. Але ми повинні пам'ятати, що «історичні заслуги судяться не по тому, чого не дали історичні діячі в порівнянні з сучасними вимогами, а по тому, що вони дали нового в порівнянні з своїми попередниками» (*Ленін В. І.* Твори. Т. 2. С. 51).

Тому, оцінюючи Богдана Хмельницького, ми повинні виходити з основного питання, яке стояло тоді перед українським народом,— питання боротьби проти польсько-шляхетської окупації.

Підходячи до оцінки Хмельницького з точки зору цього моменту, ми можемо поставити питання, чи був Хмельницький видатною людиною нашої історії. Ми знаємо, що «марксизм зовсім не заперечує ролі видатних осіб або того, що люди роблять історію... Але, звичайно, люди роблять історію не так, як їм підказує якась фантазія, не так, як їм спаде на думку. Кожне нове покоління зустрічається з певними умовами, які вже були в готовому вигляді в момент, коли це покоління народилося. І великі люди варті чогось лише остільки, оскільки вони уміють правильно зрозуміти ці умови, зрозуміти, як їх змінити» (*Сталін Й.* Розмова з німецьким письменником Емілем Людвігом. М., 1934. С. 4).

Виходячи з щойно наведеного марксистсько-ленінського критерію, ми можемо сказати, що Хмельницький був дійсно видатною людиною. Перед українським народом в ті часи стояло питання або загинути, або визволитись з-під іга шляхетської Польщі. Хмельницький зрозумів умови тодішнього життя України, зрозумів, що лише збройна боротьба може привести до визволення її з-під влади польської шляхти і повів український народ на цю боротьбу. Крім того, він добре розумів, що власними силами український народ не зможе ні визволитися з-під польської влади, ні закріпити цього визволення, що єдиним вірним шляхом для України було приєднання до Росії, причому це приєднання відповідало історичним прагненням українського народу. Тому Хмельницький сміло й рішуче став на цей шлях, і ім'я його нерозривно зв'язане з визвольною війною українського народу.

Не можна принижувати роль Богдана Хмельницького в історії України, в боротьбі українського народу проти польської шляхти, ганьбити його лише за те, що він був старшина-феодал і не знищив цілком феодальної експлуатації на Україні. Це дворушницька, «лівацька», антимарксистська, ворожа установка. Оцінювати історичну особу треба, виходячи з конкретних історичних умов часу. Тому ми повинні поставити Богдана Хмельницького поруч з такими героями нашого народу, як Олександр Невський, Мінін і Пожарський та інші, які боролись проти окупації нашої батьківщини всякими іноземними загарбниками.

Найкращу і найоб'єктивнішу оцінку Хмельницькому дав великий український народ, який оспівує Богдана і його

найближчих соратників у численних історичних думах і піснях, як своїх народних героїв. Недаремно і тепер у радянського глядача користуються великим заслуженим успіхом такі художні твори, присвячені діяльності Хмельницького, як драматичний твір О.Корнійчука «Богдан Хмельницький» або однойменний кінофільм за сценарієм того ж автора.

Для нас Богдан Хмельницький є народний герой, що очолив визвольну боротьбу українського народу проти шляхетської Польщі, приєднав Україну до Росії, об'єднав український народ з великим братським, єдинокровним російським народом.

М. БРАЙЧЕВСЬКИЙ

ПРИЄДНАННЯ ЧИ ВОЗЗ'ЄДНАННЯ? КРИТИЧНІ ЗАМІТКИ З ПРИВОДУ ОДНІЄЇ КОНЦЕПЦІЇ *

(фрагменти)

1

У цій статті я хочу підняти питання, яке давно назріло, яке уже довгий час обговорюється в наукових кулуарах, але ще й досі не вийшло за стіни цих кулуарів. Ідеться про висвітлення і, зокрема, про оцінку подій, пов'язаних із завершенням національно-визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі й переходом України під протекторат Росії; отже, про події середини та другої половини XVII ст., головне — між 1654 і 1667 рр.

Це — одне з тих питань, що найбільш зазнали ревізії після 1947 р. Ситуація ускладнилася в період гучного святкування 300-річчя Переяславської ради, під час якого ця акція була піднята на рівень всесвітньої події, яка за своїм значенням майже дорівнювала найвизначнішим революційним переворотам в історії людства. Ревізія уявлень, які панували в радянській науці до кінця 1947 р., знайшла, між іншим, і термінологічний вияв: замість загальновживано-

---

* *Брайчевський М.* Вибрані твори. Історико-археологічні студії, публіцистика. К., 1999. С. 489—534.

го слова «приєднання» України до Росії був декретований термін «возз'єднання» України з Росією, який і став обов'язковим для всіх текстів. Треба відзначити, що ця термінологічна реформа була здійснена всупереч активному протесту з боку переважної більшості спеціалістів, але на цей протест в умовах культу особи не зважали, і питання було розв'язане адміністративним порядком.

Звичайно, з погляду філологічного ця зміна виглядає як абсолютна нісенітниця. Адже «возз'єднуватися» можуть лише частини чогось цілого, єдиного. Аби не бути обвинуваченим у суб'єктивізмі, звернімося до тлумачних словників [1]. Академічний словник російської мови слово «воссоединять» тлумачить таким чином: «Вновь соединять разделенные части целого (народа, коллектива и т. п.), снова собирать воедино распавшееся целое» [2].

Отже, йдеться про возз'єднання *народу*, а *не народів*. З погляду історичного застосування цього визначення до події, що нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування; до 1654 р. вони ніколи не були об'єднані.

Тлумачний словник Д. М. Ушакова слово «воссоединение» визначає: «соединение вновь, присоединение отторгнутого» [3]. Але й ця дефініція не рятує справи: Україна ніколи не була відторгнута від Росії; йдеться про різні народи, що сформувалися незалежно один під одного і в різних історичних умовах.

Отож можна говорити про возз'єднання російських земель в Московській державі протягом XIУ—XУ ст., можна і треба говорити про возз'єднання всіх українських земель в єдиній українській радянській державі; можна було б, зважаючи на відносну єдність Русі X—XIII ст., говорити про возз'єднання давньоруських земель, коли б Русь у XVII ст. становила історичну реальність.

Але «возз'єднувати» Україну з Росією неможливо, якщо визнавати існування українського і російського народів як

---

[1] Оскільки український тлумачний словник поки що не виданий, звертаємося до російських тлумачних словників (Примітка автора 1966 р.— *Ред.*)

[2] Словарь современного русского литературного языка М.— Л., 1951. Т.II. С. 722.

[3] Толковый словарь русского языка. М., 1935. Т. I. С. 375.

окремих етнічних частин східного слов'янства. Тож не випадково, навіть говорячи про створення Радянського Союзу, ми вживаємо термін «об'єднання України і Росії».

Але, само собою зрозуміло, суть справи полягала не в словах, а в тому, що стояло за цими словами. Отже, оцінка самого явища зазнала рішучої зміни.

Ще в 30-х рр. Переяславський акт у радянській історіографії оцінювався як «союз українських феодалів з російськими, який, по суті, юридично оформив початок колоніального панування Росії над Україною» [4]. Відповідно до загальної концепції марксизму-ленінізму цей факт, як і всякий акт колоніального загарбання, розглядався як безумовне зло.

1937 р. було опубліковано постанову Урядової комісії конкурсу на кращий підручник з історії СРСР (за спиною якої стояв Й. В. Сталін). В цій постанові говорилося, що «автори не бачать ніякої позитивної ролі в діях Хмельницького в XVII ст., в його боротьбі проти окупації України панською Польщею і султанською Туреччиною; факт переходу, скажімо, Грузії наприкінці XVIII ст. під протекторат Росії, так само, як факт переходу України під владу Росії, розглядається авторами як абсолютне зло, поза зв'язком з конкретними історичними умовами того часу; автори не бачать, що перед Грузією стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою шахською Персією і султанською Туреччиною, або перейти під протекторат Росії, так само як перед Україною стояла тоді альтернатива — або бути поглинутою панською Польщею і султанською Туреччиною, або перейти під владу Росії; вони не бачать, що друга перспектива була все ж найменшим злом» [5].

Оскільки в умовах «культу особи» кожна теза, пов'язана з іменем Сталіна, одразу ж набирала значення абсолютної істини, що не підлягає жодному сумніву, формула «найменшого зла» набула загального й універсального поширення, зокрема й щодо приєднання України до Росії. Так, у І томі «Історії України», виданому під час Великої Вітчизняної війни, читаємо: «Звичайно, оцінюючи це приєднання, ні в якому разі не треба забувати, що Україна приєдналася до Росії

---

[4] Большая Советская Энциклопедия (БСЭ). М., 1935. Т. LIX. С. 818.
[5] К изучению истории. М., 1937. С. 38.

царської, що царизм, який був диктатурою поміщиків, провадив колоніальний наступ на Україну; не повинні ми забувати й того, що козацька старшина, починаючи з Богдана Хмельницького, відновлювала на Україні крупне землеволодіння, «послушенство» селян. Всіх цих фактів ми не повинні забувати, а *мусимо констатувати, що це було зло* (підкреслення наше.— *М. Б.*). Але це було злом меншим порівняно з тим, що чекало український народ в тому разі, якби Україну загарбала Польща або Туреччина» [6].

Аналогічні формулювання знаходимо і в інших курсах з історії України, що були видані в цей час.

Але після постанови 1947 р. приєднання України до Росії стали оцінювати як безумовне благо, як найкращу перспективу для українського народу, як умову sine qua non для дальшого його прогресу. «Возз'єднання України з Росією» стало тепер розглядатися як «закономірний результат всієї попередньої історії двох великих братніх слов'янських народів — російського і українського» [7].

Отже, виходило б, що на відміну від усіх інших народів, для яких шлях незалежного існування стверджувався як необхідна умова нормального розвитку, український народ міг розквітати лише під благодійною опікою російського царизму!

2

Постановка питання про загарбання українських земель царизмом як про велике благо для українського народу виникла в нашій історіографії не ізольовано. Вона була частиною більш загальної концепції, яку один з українських істориків дуже влучно назвав «теорією про месіанську роль Росії». Ця теорія є нічим іншим, як гострим рецидивом великодержавного шовінізму в радянській історичній науці 40—50-х рр., того шовінізму, якому В. І. Ленін ще 1922 р. оголосив «бій не на життя, а на смерть» [8].

Суть «теорії про месіанську роль Росії» полягає у винесенні російського народу та його історії за рамки тих закономірностей, які становлять зміст історичного матеріалізму.

---

[6] Історія України. Уфа, 1943. Т. І. С. 307

[7] Тези про 300-річчя возз'єднання України з Росією. К., 1954. С. 5.

[8] *Ленін В. І.* Твори. Т. 33. С. 325.

...Як відомо, корінна відмінність націоналізму від марксизму полягає в тому, що він (націоналізм) вважає головною рушійною силою в історичному процесі відносини між націями, тоді як марксизм кладе в основу відносини між класами, розглядаючи національну проблему лише як один з виявів, аспектів соціальної боротьби. В тій же тенденції, про яку йдеться, соціальний, класовий аспект виявився відсунутим на далекий план, а проблема національних відносин, натомість, виступила на авансцену. Але на відміну від націоналізму, який завжди вважає національно-визвольний рух прогресивним фактором історичного розвитку, наша історіографія 50-х рр. розглядала його як явище безумовно реакційне (якщо він, звичайно, був спрямований проти Росії).

Ця тенденція дуже яскраво виявилася в українській історіографії 1947—1966 рр. По суті вона залишається неподоланою і дотепер. Досить повний свій вираз вона дістала, зокрема, в І томі двотомної «Історії Української РСР», виданому наляканим постановою 1947 р. Інститутом історії 1953 р.

З цієї книги читач мав переконатися, що, починаючи від XIV ст. і до самої Жовтневої революції, головним фактором в історичному розвитку українського народу була не боротьба класів, не зміна соціально-економічних формацій, а ідея «возз'єднання з братнім російським народом». Втім ця теза була піднята до рівня загального принципу у висвітленні історії всіх народів колишньої царської Росії.

«Історія народів СРСР є єдиний процес. Історія окремого народу нашої країни може бути правильно розроблена і зрозуміла тільки в зв'язку з історією інших народів і насамперед з історією російського народу»,— писалося в постанові ЦК КП(б)У 1947 р. [9]

Ще чіткіше висловлювалися учасники дискусії з приводу формули «найменше зло»: «Від правильного вирішення питання (про формулу «найменше зло».— *М. Б.*) багато в чому залежить створення правдивої історії братніх народів СРСР *як історії дружби з великим російським народом*» (підкреслення наше.— *М. Б.*) [10].

---

[9] Більшовик України. 1947. № 8. С. 2

[10] *Мустафиев М.* О формуле «наименьшее зло» // Вопросы истории. 1951. № 9. С. 197.

Отже, головне завдання сформульовано з неперевершеною відвертістю: інтерпретація історії всіх неросійських народів СРСР як історії їхніх відносин з Росією. І це видавалося за марксизм!

З таких позицій оцінювалася і Переяславська Рада. «Цим історичним актом була завершена тривала боротьба волелюбного українського народу проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі» [11]. Тож не будемо дивуватися, що акт возз'єднання розглядався як підведення підсумків всієї попередньої історії українського народу (коли головною історичною метою його було саме приєднання до Росії); не будемо дивуватися й з того, що саме Переяславська Рада стала критерієм періодизації української історії; що, скажімо, перший том «Історії України», виданий ще в 1943 р., було доведено саме до цієї події, отже, в основу членування історичного процесу було покладено не поділ за формаціями, а історію міжнаціональних відносин. І це теж видавалося за марксизм!

У зв'язку з цим історія України дістала дуже своєрідну інтерпретацію. Виходило, що протягом багатьох століть український народ боровся головним чином... проти власної національної незалежності. Що незалежне існування було величезним злом для нашого народу. І що, отже, всі ті, хто кликав його на боротьбу за національну незалежність, були... найлютішими ворогами українського народу. Всі конкретні явища в історії України — події, тенденції, діяльність окремих осіб і самі ці особи — все оцінювалося під кутом зору не класової, соціальної суті, а їхньої позиції щодо Росії. Якщо хтось обстоював ідею «возз'єднання» — здобував позитивну оцінку, незалежно від усіх інших умов; той же, хто брав цю ідею під сумнів або (боронь, Боже!) брав участь у визвольній антиросійській, антицарській боротьбі,— одержував ярлик «мерзенного зрадника», «ворожого ставленика» і «найлютішого ворога»,— знов же незалежно від своєї класової позиції та соціальної програми.

Ось цікава галерея оцінок найвизначніших діячів української історії від середини XVII ст. до початку XVIII ст., виписана з І тому «Історії Української РСР»:

---

[11] Тези про 300-річчя... С. 3.

Іван Виговський — «підлий зрадник»[12];

Юрій Хмельницький — «нікчемність, маріонетка в руках пропольської групи української феодальної знаті»[13], а до того ж «турецький ставленик і людина, яка зрадила інтереси народу»[14];

Павло Тетеря — «ставленик і слухняний агент польських панів»[15];

Іван Брюховецький — «демагог»[16], а за іншими відомостями «зрадник»[17].

Петро Дорошенко — «турецький ставленик»[18], «зрадник»[19], який прагнув «віддати Україну в рабство одвічним ворогам українського народу — султанській Туреччині і Кримському ханству»[20];

Григорій Лісницький і Юрій Немирич — «намагалися відірвати Україну від Росії і відновити польсько-шляхетське панування»[21];

Кость Гордієнко — «зрадник» і «демагог»[22];

Іван Мазепа — «підлий зрадник, що продав Україну іноземним поневолювачам», який «зобов'язався перетворити Лівобережну Україну в провінцію польсько-шляхетської держави»[23], який «допомагав шведам розоряти і грабувати українські землі»[24]; «ненависний українському народу прихильник шляхетської Польщі»[25] і т. д.

Пилип Орлик та інші мазепинці — «зрадники, агенти шляхетської Польщі і шведського короля»[26].

Але досить (хоча список можна було б продовжувати). Серед названих були особи дуже різні за масштабом і характером своєї діяльності.

---

[12] Історія Української РСР. К., 1953. Т. І. С. 279.
[13] Там само. С. 280.
[14] Там само. С. 300.
[15] Там само. С. 280.
[16] Там само. С. 281.
[17] *Касименко О. К.* Історія Української РСР. К., 1960. С. 86.
[18] Історія Української РСР. Т. І. С. 299.
[19] Там само. С. 298.
[20] Там само. С. 283.
[21] Там само. С. 277.
[22] Там само. С. 326.
[23] Там само. С. 324.
[24] Там само. С. 326.
[25] Там само. С. 324.
[26] Там само. С. 323.

...Повертаючись до конкретного питання про оцінку Переяславського акту 1654 р., маємо з'ясувати (хоч би в загальному плані) такі питання:

1. Що становила собою Україна в середині XVII ст., і які обставини викликали війну 1648—1654 рр.?

2. Якою була класова позиція Б. Хмельницького та його оточення?

3. Чого шукала в Україні царська влада і яку мету вона переслідувала, втручаючись у польсько-український конфлікт?

4. У чому полягав зміст Переяславського акту і які наслідки мав він для дальшого розвитку України і Росії?

5. Чи були Андрусівське перемир'я 1667 р. і «Вічний мир» 1686 р. підтвердженням і увічненням «союзу двох братніх народів»?

6. Які зміни соціально-економічного порядку відбулися в Україні у складі Росії протягом кінця XVII—XVIII ст.?

Кожне з цих питань може стати темою спеціальної монографії, але розробка конкретної проблематики з історії України в радянській історіографії і вихід у світ ряду ґрунтовних монографій, основаних на ретельному опрацюванні архівних джерел [27], дає можливість спертися на наявний дослідницький досвід.

1. Загальновизнаним є уявлення про Україну другої половини XVI і першої половини XVII ст. як про країну кріпацьку, з безроздільним пануванням феодальних порядків. Це уявлення, однак, виявляється не зовсім вірним.

За підрахунками О. С. Компан, близько 46 % населення України у XVII ст. становили мешканці міст [28]. Ця цифра здається настільки несподіваною, що не лише інші дослідники висловлюють в ній сумнів [29] (хоча не можуть вказати, в чому

---

[27] Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. К., 1954; *Голобуцкий В. А.* Запорожское казачество. К., 1957; *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959; *Компан О. С.* Міста України в другій половині XVII ст. К., 1963; *Бойко І. Д.* Селянство України в другій половині XVI — першій половині XVII ст. К., 1963.

[28] Див.: *Компан О. С.* Міста України... С. 73.

[29] Див.: *Яцунський В. К.* З приводу відгуків на статтю «Про створення Історичного атласу України» // Український історичний журнал. 1966. № 4. С. 82.

полягає помилка), але й сам автор злякався наслідків власної праці, висунувши застереження, що йдеться, звичайно, не так про справжнє міське населення (ремісників і торговців), як про звичайних селян, але жителів поселень з міськими правами. Не встряваючи в цю полеміку, зазначимо, що в нашому випадку не має значення характер занять цих 46 відсотків. Важливим є те, що міські права забезпечували їм становище поза рамками кріпосництва у власному розумінні цього слова (вони, звичайно, були зобов'язані якимись повинностями на користь феодалів — власників землі, на якій стояли ці міста і містечка, але користувалися особистою свободою).

Отже, залишається 54 % від загальної цифри населення України. Серед цього населення певну частину становило козацтво, що жило поза містами, але також було звільнене від кріпосницької залежності. Питома вага його поки що не визначена точно, але можна думати, що за відрахуванням його залишиться не більше половини населення.

Далі дослідження І. Д. Бойка показали, що вже у XVI ст. близько 40 % сільського населення України було спауперизоване — повністю або в такій мірі, що не могло забезпечити собі існування за рахунок власного господарства [30]. Ця частина сільського населення змушена була продавати свою робочу силу і жила заробітками у заможніших селян та латифундистів.

Нарешті необхідно мати на увазі таке специфічне явище в історії феодальної України, як слободи, мешканці яких на певний час звільнялися — частково, чи навіть повністю — від виконання феодальних повинностей.

З урахуванням усього цього виявиться, що у XVI ст. і в першій половині XVII ст. лише близько чверті населення України реально перебувало в становищі кріпацтва. Це повинно докорінним чином змінити загальну оцінку соціально-економічної ситуації в Україні перед початком національно-визвольних воєн. Феодальні відносини тут становили лише верхній шар соціальної структури, крізь який дуже сильно пробивалися нові, буржуазні (точніше — дрібнобуржуазні) тенденції. Основною соціальною постаттю в Украї-

---

[30] Див.: *Бойко І. Д.* Селянство України... С. 320.

ні того часу став особисто вільний дрібний виробник — селянин, найбільш класичним виразом якого був тип козака.

Під час національно-визвольної війни 1648—1654 рр. великофеодальне землеволодіння в Україні практично було ліквідоване разом з його носіями — магнатством та великою шляхтою, що були або знищені фізично, або повтікали на захід, рятуючи своє життя. Шляхетський стан на кінець війни був представлений нечисленними особами, що в переважній більшості належали до найнижчих шарів цієї соціальної верстви [31]. Єдиною, по суті, формою великого феодального землеволодіння, про яке можна говорити в цей час, було землеволодіння монастирське.

У другій половині XVI ст. намітилося різке зростання товарно-грошових відносин, пов'язане з загальною кризою феодального господарства в масштабах всієї Європи. Як відомо, К. Маркс вважав XVI ст. переломним етапом — початком нової буржуазної епохи. Україна становила невід'ємну частину європейського terrarum orbis, її історія була нерозривно пов'язана з тими процесами, які в цей час визначали головні напрями всесвітньої історії [32]. XVI ст. в західноєвропейських країнах було позначене поворотом у бік промислового розвитку. В Англії у цей час, наприклад, сільське господарство стало орієнтуватися на вовняну промисловість, що знайшло свій вираз у перетворенні ріллі на пасовисько для тонкорунних овець («огороджування»). Одним із зовнішніх наслідків цього було різке зростання хлібного експорту в країни Західної Європи, в тому числі — і з України (через Гданськ та інші прибалтійські порти). На експорт стало орієнтуватися і поміщицьке (фільваркове) і дрібно-приватне (селянсько-козацьке) господарство. Це теж певним чином впливало на соціально-економічний стан українського суспільства.

Дуже важливим явищем в економічному житті України другої половини XVI і першої половини XVII ст. було виникнення і поширення мануфактурного виробництва. Воно

---

[31] *Див.: Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. С. 269 та ін.

[32] *Див.: Компан О. С.* Порівняльно-історичний метод і всесвітньо-історичний аспект дослідження пізнього феодалізму // Український історичний журнал. 1966. № 1.

охопило головним чином промисли, які теж працювали на експорт — виробництво селітри, поташу, ванчосу, — а разом з тим і залізорудну, склоробну та деякі галузі харчової промисловості. Сотні рудень, гут, поташних буд, броварень, ґуралень та інших підприємств, заснованих на експлуатації вільнонайманої праці, з характерним для мануфактурного виробництва поділом праці — є надто важливим виявом тих нових тенденцій, що знаменували розклад феодальної системи й активний розвиток буржуазних відносин [33].

Всі ці моменти зумовили серйозні зрушення в стані українського суспільства XVI—XVII ст. Велика ломка феодальної системи, заснованої на споконвічній замкнутості й самодостатності натурального господарства, зародження і розвиток буржуазних відносин з їхньою тенденцією до встановлення і зміцнення економічних зв'язків у національному масштабі; процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент загальноєвропейського ринку, — все це визначало новий стан і в етнічному розвитку українського народу — процес формування української нації [34]. Пробудження національної свідомості і знайшло свій вираз у початку збройної боротьби українського народу за своє національне (і разом з тим — соціальне) визволення, що розпочалася в кінці XVI ст. так званим повстанням Криштофа Косинського [35].

Найактивнішою силою в цій боротьбі було козацтво. Під кутом зору класової характеристики воно становило найчіткіше визначену частину буржуазного елементу, що виник і сформувався як антитеза феодальному класові. В середині XVI ст. козацтво створило свою політичну організацію — Запорозьку Січ — ту, за висловом К. Маркса, «своєрідну козацьку республіку», яка в умовах іноземної окупації основної території країни та остаточної ліквідації будь-якої полі-

---

[33] Питання про українську мануфактуру XVI ст. в нашій літературі досі не поставлене, незважаючи на його першорядне значення. Важливий матеріал, однак, подано у кн. *Бойко І. Д.* Селянство України... С. 68-80.

[34] Див.: *Гуслистий К. Г.* Образование украинской нации в условиях возникновения и формирования буржуазных отношений // Народы европейской части СССР. М., 1964. Т. І. С. 577.

[35] Див.: *Апанович О. М.* Національно-визвольні війни в епоху феодалізму» // Український історичний журнал. 1965. № 12.

тичної автономії України, взяла на себе функції носія української державності. Пізніше, в середині XVII ст., внаслідок успіху національно-визвольної боротьби державна організація Запоріжжя була поширена майже на всю Україну.

Під певним кутом зору безперервний ланцюг «козацько-селянських повстань» від 1591 до 1648 рр. можна розглядати як боротьбу двох держав, з яких одна (феодальна за своєю сутністю) окупувала територію другої, прагнучи й надалі зберегти своє панування, а друга (буржуазна за своєю природою) відстоювала свою незалежність і прагнула звільнити і повернути під свою юрисдикцію власну територію. В такому разі державну діяльність Б. Хмельницького слід розглядати (об'єктивно, відволікаючись від його свідомої орієнтації на феодальні тенденції) не як створення української державності, а як поширення історично складеної політичної системи Запоріжжя (що в цьому відношенні виступало від імені усієї України) на волость, тобто на територію, визволену з-під іноземної окупації.

Історична трагедія України у XVII ст. полягала в тому, що Б. Хмельницький та інші особи, що стояли на чолі національно-визвольного руху, не розуміли об'єктивних історичних тенденцій і, спираючись на рештки феодальних сил, у плані соціальному намагалися утримати Україну від тих ґрунтовних змін і зрушень, які були продиктовані логікою історичного розвитку. Отож якою мірою Хмельницький спромігся виконати покладену на нього історичну місію, — окреме питання, що вимагає спеціального розгляду.

7

Надмірна ідеалізація Б. Хмельницького є характерною рисою радянської історіографії часів культу особи. До середини 30-х рр. цей діяч української історії викликав до себе досить стримане ставлення, що визначалося реальною оцінкою його класової позиції. Так, у 59-му томі Великої Радянської Енциклопедії він визначений як «зрадник і запеклий ворог повсталого українського селянства», як характерний представник «верхівки української феодально-козацької старшини, що прагнула зрівнятися в правах з феодалами Польщі — польською шляхтою» [36]. Класовими інтересами

[36] БСЭ. Т. LIX. С. 816.

української шляхти «пояснюється і жорстока розправа Хмельницького з народним повстанням, яке йшло далі визнання рівноправ'я українських феодалів з польськими. У своїй політиці по відношенню до повсталого селянства Хмельницький неодноразово користувався чисто провокаційними методами, що переслідували мету зломити силу селянського повстання. ...Зрадницькою була тактика Хмельницького у відношенні до народних повстань під керівництвом Нечая, Богуна та ін.: Хмельницький не тільки «зберігав нейтралітет», але й подавав безпосередню допомогу польським військам, які придушували народні повстання; відомі випадки прямої інспірації повстань з метою їх розгрому» [37].

За тодішніми уявленнями, Б. Хмельницький «не був і не міг бути вождем революції і відіграв у ній роль зрадника повсталих козацько-селянських мас, сприяючи закріпленню колоніального панування Росії над Україною і кріпосницького гніту» [38].

У кінці 30-х рр. почалося поступове піднесення Хмельницького на щит як ватажка національно-визвольної боротьби українського народу проти шляхетської Польщі. Поворотним моментом була згадувана вище постанова журі Урядової комісії конкурсу на підручник з історії СРСР, де вперше в радянські часи було дано позитивну оцінку діяльності Хмельницького і Переяславського акту. 1939 р. вийшла у світ книжка К. Осипова [39], написана, правда, не так на безпосередньому дослідженні історичних джерел, як на базі відомої монографії М. Костомарова. Одночасно розпочалася пропаганда імені Хмельницького в літературі й мистецтві (п'єса О. Корнійчука, кінофільм І. Савченка і т. п.). У цих творах класова належність і позиція Б. Хмельницького старанно затушовувалася, натомість всіляко підкреслювалися його заслуги в справі керівництва повсталими масами козацтва й народу.

Свого апогею ця апологетика досягла під час Великої Вітчизняної війни, зокрема — у зв'язку з заснуванням ордена Богдана Хмельницького. Ось кілька визначень, характерних для тих днів:

---

[37] БСЭ. Т. LIX. С.817.

[38] Там само. С. 819.

[39] *Осипов К.* Богдан Хмельницкий. М.,1939.

«Найвидатніший політичний діяч того часу, він дуже добре розумів, що порятунок українського народу можливий на одному лише шляху — в союзі його з братерським російським народом. Розв'язанню двох основних завдань присвятив Богдан Хмельницький своє життя: визволенню України від чужоземного ярма і об'єднанню України з Росією. Досягнення цієї мети він добивався з усією силою своєї могутньої волі, своєї невичерпної енергії. На службу своїй великій ідеї він поставив свій блискучий талант організатора, видатні якості полководця і воєначальника, своє мистецтво видатного дипломата» [40].

«Полум'яний патріот і безстрашний воїн, що умів так само пристрасно ненавидіти ворогів, як і любити свою рідну землю, Хмельницький блискуче розв'язав поставлені перед ним історією завдання» [41].

«Великий син українського народу», «мудрий державний діяч і славний полководець», «національний герой українського народу» [42] — славослов'ю не було меж. «В жилах нашого народу тече, буяє, кипить гаряча кров Богдана Хмельницького... Слухайте, слухайте! Не кров народу тече в жилах Б. Хмельницького, а навпаки — кров Хмельницького в жилах народу!!» [43]. Ось до якої нісенітниці приводив нічим не зміряний і не стримуваний ентузіазм.

Наведені дефініції набули значення офіційної доктрини й міцно утвердилися в історичній літературі.

Таким чином, бачимо в радянській історіографії дві крайні точки зору щодо оцінки діяльності Б. Хмельницького: суто негативну до 1937 р. й захоплено-панегіричну після цього. І обидві вони, як і кожна крайність, не є вповні вірними. Богдан Хмельницький був справді видатним діячем свого часу й народним героєм — у тій мірі, в якій саме він підняв і очолив повстання проти шляхетської Польщі, здобув цілий шерег блискучих перемог і забезпечив визволення України з-під польсько-шляхетської неволі. Завдяки цьому він заслужив вічну славу й подяку українського народу,

---

[40] Правда. 1943. 11 жовт.

[41] Богдан Хмельницький. Київ—Харків, 1954. С. 11.

[42] Там само. С. 10, 13, 24.

[43] Радянська Україна. 1943. 14 жовт.

що знайшла свій вияв у численних героїчних піснях і думах, присвячених преславному ватажку народної боротьби.

Але разом з тим не можна забувати й того, що Б. Хмельницький був типовою постаттю феодального класу й виразником феодальної ідеології в той період, коли феодальна система давно вже стала реакційною силою на шляху прогресу. Тому за конструктивною програмою вважати його прогресивним діячем неможливо,— в тій мірі, в якій він вважав своєю метою утримання народного руху в певних рамках, домагався збереження в Україні феодального ладу, не спиняючись у цьому перед прямою зрадою повсталих мас (як це було, наприклад, під Берестечком). За це його нещадно картали найбільш революційно настроєні представники суспільної думки в Україні, і зокрема — Т. Г. Шевченко, який не міг пробачити цьому напівгерою, напівзраднику те, що, ставлячи свої класові інтереси вище від народних, він кинувся в обійми царизму, прирікаючи цим Україну кілька століть стогнати у кріпосницькому пеклі.

Як представник феодалізованої козацької старшини Б. Хмельницький твердо й послідовно обстоював інтереси своєї соціальної групи, пов'язаної із збереженням і розширенням політичної автономії України в складі Речі Посполитої. Саме в такій ролі він з'явився і на Масловому Ставі 1638 р., і у Варшаві 1647 р.— зі скаргою на свавілля Конецпольського та його прихвосня Чаплинського.

Розпочинаючи свій виступ проти магнатського засилля (з відома і навіть за підтримкою короля Володислава IV) він, мабуть, не сподівався на ті наслідки, які ця акція мала потягти за собою [44]. Він викликав до життя сили, упоратися з якими було важко, й тому змушений був шукати паліативних заходів, аби хоч якось нейтралізувати антифеодальний ентузіазм народних мас.

Ф. П. Шевченко наводить переконливий матеріал на підтвердження думки, що принаймні на першому етапі визвольної війни Б. Хмельницький не мав наміру вибивати Україну із складу Речі Посполитої [45]. Головною метою його політики на той час було досягти максимальних вигод для коза-

---

[44] Див.: *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... С. 96.

[45] Там само. С. 58—157, спец.: 106—113.

цької старшини (збільшення реєстру, повернення деякої автономії козацькому війську, забезпечення прав православній церкві тощо). Саме ці моменти були головним сюжетом переговорів з польськими комісарами взимку 1648—1649 рр., Збаразької та Білоцерківської угод. Зрештою, саме це становило головний зміст угоди з царським урядом (Березневі статті 1654 р.). У цих документах знайшла своє яскраве відображення консервативна позиція самого Хмельницького й тієї частини старшини, яка його підтримувала — забезпечення інтересів української шляхти за рахунок народних мас.

Ця ж позиція знайшла свій вияв і в практичній діяльності українського уряду, очолюваного Хмельницьким. Численні універсали на послушенство, підтвердження земельних феодальних володінь, прагнення до масового повернення козаків у посполитство, роздачі нових маєтностей представникам старшини, придушення всякої спроби антифеодальних виступів, а й навіть просто радикальної опозиції (згадаємо для прикладу страту Гладкого, Мозири та ін. 1651 р.) — все це мало єдине й чітко сформульоване спрямування. Характеризувати усе це як діяльність «народного героя», «виразника волі українського народу», «захисника інтересів народних мас» — можна лише при умові повного забуття принципів марксизму-ленінізму.

Але найдивовижнішим є намагання історіографії 40—50-х рр. переконати читача в тому, що Б. Хмельницький трохи не з колиски мріяв про «возз'єднання з братнім російським народом». Аби хоч якось довести цю тезу, наводиться анекдотичний аргумент: в одному з донесень Бутурліна до Москви говориться, що Хмельницький, нібито, розповідав, що «как де он еще был мал, й отец де его, гетьманов, приказывал ему: как де ты учнешь служить, не моги де себе того чинить, чтоб де тебе ходить войною на Московское государство» [46].

Звідси мало б випливати, що батько Хмельницького нібито радив майбутньому гетьманові орієнтуватися на Москву (хоча кожному ясно, що йдеться лише про утримання від участі в збройних конфліктах з Московською державою).

---

[46] Акты ЮЗР. Т. X. № 4. С. 244.

При цьому начисто забувається необхідність елементарної критичності в підході до використання історичних джерел: ця (і подібні до неї) заява, що, поза сумнівом, являла собою звичайну і в тих умовах необхідну дипломатичну гру, маючи на меті схилити на бік Хмельницького царський уряд, беруться за чисту монету й інтерпретуються в буквальному розумінні як повний і щирий виклад справжнього настрою козацького гетьмана.

Але, ставлячи питання таким чином, наша історіографія неспроможна відповісти на сакраментальне питання, що неминуче постає як одне з головних: чому ж у такому випадку Хмельницький, готуючи виступ проти Польщі й шукаючи собі евентуальних союзників, не зробив і найменшої спроби зав'язати стосунки з Москвою? Чому він волів краще звернутися за підтримкою до кримського хана, з яким доти Україна мала виключно ворожі стосунки, йдучи на чималі жертви і важачи життям власного сина? Чому ця проста і, здавалося б, природна думка про союз з Росією навіть не спала йому на думку?

Але жодної таємниці в цьому немає. Навесні 1648 р. царська Росія була не потенційним спільником, а цілком реальним ворогом повсталого українського народу. Пов'язаний з Польщею договірними зобов'язаннями допомагати їй військовою силою, московський уряд дійсно був готовий втрутитися в польсько-український конфлікт, але не на боці Хмельницького, а на стороні шляхетської Польщі [47]. Російські війська стояли напоготові у прикордонних містах — Путивлі, Севську, Хотмизьку. Але вибух народного повстання в самій Москві запобіг дальшому розвиткові подій [48]. Про це у нас якось не прийнято згадувати.

Як відомо, першу спробу вступити у зносини з царським урядом Б. Хмельницький зробив лише після Корсунської битви, коли перемога повстання стала цілком очевидною, та й то при випадкових умовах. У червні 1648 р. козаки перехопили російського гінця з листом від севського воєводи до Адама Киселя. Хмельницький наказав повернути гінця назад, давши йому замість відповіді київського воєводи сво-

---

[47] Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. С. 417—418.

[48] Див.: *Шевченко Ф. П.* Політичні та економічні зв'язки... С. 81.

го листа до царя Олексія Михайловича. В цьому листі є такі слова: «зичили бихмо самодержця господаря такого в своєй земли, яко ваша царская вельможность» [49].

Ці слова тлумачаться в нашій літературі дуже вільно, як вислів бажання перейти під російську зверхність [50]. Але про таку можливість у документі нема й слова: якщо навіть не вважати ці слова звичайнісінькою ввічливістю (адже йдеться про бажання мати государя подібного до Олексія Михайловича, а не про самого його), натяк виглядає не дуже ясним. З приводу цього існує велика література, причому дослідники сходяться на тому, що лист Хмельницького від 8 червня відбиває політичну ситуацію в Польщі після смерті короля Володислава IV: в момент, коли писався цей лист, в Польщі не було короля, і кандидатура Олексія Михайловича була однією з імовірних. Отож, очевидно, малося на увазі евентуальне обрання московського царя на польський престол.

Як не тлумачити цей лист, не можна забувати, що Б. Хмельницький, ведучи складну дипломатичну гру й шукаючи можливі об'єкти орієнтації, досить щедро роздавав аванси і натяки направо й наліво — і турецькому султану, і кримському хану, і шведському королю, не кажучи вже про короля польського, в численних листах до якого він незмінне називав себе вірним підданим і підніжком.

У листі до Адама Киселя, писаному в тому ж червні 1648 р., Хмельницький запевняв адресата у своїй вірності Речі Посполитій і просив бути заступником щодо забезпечення колишніх вольностей Війська Запорозького: «Ми... розіслали по всій Україні універсали про те, що кожен з нашого Війська Запорозького, так і з інших шляхетських підданих, під страхом суворої кари ці бунти і заворушення мусить припинити, щоб ми у найбільшій ласці його королівської милості, якого господь Бог з ласки

---

[49] Документи Богдана Хмельницького. К., 1961. С. 49.

[50] Див. І-й том «Історії Української РСР». На с. 227 наведено факсиміле цього листа з підписом: «Фотокопія листа Б. Хмельницького від 8 червня 1648 р. російському царю Олексію Михайловичу з проханням прийняти Україну до складу Російської держави».

своєї святої нам і всій Речі Посполитій охоче дасть, залишатися могли» [51].

А в листі до короля Володислава IV, написаному теж у червні 1648 р., він запевняв: «А ми, як і раніше були вірнопідданими в. к. милості, так і нині завжди готові, борючися проти ворогів Речі Посполитої, віддати своє життя на гідність в. к. милості, пана нашого милостивого» [52].

Отже, розібратися в тому, що є виразом справжніх намірів, а що є дипломатичною грою,— не дуже просто.

8

Зворотною стороною ідеалізації Б. Хмельницького в радянській історіографії була ідеалізація російського царизму. Від певного часу московський уряд у нас почали зображувати у вигляді захисника України. І в цьому бачимо тенденцію до зняття принципової межі між російським царизмом і російським народом.

Так, у І томі «Історії Української РСР» читаємо, що в боротьбі з турецько-татарськими загарбниками «на захист України виступила сильна російська держава, здатна протистояти іноземним загарбникам» [53]. В дійсності вірніше було б сказати навпаки. Як відомо, Запоріжжя й до середини XVII ст. було міцним заслоном проти турецько-татарської агресії, що забезпечував південно-східні рубежі Речі Посполитої. Від середини XVII ст. воно захищало південні рубежі Московської держави,— якщо в XV—XVI ст. татарські наскоки неодноразово спустошували російські землі (нерідко аж до самої Москви), то в XVII—XVIII ст. жодного подібного випадку ми не знаємо, і велика заслуга в цьому належить запорозькому (як і донському) козацтву. Російсько-турецькі війни XVIII ст. велися передусім українськими силами і за рахунок України; лише в кінці XVIII ст. Запоріжжя як військовий заслон стало непотрібне й було ліквідоване 1775 р. військами генерала Текелія. Отож правильніше було б говорити про захист Україною Росії від турецько-татарської небезпеки, а не навпаки.

---

[51] Документи Богдана Хмельницького. С. 53.

[52] Там само. С. 35.

[53] Історія Української РСР. Т. І. С. 264.

Російський царизм розглядав Україну як частину своїх споконвічних володінь, що нібито ще за часів Київської Русі знаходилася під владою російської корони (дім Мономаха). Приєднання України до Росії 1654 р. відповідно оцінювалося як повернення цих володінь,— подібно до того, як перед тим були повернуті Смоленщина, Новгород, Псков та інші російські землі.

Але приєднання українських земель поставило перед царським урядом серйозні проблеми. Акт цей відбувся на хвилях народної боротьби, що мала яскраво виражене антифеодальне спрямування і врешті-решт спричинилася до майже повної ліквідації великого феодального землеволодіння (крім монастирського). Характерною тенденцією доби було масове покозачення посполитого селянства, що фактично означало звільнення його від більшості феодальних повинностей. Отже, реально можна говорити про торжество дрібнобуржуазного елементу в класовій структурі українського суспільства цього часу. З цим доводилося рахуватися.

Тим часом головний принцип політики царизму щодо України полягав у поступовому поширенні на неї порядків, що панували в самій Московщині. Іншими словами, йшлося про реставрацію феодалізму, причому — в його найжорстокішій, найбрутальнішій, напівазіатській формі. Цей процес затягнувся майже на півтора століття завдяки активному опору українського народу — опору, що знаходив свій вияв у неодноразових збройних виступах (Переяславське повстання 1666 р., повстання 1668 р., повстання Булавіна 1707—1708 рр. та ін.). Цей протест дуже часто набирав антиросійського характеру.

Але цей протест і досі залишається в нашій історіографії не висвітленим; головною перешкодою в цьому є відхід істориків від основного марксистського принципу класової оцінки кожного конкретного історичного явища. Вище наводилися дефініції, якими нагороджуються в нашій літературі головні історичні діячі України другої половини XVII ст. — початку XVIII ст. За поширеними уявленнями І. Виговський, П. Тетеря, Ю. Хмельницький, П. Дорошенко, І. Брюховецький, П. Іваненко, М. Ханенко, К. Гордієнко, не кажучи вже про І. Мазепу чи П. Орлика,— «зрадники», «ставленики»,

«агенти», «васали», «найлютіші вороги» своєї власної країни. Виходить досить дивна картина: український народ протягом століття не спромігся висунути зі свого середовища жодного значного політичного діяча, який не виявився б зрадником або чиїмсь агентом, — бо рано чи пізно мусив виступити проти царизму. Навіть Брюховецький — цей нікчема, цей природжений лькай і холуй, — під тиском обставин змушений був (правда, невдало) підняти зброю проти російського панування.

Очевидно, причини цієї дивної ситуації лежать не в сфері психологічної патології, а повинні мати якесь історичне, соціальне обгрунтування. Коли йдеться про «зраду» гетьмана (тобто, глави держави), то ця «зрада» обертається зрадою самого себе. Важко уявити собі, щоб хтось, ставши гетьманом і зосередивши в своїх руках реальну владу над суверенною (хоча й васальною) державою, міг мріяти про роль агента чи ставленика магнатської Польщі або султанської Туреччини чи ще когось. У цьому немає жодної логіки. І коли ще можна припустити, що якась окрема особа, в силу своєї розумової неповноцінності, могла просто не усвідомити реального співвідношення цінностей (як, скажімо, той же Брюховецький, що принижено вимолював боярський титул, не розуміючи, що посада гетьмана була варта набагато більшого), то припускати масове, суцільне нерозуміння обстановки всіма скільки-небудь значними діячами України того часу навряд чи можливо.

При тій манері викладу, характерній для нашої історіографії, залишаються повною таємницею мотиви поведінки усіх цих «зрадників» та «агентів». Незрозуміло, чому Іван Виговський, маючи підтримку російського уряду, забажав відновити над Україною (отже й над собою) польсько-шляхетське панування. Незрозуміло, чому Мазепа, користуючись необмеженим довір'ям Петра І, захотів «продавати Україну» (отже й самого себе) «іноземним поневолювачам». Неясно, чому Петро Дорошенко, який спочатку орієнтувався на Росію і добивався об'єднання всіх українських земель в рамках російської держави, раптом пішов на союз з турецьким султаном і визнав протекторат Туреччини. Таких незрозумілих «чому» можна поставити надто багато.

Очевидно, справа тут не в особистих моментах, і справжні причини того ланцюга подій, про який мова, слід шукати у сфері корінних, класових взаємин доби. Ці причини коріняться не тільки в позиції того чи іншого українського політичного діяча, а перш за все — в тій політиці самого російського царизму, що мала на увазі перетворити Україну на провінцію Російської держави, поширивши на неї загальноросійські порядки і звівши нанівець усі здобутки національно-визвольної війни 1648—1654 рр.

9

Тепер можемо підійти й до питання про те, що відбулося в Переяславі 8 січня 1654 р. Зараз у нашій історіографії загальнопоширеною є формула, що Переяславський акт являв собою «возз'єднання двох братніх народів — українського і російського».

«Возз'єднання України з Росією, що *об'єднало два великі слов'янські народи...* (підкреслення наше.— *М. Б.*), мало величезне прогресивне значення для дальшого політичного, економічного й культурного розвитку українського і російського народів» [54].

Ця формула про об'єднання двох народів є історично невірною. В дійсності об'єднувалися не народи, а держави, одна з яких була феодальною, а друга — в особі старшинського уряду — прагнула (всупереч волі власного народу) до реставрації феодалізму. Контрагенти Переяславського договору аж ніяк не були виразниками народних інтересів — ані цар Олексій Михайлович, ані Б. Хмельницький та його уряд. Заяви типу: «Виконуючи волю народних мас, Богдан Хмельницький посилив у 1653 р. переговори з російським урядом про возз'єднання України з Росією» [55] або: «Рішення Земського собору про возз'єднання України з Росією було виявом волі і бажання всього російського народу подати допомогу братньому українському народові...» [56], дуже поширені в літературі, не відбивають суті справи. Про справжні інтереси народу (українського чи російського) ніхто не

---

[54] Історія Української РСР. Т. І. С. 258.
[55] Там само. С. 254.
[56] Там само. С. 255.

думав і не питався ані в Москві, ані в Переяславі — проблема розв'язувалася на зовсім іншому рівні. Участь рядового козацтва і міщан у Переяславській Раді, як і посадських людей у Земському соборі 1653 р., так само мало визначала загальнонародний зміст події, як, скажімо, крики «згода, згода, згода!», якими рядове козацтво і поспільство вітало Гадяцький договір 1658 р.

Обидві сторони, що уклали Переяславську угоду, були єдині, принаймні, в одному, а саме — в прагненні відновити в Україні феодальні порядки. Про це дуже чітко сказано у вимозі української старшини, що на чолі з Б. Хмельницьким вела переговори з російськими послами в Переяславі 10—12 січня; остання лягла в основу договору з царським урядом: «В Запорожском де войске кто в каком чину был по ся места, а ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а козак козаком, а мещанин мещанином» [57].

Аналогічним чином точка зору ця висловлена самим Б. Хмельницьким ще до присяги 8 січня 1654 р.: «И хто был шляхтич, или козак, или мещанин, и хто в каком чину наперед сего и какие маетности у себя имел, и тому б всему быть по-прежнему» [58]. Отже, йшлося про збереження станової структури феодального суспільства.

Але особливо занепокоєна була старшина приборканням повсталого селянства. Як уже говорилося, одним з прямих і безпосередніх наслідків національно-визвольної війни було масове покозачення селян, тобто їх перехід з феодально залежного стану в стан особисто вільних дрібних виробників. Цей процес викликав негативну реакцію з боку панівних кіл українського суспільства — шляхти, що вціліла, та старшини, яка прагнула зрівнятися в правах зі шляхтою і зайняти певне місце серед феодального класу. В покозаченні посполитих вона вбачала небезпеку для своїх прагнень і тому мріяла про повернення основної маси селян у колишнє становище кріпаків. Це знайшло своє відображення навіть у Березневих статтях 1654 р. Реєстр було обмежено 60 тисячами; всі випищики мали повернутися в стан по-

---

[57] Історія України в документах і матеріалах. К., 1941. Т. III. С. 257.
[58] Там само. С. 255.

сполитих: «Как великий государь наш, его царское величество, гетмана Богдана Хмельницкого й все войско запорожское пожалует, свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините: кто будет козак или мужик; а чтоб число войска запорожского было 60 000. И великий государь наш, его царское величество, на то изволил им, числу списковым казакам быть велел» [59].

Іншою турботою української шляхти і старшини було забезпечити свої маєтності: «и пожаловал бы великий государь, велел им дать на их маетности свои государевы грамоты» [60]. Ці інтереси теж ретельно забезпечувалися царським урядом [61].

Уже С. Зарудний і П. Тетеря, які в березні 1654 р. вели переговори в Москві, одержали царські грамоти на маєтності «со крестьянами й со всеми угодьями» — і для себе, і для гетьмана. Після цього українська старшина і шляхта, немов зграя вовків, кинулася й собі випрошувати царські грамоти. Чимало володінь одержали родини Виговських, Золотаренків та інші [62].

Ця тенденція викликала активний протест з боку рядового козацтва. Характерним свідченням цього є скарга І. Виговського царському уряду, передана через П. Тетерю в серпні 1657 р.: «хотя царское величество его, писаря, и отца его, и братьев и пожаловал, только они тем ничем не владеют, опасаясь от Войска Запорожского». Далі Тетеря просив, щоб «царское величество в войско ни про что про то, чем кто от царского величества пожалован, объявляти не велел, ...а только де в войске (тобто, козаки.— *М. Б.*) про то сведают, что он, писарь с товарищи упросили себе у царского величества такие великие маетности, и их де всех тотчас побьют» [63].

Так і сам П. Тетеря, одержавши від царя грамоту на м. Смілу, змушений був приховувати її від війська і просив, щоб про ту грамоту не стало відомо козакам.

---

[59] Історія України в документах і матеріалах.Т. III. С. 262.
[60] Там само. С. 255.
[61] Див.: *Крип'якевич І. П.* Богдан Хмельницький. С. 278—279.
[62] Див.: Там само. С. 279—280.
[63] Акты ЮЗР. Т. XI. С. 717—720.

Подібні факти досить яскраво показують класову ситуацію на Україні в момент приєднання до Росії і класовий характер Переяславської угоди. Ця угода становила класову змову української старшини, що активно феодалізувалася з російським царизмом, орієнтовану на збереження (чи вірніше — реставрацію) в Україні феодального ладу. За своїм характером і спрямуванням це був антинародний акт, покликаний приборкати повсталі маси трудового населення; зрадою національних інтересів. Б. Хмельницький і його оточення на кшталт І. Виговського, П. Тетері, І. Золотаренка, М. Пушкаря та ін. бачили в царизмі ту силу, яка мала допомогти їм тримати в шорах непокірну чернь. У певному розумінні царизм дійсно виступав у ролі «захисника», але аж ніяк не захисника українського народу.

Треба сказати, що робив він це цілком послідовно й охоче, бо бачив в Україні вузол дуже небезпечних волелюбних тенденцій, які могли легко перекинутися і за межі України. Відомо, що визвольна боротьба українського народу викликала повстання селян у Польщі (під проводом Костки Наперського); знаходила вона свій відгук і в Росії. Побоювання царя і бояр не були марними: не минуло й 15 років після Переяслава, як у Росії почалася селянська війна під проводом Степана Разіна, що поставила під загрозу весь існуючий лад. Ця війна вибухнула під активним впливом подій в Україні; запорозьке козацтво брало в ній безпосередню участь, а на українських землях це повстання знайшло широкий відгук.

Тому цілком зрозуміла настороженість, з якою московський уряд придивлявся до подій в Україні, чому він так довго вагався з вирішенням питання про перехід українських земель до складу Росії, воліючи піти скоріше на угоду з Польщею, аніж припустити дальший розвиток антифеодальних тенденцій.

Цілком очевидною була позиція царського уряду і щодо політичного статусу України в складі Російської держави. Але тут його інтереси корінним чином розходилися з інтересами української старшини: він розглядав автономію України як тимчасову і дошкульну поступку, прагнучи розраховуватися з нею по можливості швидше,— в той час як правлячі кола України схильні були дуже ретельно оберіга-

ти свої «вольності». Старшина з Б. Хмельницьким на чолі сподівалася зберегти автономію козацької держави і той політичний лад, який викристалізовувався в процесі визвольної боротьби (республіканський устрій, виборність усіх ланок уряду, власна військова організація, фінансова система, право міжнародних зносин).

Отож дотримуватися переяславських угод царський уряд в жодному випадку не збирався, і якщо процес ліквідації української держави затягнувся майже на півтора століття, то сталося це аж ніяк не через брак його бажання. Ці півтора століття в історії України являють собою своєрідний двобій, у якому рішучі випади царизму чергувалися з вибухами активної збройної боротьби українського народу, які змушували до тимчасового відступу.

Ще самому Б. Хмельницькому довелося відчути централізаторську тенденцію з боку Москви, у зв'язку з чим він мав серйозно замислитися над дальшою долею російсько-українського союзу. Його наступник І. Виговський, якого сучасники вважали за особу про-московської орієнтації, змушений був уже підняти зброю на своїх недавніх покровителів і «благодійників». Гадяцька угода й битва під Конотопом трохи охолодили ентузіазм царських політиків і стали на перешкоді негайній реалізації планів царизму. Але Андрусівське перемир'я 1667 р., укладене з Польсько-Литовською державою, повністю перекреслило Переяславський акт.

У тексті Андрусівського трактату читаємо: «А которые городи й земли от коруни Польской й великого княжества Литовского *завоеваны суть* (підкреслення наше.— *М. Б.*) и оставают во владении и в державе его царского величества (далі йде перелік земель.— *М. Б.*), оставатись имеют все в стороне его царского величества» [64].

Отже, йдеться про перехід до Росії не *приєднаних за власною волею*, а *відвойованих Росією* земель. Україна тут взагалі не визнається за юридичну сторону чи політичного контрагента — таким виступає Річ Посполита. Представників України, як відомо, навіть не допустили до участі в переговорах. Дві держави — Польща і Росія — розв'язали свої відносини збройною рукою і одна з них відступила другій частину своїх володінь.

---

[64] ПСЗ. Т. І. С. 658.

Таким чином, рішення Переяславської Ради мали значення офіційного акту лише протягом 13 років. Дальша історія розвитку українсько-російських відносин визначалася іншими факторами, іншими угодами і документами.

Андрусівське перемир'я повинно було стати поворотним моментом в історії України: на завойовані землі, природно, мали бути поширені порядки країни-завойовниці. Так, у кожному разі, було досі: коли Росія внаслідок війн з Литвою та Польщею включала в межі своїх державних кордонів, скажімо, Смоленські, Полоцькі, Новгород-Сіверські та інші землі, останні ставали органічною частиною Московської держави і сферою діяння всіх її соціально-політичних інституцій. З автономією України, її республіканським ладом і т. п., небажаними (з точки зору царизму) речами малося покінчити раз і назавжди.

Але й на цей раз так не сталося. Андрусівське перемир'я викликало в Україні повстання, яке очолили П. Дорошенко та І. Сірко і до якого змушений був приєднатися І. Брюховецький. Царське панування було поставлене під загрозу. Довелося відступити: процес «інтеграції» України в рамках Московської держави було затримано, хоча «Вічний мир» 1686 р. підтвердив основні умови Андрусівського перемир'я. Інтеграцію було лише загальмовано, але сама тенденція збереглася й надалі.

Наслідки загальновідомі.

* * *

Підведемо підсумки щодо поставленого в заголовку питання. Гадаємо, відповідь сама собою випливає із сказаного.

У січні 1654 р. Українська держава добровільно визнала протекторат Московської держави і ввійшла до її складу на умовах точно визначеної договором автономії. Це був акт приєднання Української держави до Російської.

1667 р. царський уряд зрадив угоду, досягнуту за тринадцять літ до того у Переяславі, й уклав з Річчю Посполитою договір про територіальний поділ України між Польсько-Литовською і Російською державами, внаслідок якого Лівобережна Україна розглядалася царським урядом як завойовані (чи відвойовані) землі. Отже, це був акт загарбання лівобережних земель України російським царизмом, вияв колоніальних тенденцій, притаманних йому протягом всього його існування.

Г. СЕРГІЄНКО

ВЕЛИКИЙ ІСТОРИЧНИЙ АКТ *

(фрагменти)

Визвольна війна українського народу проти панування шляхетської Речі Посполитої, за возз'єднання України з Росією (1648—1654) підняла на боротьбу різні стани й соціальні верстви: селян, козаків, міську бідноту, старшину, дрібну шляхту, нижче духовенство.

Головною рушійною силою визвольної війни виступило селянство. До нього приєдналися козаки і міська біднота. Їх єднала ненависть до феодального і національного гноблення. В ході визвольної війни посилювалася антифеодальна боротьба селянства, широких народних мас.

Колоніальна політика шляхетської Речі Посполитої на землях України, свавілля магнатів, насадження унії викликали невдоволення і козацької старшини і православної шляхти. Водночас багата старшина, намагаючись зберегти своє панівне становище, хоча й брала участь у боротьбі проти панування Речі Посполитої, стримувала визвольний рух народних мас.

Отже, спільна боротьба різних станів проти іноземного панування не усувала соціальних суперечностей, а навпаки, загострювала їх.

У визвольній війні вирішувалися два головних завдання: перше — визволення України з-під панування шляхетської Польщі і друге — возз'єднання України з Росією. Ці великі історичні завдання об'єднували сили українського народу. «Вся історія визвольних воєн,— підкреслював В. І. Ленін,— показує нам, що коли ці війни захоплювали широкі маси, то визволення наставало швидко» [1]. Це важливе методологічне положення розкриває глибоку підоснову перемог народних мас і у визвольній війні в Україні. Вона виникла внаслідок політичного, економічного і культурного розвитку України, яка понад три століття перебувала під гні-

---

* *Сергієнко Г. Я.* Великий історичний акт. К., 1978. С. 10—24.

[1] *Ленін В.І.* Повн. зібр. тв. Т. 36. С. 22.

том іноземних поневолювачів. Національному існуванню українського народу загрожувала реальна небезпека, і він одностайно піднявся на рішучу боротьбу за визволення. Українські селяни, козаки, міська біднота зі зброєю в руках відстоювали свою свободу, боролися проти іноземних поневолювачів. Водночас вони наполегливо виявляли своє прагнення до єдності з російським народом.

Визвольну війну українського народу очолив виходець з дрібної української шляхти Богдан (Зіновій) Хмельницький (1595—1657). Він добре розумів, що врятувати український народ від неволі можна лише шляхом визвольної боротьби і міцного союзу з російським народом. Як патріот і талановитий полководець він очолив повсталі проти гнобителів маси. «Богдан Хмельницький,— писав російський революціонер-демократ В. Г. Бєлінський,— був герой і велика людина в повному розумінні цього слова. Багато в історії Малоросії характерів сильних і могутніх; але один тільки Богдан Хмельницький був, разом з тим, і державний розум... Він був великий воїн і великий політик...» [2]. Т. Г. Шевченко назвав Б. Хмельницького «геніальним бунтовщиком» [3].

Наприкінці 30-х і в 40-х рр. XVII ст. навколо Б. Хмельницького гуртувалися люди, що виступали за рішучу збройну боротьбу проти панування Речі Посполитої в Україні. Королівська влада почала переслідувати його: чигиринський підстароста пограбував Суботів, а Б. Хмельницького заарештували і кинули до в'язниці. Це беззаконня переповнило чашу терпіння. Визволившись з допомогою вірних друзів, Б. Хмельницький з невеликим загоном козаків-повстанців у кінці 1647 р. вирушив на Запоріжжя, щоб зробити Запорозьку Січ базою визвольної війни. Повстанський загін при підтримці козаків розгромив королівський гарнізон Запорозької Січі й оволодів її укріпленнями. 30 січня 1648 р. загальна рада повсталих козаків обрала Богдана Хмельницького гетьманом України. Він звернувся до українського народу з закликом ставати до боротьби за волю.

Звістка про початок визвольної війни швидко розлетілась по всій Україні, спалахнули сотні повстань у містах і

---

[2] *Бєлінський В. Г.* Вибрані філософські твори. К., 1948. Т. 1. С. 433.

[3] *Шевченко Т. Г.* Повне зібрання творів у шести томах. К., 1963. Т. 5. С. 139.

селах. Загони повстанців поспішали під стяги Богдана Хмельницького. Протягом січня—квітня 1648 р. заворушення охопили майже всю Україну. Визвольна війна українського народу розгорнулася.

Богдан Хмельницький і його сподвижники врахували внутрішню і міжнародну обстановку, що в той час сприяла успішній боротьбі українського народу за своє визволення. Соціальні й національні суперечності в Україні загострилися вкрай. В Україні та Білорусії народні маси прагнули до возз'єднання з Російською державою, яка прихильно ставилася до цього руху і проводила політику збирання руських земель. Загострювалися класові суперечності всередині Речі Посполитої, а польське і литовське селянство підтримувало антифеодальну і визвольну боротьбу українського й білоруського народів. Донське козацтво завжди висловлювало свою готовність прийти на допомогу запорозьким козакам і не раз брало участь у повстаннях в Україні.

Перші перемоги сприяли розгортанню загального повстання народних мас. Польсько-шляхетська адміністрація в Україні фактично була ліквідована.

Важливими соціальними наслідками визвольної війни були повалення польсько-шляхетської влади, ліквідація великого феодального землеволодіння, деякі обмеження феодальних повинностей і тимчасове послаблення гноблення значної маси селян і міщан, ліквідація національного гніту та культурних обмежень.

З початком визвольної війни ще більше зростало прагнення українських трудящих мас об'єднати свої сили з російським народом в одній державі. З свого боку російський народ співчував визвольній боротьбі в Україні й допомагав українському народові. Давнім другом Росії був Б. Хмельницький, який ще восени 1647 р. на нараді своїх сподвижників заявив: «Не бачу іншого виходу, крім Москви».

Річ Посполита, зібравши сорокатисячне коронне військо і шляхетське ополчення, кинула їх на придушення визвольної війни в Україні. Але Б.Хмельницький і його сподвижники сформували з розрізнених повстанських загонів велику армію, порівняно добре озброєну і навчену козаками військової справи. 8—13 вересня 1648 р. у битві під Пилявцями (тепер Старосинявський район Хмельницької об-

ласті) польсько-шляхетське військо зазнало нищівного розгрому, а його рештки втекли за межі України. Україна фактично була визволена з-під польсько-шляхетського панування. Відкрилася перспектива звільнення і західноукраїнських земель. Селянсько-козацькі полки під проводом Б.Хмельницького вирушили в похід на захід. Тим часом у Східній Галичині й на Західній Волині ширилися народні повстання.

У цей час політичні зв'язки України з Росією стають все більш регулярними. У квітні 1649 р. в Україну прибуло перше повноважне посольство Російської держави на чолі з В. Унковським, яке переконалося в щирому прагненні українського народу визволитися від польсько-шляхетського панування і возз'єднати Україну з Росією. Разом з Унковським, який повертася в Москву, туди виїхало українське посольство на чолі з полковником Федором Вешняком.

Перед лицем нової небезпеки наступу значних польсько-шляхетських військ українські трудящі вбачали в російському народі єдину рятівну силу. В роки визвольної війни розширялися економічні зв'язки України з Росією. В зв'язку з неврожаєм в Україні російські торгівці дістали дозвіл вільно ввозити туди хліб та інші товари, а також зброю і порох. На російських землях знаходили собі притулок українські переселенці та втікачі від польсько-шляхетських навал.

Народні маси Росії прагнули всіляко допомогти визвольній війні в Україні, вступали до лав повстанців, а донські козаки прибували цілими загонами і відважно воювали з гнобителями українського народу. Це сприяло дальшому розгортанню боротьби українського народу проти польсько-шляхетського панування, за возз'єднання України з Росією. Посилювалася також допомога з боку народних мас Білорусії, Молдавії.

Наприкінці травня 1649 р. армія Б. Хмельницького вирушила в похід проти польсько-шляхетських військ до фортеці Збараж на Волині.

5—6 серпня 1649 р. на р.Стрипі поблизу м.Зборова відбулася битва, в якій польсько-шляхетські війська зазнали великих втрат і опинилися на межі поразки. Якраз у цей час кримський хан, який був союзником Б. Хмельницького, таємно змовившись з королем, припинив бій і зажадав від Б. Хмельницького вступити в переговори. 8 серпня 1649 р.

був укладений Зборівський договір. Цей договір частково забезпечував право й привілеї козацькій старшині, українській шляхті та православному духовенству. Щодо широких народних мас, насамперед селян та збіднілих козаків, він не приніс їм визволення ні від соціально-економічного, ні від політичного гніту. Польська шляхта, вигнана народом з України, одержала право повертатися у свої маєтки, а велика кількість селян потрапила під владу колишніх панів. Становище народних мас погіршилося ще й тим, що татари, повертаючись з війни, грабували українські міста і села, забирали людей і гнали їх у полон. Все це викликало невдоволення народних мас, посилення руху протесту проти Зборівського договору і взагалі проти політики панівних класів, спрямованої на примирення з шляхетською Польщею.

У цей час Російська держава надала Україні відчутну дипломатичну підтримку: російське посольство, яке прибуло до Варшави у червні 1650 р., пред'явило урядові Речі Посполитої ультиматум — повернути Смоленськ і всі російські землі, захоплені в період польсько-шведської інтервенції, і відшкодувати значну грошову суму, а на випадок нової війни — заявило, що Росія буде в союзі з Україною. Польсько-шляхетському урядові вдалося деякими поступками запобігти серйозним ускладненням, але прихильна позиція Російської держави щодо України залишилася реальним фактом.

Розуміючи складність становища, Б.Хмельницький посилював зв'язки з російською державою. Важливе значення мали переговори російського посла В.Унковського з Б. Хмельницьким у жовтні 1650 р. про возз'єднання України з Росією, а також надання економічної та військової допомоги українському народові. В.Унковський представив у Москву інформацію про становище в Україні та прагнення її народу до єдності з Російською державою. Про це свідчили численні факти й висловлювання представників різних соціальних верств населення України, яке послідовно виражало своє бажання разом з народом Росії боротися за визволення українських земель з-під гніту Речі Посполитої, за возз'єднання України з Росією.

Тяжке становище, в якому опинилася Україна, було відоме в Москві, Російська держава зробила ряд кроків на допомогу українському народові. В лютому 1651 р. Земський

собор у Москві розглядав питання про взаємини Росії з Польщею, яка порушувала умови Поляновського договору 1634 р., та про возз'єднання України з Росією. Учасники собору прихильно поставилися до просьб Б.Хмельницького. І хоч питання залишилося тоді ще остаточно не вирішеним, російський уряд розпочав енергійно готуватися до війни та збирати відомості про нові факти порушення королівською Польщею згаданого договору, для чого в Україну відряджалися посольства і відповідні вказівки діставали посли, які перебували у Варшаві. У зв'язку з новим наступом польсько-шляхетських військ на Україну Російська держава посилила допомогу їй продовольством і військовим спорядженням, а після невдач визвольних сил України під Берестечком і Білоцерківського договору — було дано вказівку прикордонним російським воєводам пропускати без перешкод переселенців з України на російські землі. Істотно активізувалася дипломатична і військова підготовка Російської держави до боротьби проти Речі Посполитої, значно посилювалися зв'язки України з Росією.

Український народ, звільнившись у кривавій боротьбі з-під іноземного гноблення, не міг примиритися з можливістю реставрації старих порядків, які знову несли з собою польсько-шляхетські загарбники після укладення Білоцерківського договору. По всій Україні ширилося невдоволення й вибухали повстання. Головною рушійною силою цих повстань виступали народні маси, які зазнавали особливо жорстокого соціально-економічного і національного гноблення. Селянство і найбідніша частина козацтва також відверто висловлювали вороже ставлення до козацької старшини, яка, збагатившись на війні, намагалася добитися угоди з Річчю Посполитою, а тим часом прибирала до своїх рук якомога більше землі і вимагала від селян відбувати повинності.

Б. Хмельницький готував сили для продовження визвольної війни, щоб вигнати загарбників і возз'єднати Україну з Росією, продовжував вести переговори про возз'єднання.

Важливим етапом визвольної війни українського народу стала битва 22—23 травня 1652 р. біля гори Батіг на березі Південного Бугу. Польсько-шляхетські війська були повністю розгромлені. Результатом Батозької перемоги стало падіння влади Речі Посполитої в Україні.

Після Батозької перемоги особливо посилилася боротьба українських трудящих за об'єднання з братнім російським народом: політичні, економічні й культурні відносини стали ще тіснішими. Розширилася торгівля між Україною і Росією. Збільшився потік переселенців з України на Слобожанщину.

Всі ці зв'язки сприяли наближенню великого історичного акта — возз'єднання України з Росією. У червні 1652 р. з Москви в Україну прибуло посольство на чолі з В. Унковським і А. Ардаб'євим, яким Б. Хмельницький заявив, що український народ з нетерпінням чекає возз'єднання України з Росією.

У зв'язку з підготовкою польсько-шляхетського уряду до нового наступу на Україну все більше зростає прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією, його рішимість вести боротьбу проти польсько-шляхетських поневолювачів до переможного кінця.

На початку 1653 р. річ Посполита зібрала майже стотисячну армію власних і найманих військ для походу на Україну. В Могильові (Білорусія) стояло табором ще двадцять тисяч литовського війська, готового вторгнутися з півночі.

У цій складній обстановці народні маси України виступали на захист завоювань визвольної війни. Єдиний вихід для врятування України від нового поневолення вони вбачали у її возз'єднанні з Росією. Російський народ висловлював щире співчуття і підтримку визвольній боротьбі українського народу. Росія і Україна обмінювалися посольствами, які вели переговори про возз'єднання братніх народів у єдиній Російській державі.

22 червня 1653 р. у надісланій з Москви Б. Хмельницькому грамоті повідомлялося про згоду на возз'єднання України з Росією. Ця звістка викликала хвилю радості народних мас України. Але на шляху возз'єднання двох братніх народів було ще багато перешкод. Польські магнати та інші вороги українського народу намагалися поневолити його, не допустити возз'єднання України з Росією. Уряд Речі Посполитої знову кинув на придушення визвольної війни на Україні велику польсько-шляхетську армію.

«У визвольній війні 1648—1654 рр.,— зазначено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—

1954 рр.)»,— український народ одночасно боровся за визволення з-під ярма панської Польщі і за возз'єднання з братнім російським народом в єдиній Російській державі» [4].

Визвольна війна українського народу одержала підтримку народних мас Білорусії і Молдавії. В Білорусії розгорнувся масовий народний рух за визволення з-під гніту феодалів Речі Посполитої. Значні сили Речі Посполитої були скуті білоруськими повстанцями і не могли діяти в Україні. Як і український народ, білоруський народ прагнув до возз'єднання з Росією. На допомогу братньому білоруському народові прибули українські повстанські загони.

Боротьба за незалежність велась і народними масами Молдавії. Їм надавали велику допомогу і підтримку в цій боротьбі російський і український народи. У свою чергу під час визвольної війни в Україні молдавські загони брали участь у збройній боротьбі проти польсько-шляхетських загарбників. Богдан Хмельницький у 1650 і 1652 рр. здійснив походи в Молдавію, яка стала союзницею України. Молдавський народ висловлював своє бажання приєднатися до Російської держави.

Визвольна війна українського народу проти панування шляхетської Польщі 1648—1654 рр. мала велике історичне значення.

У ході визвольної війни проти сильної на той час польсько-шляхетської держави став необхідним найтісніший союз України з Росією, без якого визволення українського народу від іноземного гноблення було неможливим. В Україні наростав і посилювався народний рух за возз'єднання з російським народом. Возз'єднавчий рух виявлявся у спільній боротьбі обох народів проти загарбників, участі донських козаків у визвольній війні в Україні, неоднарозових постановах селянсько-козацьких військових рад, зверненнях Богдана Хмельницького до Російської держави і переговорах про возз'єднання, переселенні народних мас з України за російський кордон, економічній і військовій допомозі з боку російського народу, постійному розширенні культурних взаємозв'язків.

---

[4] Тези про 300-річчя... С. 8.

У постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією» зокрема відзначається важливе значення подій визвольної війни українського народу 1648—1654 рр., усієї тривалої визвольної боротьби його проти іноземних поневолювачів для підготовки великого історичного акта возз'єднання України з Росією [5].

* * *

...У період визвольної війни українського народу проти шляхетської Польщі політичні, економічні та культурні зв'язки України і Росії досягли великого розвитку. Взаємне прагнення українського й російського народів до єднання справляло великий вплив на політику панівних класів і примушувало їх ставити на порядок денний возз'єднання України з Росією.

1 жовтня 1653 р. в Москві зібрався Земський собор для вирішення важливих державних питань — про взаємовідносини з Річчю Посполитою і возз'єднання України з Росією. В соборі взяли участь також представники міст, стрільців та селянства. Учасники Земського собору висловилися за вступ Російської держави у війну проти Речі Посполитої і возз'єднання України з Росією, виявили готовність підтримувати заходи, спрямовані на виконання цього рішення. Таким чином, здійснювалася одвічна мрія українського народу жити разом з російським народом. Російська держава, включивши до свого складу Україну, надавала військову допомогу їй у боротьбі проти шляхетської Речі Посполитої.

Рішення Земського собору стало виразом волі і бажання всього братнього російського народу подати допомогу українському народові в його тяжкій боротьбі проти іноземних поневолювачів, за возз'єднання України з Росією.

У жовтні 1653 р. російським послам в Україні була надіслана грамота, що доручала їм сповістити Б.Хмельницькому про позитивне вирішення Земським собором питання про прийняття України до складу Російської держави та намір надати їй військову допомогу, розпочавши негайно війну

---

[5] Див.: Радянська Україна. 1978. 17 верес.

проти Речі Посполитої. Грамота повідомляла також про те, що для прийняття України відряджалося спеціальне посольство з великими повноваженнями на чолі з В. В. Бутурліним. Велике російське посольство 9 жовтня 1653 р. вирушило з Москви в Україну. Населення міст і сіл України щиро вітало посланців Російської держави. Урочисті зустрічі відбувалися в багатьох містах і селах. Гостей зустрічали хлібом-сіллю. Цим народні маси виявляли велику шану до російського народу, вдячність за його братерську підтримку в боротьбі проти іноземних поневолювачів.

У Переяславі, куди прибуло російське посольство, мала відбутися урочиста рада і проголошення акта возз'єднання України з Росією. На Переяславській раді 8 (18) січня 1654 р. зібралися представники різних верств українського народу з усієї визволеної території України, в тому числі й представники дрібної шляхти, міщан, селянства, тобто вона представляла увесь український народ, мала право вирішувати справи і виступати від імені всієї України.

На Переяславській раді Б. Хмельницький звернувся з промовою, в якій говорив про тяжкий гніт, страждання й лихо, якого зазнав український народ від шляхти Речі Посполитої, орд султанської Туреччини і Кримського ханства. Український народ пролив багато крові у визвольній боротьбі і весь час прагнув об'єднатися з російським народом в єдиній Російській державі. Б.Хмельницький закликав прийняти ухвалу про возз'єднання України з Росією. Цей заклик одержав гаряче схвалення учасників Переяславської ради. Історичне рішення про возз'єднання України з Росією було прийняте. Український народ одностайно з величезним піднесенням сприйняв рішення Переяславської ради про возз'єднання України з Росією.

Царський уряд на деякий час зберіг в Україні місцеві особливості адміністративного устрою, організації війська, громадсько-політичного життя. Це узаконювалося рядом документів. У той же час, спираючись у своїй політиці щодо України на місцевих феодалів, царський уряд Росії забезпечував права і привілеї старшини, шляхти, заможного козацтва, духовенства, міського патриціату. Вживалися заходи для зміцнення в Україні феодальних відносин, підірваних і розхитаних антикріпосницькою боротьбою народних мас.

Селянство, міська біднота і рядове козацтво залишалися у феодальній залежності. Возз'єднання України з Росією, незважаючи на те, що на чолі Росії стояли тоді цар і поміщики, мало величезне прогресивне значення і сприяло дальшому політичному, економічному і культурному розвитку українського і російського народів.

У період возз'єднання Росія була економічно більш розвинутою країною. За визначенням В.І.Леніна, приблизно з XVII ст. почався «новий період російської історії», що характеризувався територіальною консолідацією, посиленням обміну між областями, зростанням товарного обігу, концентруванням невеликих місцевих ринків в один всеросійський ринок, що в кінцевому рахунку означало утворення й розвиток «зв'язків буржуазних» [6]. Це мало позитивне значення для економічного розвитку України.

Історичне значення возз'єднання для дальшої долі українського народу полягало передусім у тому, що Україна, ставши складовою частиною Російської держави, була врятована від поневолення її шляхетською Польщею і загарбання султанською Туреччиною. Возз'єднання завдало удару агресивним устремлінням й інших іноземних держав. Після возз'єднання почалося активне культурне взаємозбагачення російського і українського народів.

«Актом возз'єднання,— зазначено в «Тезах про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)»,—український народ закріпив свій тісний і нерозривний історичний зв'язок з російським народом, в особі якого він знайшов великого союзника, вірного друга і захисника в боротьбі за своє соціальне і національне визволення» [7].

Як підкреслюється в постанові ЦК Компартії України «Про організаційно-політичні заходи по підготовці і святкуванню 325-річчя возз'єднання України з Росією», ця знаменна подія мала велике історичне значення для долі українського, російського, всіх народів Російської держави [8].

Акт возз'єднання України з Росією був підготовлений багатовіковим розвитком економічних, політичних і культурних зв'язків України і Росії, врятував український народ

---

[6] *Ленін В. І.* Повн. зібр. тв. Т. 1. С. 143—144.

[7] Тези про 300-річчя... С. 10—11.

[8] Див.: Радянська Україна. 1978. 17 верес.

від іноземного поневолення, забезпечив йому можливість національного розвитку.

Дворянські й буржуазні історики, виходячи з класової ненависті до революційно-визвольної боротьби народних мас, зображували визвольну війну, боротьбу народних мас України за возз'єднання України з Росією як бунт безідейного холопства — черні, що начебто мав реакційний характер. Сам факт возз'єднання України з Росією вони розглядали як результат доброї волі російського царя, який нібито особисто взяв під захист український народ. Особливо безсоромно фальсифікували питання визвольної війни і возз'єднання України з Росією українські буржуазні націоналісти, які намагалися зобразити визвольну війну як боротьбу української «безкласової», «демократичної» нації проти всього польського народу, виставляли релігійне гноблення головною причиною визвольної боротьби, замовчували соціальні суперечності й класову боротьбу в Україні, зраду національних інтересів українського народу українською магнатсько-шляхетською верхівкою.

Українські буржуазні націоналісти фальсифікацію історії визвольної війни та возз'єднання України з Росією продовжують і тепер. Вони всіляко намагаються спотворити суть і значення цього історичного акта, зводять злісні наклепи на діяльність Богдана Хмельницького, зображуючи його як людину випадкової слави і авантюриста, який наосліп ішов за стихійним рухом «юрби руїнників» — селян і козаків, плив на звилі «народної стихії». Вони заперечували і намагаються заперечувати нині прогресивне значення возз'єднання України з Росією, наклепницьки називали його «політичною помилкою» Богдана Хмельницького, тимчасовим «мілітарним» союзом царя з гетьманом тощо. Історичні документи, сама історія начисто спростовують і відкидають ці та інші буржуазно-націоналістичні вигадки.

Переяславська рада була видатним історичним актом. Вона завершила багатовікову боротьбу українського народу проти іноземних поневолювачів, знаменувала поворотний етап у його житті — возз'єднання з російським народом в єдиній Російській державі. Возз'єднання України з Росією означало відновлення єдності російського і українського народів-братів, які не по своїй волі, а в силу несприя-

тливих обставин і умов були роз'єднані в давнину, в період феодальної роздробленості Русі й татаро-монгольської навали. Скориставшись цим, іноземні загарбники шляхом насильственного відторгнення захопили українські землі й намагалися перервати споконвічні зв'язки російського й українського народів. Але обидва братні народи постійно боролися за єдність і здобули її. Головним змістом возз'єднання України з Росією було торжество історичної справедливості: об'єднавши свої території й сили, російський і український народи змогли відстояти своє незалежне національне існування, розвивати далі економіку й культуру, створити реальні передумови для суспільного прогресу. Возз'єднання України з Росією — не тимчасовий кон'юнктурний державний союз, як твердили і твердять наші класові вороги, а навічне закріплення єдності й нерозривних зв'язків російського і українського народів, що переконливо підтвердила їх багатовікова історія.

Возз'єднання України з Росією послужило прикладом для білоруського і молдавського народів, народів Прибалтики, Кавказу і Середньої Азії, які тяжіли до Росії і в нерозривному союзі з російським народом бачили своє майбутнє. З Росією возз'єдналася Білорусія, народ якої боровся за своє визволення і брав активну участь у визвольній війні українського народу. У XVIII—XIX ст. добровільно увійшли до складу Російської централізованої держави Естонія, Латвія, Литва, Казахстан, Грузія, Молдавія, Вірменія, Азербайджан, Киргизія, Узбекистан, Таджикистан, Туркменістан. Для їх народів Росія відігравала прогресивну роль, а їх входження до складу Російської держави сприяло загальному економічному, політичному та культурному розвиткові, зростанню ролі останньої на міжнародній арені.

Возз'єднання України з Росією мало величезне значення для всієї дальшої долі російського й українського народів, відповідало корінним інтересам обох братніх народів, усіх народів країни. Російський і український народи йшли завжди разом шляхом історичного поступу, єднання і спільної боротьби за соціальне і національне визволення, проти іноземної агресії. З возз'єднанням України з Росією у всеросійський ринок влився новий великий економічний район, що сприяло загальному прогресові мануфактурного

виробництва, розвиткові елементів капіталістичного укладу в Російській державі. Одним з осередків виникнення мануфактур стала Україна, що мала великі запаси сировини для різних видів виробництва. Продукція з України надходила на всеросійський ринок.

Об'єднання економічних ресурсів і військових сил примножило могутність Російської держави в боротьбі проти іноземних загарбників. У другій половині XVII і XVIII ст. об'єднані російські й українські війська протидіяли експансії султанської Туреччини в Європі, завдали їй рішучої поразки. Розгром турецько-татарської армії під час нападів на Україну в 1677—1678 рр. врятував український народ від нового поневолення. В кровопролитних війнах другої половини XVIII ст. Російська держава визволила південні землі України і Крим від турецького панування.

Вихід до берегів Чорного й Азовського морів дав великий стимул економічному розвиткові півдня Російської держави і насамперед України. На півдні виросли великі торговельні, військові й культурні центри — Одеса, Херсон, Миколаїв, Севастополь та інші міста. Вони сприяли розширенню зовнішньої торгівлі Російської держави з країнами Європи, близького Сходу, Африки, Азії, Америки.

У тривалій війні 1654—1667 рр. Російська держава здобула значні перемоги над військовими силами Речі Посполитої, зупинила її агресію. З цієї війни польська держава вийшла ослабленою. Проте їй вдалося зберегти своє панування на Правобережній Україні, в Галичині, а також у Білорусії. Там знову встановився тяжкий соціальний і національний гніт іноземних поневолювачів. Розвиток виробничих сил гальмувався грабіжницькою колоніальною політикою шляхти і магнатів.

І. ЛИСЯК-РУДНИЦЬКИЙ

ПЕРЕЯСЛАВ: ІСТОРІЯ І МІФ *

Коли під час другої світової війни видатний голландський історик Пітер Гейл був позбавлений можливості працювати в архівах, він узявся за роботу, що базувалася на вже опублікованих джерелах. Так з'явилася праця «Наполеон: за і проти» — блискуче дослідження зміни образу імператора у французькій історичній літературі.

Західні дослідники історії України перебувають у ситуації, подібній до тієї, яку пережив Гейл: вони не мають доступу до першоджерел. Зарубіжним ученим рідко випадає нагода працювати в архівах і бібліотеках Української РСР. Тому, коли д-р Джон Басараб, автор даної праці, вирішив переглянути добу Хмельницького в Україні XVII ст. та її вирішальний епізод — Переяславську угоду 1654 р., він вибрав історіографічний підхід як найдоцільніший.

Історіографічні дослідження можуть приносити науці подвійну користь. По-перше, вони забезпечують проникливіше розуміння предмету, подаючи різні погляди попередніх дослідників. По-друге вони роблять внесок в інтелектуальну історію, оскільки ілюструють еволюцію історичної думки й суспільних ідеологій.

Доба Хмельницького, зокрема Переяславська угода, добре надається до історіографічного аналізу. Вона стала не лише предметом жвавих, часто пристрастних наукових дискусій, але й підставою певних ідеологічних побудов, які відіграли й далі відіграють важливу роль у житті України та Росії. Тому, беручись до цієї теми, історик повинен розрізняти два окремі, хоч і пов'язані між собою, кола питань: з одного боку, самі події XVII ст., які, очевидно, треба досліджувати в контексті того часу, і, з другого — їхні пізніші ідеологічні вияви, що відображають відповідні для своїх епох суспільні умови та політичні інтереси. Аби з'ясувати ці відмінності, досить послатися на приклад Великої хартії вольностей, яка теж виступає водночас і як епізод боротьби між

---

* *Лисяк-Рудницький І.* Історичне есе. Едмонтон, 1982. Т. І. С. 71—82.

королем Джоном і баронами на початку XIII ст., і як одна з важливих проблем у конституційних конфліктах Англії пізнішого часу.

Доба Хмельницького і Переяславська угода привернула увагу багатьох українських, російських і (до меншої міри) польських істориків. Але західні фахівці досі майже не цікавилися цими питаннями. Можна сподіватися, що критичний огляд відповідної літератури, який зробив д-р Басараб, дозволить західним ученим познайомитися з цією важливою темою. Мета цих зауваг — зробити вступ до двох аспектів Переяславської проблеми — історії та міфа.

1648 рік є пам'ятним у європейській історії. Він був відзначений укладенням Вестфальського миру, що поклав край Тридцятилітній війні в Німеччині та приніс міжнародне визнання незалежності Швейцарії і Нідерландів. Це був також рік Другої громадянської війни в Англії та Фронди у Франції. У східній половині континенту почалося українське козацьке повстання проти Польсько-Литовської Речі Посполитої, яке очолив гетьман Богдан Хмельницький. Воно викликало затяжний польсько-український конфлікт, і за шість років потому згідно з т. зв. Переяславською угодою (за назвою міста на схід від Дніпра) Україна прийняла зверхність московського царя.

Історики одностайні в тому, що Хмельниччина надала Східній Європі нового вигляду й стала поворотним пунктом в історії трьох країн: Польщі, Росії та України. Ця криза завдала непоправного удару польсько-литовській Речі Посполитій, назавжди позбавивши її становища великої потуги і означивши початок її невідворотного занепаду, що більш ніж через сто років завершився поділами цієї держави. Втрати Польщі обернулися здобутками для Росії. Перед козацькою революцією Польща-Литва мала військову перевагу над Московщиною. Річ Посполита перешкодила спробі Івана IV прорватися до Балтійського моря під час Лівонської війни (1557—1582). У перші роки XVII ст., у час Смути, Москва навіть тимчасово опинилася під польською окупацією, і польський королевич мало не вступив на царський трон. Росія зазнала ще однієї поразки у Смоленській війні 1632—1634 рр. Важливу роль у цих перемогах Речі Посполитої відіграли українські козаки. Докорінна зміна у співвідношенні

сил сталася тоді, коли гетьман Хмельницький привів Україну «під високу руку» царя Олексія Михайловича, другого правителя в династії Романових. Це правда, що протягом десятиліть московський контроль над Україною залишався досить слабким і що він здійснювався лише у східній половині країни, на Лівобережжі. Однак це давало царській державі базу на дальшу експансію в напрямку Чорного моря, Балкан і Центральної Європи. Таким чином, Переяслав був вирішальним кроком у піднесенні відрізаного від морів царства до рівня великої європейської потуги. Це стосується також внутрішнього перетворення напівазіатської Московщини на новочасну Російську імперію. Україна стала для Росії першим «вікном у Європу»: українські культурні впливи допомоги підготувати грунт під модернізаційні реформи Петра I.

Але яке місце посідає Хмельниччина в історії нації, що її вона зачіпала найбезпосередніше,— України? Один з головних наслідків цього повстання в середині XVII ст. очевидний: воно перенесло Україну з польської на російську орбіту. Переяслав був початком українсько-російського об'єднання, яке, добре чи зле, триває й досі. Цим, однак, не вичерпується значення козацької революції в українській історії. У ході боротьби проти Польщі Запорозьке військо перетворилося на державне утворення, яке встановило контроль над чималою територією, запровадило систему управління та створило уряд. Так виникла українська козацька держава, яка протягом декількох років була de facto самостійною. Переяслав не поклав край існуванню цієї держави: угода запевнювала Україні далекосяжну автономію. А практично гетьман Хмельницький і після 1654 року діяв як самостійний правитель.

Є чимало законних підстав сперечатися про юридичний характер зв'язків, установлених між Україною і Москвою 1654 р. Навколо цього питання було вже багато дискусій, і монографія Джона Басараба дає блискучий огляд усього аспекту наукових поглядів. Проте один бік проблеми можна вважати досить ясним: Переяслав не означав «возз'єднання» України з Росією, поглинення України Російською державою. Цей пункт варто особливо підкреслити тому, що саме цю, зовсім неправдоподібну інтерпретацію піднесено в Ра-

дянському Союзі до рівня офіційної догми. Однак це вже належить до царини Переяславського міфа, докладніше про який ітиметься нижче.

Аби зрозуміти, що насправді означав Переяслав у контексті своєї доби, варто порівняти його з подібними договорами Війська Запорозького з Річчю Посполитою та Османською імперією до і після 1654 року. Переяславська угода не відрізнялася від них за своєю суттю. Як і всі інші, вона була відповіддю на конкретну ситуацію. Мотивом Переяславської угоди було не те, що український народ буцімто прагнув об'єднатися з російськими братами, а розуміння козацькою елітою поточних політичних інтересів своєї країни. Цілком природно, що партнери України (у даному випадку — Москва) також дбали про власні інтереси і прагнули забезпечити собі максимальні переваги, звичайно за рахунок України.

Тут не місце детально обговорювати складних політичних розрахунків Богдана Хмельницького. Вистачить сказати, що він гостро відчував уразливість геополітичного становища України і його, як і Бісмарка, переслідував «кошмар коаліцій». Здається, головною турботою Хмельницького було бажання уникнути війни на два фронти. Щоб осягнути це завдання, Хмельницький готовий був заплатити високу ціну. Наприклад, декілька років він чіплявся за союз із Кримом, не зважаючи на набіги татар, їхню горезвісну зрадливість та непопулярність цієї політики серед українського народу. Але доки вислід боротьби з Польщею був неясний, Хмельницький волів тримати татар як ненадійних союзників, аніж мати справу з ними як з відвертими ворогами в тилу. Подібні міркування змушували Хмельницького укласти союз із Москвою 1654 р. Цим він хотів запобігти загрозі оточення України, що насувалася внаслідок взаємозближення Польщі й Кримського ханства. Крім того, з допомогою Росії Хмельницький сподівався подолати безвихідь у війні з Польщею і встановити контроль Війська Запорозького над західноукраїнськими та південнобілоруськими землями, які ще утримувала Річ Посполита. Ціною цього було визнання сюзеренітету або протекторату російського царя. Хмельницький не вважав — і на це існує багато свідчень,— що Переяславська угода істотно обмежує свободу його політичних дій.

Незабаром після Переяслава у відносинах між Військом Запорозьким і його номінальним московським зверхником з'явилися незгоди і розчарування. У відповідь на це Хмельницький взяв новий курс у зовнішній політиці. Уникаючи поспішного розриву з царем, він планував створити союз між Україною та блоком протестантських держав, до якого входили Швеція, Бранденбург-Пруссія, Трансільванія і кальвіністська партія у Литві, що виступила проти унії з Польщею. Водночас він відновив свої колишні зв'язки з Портою та її васалами — Молдавією і Волощиною. Ця задумана Хмельницьким міжнародна система була спрямована головним чином проти Польщі, але потенційно — і проти російських амбіцій. Передчасна смерть великого гетьмана у 1657 р. стала на перешкоді здійсненню цього сміливого задуму. Проте союз Хмельницького зі шведським королем Карлом X Густавом став прецедентом для спілки гетьмана Івана Мазепи з Карлом XII проти Петра I у 1708 р.

Богдана Хмельницького і хвалили, і гнали як гаданого творця об'єднання України та Росії. Так, російський уряд під час правління найреакційнішого царя Олександра III спорудив пам'ятник Хмельницькому в Києві. З тієї самої причини його дуже шанують у Радянському Союзі. З іншого боку, співець українського національного відродження XIX ст. Тарас Шевченко проклинав Хмельницького як людину, що несе відповідальність за уярмлення свого народу російським деспотизмом. Але насправді і похвала, і звинувачення безпідставні. Вони відображають не історичну реальність Хмельниччини, а радше Переяславський міф. Цей міф виник у пізніший час, на руїнах української козацької державності. Це заднім числом надано нового значення Переяславській угоді 1654 р. —значення, якого Хмельницький і його сучасники цій угоді не надавали й не передбачали.

Після т. зв. «Руїни» другої половини XVII ст., а особливо після поразки Карла XII і Мазепи під Полтавою у 1709 р., Україна була остаточно включена у російську імперську систему. Спроба досягти незалежності зазнала невдачі, і проросійська орієнтація взяла гору над пропольською і протурецькою альтернативами. Українську козацьку державу, офіційно іменовану Малоросією і відому в народі як Гетьманщина, обмежено територіально землями на схід від Дніп-

ра — Лівобережжям, а її статус понижено до рівня підпорядкованої одиниці у складі Російської імперії. Однак протягом кількох десятиліть Малоросія залишалася адміністративно відмінною від власне Росії, зберігши свої закони та звичаї, а місцевий уряд перебував у руках козацької офіцерської верстви старшини. Тимчасова, прийнята ad hoc Переяславська угода ретроспективно набрала характеру конституційної хартії, що визначала становище Лівобережної України в Російській імперії. Хоча вона час од часу й зазнавала перегляду в напрямку дальшого обмеження прав Малоросії, але все-таки її вважали у принципі законно зобов'язуючою угодою. Такий збіг обставин породив Переяславський міф, що служив політичним потребам як імперського уряду, так і тих частин українського суспільства, які подаючи цю конечність як чесноту, виявляли бажання співпрацювати з імперською системою.

З погляду Петербурга, Переяславський міф надавав легітимності анексії України Російською імперією. Це — очевидна й найважливіша причина, чому «Статті гетьмана Богдана Хмельницького» були пізніше введені до «Повного зібрання законів Російської імперії» («Полного собрания законов Российской империи») і залишилися в законодавчих книгах аж до революції 1917 р.

Але Переяславський міф задовольняв і старшину, яка шукала політичної концепції, що могла б поєднати лояльність до Російської імперії з захистом автономії своєї батьківщини та власних соціальних привілеїв. Аби примирити ці дві мети, старшина відкидала як неістотні приклади індивідуальної «зради», компроментуючі згадки про тих гетьманів (Виговського, Дорошенка, Мазепи), які відверто виступали проти Москви. Позитивним аспектом цієї відмови від сепаратизму було перетворення переяславської події на юридичну і політичну концепцію, що надавала легітимності традиційним «правам і вольностям» козацької України. Цю міфологізацію легко простежити в козацьких літописах XVIII ст. Та, напевно, найвиразніше формулювання цього міфу можна знайти у віршованому історико-політичному памфлеті «Розмова Великоросії з Малоросією» («Разговор Великороссии с Малороссиею»), що його написав у 1762 р. службовець гетьманської військової канцелярії Семен Дівович.

Малоросія звертається до Великоросії (обидві постають у вигляді дам):

Хмельницкій созвав войско своя и ободря,
Російскому государю себя известил
Ему со всею Украиною поддал и покорил
И пред російским боярином Бутурлином
Переяславля тогда ж присягнул вечно в том
Алексей Михайлович, самодержец главній,
Добровольной поддачи видя мой знак явній,
Монаршую грамоту волостям доставил,
Все прежние статьи утвердил и возставил...
Не тебе, а государю твоему поддалась...
Не думай, чтоб ты сама была мой властитель,
Но государ твой и мой общей повелитель [1].

Дівович підкреслює рівноправність Малої і Великої Росії, об'єднаних у відданій службі спільному монархові; водночас, Малоросія користується самоуправлінням, гарантованим їй «монаршою грамотою вольностей», тобто Переяславською угодою. Слід відзначити, що на цій стадії еволюції міфа, майже через сто років після події, яка насправді була одержаною в результаті переговорів двосторонньою домовленістю, угода набрала характеру одностороннього акту царської щедрості, що відтак може бути скасований.

Цей міф не втратив свого значення і після ліквідації автономії Лівобережної України, здійсненої ступнево між 1760-ми і 1780-ми роками. Він дав змогу нащадкам козацької старшини, які стали російськими дворянами, вважати себе не підкореним народом, а частиною імперської еліти. Фікція «добровільної клятви вірності», яку нібито дали їхні предки, дозволила малоросійському дворянству чесно служити монархові й імперії, не втрачаючи при цьому почуття самоповаги. Такий конформізм не виключав збереження української етнічної самосвідомості й регіонального патріотизму. В першій половині XIX ст. ці патріотичні почуття були джерелом натхнення для історичних і фольклористичних досліджень та літературних творів, частина яких була написана російською, а частина — народною україн-

---

[1] *Дівович С.* Разговор Великороссии с Малороссиею // Хрестоматія давньої української літератури / Ред. О. І. Білецький. К., 1967. С. 474.

ською мовами. Таким чином, початки українського культурного відродження сягали своїм корінням традицій козацької доби.

Мрії про відновлення автономної Гетьманщини зберігалися приблизно до середини минулого століття, й у своїх думках аристократичні кола Лівобережної України все ще зосереджувалися на концепції Переяслава. Добре поінформований свідок тогочасних подій згадував пізніше, що під час «відлиги» після Кримської війни по Україні поширювалися чутки про конкретних кандидатів на гетьманство та інші традиційні козацькі посади [2]. Проте ця ситуація тривала не довго. Царський уряд не виявляв жодного бажання робити поступки українському автономізмові, навіть консервативному й вірнопідданому, вперто проводячи політику централізації і русифікації. Лівобережні дворяни дедалі більше асимілювалися до імперського естаблішменту, послаблюючи відповідно свою прихильність до українства. Що стосується українського національного руху, то від 1860-х років він набрав виразно народницького характеру. Українське народництво наголошувало на служінні селянству та ідеї народності, не виявляючи жодного інтересу до легітимізму й державного права, які здавалися йому архаїчними та скомпроментованими аристократичними привілеями. Такий розвиток подій руйнував значення Переяславського міфа як актуальної політичної концепції.

Можна було б припустити, що Переяславський міф буде назавжди похований після революції 1917 р. Цей міф був сильно пов'язаний з традиційним монархізмом — ідеєю, зовсім не потрібною ані новим більшовицьким правителям Росії, ані лівим засновникам Української Народної Республіки. Ми знаємо лише два приклади з часів першої світової війни і революційної доби, коли українські лідери покликалися в офіційних заявах на Переяславську угоду. Маніфест, виданий на початку війни, 3 серпня 1914 р., політичним представництвом галицьких українців — Головною Українською Радою, проголошував, що «Російські царі зломили Переяславський договір, яким вони обов'язувалися були...

---

[2] Див.: Украинофил. Еще об украинофильстве // Русское богатство. 1882. Ч. 2. № 2. С. 474.

шанувати самостійність України». Маніфест закликав надавати підтримку воєнним зусиллям Центральних держав і висловлював надію, що майбутня поразка Росії принесе Україні визволення [3]. Друге покликання на Переяславську угоду знаходимо у промові гетьмана Павла Скоропадського, яку він виголосив 21 червня 1918 р. перед делегацією шкільних учителів. Скоропадський заявляв, що Україна об'єдналася з Московщиною в Переяславі «як рівна з рівною» (формулювання, що нагадувало Дівовича), але це об'єднання привело до «тяжкого 250-літнього ярма національної неволі українського народу» [4]. Ці два згадані випадки являли собою радше винятки. Ні галицькі лідери, виховані в атмосфері австрійського конституціоналізму, ні Скоропадський, консервативний нащадок лівобережної аристократії, не були типовими для головної течії української революції з її народницько-соціалістичним спрямуванням. Варто відзначити, що коли Українська Народна Республіка проголошувала свою незалежність 22 січня 1918 р., вона зовсім не покликалася на історичні права й на порушення Росією Переяславської угоди. Цей акт грунтувався тільки на демократичному принципі національного самовизначення. Після того, як радянський режим міцно утвердився на Україні, у 1920—1921 рр. кожний не позбавлений здорового глузду спостерігач міг би передбачити, що Переяслав назавжди втратив будь-яке практичне значення і цікавитиме віднині лише професійних істориків.

Цей прогноз не справдився після другої світової війни. Трьохсотріччя Переяславської угоди у 1954 р. відзначалося в Радянському Союзі з безпрецедентною помпою. З цього приводу Центральний Комітет Комуністичної Партії Радянського Союзу видав довжелезний програмовий документ, який давав офіційну інтерпретацію 1654 року і російсько-українських відносин у минулому і сучасному. «Тези» 1954 року досі зберігають у СРСР обов'язковий характер. Річницю Переяслава знову урочисто відзначено в 1979 р., хоча й у скромніших масштабах, аніж двадцять п'ять років тому.

---

[3] *Див.: Левицький К.* Історія політичної думки галицьких українців 1848—1914. Львів, 1926. С. 720.

[4] *Дорошенко Д.* Історія України 1917—1923. Т. 2. Українська Гетьманська Держава 1918 року. Ужгород, 1930. С. 83.

Що означає це несподіване воскресіння старорежимного міфа під комуністичним правлінням? Як і перед її царською попередницею, перед Радянською Росією постала проблема легітимізації російського панування на Україні. Вирішальним чинником у встановленні радянської влади на Україні була воєнна інтервенція російської Червоної Армії; місцеві комуністи, переважну більшість яких становили етнічні неукраїнці, відігравали лише допоміжну роль. Проте факт військового завоювання був політично замаскований під братню допомогу російських робітників і селян своїм українським братам. Функцію легітимації виконувала ідеологія революційного марксизму та пролетарського інтернаціоналізму. Фасад формально незалежної української республіки зберігався протягом декількох років після перемоги радянської влади. Коли в 1923 р. утворено Союз Радянських Соціалістичних Республік, цей крок пояснювався необхідністю тіснішого союзу вільних і незалежних соціалістичних держав перед загрозою з боку капіталістичного оточення. Союзові навмисно дали наднаціональне ім'я, аби уникнути враження, що він був продовженням царської імперії. У той час навіть припускалося, що в разі успішної комуністичної революції в інших країнах поза межами колишньої Російської імперії вони теж приєднаються до СРСР. За союзними республіками зберігалося на папері право виходу з федерації, а отже, номінально вони були суверенними. До того ж неросійським національностям зроблено справжні поступки у мовній і культурній сфері.

Блискуча національна політика Леніна, що поєднувала централізований політичний контроль із гнучкістю у справах адміністративного ладу і мови, була ключовим чинником у відновленні об'єднаної Російської імперської держави в новій формі. Це дозволило українським та іншим неросійським комуністам вірно служити режимові, не почуваючи себе зрадниками власних націй. (Українські більшовики були малочисельними, але політично важливими на той випадок, якби радянській владі на Україні довелося надати місцевого колориту). Ця політика також вносила замішання і розкол у сили українського національного опору. Позірна широта поглядів Леніна вигідно відрізнялася від твердолобого шовінізму російських «білих» і від політики західних

держав, які не визнавали Україну як незалежну державу. За цих обставин багато щирих патріотів, які спочатку підтримували самостійну Українську Народну Республіку, схилялися до того, щоб прийняти «радянську платформу», коли не як ідеальне, то принаймні як задовільне розв'язання. Але найсуттєвішим для нашого аналізу є той факт, що у всіх оцих політичних домовленостях післяреволюційної доби й близько немає покликання на Переяславську традицію. Чому ж тоді, спитаємо ми, ця застаріла концепція була відроджена з великою помпою у 1954 р.?

Відповідь на це питання полягає в тому, що після другої світової війни старих ленінських ідеологічних засобів уже не вистачало, щоб узаконити залежне становище України в Радянському Союзі, де панівну позицію посідала Росія. Аргумент про т. зв. капіталістичне оточення втратив свою правдоподібність. Внаслідок поширення радянського контролю на Центрально-Східну Європу Українська РСР не межувала більше з капіталістичними країнами. Всі її західні сусіди — Польща, Чехословаччина, Угорщина і Румунія — стали членами «соціалістичного блоку». У теоретичних догмах марксизму-ленінізму не було нічого такого, що могло б виправдати нижчий статус України порівняно з соціалістичними країнами поза межами СРСР. Виходячи з марксистсько-ленінських засновків, логічними були два розв'язання: або включити держави Центрально-Східної Європи до Радянської федерації, або ж розпустити Радянський Союз у його тодішній формі, і створити нову союзну систему формально незалежних соціалістичних держав. З цілком зрозумілих причин жоден із варіантів не влаштовував Кремль.

До того ж у Радянському Союзі поступово відбувалося не визнане офіційно, але незаперечне руйнування марксистсько-ленінської ідеології. Утопічна віра у неминучу світову революцію, інтернаціональну солідарність пролетаріату і майбутній соціалістичний рай на землі, яка в перші роки після революції 1917 р. викликала справжнє зачарування і своєю майже релігійною пристрастю пов'язувала російських і неросійських комуністів, великою мірою втратила свою спонукальну силу. Занепад революційного марксизму-ленінізму проходив паралельно з відродженням російського націоналізму. Починаючи з 1930-х років, і особливо під час

війни, Сталін свідомо звертався до російських національних почуттів і державних традицій. Проте русифікація радянської системи викликала небажаний і небезпечний побічний ефект: вона неминуче провокувала націоналістичну реакцію серед неросійських народів Радянського Союзу. Коли йшлося про малі народи, то їхнє невдоволення можна було стримати просто фізичною перевагою російської маси. Але Україна, з огляду на чисельність її населення, економічні ресурси та стратегічне географічне положення, являла собою особливу, і найдражливішу проблему. Реанімацію Переяславського міфа треба розуміти як спробу зарадити в цій скруті.

Офіційне відродження Переяславської концепції в Радянському Союзі відбулося у 1950-х роках. Існує, однак, передвоєнний прецедент, який заслуговує на увагу, оскільки демонструє зв'язок між царською та радянською версіями міфа. У 1938 р. в Бєлграді (Югославія) вийшла брошура Василя Віталійовича Шульгіна під заголовком «Аншлюс і ми»[5]. Перш ніж говорити про її зміст, декілька слів про автора. Шульгін відігравав досить визначну політичну роль в останнє десятиліття царської Росії як редактор київської щоденної газети «Киевлянин», талановитий та плідний публіцист і головний промовець від правої Націоналістичної партії в Думі. Уродженець України, Шульгин був відданим захисником єдиної і неподільної Росії і спеціалізувався на боротьбі з українським рухом. (Троюрідний брат Василя Віталійовича Олександр Миколайович Шульгин — українська форма цього прізвища — обіймав посаду генерального секретаря міністра зовнішніх справ в уряді Української Народної Республіки, а пізніше став відомим українським ученим на еміграції. Такі розбіжності всередині однієї родини не були дивиною). У брошурі 1938 р. Шульгін порівнював недавній гітлерівський аншлюс Австрії до Німеччини та переяславську подію як приклади добровільного об'єднання двох раніше розділених відгалужень одного народу в єдину державу. Важливе тут не те, що Шульгін викривлено тлумачить

[5] *Шульгин В. В.* Аншлюс и мы. Белград, 1938. Короткий зміст і цитати подано за рецензією: Baczkowski W. Perspektywy anschlussu... rosyjsko-ukraińskiego // Biuletyń Polsko-Ukraiński (Warszawa). R. 7. 1938. № 35. 18 wrześ. S. 377—378.

історичну Переяславську угоду і несумнівне трактування аншлюсу, а його підставова політична теза. Він твердив, що вирішальним чинником у відносинах між Північною і Південною Руссю (тобто між Росією й Україною) була національна свідомість. За умови, що південно- чи малороси мають всеросійську свідомість, вони неминуче будуть тягнутися до злиття з Північчю, так само як австрійські німці тяглися до об'єднання з Рейхом. В такому разі тимчасове політичне відділення російського Півдня від Півночі, наприклад, унаслідок чужоземної окупації, не матиме довготривалого значення. Якщо ж, з другого боку, «південні росіяни стали б українцями, справа Олександра Шульгина виграла б, колесо історії повернулося б назад, і Північна Росія знову стала б тим, чим вона була перед Богданом Хмельницьким, тобто Росія була б зведена до рівня Московщини».

Симптоматичною була подальша доля Шульгіна. Схоплений радянськими органами безпеки у Югославії наприкінці війни, він був відправлений у Москву і засуджений за контрреволюційну діяльність. Після звільнення у 1956 р. Шульгін звернувся з кількома відкритими листами до російських емігрантів, радячи їм прийняти режим, який приніс велич їхній Батьківщині. Таким чином, колишній палкий прихильник Столипіна й ідеолог Добровольчої армії Денікіна свою довгу кар'єру закінчив апологетом радянського комунізму. Можна лише здогадуватися, до якої міри цьому перевтіленню сприяла збережена протягом усього життя вірність Шульгіна російському націоналізмові та його запекле антиукраїнство.

Важко сказати, чи справді ідеї Шульгіна вплинули на формування радянської політики стосовно України, але схожість безсумнівна. Суть «Тез» 1954 р. — це концепція наперед визначеної єдності доль українського та російського народів, яка бере початок зі спільних традицій Київської Русі й проходить через усі історичні епохи, з Переяславською угодою як кульмінаційною і символічною подією. Український народ повинен виховуватися в дусі повної, безумовної солідарності з росіянами, поділяючи з ними спільну політичну свідомість і «високу» культуру. Якщо припустити, що така цілковита російсько-українська солідарність існує, то питання про специфічні українські вартості й інтереси,

які випадково могли й не збігатися з російськими, просто не постає: українці мають не перейматися статусом власності нації, а радше славити російські досягнення як свої. Це правда, що радянський режим у принципі визнає існування окремої української національності, у чому їй відмовляла царська Росія, й Українська РСР далі існує як адміністративна одиниця і навіть зберігає деякі декоративні символи державності. Але ця різниця є, можливо, більше позірною, аніж реальною, оскільки радянський режим робить усе можливе, щоб позбавити українську національну ідентичність усіх самобутніх, життєво важливих ознак і не залишити українській республіці жодної сфери справжнього самоврядування. Українська нація, якій судилося вічно грати роль молодшого брата і спільника Росії, мало відрізняється від передреволюційної Малоросії — племінного відгалуження єдиної російської нації.

Аби Переяславський міф був ефективний, треба викорінити ті риси української історичної традиції, що суперечать догмі про віковічну російсько-українську злагоду. Історична пам'ять українського народу має бути втиснута у наперед приготовану форму: велика частина фактів підлягає викресленню, а інші частини — більш або менш витонченим маніпуляціям. Національна свідомість завжди має історичний вимір. У цьому полягає причина виняткової пильності радянського режиму до всього, що стосується українських історичних творів як наукових, так і популярних, зокрема й історичної белетристики.

За радянських умов неможливо кидати відкритий виклик офіційній доктрині. Проте це не означає, що українське суспільство, а особливо інтелектуальні кола, прийняли Переяславський міф і все що з нього випливає. У цьому зв'язку варто зацитувати довгий уривок з недавньої заяви українського радянського десидента Юрія Бадзя:

«Фальсифікація історії України нинішньою радянською історіографією охоплює не якийсь окремий період, а всю історію українського народу, заперечуючи наш історичний розвиток як самодостатній процес і підпорядковуючи його тлумачення політичним інтересам російської держави. Концепція «давньоруської народности», концепція, яка є лише ідеологічним близнюком теорії «єдиного радянського народу», зовсім

ліквідує ранньофеодальний період в історії України... До XIV—XV ст. читач не знайде в радянській літературі нічого українського: ні території, ні мови, ні культури, ні етносу взагалі. Стверджується науково та історично абсурдна ідея про те, що східні слов'яни в IX—XIII ст. становили один народ, один етнос, звичайно, «русский», і що українці та білоруси з'явилися тільки в XIV—XV ст. З'явилися для того, щоб «мріяти» про «возз'єднання» з Росією. Усі народи світу прагнули й прагнуть національної незалежності, в тому числі й державної, і тільки українці та білоруси становлять виняток — мріяли «возз'єднатися» з російським народом. Дійшло до того, що в радянській пресі та літературі пишеться про прагнення України возз'єднатися з Росією в «єдиній державі». Це навіть формально грубе спотворення історичної правди, бо документально засвідчено, що український уряд на чолі з Б. Хмельницьким, укладаючи угоду з російським державним представництвом, обумовлював собі доволі суттєву політичну автономію. Концепція «возз'єднання» несе в собі ідею єдиного народу й по суті заперечує право українського народу на свою окрему, незалежну державу і є грубим порушенням конституцій УРСР та СРСР...

Фальсифікація історії України російським великодержавним націоналізмом — дуже суттєвий чинник національного гноблення українського народу»[6].

Лише майбутнє покаже нам, чи ці підступні спроби маніпулювати історичною свідомістю українського народу матимуть успіх, а чи зазнають невдачі. Зважуся, проте, на одне передбачення: окрім науково-історичного інтересу, Переяславська угода, очевидно, ще довго зберігатиме політичне значення.

---

[6] *Бадзьо Ю.* Відкритий лист до Верховної Ради Союзу РСР та Центрального комітету КПРС. Нью-Йорк, 1980. С. 17—18.

Ю. МИЦИК

СКІЛЬКИ ДІЯВ УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 року?*

Переяславська рада відбулася 18(8) січня 1654 року, а пізніше вперше в історії України та Росії між ними було укладено договір. Відтоді і рада, і договір привертали до себе особливу увагу. Хто тільки і як тільки не писав про них! Та коли відкинути пропагандистські чи вторинні «опуси», то вийде, що спеціально й самостійно вивчала цю надзвичайно актуальну й гостру тему порівняно невелика група істориків, передусім В. Антонович, М. Брайчевський, П. Буцинський, М. Грушевський, Г. Карпов, І. Крип'якевич, М. Кучернюк, В. Липинський, О. Оглоблін, В. Прокопович, П. Шафранов, Ф. Шевченко, В. Щербина та А. Яковлів. Однак, попри всі їхні зусилля, ця складна проблема не сповна прояснена й донині. Є дві основні причини цього.

Перша — штучні заборони. Дослідження подій 1654 року було під особливим контролем у дореволюційний період і в роки сталінщини та застою. Так, відхилятися од «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією (1654—1954 рр.)», схвалених ЦК КПРС, — неможливо. «Тези» заборонялося ставити під сумнів без огляду на те, чи мали вони під собою якийсь грунт, чи ні.

Згадаймо канонізацію слова «возз'єднання», яка зовсім не відповідає дійсності. Переконливим твердженням М. Брайчевського є: «З точки зору історичної застосування цього визначення до події, яка нас цікавить, є елементарним невіглаством: Україна і Росія сформувалися після розпаду Русі в умовах роздільного існування: до 1654 року вони ніколи не були об'єднані» [1].

Друга причина — неповнота джерельної бази. Спеціально вивчаючи джерела до історії Визвольної війни українського народу 1648—1654 років, ми встановили, що їхня

---

* *Мицик Ю.* Полин-корінь. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? // Старожитності. 1994.Ч. 1.

[1] Культура і життя. 1990. 1 липня.

загальна кількість становить на сьогодні близько 5 тисяч, причому більше як 50 відсотків цих джерел лишаються неопублікованими. Ці останні значно розширюють наші уявлення про Визвольну війну, але містять мало відомостей з історії укладення договору 1654 року. А ще давалися взнаки втрати й деформації джерельної бази, які особливо тяжко відбилися на українських джерелах.

Цікаво, що оригінал договору намагався розшукати після 1709 року Петро I, давши відповідне розпорядження дякам, що відали московськими архівами. Безуспішно. Можна назвати й менш відомий факт. Ще за царя Олексія Михайловича до гетьмана Лівобережної України Дем'яна Многогрішного (1669—1672) звернувся Посольський приказ, щоб він надіслав до Москви цілий ряд українсько-польських та українсько-російських договорів 40—60-х років XVII століття, зокрема й Богдановы статьи. Многогрішний сумлінно виконав наказ, а проте і йому не вдалося виявити Богданових статей. Отже, всього через 15 років після Переяславської Ради остаточного тексту договору 1654 року не було ні в російського, ні в українського урядів. Власне, остаточного, завершеного і звичного для дипломатичної практики документа ніколи і не існувало. В найкращому разі можна було знайти остаточний текст так званих Березневих статей — найголовнішої частини договору. Тож слід підкреслити важливу особливість договору 1654 року, на яку часом не зважають не тільки публіцисти, а й дослідники: він складався з кількох комплексів документів, а не лише з Березневих статей.

Найголовніша частина договору — Березневі статті — збереглася в трьох редакціях (чернетках), а саме:

1. «20 статей» — запис приказними дяками усних пропозицій представників українського уряду 23 (13).III. 1654 року [2].

2. «23 статті» — чолобитна від імені гетьмана та Війська Запорозького, подана представникам російського уряду 24 (14).III. 1654 року [3].

3. «11 статей» — скорочена й змінена редакція «23 статей», поданих російському урядові 31 (21).III. 1654 року [4].

---

[2] Див.: Акты ЮЗР. Т.X. № 8/10—12.

[3] Див.: Документи Богдана Хмельницького. № 233.

[4] Див.: Акты ЮЗР. Т.X. № 8/11. Див. передрук цього документа: Воссоединение Украины с Россией: Документы и материалы в трех томах. М., 1953. Т. III. № 245.

Як нам удалося встановити, писарі, що виконали список «11 статей» («Степан да Тимофей, да Михайло»), були українці, перекладачі Посольського приказу, котрі в 1650 році переселилися до Москви з Києва та Гадяча. Це — Степан Кольчинський, колишній студент Києво-Братської (Могилянської) колегії; Тимофій Топоровський і Михайло Кульчицький (Кульчинський, Колчинський). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського Григорій, були прийняті на службу до Посольського приказу 16 (6). IX.1651 року й перекладали там на російську з української, польської, латинської, грецької мов різні документи та книжки.

Варто зазначити, що широковідомі «14 статей» (Переяславські статті), які царський уряд видавав за остаточну редакцію Березневих статей, насправді не були нею. Вони являли собою російсько-український договір пізнішого часу, що мав інший характер порівняно з договором 1654 року. «14 статей» були підписані в Переяславі 1659-го після переговорів між гетьманом Юрієм Хмельницьким та представником російського уряду князем А. Трубецьким і мали нерівноправний для України характер.

Докладно проаналізував зміст згаданих трьох редакцій Березневих статей, встановивши розбіжності між ними й пояснивши причини цього, Андрій Яковлів [5], тож ми не будемо зупинятися на цьому питанні.

Єдиним більш-менш повним джерелом із згадками про умови договору 1654 року є німецька фундаментальна друкована хроніка «Театр Європи». У сьомому томі її автор (Йоган-Георг Шледер) навів 6 вимог російського уряду, що нібито були прийняті послами Богдана Хмельницького, зокрема вимоги розриву союзу України з Кримським ханством, вигнання з України євреїв, заборони палити тютюн, займатися винокурінням, носити вишуканий одяг. Про одну з цих вимог ідеться і в листі білоруського шляхтича, ротмістра Шимона Павші до головнокомандувача військами Великого князівства Литовського князя Януша Радзивілла, який перебував у Слуцьку (лист від 2 лютого 1654 р.). Свої відо-

[5] Див.: *Яковлів* А. Договір Богдана Хмельницького з Москвою 1654 р. С. 280—315 та ін.

мості в даному разі Павша запозичив із листа православного протопопа Чорнобиля, адресованого чорнобильському підстарості. Отже, згідно з листом Павші, коли козаки й міщани присягали цареві, вони вислухали якісь «кондиції», де серед іншого мовилося: «аби простолюд не носив гарних суконь, не ходив у жовтому взутті (сап'янцях.— *Ю. М.*), а в постолах, (щоб вбирався) в сіряки; жінки щоб носили саморобні (сукні), а бавовняних та крамних (привізних.— *Ю. М.*) полотен заборонено вживати» [6]. Безперечно, що тут виявляється вплив невірогідних чуток, тим паче, що про зміст Березневих статей знало дуже вузьке коло старшин. А втім і ці дані мають під собою певні підстави й, очевидно, кидають світло на ті вимоги царського уряду, які ставилися перед послами Богдана Хмельницького, але не були прийняті. Принаймні декотрі вимоги царського уряду чітко простежуються і згодом, у другій половині XVII — початку XVIII ст. Можна згадати, наприклад, настирливі і врешті безуспішні спроби заборонити козакам виготовляти й продавати горілку та запровадити на це державну монополію, як це було в Росії.

Березневі статті слід розглядати у зв'язку з царськими резолюціями на їхні пункти, а також відповідними царськими жалуваними грамотами. Так, саме в царських грамотах знаходимо апробацію реєстру Війська Запорозького у складі 60 тисяч козаків. Варто зважити й на два листи Б. Хмельницького до царя та його усну інформацію послам до Росії, в яких йшлося про ствердження «прав і вольностей» України, окремих пропозицій і пунктів угоди [7]. У відповідь було видано чотири царські жалувані грамоти від 6.IV. (27.III.) 1654 року, в яких затверджувалися в загальній формі «права й вольності», шість пунктів «23 статей» (1, 2, 5, 6, 13, 14 статті), а також передача на гетьманську булаву Чигиринського староства, а міста Гадяча й Гадяцької «волості» — Б. Хмельницькому та його нащадкам [8]. Усі чотири грамоти дані послам українського уряду Павлу Тетері та Самійлові Зарудному.

---

[6] Відділ рукописів музею Чарторийських у Кракові. № 147. Арк. 475.

[7] Див.: Документи Богдана Хмельницького. № 239, 241.

[8] Див.: Там само. № 233; Воссоединение Украины с Россией. Т. III. № 247—249; Памятники, изданные киевской комиссией для разбора древних актов. К., 1898. Т. 2. Отд. 3. № 19.

Слід зазначити, що не лише з посольством Тетері й Зарудного треба пов'язувати укладення Березневих статей. Певні пункти, очевидно, обговорювалися в Москві наступним українським посольством, очолюваним Філоном Гаркушею. 21 (11) квітня 1654 року відбулися переговори Гаркуші з царем, а також боярами Б. Морозовим, І. Милославським, В. Бутурліним та Г. Пушкіним. 22 (12) квітня 1654 року на гетьманські пропозиції, передані в усній формі Ф. Гаркушею, дана царська жалувана грамота, якою знов підтверджувалися «права і вольності» Війська Запорозького. У ній, зокрема, зазначалося: «... писали к нам, великому государю... ты, гетьман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское з гонцом своим с Филоном Гаркушею, чтоб нам, великому государю... права, и привилия, и свободы, и все добра отеческие и праотеческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданые, утвердити... И мы... на то милостиво изволили прежние ваши права, и привилия, и свободы, и добра утвердити и нашими государскими грамотами укрепити велели... И хотим... по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилия, и свободы, и добра содержати навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения (зміни.— *Ю. М.*)...» [9]

Не з усіх пунктів Березневих статей було досягнуто згоди, принаймні збережені редакції цього не показують. Маємо на увазі, наприклад, пункт про зовнішню політику України. Якщо український уряд прагнув зберегти право вести самостійну зовнішню політику, то російський уряд хотів заборонити Україні мати зносини з Річчю Посполитою і Туреччиною, обмежуючи цим її суверенітет. У збережених редакціях Березневих статей немає відповідей на те, як саме було вирішено це й інші спірні питання. Вирішення їх, певно, було відкладено до ліпших часів, а в практичній діяльності сторони виходили із свого розуміння конкретного пункту Березневих статей. Так, якщо російський уряд не допустив у 1656 році у Вільно українську делегацію на переговори з представниками Речі Посполитої, то український уряд сповна відплатив тим самим. Коли уряд Росії в 1656 році припинив війну з Річ-

[9] Воссоединение Украины с Россией. Т. III. № 251. С. 572.

чю Посполитою й оголосив війну Швеції, припустившись тяжкого політичного прорахунку, що завдало шкоди й Росії, не кажучи про Україну чи Білорусію, то Україна — союзниця Росії — і далі воювала проти Речі Посполитої, діючи в союзі зі Швецією, Бранденбургом і Трансільванією. Зазначимо, що ця війна мала для України справедливий, визвольний характер, оскільки боротьба йшла за остаточне виволення з-під панування Речі Посполитої над Західною та частиною Правобережної України, а також Білорусією. Між іншим, саме тоді, в 1656—1657 роках, українські війська, діючи спільно зі шведськими, бранденбурзькими й трансільванськими, здобувають Варшаву, Краків та інші великі польські міста, про що чомусь мовчали шкільні й вузівські підручники з історії СРСР та історії України.

Друга група документів, що складають договір 1654-го, це документи порозуміння українських міщан з російським урядом. Характерно, що міщани (делегація Переяслава на чолі з війтом Іваном Григоровичем) прибули до Москви ще перед приїздом туди посольства П. Тетері й С. Зарудного. Вони привезли російському урядові три чолобитні на царське ім'я, у яких прохали підтвердити права та привілеї міста, а також рекомендаційного листа Б. Хмельницького з цього ж приводу (від 27 (17).II. 1654 р.). Свої пропозиції делегати Переяслава підкріпили чотирма привілеями Сигізмунда III та Владислава IV, королів Речі Посполитої. Цими привілеями місту надавалося магдебурзьке право, а міщани звільнялися від деяких повинностей [10]. 14 та 23 квітня 1656 року цар видав три жалувані грамоти, у яких повністю підтверджувалися давні права Переяслава. Пізніше до Москви прибула делегація чернігівських міщан на чолі з бурмистром Григорієм Олексійовичем. Вона висунула аналогічні пропозиції, підтримані листом Б. Хмельницького від 1. III. (19.II)1654 р. [11] Хоча царські жалувані грамоти не збереглися, але є всі підстави вважати, що права й привілеї Чернігова цар підтвердив. Нарешті, у червні—липні 1654 року в Москві вела перемови делегація київських

---

[10] Див.: Акты ЮЗР. Т.Х. № 9; Документи Богдана Хмельницького. № 234.
[11] Див.: Документи Богдана Хмельницького. № 235.

міщан на чолі з війтом Богданом Сомковичем. Вона виклала свої пропозиції у вигляді 19 пунктів, складених не без впливу Березневих статей, а також у двох чолобитних на ім'я царя та боярина В. Бутурліна [12]. Статті й чолобитні київських делегатів підкріплювались рекомендаційними листами Б. Хмельницького (від 5.V.(25.IV) 1654 р.) та І. Виговського, генерального писаря (від 6. V. (26.IV)1654 р.), а також текстами 22 документів, серед них — привілеями, даними Києву королями Речі Посполитої, універсалом Б. Хмельницького від 7.II.(28.I) 1653 р., що не збереглися до наших днів [13].

Після того, як бояри вивчили подані документи, переважну більшість з них було підтверджено. Це робилося за прикладом Березневих статей, лише укази по пунктах видав не цар, який уже вирушив у похід, а московський патріарх Нікон [14]. Отже, друга група документів, що постала в результаті переговорів з російським урядом представників міщанства трьох значних міст України (Києва, Переяслава та Чернігова), мала стати своєрідним зразком і для інших українських міст. Бачимо, що міщанство в його зносинах з російським урядом порівняно легко дійшло згоди. Це було неважко, бо вони добилися гарантій від царя та російського уряду щодо їхніх прав, тобто збереження статус-кво українських міст.

Нарешті, дійшло й до переговорів з російським урядом представників ще одного суспільного стану — українського православного духовенства. Наша церковна делегація на чолі з видатним культурним діячем Інокентієм Гізелем прибула до Москви в серпні 1654 року. Вона подала свої вимоги, також чолобитні київських монастирів, листи київського митрополита С.Косова, чернігівського єпископа З. Прокоповича, підтримані цілим рядом послань Б. Хмельницького та І. Виговського [15]. Тривалі переговори не привели до порозуміння й скінчилися нічим, якщо не рахувати

---

[12] Див.: Акты ЮЗР. Т.Х. № 13/6; 13/7; 13/8.

[13] Див.: Там само. № 13/4; 13/5; 13/9; Документи Богдана Хмельницького. № 244.

[14] Див.: Акты ЮЗР. Т. Х. № 13/8.

[15] Див.: Там само. № 16.

вирішеного практично ще в Березневих статтях пункту про права київського митрополита та київських монастирів на землі, які і так належали їм. Українська православна церква твердо обстоювала збереження свого статус-кво і насамперед традиційне (на практиці давно вже формальне) підпорядкування київського митрополита константинопольському патріархові. Вона рішуче висловилася проти залежності київського митрополита від московського патріарха, як того хотіли російський уряд та верхівка православної церкви в Росії.

Як бачимо, один стан (міщани) в цілому знайшов спільну мову з російським урядом, другий (козацтво) — лише частково, третій — (православне духовенство) — розійшовся по головних пунктах. Чи варто казати, що основна маса населення України (селянство) зовсім не брала участі в цих переговорах і не могла безпосередньо впливати на російсько-український договір 1654 року, що практично не були репрезентовані представники українських земель, які тоді перебували під владою Речі Посполитої, Угорщини та Османської імперії. Отже, договір 1654 року, укладений під тиском обставин і зумовлений насамперед потребою об'єднати зусилля для розгрому магнатсько-шляхетської Речі Посполитої, був незавершеним, недосконалим і не сприйнятим усіма станами України. Але цей договір був фактично рівноправний і взаємовигідний на той час для обох сторін, незважаючи на розбіжності в трактуванні його характеру та окремих положень, що випливали з особливостей політичного менталітету урядів Росії та України, а також попри те, що цар оголошувався протектором чи сюзереном України (у даному разі маємо суто семантичну проблему). Отож Українська держава, згідно з умовами договору з Росією 1654 року, зберігала свій суверенітет. Відбулося об'єднання двох держав (Росії і України) у своєрідну конфедерацію. Тільки в 1659 році Україну, точніше її частину — Гетьманщину, царський уряд перетворив на автономну одиницю в складі Російської імперії, що й закріпили Переяславські статті 1659 року. Провину за події та договори 1659-го й подальших років не треба покладати на Б. Хмельницького. Його, на нашу думку, не слід ганьбити і за договір 1654 року, бо інші тогочасні альтернативи мали дуже проблематичний

вигляд. Серйозний прорахунок Б. Хмельницького й українського уряду полягав в іншому: згоді на присягу цареві. Одностороння присяга, складена в січні—лютому 1654-го, ще до російсько-українських переговорів у Москві, при повній неясності щодо умов порозуміння, сприймалася українською суспільністю як беззастережне підданство цареві й значна частина її негативно поставилася до цього акту. Загальновідомо, що не присягали селяни й духовенство, ймовірно, й запорожці. Щодо козаків і міщан, то вони не були одностайні. Не варто шукати повної правди в «статейному списку» В. Бутурліна, людини занадто зацікавленої особисто, щоб бути об'єктивною, а чи в стислих звістках пізніх українських літописів. Ті самі дані, що подають сучасники-свідки подій, змальовують зовсім іншу картину. Варто навести уривки з трьох надзвичайно цікавих документів — листа чорнобильського протопопа до чорнобильського підстарости та двох листів Ш.Павші, писаних на початку 1654 року.

«Бачу зле, бо видав Хмельницький всіх нас в неволю московському цареві по Володимир і по Туров, і ще далі. Сам з військом своїм козацьким присяг і місто Київ силою під мечевим каранєм до того привів, що присягли всі, а то всі міста й містечка присягали» [16].

«Сповіщаю, що кропив'янський та полтавський полки відірвалися від Хмельницького і відмовилися присягати московському цареві... Між простими людьми виникли значні зворушення... Цим був дуже переляканий сам Хмельницький. До того йому було сказано: «Ми за кожухи не продамо свої душі, як ти продався і пана свого зрадив». У чорнобильців і то дуже небагатьох гвалтом взяли присягу, тамтешні міщани, нерадо прийнявши московитів, роз'їхалися по різних містах і містечках... Отець митрополит і архімандрит київські ще не присягали і присягати не хочуть. Вони заявили, що швидше помруть, ніж будуть присягати московському цареві і твердо стоять на цьому» [17].

«Сповіщаю, що і Хмельницький присяг московському цареві в Переяславі... Потім переяславських міщан гнали присягати, чому вони дуже противилися, а місцевий війт

---

[16] Воєводський держархів у Кракові. Зібрання Русєцьких. № 31. Арк. 219.
[17] Відділ рукописів музею Чарторийських у Кракові. № 147. Арк. 383—384.

(аж) захворів, та його, хоч і хворого, було наказано привести до церкви Пречистої Богородиці. Він мусив виконати присягу і помер від депресії того ж дня... Кияни теж цьому були противні і не хотіли йти до церков, але їх наче бидло гнали козаки до присяги... Вони ж під час присяги не називалися своїм іменем, що було дано їм при хрещенні, а після присяги дуже її лаяли... Митрополит не дозволив присягати, і отець архімандрит, і все духовенство... Гадяцький і брацлавський полки не хотіли зноситися з Хмельницьким і не хотіли їхати на цю присягу до Переяслава і серед тієї України (тобто Гетьманщини.— *Ю.М.*) стався розкол...» [18]

Тут можна згадати, що не присягали цареві ні Іван Богун, ні Іван Сірко, ні Йосип Глух, що невдовзі Хмельницький стратив київського полковника Пішка, поставивши на його місце свого родича Павла Яненка, що стався дуже гострий конфлікт між гетьманом і полковником Філоном Джеджелієм та іншими. Про брак «одностайності» козацтва, та й не тільки цього стану, виразно свідчить факт укладення Гадяцького пакту 1658 року, а врешті й загальновідомі події доби «Руїни».

І все ж таки українсько-російський договір 1654-го, навіть обтяжений односторонньою присягою, був взаємовигідний на той час і відкривав важливі перспективи для східнослов'янських народів. Досить згадати успішний похід російських і українських військ проти Речі Посполитої в 1654—1655 роках; створення антипольської коаліції, яка поставила Річ Посполиту на грань катастрофи. Однак цей договір і досить ризикований хід, що спричинював значне ускладнення політичної ситуації в Східній Європі, насамперед в Україні. Поки жив блискучий дипломат, гросмейстер політичної гри Богдан Хмельницький, Україні вдавалося використовувати договір у своїх інтересах з великим успіхом. Та коли Хмельницький помер, його спадкоємцям, менш авторитетним, а часом і менш талановитим, довелося діяти в складнішій, тяжчій зовнішньо- і внутрішньополітичній ситуації і вони вже не змогли успішно протидіяти спробам царського уряду ревізувати договір 1654 року. Досить навести для прикладу шість пунктів вимог, з якими

[18] Відділ рукописів музею Чарторийських у Кракові. № 147. Арк. 473—477.

вирушив по смерті Б. Хмельницького до новообраного гетьмана Івана Виговського царський посол: «1) Щоб лише 12 тисяч реєстрових козаків було; 2) щоб уся інтрата (податки.— *Ю.М.*) йшла цареві; 3) щоб над кожним полком стояв полковник московитин і старшина була московська; 4) щоб по смерті козаків їхні діти були царськими підданими; 5) щоб молодий Хмельницький із скарбами був відісланий (до Москви.— *Ю.М.*); 6) щоб київський митрополит залежав від московського патріарха і там (у Москві) висвячувався і також, щоб за царським привілеєм зостав на цьому уряді...» [19] Зазначимо, що цю «програму» стосовно України царський уряд успішно виконує протягом другої половини XVII—XVIII століть. А тоді, по смерті Б. Хмельницького, наступ царату став однією з найголовніших причин гострої протидії йому українського уряду на чолі з гетьманом Виговським, кривавого розколу на Україні. Новий договір 1659 року означав, що Україну перетворено на автономну одиницю в складі Російської держави. Далі ця автономія обмежувалася царатом, а за Петра I та Катерини II була знищена зовсім. Отже, договір 1654-го, як рівноправний та взаємовигідний, проіснував трохи більше п'яти років.

* * *

Як повідомила «Літературна Україна» (1990, 22 листопада), опісля підписання Договору між суверенними Україною та Росією Б.Єльцин вручив Л.Кравчуку подарунок — копію віднайденого в архівах Договору між Україною та Росією від 23 березня 1654 року, який вважався втраченим, і зокрема статті Богдана Хмельницького [20].

---

[19] Відділ рукописів музею Чарторийських у Кракові. № 1657. Арк. 546.

[20] Але згодом з'ясувалося, що це був відомий текст російською мовою другої редакції договору в одинадцяти статтях, надрукований в Актах ЮЗР. Т. X. С. 446—452.

Отже, українського оригіналу державно-дипломатичного документа 1654 р. досі не знайдено. — *Ред.*

В. СМОЛІЙ, В. СТЕПАНКОВ

МІРА ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ*

(фрагмент)

Зрозуміло, що основною політичною проблемою для Хмельницького залишалося врегулювання відносин із російським урядом і вироблення умов, на яких козацька республіка мала ввійти до складу Росії. Слід було швидше зустрітися з російськими послами, обговорити увесь комплекс найважливіших питань.

Із Літина (13 або 14 грудня) гетьман надіслав розпорядження Іллі Богаченку, який супроводжував Стрешнєва та Бредихіна, щоб вони зачекали на нього в Торчиці. До містечка відправив сотника Тимофія із завданням підготувати все необхідне для зустрічі посольства. Вважаючи, що повноважні посли ось-ось повинні прибути до Переяслава, гетьман спочатку подумав відразу ж їхати туди, але, довідавшись про їхню затримку, прийняв рішення відвідати Чигирин. І 16—17 грудня, розпустивши військо, наказав полковникам, осавулам і сотникам «съезжатца в Переяславль к васильеву дни безо всякого мотчанья». Ймовірно, 20 грудня гетьман дав розпорядження Богаченкові їхати з російськими послами до Чигирина. Цього ж дня прибув до Корсуня, де у відповідь на прохання ігумена Межигірського монастиря надав «в уживанє вічноє» с. Чернин. Наступного дня надіслав листа повноважним послам, запрошуючи до Переяслава, куди обіцяв прибути після їхнього приїзду. Супроводжувати їх наказав полковникові І. Федоренку. 24 грудня, вже з Чигирина, довідавшись про виїзд посольства В. Бутурліна з Путивля, направив йому нового листа, прохаючи якомога швидше їхати до Переяслава, й запевнив, що прибуде у місто після свят.

26 грудня в Чигирині Хмельницький дав аудієнцію Р. Стрешнєву та М. Бредихіну, прийняв «чесно й учтиво», взяв царську грамоту, уважно вислухав передану ними волю Олексія Михайловича прийняти гетьмана і Військо Запо-

---

* *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. К., 1993. С. 352—366.

розьке «з городами вашими и з землями... под свою царского величества високую руку» й запевнив послів, що служитиме цареві «всею правдою», в чому готовий присягнути. Водночас пообіцяв розіслати всім полковникам листи з повідомленням про «премногую милость» государя та розпорядженням прибути до 6 січня до Переяслава. Щодо постачання продовольством і фуражем російського війська, яке розташується в Україні, повідомив, що взимку все це отримають у містах, а влітку — будуть «в загонах промышлять», а траву знайдуть у полях. Посли поцікавилися думкою гетьмана про можливу реакцію хана: чи піде він на союз із Польщею й як, у разі необхідності, краще вести боротьбу з татарами? Ці запитання відображували занепокоєння російського уряду загрозою виникнення воєнно-політичного союзу Речі Посполитої з Кримом, тим паче, що за спиною останнього стояла Порта. Відповідь Хмельницького в цілому була заспокійливою: оскільки хан, дізнавшись про входження Війська Запорозького до складу Росії, сам боятиметься, «чтоб запорожские козаки самих их воевать не ходили», то навряд чи він об'єднає сили з Польщею проти України та Росії. Якщо ж хан посміє розпочати воєнні дії, тоді слід завдати комбінованого удару по Криму силами Війська Запорозького, російської армії та донських козаків. Як бачимо, гетьман дещо недооцінював небезпеку створення кримсько-польського воєнного союзу. В ході розмови він пообіцяв, що після присяги в Переяславі направить до хана посольство, яке повідомить про перехід Війська Запорозького в підданство російського царя й запропонує збереження існуючої дружби.

Після завершення цих переговорів Хмельницький у власних справах (нам невідомих) поїхав до Суботова, звідкіля повернувся 28 грудня. Очевидно, тоді ж приїхав від хана І. Бородатий, який передав гетьманові: коли зберуться всі чамбули, ординці залишать козацькі землі. Водночас Іслам-Гірей прохав надіслати продовольство, бо татари «голодны и нужны». Цього ж дня Хмельницький звернувся з листом до Олексія Михайловича, у якому повідомив про прийом Стрешнєва й Бредихіна і пояснив причину затримки їхнього від'їзду, а також обіцяв «верне во всем служить й крест целовать...». 29 грудня гетьман дав відпускну аудієнцію ро-

сійським послам, під час якої передав листа царю й прохав порушити клопотання про допомогу військами, бо певний, що найближчим часом розпочнеться наступ армії Речі Посполитої.

Тим часом посольство В. Бутурліна, отримавши в Путивлі для Хмельницького знамено, булаву, ферязь і шапку, 20 грудня залишило місто й простувало в Україну. Наступного дня з листів гетьмана та генерального писаря посли довідалися про завершення військової кампанії та прагнення Хмельницького якомога швидше дістатися визначеного місця зустрічі. 31 грудня вони наблизилися до Переяслава, де полковник Тетеря організував урочисту зустріч: в'їхали до міста під постріли самопалів, були зустрінуті протопопом Григорієм зі священиками та мешканцями. Цього ж дня посли отримали царську грамоту з повідомленням, що до Києва наказано прибути з ратними людьми воєводам князю Ф. Куракіну, князю Ф. Волконському. Напередодні В. Бутурлін відправив до Хмельницького І. Євського, повідомляючи про своє прибуття до Переяслава.

30 грудня гетьман, ймовірно, займався похоронами Тимофія, після чого почав збиратися до від'їзду. В перших числах січня він прийняв Євського, через якого передав листа повноважним послам, повідомляючи, що прибуде на переговори з ними 6 січня. 5 січня залишив Чигирин і за годину до заходу сонця наступного дня в'їхав до Переяслава.

В суботу, 7 січня, український державець зустрівся з повноважними послами, які повідомили про мету посольства й запропонували 8 січня передати йому царську грамоту, після чого мала відбутися церемонія складання присяги в церкві на вірність царю. Гетьман засвідчив готовність — свою та Війська Запорозького — служити государю й повідомив, що спочатку, в неділю ранком, збере раду полковників, після якої вони приїдуть «на съезжей двор», де вислухають царський указ. Після цього відбудеться рада старшини, а потім вони вирушать до соборної церкви для присяги. Не виключаємо, що під час розмови послів було ознайомлено з основними вимогами Війська Запорозького, які мав задовольнити російський уряд, й отримано від В. В. Бутурліна запевнення, що цар підтвердить козацькі права та вольності.

Може скластися враження, що цим удалося врегулювати основні питання, пов'язані з організацією такого важливого політичного акта, як оформлення входження Української козацької республіки до складу Росії. На жаль, як показали події наступного дня, серйозним прорахунком стало те, що не було взято до уваги відмінність між політичними устроями Росії та Польщі й не з'ясовано позиції повноважних послів щодо їхньої присяги від імені Олексія Михайловича на умовах входження України до складу Росії. Адже Росія становила собою самодержавну монархію, яка еволюціонувала в бік абсолютизму, а Польща — слабко централізовану станову монархію на чолі з королем, який обирався сеймом. Маючи багатий політичний досвід спілкування з польським урядом, Хмельницький за інерцією навіть не сумнівався в тому, що, приймаючи Військо Запорозьке до свого складу (а це мало відбутися лише за певних умов на основі «договорного письма», на що гетьман звертав увагу ще влітку 1651 р.), цар уповноважив послів від його імені скріпити присягою досягнуту домовленість. Адже Хмельницький трактував уходження козацької держави до складу Росії не як односторонній політичний акт царської милості Війську Запорозькому, а як двосторонній, у якому кожна з сторін брала (одна перед іншою) певні зобов'язання, порушення яких неминуче вело б до втрати його юридичної сили. Тим-то гетьман був певний того, що, приймаючи під «свою руку» Військо Запорозьке, Олексій Михайлович мав присягнути, що не видасть його польському королю, буде захищати, а також не порушуватиме вільностей: «Хто был шляхтич, или казак и мещанин; и хто в каком чину наперед сево й какие маетности у себя имел, и тому б всему быть попрежнему», що, по суті, означало збереження чинного в Українській державі соціально-економічного й політичного устрою. Зі свого боку, Військо Запорозьке виявляло готовність визнати своє підданство царю й присягнути йому на вірну службу. Отже, за переконанням Хмельницького та його оточення, входження козацької держави до Росії мало відбутись на основі статей договору («договорного письма»).

Ранком 8 січня Хмельницький скликав таємну старшинську раду, в якій взяли участь лише представники генера-

льної старшини та полковники. На жаль, у нас немає даних про її хід. Певно, не помилимося, припустивши, що вона обговорила й прийняла «статті», на яких повинні були присягнути російські посли Війську Запорозькому. Про рішення ради гетьман через І. Виговського повідомив Бутурліна. О 2 годині дня вдарили барабани, скликаючи козаків і мешканців міста на раду. Сюди ж прибув гетьман разом із 13 полковниками, представниками генеральної та полкової старшини, а також із козаками. На майдані зібралося коло, де під бунчуком стала старшина на чолі з гетьманом. Згодом він вийшов на середину кола, й військовий осавул закликав усіх до тиші, після чого Хмельницький виголосив свою відому промову. В ній підкреслив жорстокий характер 6-річної боротьби з ворогами, які намагаються знищити «церковь божию, дабы имя руское не помянулось в земли нашей». Змушений визнати, що власними силами перемоги не добитися, підкреслив необхідність саме зараз обрати собі государя — одного з чотирьох: турецького султана, кримського хана, польського короля чи російського царя, при цьому дав коротку характеристику політики кожного з них. І за даними статейного списку посольства Бутурліна, у відповідь на ці слова гетьмана «весь народ возопил: волим под царя восточного, православного, крепкою рукою в нашей благочестивой вере умирати, нежели ненавистнику христову поганину достати». Тоді переяславський полковник Тетеря обійшов по колу усіх присутніх, запитуючи: «Все ли тако соизволяете?» Відповідь була одностайною: «Вси единодушно». Знову взяв слово Хмельницький: «Буди тако. Да Господь Бог наш укрепит под его царскою крепкою рукою». На що весь присутній люд «единогласно возопил: Боже, утверди, Боже, укрепи, чтоб есми вовеки вси едино были».

Після закінчення ради Хмельницький послав до Бутурліна Виговського, повідомляючи, що «казаки й мещане все под государеву высокую руку поклонились». Згодом до них у супроводі старшини з'явився сам гетьман, якому Бутурлін передав царську грамоту. За дорученням Хмельницького її для всіх присутніх зачитав генеральний писар. Вислухавши зміст документа, гетьман засвідчив готовність Війська Запорозького вірно служити государеві. У відповідь Бутурлін повідомив причини, що зумовили прийняття Війська

Запорозького під царську руку, й пообіцяв прибуття найближчим часом допомоги ратними людьми.

Настав час їхати до соборної церкви, щоб присягнути на рішенні ради. В карету разом посідали гетьман і російські посли. В церкві їх зустріли протопоп Григорій «со всем освященным собором», а також спеціально прислані російським урядом для цього церемоніалу казанський преображенський архімандрит Прохор і протопоп Андрій. Вони відразу ж забажали прийняти присягу «по чиновной книге, какова от государя прислана к ним». Тоді Хмельницький звернувся до Бутурліна та інших послів, щоб вони присягнули «за государя царя» в тому, «что ему, государю, их, гетмана Богдана Хмельницкого й все Войско Запорожское, польскому королю не выдавать, й за них стоять, й вольностей не нарушать...». Як видно з тексту згадуваного «статейного списку», дана вимога правителя України не виявилася для Бутурліна несподіваною. Складається враження, що психологічно він був готовий до подібного перебігу подій, тому відразу ж у різкій і рішучій формі запротестував проти принесення присяги від імені царя. При цьому аргументував свою позицію тим, що в Росії завжди царям «веру чинили (тобто присягали. — *Авт.*) их государские подданные...». А такого, щоб за «великого государя веру учинити, николи не бывало й впредь не будет», а йому, гетьману, і «*говорить было о том непристойно, потому что всякой подданной повинен веру дати своєму государю* (курсив наш. — *Авт.*)». Так і їм, гетьману та Війську Запорозькому, «как начали великому государю служить й о чем били челом, так бы и вершили и веру великому государю дали по евангельской заповеди безо всякого сумненья». Посол тут же запевнив Хмельницького, що російський цар «учнет их держать в своем государском милостивом жалованье, и в призренье, и от недругов их во оборони и в защищенье, и вольностей у них не отымает, и маетностями их, чем кто владеет, великий государь их пожалует, велит им владеть попрежнему». Як бачимо, відмовившись присягати, уповноважений російського уряду все ж заявив, що цар задовольнить усі пункти, висунуті Військом Запорозьким, тобто засвідчив фактичне визнання ним певних умов входження Української держави до складу Росії. Однак Хмельницький, для якого подібна реакція росій-

ських послів виявилася повною несподіванкою, відмовився присягати, заявив, що йому потрібно порадитися зі старшиною та козаками, й вийшов із церкви.

Ситуація стала критичною. Уся справа прийняття підданства цареві повисла на волосинці. Гетьман скликав (очевидно, на подвір'ї Тетері) раду з присутніх старшин і козаків для вирішення питання: що робити далі? Не виключаємо, що думки розійшлися. Гетьман і старшини в принципі погоджувалися піти на прийняття вимоги Бутурліна, однак козаки наполягали, щоб посли також принесли присягу Війську Запорозькому. Тому Хмельницький послав до росіян Тетерю та Г.Сахновича, щоб схилити їх до цієї акції. Проте ті твердо стояли на своєму: «То непристойное дело, что за государя им вера чинить, николи того не повелось, что за них, государей, подданным вера давать, и дают веру государю подданне». Коли ж полковники зауважили, що польські королі своїм підданим завжди присягають, то одержали відповідь, що цього за зразок не варто приводити, бо ті «короли неверные и не самодержцы, а на чем и присягают, и на том николи в правде своей не стоят». Вислухавши докази послів, Тетеря й Сахнович зазначили, що вони, старшина з гетьманом, вірять їхнім словам, однак «казаки не верят, а хотят того, чтоб они дали им веру». Не добившись нічого, вони повернулися до Хмельницького, перед яким постала вкрай складна дилема: чи відмовитися від рішення ради й, таким чином, фактично залишитися перед ворогами наодинці, чи піти на прийняття підданства російського царя, але без присяги з його боку дотримуватися збереження прав і привілеїв Війська Запорозького, що ставило козаків у залежність від волі та милості государя. Реально оцінюючи сили й можливості козацької республіки, гетьман обирає другий варіант. Рада приймає рішення прийняти вимогу Бутурліна й присягнути на вірність царю, але при цьому звернутися до Олексія Михайловича з чолобитною про затвердження прав Війська Запорозького. Ставши на цьому, Хмельницький, усі присутні старшини та козаки пішли до церкви й там присягнули, «что быти им з землями й з городами под государевою высокою рукою навеки неотступными».

Після присяги гетьман із послами поїхали в кареті до місця їхнього мешкання, а «полковники й всякие люди шли

пеши». Прибувши туди, Бутурлін вручив Хмельницькому передані царем гетьманські клейноди: знамено, булаву, ферязь і шапку, а також платню соболями. При цьому проголосив спеціально підготовлену промову. Старшинам було вручено платню. Затим Хмельницький під розгорнутим знаменом, з булавою в руці, одягнутий у ферязь і в шапці пішки вирушив до свого двору. Слідом за ним ішли старшини. Так завершився короткий січневий день 1654 р., якому судилося назавжди увійти в історію не лише України, а й Росії, Білорусії та Польщі.

В історичній літературі існує чимало різних, часто полярних оцінок даного політичного акта. При цьому, на жаль, їхні автори досить часто керувалися не аналізом конкретно-історичної ситуації середини XVII ст., а створеними заздалегідь логічними схемами чи ідеологічними концепціями. Виходячи з цього, дозволимо собі висловити кілька міркувань із даної проблеми, оскільки вона вимагає окремого комплексного дослідження не лише істориків, але й правознавців, етнографів та ін. На наш погляд, не можна погодитися з поширеною думкою про випадковий характер рішення Переяславської ради. В умовах жорстокої багаторічної боротьби народних мас проти гноблення Річчю Посполитою Хмельницький та його соратники мали можливість переконатися в тому, що ні Крим, ні Туреччина, ні Росія не були заінтересовані в утворенні на землях України незалежної держави, а також у тому, що Кримське ханство прагнуло не допустити воєнного розгрому Речі Посполитої, оскільки це порушило б вигідну йому розстановку сил у Східній і Південно-Східній Європі. Враховуючи політичну ситуацію, гетьман у пошуках союзників змушений був маневрувати, що посилювало залежність краю від позицій хана й турецького султана, причому останній чимдалі активніше домагався встановлення свого протекторату над Україною. Вважаємо, що варто прислухатися до думки українського вченого П. Феденка, висловленої у праці «Тріумф і катастрофа: Оцінка досягнень і поразки революції Богдана Хмельницького», що Україна не могла вийти із своєї трагічної геополітичної ситуації і «руїна» державності була, так би мовити, «запрограмована».

За цих тяжких, практично безвихідних умов Хмельницький, намагаючись зберегти хоча б автономію утвореної

держави, неодноразово звертався до царя сусідньої держави з пропозицією про входження до її складу земель козацької республіки. Які ж фактори сприяли реалізації цього плану? По-перше, назвемо політику позитивного нейтралітету російського уряду під час Визвольної війни, особливо в її останні роки. Важливу роль відіграли традиційно існуючі економічні й культурні зв'язки українських земель з Росією. Важко переоцінити й значення спільності віросповідування. Нарешті, в жодному разі не можна ігнорувати той факт, що в історичній пам'яті українського народу продовжувала жити ідея єдності всіх «руських земель» у межах однієї держави, як це було за часів Київської Русі. Адже мешканці українських земель продовжували називати себе «Руссю», хоч цю назву пізніше перебрала собі й Московська держава. Важко повірити у випадковість заяви Хмельницького російському послу Г.Унковському навесні 1649 р.: «А мы царского величества милости ищем й желаем потому, что от Владимерова святаго крещения *одна наша благочестивая християнская вера с Московским государством и имели едину власть* (курсив наш. — *Авт.*)».

По-друге, Переяславський акт не був примхою волі гетьмана чи «незаконнонародженим дитям» інтриги купки старшини. Дане рішення було прийняте, якщо висловлюватися сучасною політичною термінологією, вищим законодавчим органом Української козацької республіки — козацькою радою, в якій взяли участь, за підрахунками М. С. Грушевського, близько 200 представників старшини та козаків Війська Запорозького. За його ж даними, на раді не були представлені лише Уманський, Паволоцький і Кальницький полки. Чому — важко сказати, певно, внаслідок загрози татарських чамбулів, які відходили через їхню територію. Відомо, що в раді взяли участь міщани Переяслава та, ймовірно, мешканці його околиць. Разом із тим джерела не підтверджують висловлену в радянській історіографії 50—60-х років думку, що ця рада за територіальним представництвом була «всеукраїнською», як і характеристику її як «народної» (під кутом зору участі в ній різних соціальних верств і прошарків українського суспільства). Справа в тому, що на раді не було представників населення Волинського, Подільського, Руського та Белзького воєводств (тобто біль-

ше третини території тогочасної України). Ті з козаків, які були вихідцями з названих воєводств, у даному разі репрезентували не їх, а полки, в яких служили. Тобто фактично рішення ради передбачало входження до складу Росії не всіх етнічно українських земель, а лише території козацької республіки, що охоплювала Брацлавське, Київське та Чернігівське воєводства. Цього не слід забувати. Що ж до різних станів суспільства Української держави, то можемо констатувати належну репрезентацію на раді лише козацтва (та й то переважно за рахунок старшини): ні міщан, ні селян, ні духовенства від полків як адміністративно-територіальних одиниць на раду ніхто не запрошував, і ми не виявили джерел, які б зафіксували їхню участь у цьому акті. Тому, гадаємо, доцільно вважати, що формальне рішення приймалося розширеною козацькою радою, оскільки в ній дозволялося брати участь усім присутнім на той час у Переяславі мешканцям України. Інша річ, що це рішення, напевно, у тій ситуації справді тією чи іншою мірою відповідало інтересам більшості населення Української держави.

По-третє, не до кінця вивченим вважаємо юридичний аспект Переяславського акта. В історичній літературі висловлювалися різні характеристики: особиста унія, унія реальна, інкорпорація, протекторат, васальна залежність, «менше зло», а з 50-х років у радянській історичній науці утвердився термін «возз'єднання України з Росією». Наукову необґрунтованість останнього поняття вперше аргументовано і переконливо довів відомий український учений М. Брайчевський. Справді, термін «возз'єднання» означає об'єднання (з'єднання) частин чогось єдиного цілого. В даному випадку ситуація була іншою: адже не возз'єднувалися окремі частини російського народу чи створені ним у різних районах окремі державні утворення, — відбулося входження до Росії (на певних умовах) іншої держави, створеної хоч і етнічно близьким, але іншим, цілком самостійним народом — українським.

Яка ж наша оцінка даної політичної події, що, безумовно, поряд із Визвольною війною відіграла важливу роль у політичній історії Східної та Південно-Східної Європи XVII ст.? Зроблений нами аналіз джерел дає підстави для такого висновку: незважаючи на відмову російських послів

присягнути від імені царя Війську Запорозькому, все ж вони дали усні запевнення й гарантії, що Олексій Михайлович задовольнить усі права та привілеї Війська Запорозького, причому більші, ніж надавалися польськими королями. Як писав Хмельницький до царя 17 лютого: «И права, уставы, привилея и всякия свободы й державы добр от духовных й мирских людей, во всяком чину и преимуществе сущих... просим твоего царского величества, изволь твое царское величество утвердить и своими грамотами государскими укрепити навеки. *Таково бо государское твоего царского величества слово нам тот же ближней твоего царского величества боярин с товарыщи обещал: «И большая сих речей одержите от великого государя, его царского величества, егда воспросите, большими вас, рече, свободами, державами и добрами пожалует его царское величество, паче королей польских, княжат древних росийских, точию челом бейте и верно служите его царскому величеству* (курсив наш. — *Авт.*)». Справді, згодом російський уряд затвердив Березневі статті й видав ряд жалуваних грамот, які в комплексі юридично оформляли й закріплювали політично-правовий статус козацької України в складі Росії. Через це схиляємося до думки, що хоча в Переяславі договору як такого не було підписано, все ж по суті Переяславський акт, як слушно зауважував А. Яковлів, виступав договором, оскільки кожна із сторін брала на себе певні зобов'язання, а його специфіка полягала в тому, що спочатку одна сторона (український уряд) в усній формі заявила про визнання свого підданства другій (російському урядові), в чому й присягнула за усної обіцянки визнати її права, які пізніше письмово були юридично оформлені другою стороною у формі «пожалування».

Тепер зробимо спробу з'ясувати юридичний статус Української козацької республіки в складі Росії, чому приділяв особливо велику увагу гетьман. Зазначимо, що через день після ради в Переяславі гетьман дав В. Бутурліну реєстр («роспись») населених пунктів за полками, в мешканців яких російські чиновники мали взяти присягу на вірність Росії. Під час розмови з представниками російського уряду він погодився на виплату певної суми податку до царської казни, досить стримано сприйняв їхнє повідомлення про вступ до Києва ратних людей на чолі з воєводами й знову пору-

шив клопотання, щоб цар затвердив чисельність козаків Війська Запорозького в 60 тис. чоловік чи навіть більше, зберіг за ними всі привілеї, право на власний суд, звільнив від сплати мита мостового, перевізного, залишив за вдовами козацькими та їхніми дітьми вольності та маєтки. Гетьман дбав про те, щоб «в Запорожском де Войске кто в каком чину был по ся места, и ныне бы государь пожаловал, велел быть по тому, чтоб шляхтич был шляхтичем, а казак казаком, а мещанин мещанином». Бутурлін запевняв, що всі ці прохання будуть задоволені.

В той час як Хмельницький піклувався насамперед про інтереси держави в цілому, значна частина старшини та шляхти за його спиною намагалася не лише забезпечити за собою власні права та привілеї, а й добитися їх суттєвого розширення, зокрема заволодіти маєтками, чого не дозволяв гетьман. Так, спочатку до Бутурліна з'явилися І. Виговський, Богданович-Зарудний, Сахнович та інші полковники з вимогою дати їм «письмо за своими руками, чтоб вольностям их, и правом, и маетностям быть попрежнему, для того чтоб всякому полковнику было что показать, приехав в свой полк». Однак їм було в цьому відмовлено. Відвідали посла й представники шляхти (не виключаємо, що серед них були і дехто з названих осіб), які вже наперед розписали собі посади воєвод та урядників і тепер почали домагатися письмового затвердження за ними цих посад, переконуючи, щоб «*шляхта была меж казаков знатна, и судились бы по своим правом, и маетностям бы за ними быть попрежнему* (курсив наш. —*Авт.*)»... Обурений боярин заявив, що повідомить про це гетьманові, котрий про це нічого не писав царю. Тоді шляхтичі знітилися й попросили нічого не говорити Хмельницькому, бо «мы де так писали от своей мысли, а не по гетманскому приказу...».

Першорядну увагу Хмельницький приділяв розробці основних принципів правового статусу України у складі Росії. 13 січня він відвідав російських послів і передав їм листа до царя. Цього ж дня виїхав до Чигирина. Розіслав універсали старшині в полки, щоб створили сприятливі умови російським представникам для проведення присяги. Джерела свідчать, що основна маса населення козацької України приносила присягу з радістю, сподіваючись, що нарешті буде

покладено край кровопролитній війні й вони зможуть спокійно займатися своїми справами. Грек Мануйло Костянтинів, який наприкінці лютого 1654 р. прибув до Москви, розповідав: «Которыми де черкаскими городами они ехали, и они де во всех городех й местах слышели, что везде православные християне благодарят Бога о том, что пожаловал государь, изволил их принять под свою государскую высокую руку. И радуютца де все от мала до велика великою радостию...» Маємо також свідчення Самовидця, що «по усей Україні увесь народ з охотою тое учинил... и немалая радость межи народом стала».

Разом із тим є дані, що не всі міщани, козаки та духовенство хотіли присягати. Якщо вірити повідомленням чорнобильського протопопа й королівського ротмістра Павші, частина міщан Переяслава, Києва та Чорнобиля присягнула лише під тиском козаків. Траплялися й прояви невдоволення рішенням Переяславської ради серед козаків і старшини Уманського, Брацлавського, Полтавського та Кропивницького полків. Відомо також, що митрополит Київський С. Косів та архімандрит Києво-Печерського монастиря Й. Тризна відмовлялися 17—19 січня послати слуг присягнути на вірність Росії. Є дані, що відмовлялося присягати й духовенство під тим приводом, що не має на це дозволу константинопольського патріарха. Загалом же на другу половину лютого було завершено прийняття присяги населенням 17 полків. За даними записних книг, її склали 127 338 чоловік, із них козаків — 64 659, решту становили міщани, до категорії яких було внесено й мешканців сіл. Але, як свідчить навіть побіжне знайомство із зафіксованими назвами міст і сіл, жителі яких принесли присягу, присягали мешканці не всіх населених пунктів, а лише тих, список яких подав Бутурліну Хмельницький: де проживали козаки і які, ймовірно, підлягали безпосередньо козацькій адміністрації (міста й вільні військові села). Чому? Візьмемо для прикладу Брацлавське воєводство, на території якого оформилося в основному два полки: Брацлавський і Вінницький (Кальницький). За даними І. П. Крип'якевича, в 40-х роках XVII ст. на території воєводства було 122 міста, і, як видно з неповного списку подимного тарифу 1629 р., понад 300 сіл. Якщо ж зробимо підрахунки населених пунктів, де побува-

ли росіяни для прийняття присяги у Брацлавському та Вінницькому полках, то одержимо такі цифри: по Брацлавському полку 55 міст і містечок, включаючи спустошені; по Вінницькому полку: міст і містечок (включаючи спустошені) — 26, сіл — 36. Отже, загальна кількість населених пунктів — 128, із яких 81 місто і всього 47 сіл. Навіть враховуючи те, що частина населених пунктів Брацлавщини потрапила до складу Паволоцького та Уманського полків, все ж впадає у вічі вкрай мала кількість сіл, мешканці яких присягали Росії. Тим-то дана проблема потребує подальшого вивчення.

Прибувши в середині січня до Чигирина, Хмельницький безпосередньо зайнявся розробкою умов, які б визначали статус козацької України («Малої Росії») в складі Росії, затвердження яких мало добиватися посольство, спеціально надіслане до Москви. На середину лютого вони були сформовані й 17 лютого викладені в «Проханні» до Олексія Михайловича, з яким відправилися до Москви С. Богданович-Зарудний і П. Тетеря. В чому ж полягав зміст програми гетьмана? Насамперед відзначимо збереження республіканської форми державного устрою козацької України, яка на час Переяславської ради, за словами М. С. Грушевського, була фактично самостійною державою зі своїм спеціальним устроєм. Так, за Військом Запорозьким мало залишитися право вільного вибору гетьмана, до чого російський уряд не повинен був втручатися (зауважимо, що подібного права не мали Кримське ханство, Молдавія та Валахія, правителі яких призначалися султаном). Б.Хмельницький домагався, щоб після смерті гетьмана «Войско Запорожское само *меж себя гетмана обирали, а его царскому величеству извещали...* (курсив наш. —*Авт.*)».

Незмінними мали зберегтися витворені історично в ході формування національної держави адміністративно-судова система та соціальна структура українського суспільства. Першорядної ваги надавав гетьман збереженню повноважень козацьких військових судів: «Как из веков бывало в Войске Запорожском, что своими правами суживалися, и вольности свои имели в добрах и судах; *чтоб ни воевода ни боярин ни стольник в суды войсковые не вступалися* (курсив наш. — *Авт.*), но от старших своих чтоб товарыщество су-

жены были: где три человека казаков, тогда два одного должны судити». Мали продовжувати функціонувати земські та міські суди з участю тих урядників, яких обере собі місцева шляхта, «как и перед тем». Також у містах, зазначав гетьман, «*урядники чтоб из наших людей обираны были на то достойные...* (курсив наш.— *Авт.*)». Посли отримали повноваження домагатися, щоб російський уряд не призначав в Україну воєвод, бо «наехав бы воевода, права ломати имел и установы какие чинил, и то людем имело бы бити в великую досаду, понеже праву иному не могут вскоре навыкнути и тяготы такие не могут понести...». Управлінські функції мали переходити до рук старших із місцевих людей, які «против прав и установ тутошних будут исправляти». Навіть для збору податків заборонялося приїздити воєводам, хіба б «из тутошних людей оборав воеводу, человека достойного, имеет те все доходи в правду его царскому величеству отдавати».

Хмельницький домагався від царя збереження великих повноважень за гетьманською владою. Привертає увагу така деталь: вибори нового гетьмана могли відбутися лише після смерті його попередника. Таким чином він хотів, по-перше, забезпечити пожиттєве володіння гетьманською булавою особам, обраним на посаду правителів козацької України (можливо, навіть установлення спадкоємного гетьманату), а по-друге, не допустити спроб можливого втручання російського уряду з метою усувати з цієї посади небажаних для себе осіб руками відповідно настроєних козацьких мас. Просив «на булаву гетманскую», для різних витрат і потреб, передати Чигиринське староство. Під його керівництвом мало перебувати 60-тисячне реєстрове військо. В руках гетьмана передбачалося залишити вирішення всіх як внутрішніх, так і зовнішніх проблем Української держави. Тому просив царя, щоб дозволив послів, «каторые от века из чюжих земель приходят до Войска Запорожского, чтоб пану гетману й Войску Запорожскому, которые б к добру были, вольно принят, чтоб то его царскому величеству во гнев не было; а чтобы имело противо его царского величества быти, должны мы его царскому величеству извещати».

Як уже йшлося, гетьман намагався зберегти в козацькій Україні як існуючу соціальну структуру, так і наявні со-

ціально-економічні відносини, що було особливо важливо для її розвитку. Зрозуміло, що найпершою його турботою було узаконення привілейованого становища козацтва та шляхти, яка служила Війську Запорозькому. Тому він переконливо просив царя зберегти споконвічні права та вільності «наши войсковые». В період Визвольної війни козацьке землеволодіння набуло статусу дрібної власності, який тепер хотів юридично оформити Хмельницький у переговорах із російським урядом: «Имений казатцких чтоб нихто не отбирал: которые земли имеют и что к ним належит, *чтоб с теми имении вольны были* (курсив наш. — *Авт.*). Вдовы казатцкие осталые и дети их, чтоб в такой же вольности жили, как предки, отцы их». Вважав, що за службу як старшині, так і козакам належить одержувати платню: гетьману — Чигиринське староство; військовому писарю — 1 тис. злотих і млин; осавулам військовим — по 400 злотих і млину; обозному — 400 злотих; суддям військовим — по 300 злотих і млину; полковникам — по 100 ефимків (талерів) і млину; осавулам полковим — по 200 злотих і млину; сотникам — по 100 злотих, а рядовим козакам — по 30 злотих на рік. Просив гетьман і за шляхту, яка присягнула царю (188 чоловік), аби залишити її «при своих шляхетцких вольностях». Тим із них, «которые казну свою имели, по крепостям, на маєтностях, тогда и ныне любо чтоб им те деньги поплачены, или на маєтностях додерживано».

Хмельницький чітко й однозначно заявив російському урядові, що проведення соціально-економічної політики на українських землях — прерогатива гетьманського уряду. Так, висунувши вимогу, щоб привілеї царські були написані на хартіях «с печатьми выслыми, один на вольности казатцкие, а другой на шляхетцкие пожаловал, *чтоб непоколебимо то в вечные времена было* (курсив наш. — *Авт.*)», він підкреслював: «Когда то одержим, *мы сами разсмотрение меж собою иметь будем: хто казак, тот в вольности казатцкой жити будет, а хто простый, тот станет должность обыклую* его царскому величеству *воздавать попрежнему*. Также и на люди всякие, которые его царскому величеству подданные учинились, на каких правах и вольностях жити имеют (курсив наш. — *Авт.*)».

Не забув Б. Хмельницький і про інтереси православного духовенства: ставив вимогу підтвердити йому всі права, «на-

даные из веков от княжат и королей...». В усній формі посли мали клопотатися про справи митрополита.

Не виключаємо, що посли отримали настанову остерігатися можливих заходів царського уряду, спрямованих на погіршення становища селянських мас. Недарма через місяць після їхнього від'їзду до Москви гетьман листовно нагадував їм: «Аще бы в чем какая нужда была людем напотом, яко и сами то усмотрити, могли бы есмы от черни в великом быти в небезстрашии и тотчас бы были смятения, *естли б их через вашу милость особною своею его царского величества милостию не потешил. И то усмотрите, чтоб напотом какое безправие посполству не деялося...* (курсив наш.— *Авт.*)».

Зі свого боку, гетьман брав зобов'язання перед царем виплачувати в державну казну Росії відповідну суму грошей: «А как по иных землях дань вдруг отдаетца, *волили бы есмя и ми, чтоб цену давать ведомую* (курсив наш.— *Авт.*) от тех людей, которые твоему царскому величеству належат...»

Отже, аналіз сформульованих Богданом Хмельницьким вимог Війська Запорозького у формі «Прохання» до царя дає підстави стверджувати, що він домагався збереження за Українською козацькою республікою в складі Росії прав фактично незалежної держави зі своїми урядом, політично-правовою системою, соціальною структурою суспільства, армією, адміністративним поділом тощо. Це було щось більше, ніж просто автономія чи протекторат. Адже навіть останній передбачає таку залежність, за якої одна держава (протектор) бере на себе функції зовнішніх відносин іншої (протегованої) держави, захист її території й фактично ставить під свій контроль її внутрішні справи через свого резидента. В даному випадку цього не передбачалося, а захист території обох складових об'єднаної держави мав здійснюватися спільно. Хмельницький, добре обізнаний із характером відносин Туреччини (протектора) з Кримським ханством, Молдавією й Валахією (протегованими), в листі до своїх послів у Москві (21 березня) підказував їм нагадати російському урядові, що султан звертався до Війська Запорозького з пропозицією прийняти підданство, обіцяючи в такому разі «не токмо наши вольности подтвердити, но и сугубыми удовлети обещался, *и на все статьи наши и пра-*

ва и веры и вольности позволял и никакой дани от нас не требовал, токмо чтоб есмы на войну были готовыми. И мы, однако, ему не поддались есми, но волили есми царю православному поддатися, *и разумеем что яко царь православный еще нас лутче пожалует* (курсив наш. —*Авт.*)». Таким чином, уважаючи, що російський уряд повинен надати козацькій Україні більші права, ніж це пропонував султан (а той наполягав лише на виконанні військової повинності), гетьман, на наш погляд, домагався, по суті, створення на основі Переяславського акта своєрідної конфедерації Російської та Української держав під скіпетром російського царя. Саме в цьому розумінні — збереженні за козацькою Україною завойованої в боротьбі самостійності — він убачав і смисл рішення Переяславської ради.

Тепер з'ясуємо, що було прийнято, а що відхилено російським урядом з програми українського державця. Його позицію зафіксовано головним чином у двох документах: відомих Статтях Богдана Хмельницького від 21 березня, затверджених царем і боярською думою, та жалуваній грамоті Олексія Михайловича гетьманові й Війську Запорозькому про збереження їхніх прав і вольностей від 27 березня. Їх зіставлення свідчить, що, за невеликим винятком, прохання гетьмана російським урядом були задоволені: збереження прав і вольностей Війська Запорозького, традиційні принципи обрання гетьмана й прерогативи його влади, чисельність реєстрових козаків, розміри платні їм і старшині, права та привілеї шляхті й православному духовенству, міське самоуправління тощо. Певні обмеження стосувалися лише зовнішньополітичної діяльності: уряд дозволив «послов о добрых делах принимать и отпускать» з наступним повідомленням у Москву про хід і зміст переговорів, але наказав затримувати тих послів, які прибули б «царскому величеству с противным делом», і не відпускати їх назад без царського розпорядження. Водночас заборонялося «без указу царского величества» підтримувати дипломатичні зносини («ссылатца») з урядами Речі Посполитої та Порти. Крім цього, цар виявив ініціативу направити в Україну своїх дворян для з'ясування розмірів доходів і визначення сум, які належало виплачувати в казну. З них мала нараховуватися й платня козакам та старшині. Отже, прийнявши у своє під-

данство гетьмана та Військо Запорозьке, російський уряд пішов на визнання за козацькою Україною чинного в її межах політичного устрою, правової системи, адміністративного поділу, армії, незалежності в проведенні внутрішньої соціально-економічної політики. Єдиною сферою, де обмежувався суверенітет українського уряду, була зовнішня політика. Цей статус Української держави в складі Росії дає підстави висловити міркування, що, згідно з Переяславським актом та пізнішими «пожалуваннями» царя, в основу об'єднання (за тогочасною термінологією — «Великої й Малої Росії») були покладені принципи не стільки автономії чи протекторату, скільки конфедерації. Проте з точки зору правового оформлення даний політичний акт все ж більше нагадує собою договір. Втім, ці міркування не претендують на остаточне розв'язання поставленої проблеми, а засвідчують лише її бачення очима авторів.

Завершуючи характеристику рішення Переяславської ради, вважаємо за доцільне висловити кілька міркувань щодо його значення в історичній долі українського народу. Як уже зазначалося, співвідношення політичних сил у Східній та Південно-Східній Європі склалося на той час украй несприятливо, якщо не сказати фатально, для боротьби народних мас України за незалежність, створення своєї суверенної національної держави. Завдяки їхньому масовому героїзмові й політичному генієві гетьмана цієї мети на якийсь час майже було досягнуто. Однак через названі у попередніх розділах книги обставини під контроль гетьманського уряду відійшло лише трохи більше половини етнічно українських земель, що різко обмежувало економічний і воєнний потенціал Української республіки. До того ж уряди Туреччини, Кримського ханства та Росії, не кажучи вже про Річ Посполиту, не визнавали її права на самостійне існування. Власних сил для захисту незалежності молодій державі явно не вистачало. Вже на 1653 р. українському урядові стало ясно, що існує лише два варіанти: відмовитися від усяких надій на збереження національної державності й повернутися до складу Речі Посполитої або, зберігаючи основи цієї державності, прийняти протекторат російського царя чи турецького султана. Хмельницький і його соратники, враховуючи настрої народних мас, пішли на угоду з росій-

ським урядом, зберігши при цьому основні політичні та соціально-економічні завоювання козацької республіки. Вочевидь, мав рацію польський дослідник З.Вуйцик, коли зазначав, що в геополітичному становищі України Росія в тій конкретній ситуації могла дати Україні гарантію її оборони, й тому, напевно, кожний реально мислячий політик на місці Хмельницького вчинив би те ж саме. Ось чому цей крок, зроблений українським урядом за обставин, що склалися на 1654 р., в цілому, на наш погляд, був політично виправданим, бо, по-перше, згідно з укладеним договором удалося майже цілком зберегти самостійність щойно створеної національної держави, по-друге, внаслідок узятого Росією зобов'язання (у формі підтвердження прав і вольностей Війська Запорозького) не втручатися у внутрішні справи козацької України та спільної з Росією православної віри українське населення позбавлялося національно-релігійного гноблення, й, нарешті, по-третє, входження України до складу Росії давало Хмельницькому єдину можливість довести до переможного кінця війну з Річчю Посполитою й таким чином завершити об'єднання всіх етнічно українських земель під своєю булавою. Реалізація цього політичного плану давала б правителям України можливість мати в своєму розпорядженні щонайменше 100-тисячну армію, яка б виступала серйозним гарантом дотримання взятих на себе російським урядом зобов'язань. Саме в цих аспектах убачаємо позитивне значення рішення Переяславської ради для України.

Ми відхиляємо як позбавлені наукової аргументованості будь-які звинувачення Богдана Хмельницького в тому, що, пішовши на угоду з Росією, він начебто позбавив Україну незалежності й якби не ця його «фатальна помилка», Україна процвітала б самостійною державою. Автори подібних теоретичних концепцій та їх популяризатори ігнорують і реальні сили козацької України в середині XVII ст., й факт існування, крім царської Росії, не менш могутніх ворогів незалежності України, таких, як Річ Посполита, Кримське ханство й Порта. Хіба пропольська політика І. Виговського, який у вересні 1658 р. розірвав Переяславський договір, принесла Україні незалежність, а підписаний ним

Гадяцький договір був реалізований польським урядом? А чи не його прошляхетська політика зумовила вибух жорстокої міжусобної боротьби, у вогні якої загинули десятки тисяч людей, і непоправних втрат зазнало козацьке військо, що започаткувало процес «Руїни» козацької України? А згадаймо трагічно-титанічну постать одного з найбільших патріотів України — гетьмана Петра Дорошенка, котрий, домагаючись незалежності України, змушений був все ж прийняти протекторат Туреччини, яка, фактично потоптавши інтереси його держави, що збереглася на землях Правобережної України, зробила її ареною жорстокої боротьби з Річчю Посполитою та Росією й призвела до жахливого спустошення. Нарешті, ще одне зауваження. Коли Річ Посполита в другій половині XVIII ст. настільки ослабла, що могла стати здобиччю сусідніх монархій, вони не забарилися цим скористатися й у 70—90-х роках поділили її землі між собою, незважаючи на те, що вона до цього була незалежною державою. Не менша, а значно більша загроза нависла над молодою Українською державою в середині XVII ст., й лише з метою врятування її від загибелі Богдан Хмельницький пішов на відомий нам політичний крок. І він не несе особистої відповідальності за характер українсько-російських відносин після своєї смерті, тим паче, що укладений ним договір із російським урядом проіснував лише близько п'яти років.

Питання іншого характеру — про перспективи розвитку Української держави в складі Росії. Воно вимагає окремого спеціального дослідження. Можемо лише зазначити, що інтереси централізованої монархії, яка еволюціонувала до абсолютизму, та Української республіки з її демократичними інститутами й особливостями соціально-економічних відносин (відсутність класу великих феодалів — власників маєтків, кріпацтва, панщинної системи господарства, особиста свобода основної маси селян та їхні міцні права на володіння землею, потенційні можливості еволюції козацького господарства фермерським шляхом, міське самоуправління тощо) були часто діаметрально протилежними, що й породжувало боротьбу між ними. Правлячі кола Росії не хотіли змиритися з республікансько-демократичними підвалинами соціально-політичного життя України, з намаган-

ням козацької старшини відстояти політичні й соціально-економічні права українського суспільства, самостійність козацької республіки. Хід і наслідки цієї боротьби залежали від співвідношення сил обох сторін, міжнародної обстановки, мудрості політики спадкоємців Богдана Хмельницького, якої, скажемо відверто, їм часто бракувало. А трагічні події Андрусівського договору 1667 р. ознаменували поділ земель Української козацької республіки між Росією та Польщею. З цього часу розпочався навальний наступ царату на автономію Гетьманщини, яка, однак, зуміла проіснувати ще ціле сторіччя, що засвідчує сильні потенційні можливості Української національної держави, творцем якої був Б. Хмельницький. Утім, усе це трапилося пізніше. А в описуваний нами період гетьман, окрилений надіями після Переяславської ради, з новою енергією береться захищати українські землі від можливого наступу Речі Посполитої, готується завдати їй спільно з російськими військами вирішального удару.

О. АПАНОВИЧ

УКРАЇНСЬКО-РОСІЙСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р. *

(фрагменти)

Українсько-російський договір 1654 р., як і наслідки цього договору, піддавалися найбезсоромнішій фальсифікації. Це набуло особливо потворних форм після свідомо організованої злочинної акції імперсько-комуністичної системи проти українського народу — видання 1954 р. «Тез про 300-річчя возз'єднання України з Росією», схвалених ЦК КПРС. Їм надавався статус канонічного, нормативного, ідеологічно-партійного документа, що його абсолютно всі мусили беззастережно сприймати і виконувати як закон. У «Тезах» реальний історичний процес в Україні було спотворено, наводились абсурдні, дикі твердження, починаючи навіть з термінологічного нонсенсу — «возз'єднання України з Росією».

---

* *Апанович О.* Українсько-російський договір 1654 р. Міфи і реальність. К., 1994. С. 3—5, 24—43, 50, 73—75, 78—92.

Отож і займалися радянські історики міфотворчістю, писали антинаукові, антиісторичні роботи, своєрідні ілюстрації до капеересівських тез. Найменше висловлювання всупереч «Тезам» КПРС вбивча радянська цензура викреслювала або ж взагалі не допускала працю до друку. Деякі автори таких праць зазнали репресій, і вигнання з роботи було найменшою з них.

Відтоді зі сторінок книг, часописів, газетних шпальт, по радіо і телебаченню проповідувалося, що Переяславська рада, яка передувала договору 1654 р., була «центральною, основною подією всієї української історії», що вона нібито «здійснила споконвічну мрію, багатовікове прагнення українського народу до возз'єднання України з Росією, яке стало величезним благом для України». Виходило, що український народ був єдиним народом на нашій планеті, який боровся проти своєї незалежності і мріяв тільки про те, якби влізти у той імперський зашморг.

Десятиріччями вбивалося це у свідомість українського суспільства. Покоління народжувалися, виростали, виховувались, одержували освіту в умовах безприкладної фальсифікації історії. Це входило в генетичну пам'ять, деформувало національну свідомість, породжувало комплекс національної неповноцінності, якоїсь історичної вторинності українського народу, фаталістичне уявлення про неможливість його самостійного існування і неспроможність створити свою незалежну державу.

...Укладаючи договір 1654 р., Україна була незалежною самостійною державою. Московська держава та її спадкоємиця — Російська імперія, порушуючи, ламаючи та знищуючи договір, перетворили Україну на об'єкт колоніального пограбування.

...Гіркий і трагічний історичний досвід цього договору перегукується з недавнім минулим — пануванням на Україні радянської імперії і зберігає актуальність та попереджувальне значення для сучасності, коли ця імперія розвалилась, а український народ демократичним шляхом виборів незалежність. Приклад договору 1654 р. доводить неможливість входження України в будь-які об'єднання з іншими державами без абсолютної гарантії відсутності імперських структур, хай і оновлених, а також

вимагає беззастережного несприйняття умов, що обмежують державну самостійність України і несуть, таким чином, смертельну небезпеку її незалежності.

ДЕРЖАВНО-ПОЛІТИЧНИЙ ХАРАКТЕР ДОГОВОРУ, ЙОГО ЮРИДИЧНА ПРИРОДА

Договір між Україною і Московською державою сформувався не за звичною для наших часів дипломатичною моделлю міждержавних договорів, тобто не як єдиний акт за підписом обох сторін. Умови договору 1654 р. містяться в двох різних за формою актах, Отже, українсько-російський договір 1654 р. в його остаточному московському тексті складається з 11 статей від 21 березня і узагальнюючої царської жалуваної грамоти гетьманові й Війську Запорозькому від 27 березня, які становлять одну цілість.

Гетьман Богдан Хмельницький з Військом Запорозьким, які представляли Українську Гетьманську державу, виклали свої умови у формі «чолобитної» в статтях від 14 і 21 березня. Акти, що виходили від царя, мали форму «жалування», тобто царських указів. Така форма договірних документів була певною мірою даниною часу. І петиції з козацької сторони, і резолюції царського уряду не відповідали внутрішньому змістові документів, які, безперечно, мали договірний характер. Акти, якими обмінялися сторони, були за своєю суттю договором, тобто угодою двох держав.

Коли укладався українсько-російський договір 1654 р., Україна вже була незалежною державою — вона мала всі ознаки, притаманні поняттю «держава»: територію, що підлягала державній організації; населення, яке визнавало тільки владу гетьмана; гетьманський уряд, який здійснював владні функції на території України; збройні сили — козацьке військо, а також самостійні міжнародні відносини.

Укладаючи договір з Москвою, Україна як незалежна держава ставила свої умови, що їх прийняла друга сторона — Москва. Царська жалувана грамота від 27 березня 1654 р. називає гетьмана і Військо Запорозьке «підданими московського царя», але при цьому зазначає: Україні «быть под нашою, царского величества, рукою, по своим прежним правам и привилеям и по всем статьям, которые писали

выше сего», що, власне, передбачало не «підданство», а номінальну протекцію царя над Україною.

У подальших документах першочергове значення надається саме цим «правам і привілеям», про них обов'язково говориться, коли йдеться про «підданство», при цьому чітко окреслюються права, які за договором належать цареві щодо України. У проекті договору, поданому 14 березня послами Богдана Хмельницького, зазначено, що цар має право на грошову данину з України (юридично — у формі трибуту).

Для Хмельницького договір 1654 р. був насамперед звичайною угодою про військову допомогу в боротьбі проти Польщі. Крім того, уряд Богдана Хмельницького цим договором ставив завдання закріпити за Україною її права та вольності й не допустити в майбутньому їх порушень і обмежень царизмом. В умовах даної історичної доби, політичних і фактичних обставин було використано звичну для того часу форму договору між двома державами, так звану протекцію, коли вдаються за допомогою до сильнішої держави. Така форма була відома всім монархам та володарям. Під час довгої боротьби з Польщею Богдан Хмельницький не вперше укладав договори з сусідніми державами, та й із самою Польщею. У ході війни Україна і Річ Посполита двічі визначали свої юридичні стосунки — у Зборівському і Білоцерківському договорах 1649 і 1651 рр., але обидва рази державно-політичні угоди були розірвані Польщею, війна продовжувалася. Богдан Хмельницький сподівався, що тепер на підставі українсько-російського договору Україна одержить військову допомогу від Москви і в той же час заманіфестує перед світом своє визволення.

Самостійність України визнавалася і в аспекті міжнародних відносин. Передусім Польща у своїх дипломатичних стосунках трактувала Україну як самостійну державу, могутністю якої лякала інших володарів. Посол польського короля в Криму доводив ханові, що «осібна держава», яку робить з України Богдан Хмельницький, буде небезпечною для сусідів. Польські дипломати залякували семиградського князя тим, що Богдан Хмельницький стане монархом із стотисячною армією над усіма руськими землями. Тогочасний французький часопис «Gazette de France» 21 березня 1654 р. писав, що Хмельницький в об'єднанні з Москвою

шукав союзників для боротьби проти Польщі: «Щоб знайти Польщі ще одного ворога, Богдан Хмельницький піддався під протекцію московського великого князя та присягнув йому від імені козаків».

Сусідні країни оцінювали Україну періоду Богдана Хмельницького як самостійну державу. Гетьман провадив розгалужену міжнародну діяльність, мав дипломатичні зносини із Швецією, Пруссією, Австрією, Угорщиною, Молдавією та іншими сусідами, листувався з ними, укладав договори, обмінювався посольствами. Монархи, князі та інші родовиті правителі зверталися до Богдана Хмельницького, називаючи його «приятелем», «другом», «братом» — як це було прийнято в стосунках між володарями. Отже, чужоземні монархи, незважаючи на договір 1654 р., трактували Україну як окрему від Москви державу, а гетьмана — як самостійного государя. Значення цього договору вони оцінювали тільки як «протекцію» в тодішньому розумінні, часто номінальну, і договір не стояв на перешкоді їх дипломатичних зносин з Україною на високому державному рівні.

Оцінка договору московським урядом з часом змінювалася, спочатку він погоджувався з «протекційним» характером договору і вважав Україну вільною державою. Маючи з Богданом Хмельницьким зносини ще до укладання договору, царський уряд здійснював їх через спеціальних послів, і відав ними Посольський приказ — по суті московське міністерство закордонних справ, що, взагалі, керувало зносинами Москви з чужоземними державами. Україну відокремлювали від Москви державний кордон і митниці.

Але Московське царство за своєю природою і характером було унітарною, абсолютистською, феодально-кріпосницькою державою, для якої Українська Гетьманська держава з її республіканським ладом і сильними демократичними елементами, з козацьким землеволодінням, вільною без феодального примусу працею на землі, покозаченим селянством була своєрідною історичною антитезою. Отже, неминуче рано чи пізно царський уряд мав почати наступ на автономію України.

Уже при укладенні договору це виявилося у більш-менш прихованій тенденції царя і бояр встановити контроль над внутрішнім економічним життям, військовою діяльністю,

а також над міжнародними відносинами України. Однак українські посли відповідно до твердих і рішучих інструкцій Богдана Хмельницького протистояли цій тенденції, хоч у ході обговорень деяких статей доводилося іти на компроміс.

Гетьманська влада

Одним із визначальних факторів незалежності Української Гетьманської держави була влада гетьмана. У договорі 1654 р. вона нічим не обмежувалася. Гетьман був верховною владою і головою української держави. Титули, які надавалися гетьманові в офіційних документах, свідчили про всю повноту його влади щодо внутрішніх справ Української Гетьманської держави — «верхній владця і господар Отчизни нашої», «зверхніший властитель», «рейментар». Шоста стаття визначала, що гетьман одержував свою владу за вибором Війська Запорозького, тобто обирався «доживотно» на козацькій раді, де, як правило, були присутні представники інших станів. Царя мали лише сповіщати про вибори, а гетьман повинен був скласти присягу цареві перед царським посланником в Україні. І на майбутнє, після смерті кожного гетьмана, козаки мали право, як формулювалося у жалуваній ратифікаційній царській грамоті, «обирати гетмана по прежним их обычаям, самим меж себя».

Внутрішня автономія. Судочинство

У пропонованому проекті договору вже в першій його статті гетьман і Військо Запорозьке вимагали непорушності автономії України: «Підтвердити права і вольності наші військові, як з віків бувало у Війську Запорозькому, які своїми правами судилися і вольності свої мали в добрах і судах». Суд тоді вважали однією з найважливіших функцій влади і Військо Запорозьке надавало йому великої ваги. «Щоб ні воєвода, ні боярин, ні стольник у суди військові не вступалися, але від старшин своїх щоб товариство судимі були: де троє чоловіків козаків, тоді два третього мають судити». Саме в такій формі була зафіксована теза про цілковиту незалежність від царського уряду Війська Запорозького у сфері судочинства.

Цар 27 березня 1654 р. ратифікував першу статтю договору без жодних змін. «Пожаловали, велели им быть под

нашего царского величества высокою рукою, каковы им даны от королей польских и от великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивать ничем не велели, и судиться им велели от своих старшин по своим прежним правам».

Про податки

З визволенням України з-під польської влади і утворенням Української Гетьманської держави її фінансова політика набула суверенного характеру. Всі податки, що їх народ України повинен був сплачувати до королівського скарбу, на короля, на католицькі монастирі й церкви, на панів, передавалися до скарбу Війська Запорозького, до Української Гетьманської держави. Крім того, товари, які ввозили з інших країн, обкладалися митом. Значний прибуток українській державі давали податки з меду, пива, горілки.

Український гетьман, укладаючи договір з царем, хотів, щоб весь прибуток і надалі залишався в Україні, за винятком певної грошової данини Москві. Історик і юрист Андрій Яковлів на основі глибокого дослідження встановив, що концепція і формування статті 15 проекту договору, яку подали посли Богданович і Тетеря 14 березня, як і текст їхньої промови 13 березня, належать Богданові Хмельницькому, який пропонував, щоб фінансові стосунки між Україною та Москвою були такими самими, як і стосунки між Угорщиною, Молдавією, Волощиною, з одного боку, та турецьким султаном, з другого. А це означало стосунки номінального васалітету з виплатою Москві грошової данини — у формі трибуту.

Московські бояри не прийняли цієї умови у запропонованій редакції. Вони прагнули самі визначити характер і розміри податків, а, основне, щоб фіскальні органи належали Москві, тобто щоб податки стягували царські чиновники.

Важко було навіть передбачити, яких масштабів могли б набути безконтрольність, свавілля, зловживання московських фіскалів.

У результаті великих дискусій прийшли до компромісної редакції — вирішено було одноразову грошову данину замінити збиранням податків місцевими органами з пода-

льшою передачею їх особам, спеціально призначеним царем. Зберігалися фіскальні права України, залишалася її фінансова адміністрація. Представники Москви тільки приймали зібрану данину. Отже, у справі збирання податків цар зберігав тільки право контролю. І все ж для державного українського скарбу виплата данини, що становила більшу частину безпосередніх податків, була тяжкою втратою, бо позбавляла Українську державу значної частини фінансових засобів. Щоб компенсувати ці видатки і щоб врятувати справу державного скарбу, українські посли поставили вимогу виплачувати певну квоту Війську Запорозькому за службу цареві. При встановленому за договором кількісному складі збройних сил України — в 60 тисяч — ця платня Запорозькому Війську мала перевищувати втричі загальний державний прибуток, який дорівнював 600—800 тисяч польських злотих.

Впровадження царських воєвод в Україні

Царський уряд намагався встановити військовий контроль над внутрішнім життям України, забезпечивши це введенням у головних українських містах своїх воєвод з військовими залогами. Бояри домагалися зафіксувати таку позицію у договорі 1654 р., однак безуспішно. Посли виявили рішуче небажання бачити у своїй країні московських воєвод.

Взагалі, розмова про царського воєводу в Україні виникла вперше 1653 р. ще до укладання договору. Ініціатором був Богдан Хмельницький. Він через свого посла Лаврина Капусту, звернувшись до Москви за військовою допомогою проти Польщі, запропонував вислати до Києва трьохтисячне військо під командуванням воєводи. Під час переговорів у Переяславі в січні 1654 р. Бутурлін нагадав Хмельницькому про його пропозицію і попросив дати перепустку воєводі на приїзд до Києва. Богдан Хмельницький погодився, зауваживши, що до весни, в разі ворожого наступу бажано навіть збільшити кількість царського війська.

Гетьман вважав, що цей акт матиме не тільки військове, а й політичне значення. Поява царських воєвод з військом у Києві не лише могла стати фактичним початком московсько-польської війни, а й показувала б іншим державам,

зокрема Польщі, що цар боронитиме Україну всіма засобами Московської держави. Однак на перебування царських воєвод в Україні Богдан Хмельницький дивився лише як на тимчасове.

Цар у наказі від 30 січня 1654 р. призначив воєводою в Києві князя Куракіна і чітко визначив його функції — військовий захист України від ворожого наступу: «По челобитию гетмана велел государь быть в Киеве ратным людям для бережения от приходу поляков и всяких воинских людей».

Але через три роки воєводи з царськими військами вже були не тільки у Києві, а й у Чернігові, Переяславі та Ніжині. А 1657 р. відряджений до Богдана Хмельницького царський посол окольничий Бутурлін вимогливо допитувався у гетьмана, чому не має воєвод в інших великих українських містах. Богдан Хмельницький відповів, що своїм послам у Москві 1654 р. він наказував не погоджуватися на присутність царських воєвод ніде, крім Києва, і при переговорах у Переяславі на цьому й зійшлися.

Міжнародні відносини

Міжнародні відносини України обговорювалися Богданом Хмельницьким з московськими послами ще в Переяславі, а потім гетьманськими послами — Богдановичем і Тетерею — з боярами у Москві. Про це йшлося і в проектах договору: від 14 березня — у чотирнадцятій статті і від 21 березня — у п'ятій статті. Ці статті мали принциповий характер і важливе державне значення. Український проект договору містив вимогу повної дипломатичної самостійності України, права дипломатичних зносин з усіма державами. На обидва ці варіанти цар видав спеціальні укази. Якщо порівняти українську й московську редакції, то стає очевидним, що вони значно відрізняються між собою.

Богдан Хмельницький вважав, що в міжнародній сфері мова повинна йти тільки про взаємну інформацію щодо сусідніх держав та їхніх військово-дипломатичних планів і, при необхідності, — про спільні заходи для оборони. Саме такі стосунки встановлювалися між самостійними державами, що укладали взаємооборонний союз. На цьому принципі й грунтувалася перша українська редакція статей.

У ході переговорів московська сторона зафіксувала таке: «Коли з яких-небудь країв прийдуть посли у важливих справах, гетьман їх присилатиме до государя, а послів, які приходитимуть у малих справах, нехай государ позволить гетьманові приймати і відправляти, і тому йому за зле не має». Таке, по суті, позбавлення Української держави міжнародної діяльності викликало рішучі заперечення з боку українських послів. Тоді царський уряд спробував обмежити дипломатичну діяльність України щодо Туреччини й Польщі.

19 березня бояри оголосили послам царський указ: «Чтоб гетьману с польским королем и турецким султаном не ссылаться». А в наступному указі цар обмежував не тільки активне дипломатичне право України щодо Туреччини і Польщі, а й пасивне — приймати та відпускати послів. Царський уряд прагнув поставити під свій контроль і цю сферу діяльності України.

Однобічне обмеження міжнародних зносин суперечило волі та намірам Богдана Хмельницького. Українська сторона вважала, що при союзних договорах подібні обмеження міжнародних зносин повинні бути двосторонніми і мають поширюватися тільки на стосунки з ворожими обом державам країнами. Тому посли і заявили боярам після 19 березня, що з погляду на взаємні союзницькі обов'язки Москві теж не слід підтримувати будь-які контакти з цими двома ворогами-сусідами.

Воєнні й військові питання

Що стосується воєнних і військових питань, які мали особливе значення в аспекті воєнного союзу Москви й України і були викладені у статтях 2, 3, 4, 7, 8, 9, 10, 11 одинадцятистатейного тексту договору, то цар вирішив їх в основному позитивно (засоби утримання генеральної і полкової старшини, військової армати, термін походу московського війська до Смоленська, про військо для охорони українсько-польського кордону після закінчення війни з Польщею, про засоби оборони України від Криму, про оплату козацького війська, яке посилатиметься за межі України, про забезпечення оборони фортеці Кодака і Січі).

Тільки щодо останніх двох питань виникли деякі непорозуміння у зв'язку з думкою московського уряду, що поста-

чання харчами і військовими припасами південного кордону України повинно було йти з українських джерел. Тому забезпечення залоги Кодака ставилося в залежність від розмірів податків, зібраних в Україні для царя. Крім того, відмовляючись, по суті, від фінансової допомоги Україні у спільній боротьбі проти Польщі, царський уряд не погоджувався видавати жалування Війську Запорозькому, відговорюючись великими витратами на московське військо, в якому є наймані німецькі й татарські вояки і яке призначене для війни з Польщею. Ось коли будуть описані царськими дворянами доходи в Україні, тоді й піде мова про платню Війську Запорозькому. Однак українські посли в Москві рішуче обстоювали свою вимогу і цар врешті погодився «послати своего государева жалованья... гетману и всему Войску Запорожскому золотыми».

Слід також пам'ятати, що як ішла мова про платню Запорозькому Війську, то малася на увазі ситуація, коли козаки будуть на царській службі за царським наказом «...не для своєї оборони, а як будуть виведені в чужі краї», тобто йдеться про спільні українсько-московські військові операції поза межами України.

ДОЛЯ ОРИГІНАЛІВ ТЕКСТУ ДОГОВОРУ

У московському посольському приказі, де розроблялися і оформлялися документи, комплекс яких власне і становив українсько-російський договір 1654 р., їх оригінали не збереглися.

Із поданих українськими послами двох проектів договору з 23-х і 11-ти статей були зроблені «списки», тобто перекладі (точніше — перекази з української на російську мову), занесені у «стовпці» (рос. «столбцы»),—досить громіздка форма діловодства у московських приказах. У той час як у Західній Європі й Україні офіційні документи формувалися у «справи» («діла»), у Московії документи склеювалися у довгі сувої. Туди ж дяки записали (російською мовою) перший варіант договору, усно викладений послами. В результаті виник третій варіант із 20-ти статей. Були також занотовані царські укази й боярські рішення щодо кожної статті.

Оригінал українською мовою першого проекту із 23-х статей, оскільки одразу він не був повністю прийнятий, послам не повернули; він мав залишитися в Московському посольському приказі. Але цей документ зник.

Із тексту договору з 11-ти статей була виготовлена копія українською мовою, тобто виготовлено, по суті, другий оригінал. У тексті російського перекладу, підклеєного до комплекту документів, що залишилися в Посольському приказі, є позначка: «Писано на столбцах, белоруским письмом (так у Москві називали український скоропис.— *О. А.*) без дьячей приписки. Писал Степан да Тимофей да Михайло». Ю. А. Мицик на основі архівних даних встановив прізвища та інші дані про тих, хто скопіював український одинадцятистатейний оригінал договору. «Степан да Тимофей да Михайло» були українці, перекладачі Посольського приказу, які 1650 р. переселилися в Москву з Києва та Гадяча. Це Степан Кольчинський, колишній студент Києво-Братської (Могилянської) колегії, Тимофій Топоровський і Михайло Кульчицький (Кульчинський, Кольчинський). Вони, як і молодший брат С. Кольчинського (Григорій), були прийняті на службу до Посольського приказу 16 (6). IX. 1651 р. й перекладали там на російську з української, польської, латинської, грецької мов різні документи і «книжки» (Газета «Старожитності». 1991. Ч. І. С. 10). Взагалі, типовим явищем було залучення Москвою високоосвічених українців, які навчалися в західноєвропейських університетах та Києво-Могилянській колегії — першому і єдиному на той час вищому учбовому закладі Східної Європи. Другий 11-статейний оригінал українською мовою вручили послам Богдана Хмельницького, які й повезли його в Україну. Перший оригінал залишився у Посольському приказі, але й цей документ, як і оригінал 23-статейного проекту договору, там відсутній. Дослідники висловлювали припущення, що ці документи могли бути свідомо знищені. Між іншим, після 1709 р. дяки московських архівів за наказом Петра I безуспішно розшукували український оригінал договору.

Посли Богдана Хмельницького Самійло Богданович і Павло Тетеря, повернувшись в Україну, привезли оригінали одинадцяти статей, а також царських грамот, про які зазначено (за описом, знайденим мною в українській рукописній книжці початку XVIII ст.): «Богословие и государево имя писано золотом, печать большая под кустодією». Оригінали жодної з царських грамот в Україні не збереглися. У Москві, в Посольському приказі є їх чернетки з численними випра-

вленнями, викресленнями, дописками. Привезені в Україну документи Богдан Хмельницький прилюдно не оголошував. Безперечно, він не був задоволений тим, що царський уряд не прийняв кількох істотних положень, на яких наполягав гетьманський уряд. Цим договором обмежувалось право дипломатичних зносин України, встановлювався нагляд за її фінансовою політикою, ставилась під сумнів автономія української церкви. Найбільшу тривогу викликав намір царського уряду посилати своїх воєвод в Україну, всупереч чітко заявленій у 16-й статті першого варіанта українського проекту договору позиції гетьманського уряду. Можливо, гетьман не хотів оприлюднювати договірні документи тому, що побоювався різко негативної реакції козацтва і старшини.

Отже, конкретні умови об'єднання України з Росією були відомі лише близькому оточенню Богдана Хмельницького.

Уже після смерті гетьмана, коли московський посол В. Кікін, приїхавши в Україну, зазначав у своєму статейному списку, що на раді 25 серпня 1657 р. старшина і козаки вимагали від «гетманича» (Юрія Хмельницького) і генерального писаря Виговського, щоб вони «показали всьому війську всі ті статті, котрих просили в царя Богдан Хмельницький і все Військо через своїх посланців, бо ми всім військом досі нічого не знаємо, чим нас на те військове челобиття великий государ пожалував». Статті були зачитані перед обранням Виговського гетьманом і, мабуть, потім були втрачені. В усякому разі, вже через 15 років після укладення договору, ще за царя Олексія Михайловича, гетьман Лівобережної України Дем'ян Многогрішний на звертання Посольського приказу надіслав українсько-польські та українсько-російські договори за 40—60-ті роки XVII ст. у Москву, однак «Богданових статей» йому так і не вдалося знайти.

Існував іще один варіант договору — з чотирнадцяти статей. Його подав московський посол князь Трубецькой на козацькій раді у жовтні 1659 р., де Юрія Хмельницького знову було проголошено гетьманом. Трубецькой представив ці чотирнадцять статей як «Статті Богдана Хмельницького з додатками», що насправді були підробкою царським урядом офіційного державно-дипломатичного документа. Не тільки додаткові статті обмежували державні права Украї-

ни, а й сам текст статей, представлений царським воєводою, був сфабрикований, являв собою значно змінену не на користь України редакцію, зокрема, у праві виборності гетьмана, дипломатичних стосунків, автономії української церкви. Воєводи з залогами царських військ за цими статтями тепер розміщуватись мали не тільки у Києві, де вони перебували з 1654 р., а й у Переяславі, Чернігові, Ніжині, Брацлаві, Умані.

Трубецькой заманив до свого табору Юрія Хмельницького і старшину, які, потрапивши у безвихідь, змушені були присягнути на цьому фальсифікаті. Навіть більше — Трубецькой за вказівкою царя з метою популяризації саме цих нових змінених статей і закріплення їх у свідомості українського суспільства наказав київському воєводі Шереметєву надрукувати їх текст разом з присяжними підписами старшини і розіслати в усі козацькі полки, що було виконано того ж року. Відтоді офіційно лише цю редакцію вважали за договір Богдана Хмельницького і на ній присягали наступні гетьмани. Причому кожного разу вносили ще нові царські додатки й поправки, знову ж не на користь України.

Навіть в історичній літературі кінця XIX ст. з'явилися публікації, в яких стверджувалося, нібито варіант з чотирнадцяти статей і був остаточною редакцією українсько-російського договору 1654 р. На початку нашого століття дослідники-історики та юристи, спираючись на історичні джерела, спростували ці твердження і довели, що редакція з'явилася 1659 р. Крім того, в першому томі «Полного собрания законов Российской империи» (С. 325—327) вміщено текст договору 1654 р. у редакції від 21 березня, а не у фальсифікованому варіанті 1659 р.

Отже, українського оригіналу договору 1654 р. досі не знайдено, є лише списки-переклади (перекази) російською мовою.

ДОГОВІР У ДІЇ, ЙОГО ОБМЕЖЕННЯ І ПОРУШЕННЯ

Спочатку договірні умови, що стосувалися спільних воєнних дій, виконувалися. Об'єднані московські й українські сили весною 1654 р. виступили проти Польщі на білоруському театрі воєнних дій. Хоч і ця ситуація не свідчила про послідовне виконання умов договору. Богдан Хмельницький розраховував, що царські війська об'єднаються з козацькими для захисту України від наступу польських сил. А цар використав козацькі полки передусім для відвоювання земель, які втратила Московська держава за Поляновським миром з Польщею.

Сам цар Олексій Михайлович вирушив у квітні 1654 р. з військом на Смоленськ. Йому на допомогу Богдан Хмельницький вислав 20-тисячний український корпус під проводом полковника Івана Золотаренка, визначного військового керівника й політика. Об'єднані козацько-московські сили відвоювали Білорусію і більшу частину Литви. Міста Білорусії не чинили опору козакам, які на південних білоруських землях, сусідніх до Гетьманщини, заклали новий козацький полк. У цих перемогах важлива роль належала військовому мистецтву Богдана Хмельницького, який, залишаючи за собою верховне командування козацькими військами, продовжував розвивати далі стратегію Запорозького Війська. Він, зокрема, наказував Золотаренкові не затримуватися біля фортець, не витрачати часу на їх облогу, а громити ворога у польових битвах.

Восени 1654 р. 30-тисячна польська армія, об'єднавшись з новим союзником — кримським ханом, вирушили в похід на Україну. Пройшовши «вогнем і мечем» по Брацлавщині, це військо обернуло її на руїну.

На початку 1655 р. проти них виступив Хмельницький з козацьким і московським військом. 29—30 січня в люті морози відбулася генеральна битва в урочищі Дрижиполі під селом Охматовим на Київщині, неподалік Білої Церкви.

З великим зусиллям вдалося Хмельницькому розірвати блокаду польсько-татарських сил і вивести свою армію з небезпеки. На полі бою з обох сторін полягло 15 тисяч чоловік, з них 9 тисяч — московського війська. Багато людей за-

мерзло. Поляки відступили на захід, татари подалися в Крим, спустошивши по дорозі середню Київщину, забравши десятки бранців.

Таке завершення першого року підписання договору дуже послабило надії українців на московського царя як на могутнього протектора, який би зміг забезпечити Україні свободу і спокій.

Москва, укладаючи договір, визнавала Україну самостійною і незалежною державою, однак, виходячи зі своєї самодержавної, загарбницької політики і дивлячись на Україну, як на майбутній набуток свого царства, прагнула обмежувати українську державність, ставлячи за кінцеву мету замінити протекторат повною інкорпорацією України.

Уже в статейному списку боярина В. В. Бутурліна є ознаки того, що в представників Москви одразу почала утверджуватися ідея «воссоединения Руси». Московський цар починає іменувати себе «Великие и Малые Россіи самодержец», наказує виготовити нову державну печатку з новими царськими титулами, хоч більше трьох років після укладення договору, до самої смерті Богдана Хмельницького, Москва була дуже обережною у спробах обмеження державної незалежності України, не наважувалася порушувати договір. Вона навіть не змогла реалізувати обмежень, внесених указами царя у текст одинадцятистатейного варіанта договору. Дуже великим був авторитет і сильною влада гетьмана Богдана Хмельницького в Україні, який твердо і послідовно протидіяв тискові царизму і обстоював права Української Гетьманської держави.

Умови договору щодо збирання і передання доходів до царської казни взагалі довгий час не здійснювалися, у всякому разі за життя Хмельницького, хоча цар уже в травні 1654 р. направив в Україну дворян для опису та збирання доходів. Враховуючи розгортання воєнних дій, Богдан Хмельницький попросив відкласти цю справу. 1657 р. царський посол Бутурлін закидав Б. Хмельницькому, що цар і досі не одержує доходів з України і що царські воєводи не допускаються в її міста.

Не зважав Богдан Хмельницький і на ті додаткові умови договору, що були результатом царських указів і обмежували державну самостійність України у сфері міжнародних

відносин. Гетьман здійснював активну та пасивну дипломатію з чужоземними державами, укладав договори міжнародного характеру, брав міжнародні зобов'язання, зокрема з Фрідріхом-Вільгельмом, курфюрстом бранденбурзьким, Швецією, Угорщиною, Молдавією, Волощиною, Кримом, Туреччиною, з якою після приєднання України до Москви Богдан Хмельницький відновив відносини, навіть не повідомляючи про це царя. У гетьманській резиденції — Чигирині на початку 1657 р. перебували акредитовані і спеціально надіслані посли до гетьмана Богдана Хмельницького: австрійський, турецький, ханський, два шведських, два — від князя Ракочія, три — з Молдови, три — з Волощини, посол польського короля і окремо — посол польської королеви, посланець Литви, московські посли. Останні вдалися до шпигунства і підкупу, щоб з'ясувати зміст міжнародної політики Богдана Хмельницького. На вимогу послів генеральний писар Іван Виговський таємно від гетьмана приніс оригінали дев'яти і копію одного з гетьманських листів. Насправді такі дії Виговського були погоджені з Хмельницьким і мали на меті якось урівноважити його тверду і непохитну міжнародну політику в очах Москви. Московські посли прагнули дізнатися «о чем пишут гетьману цесарь и король свейский (шведський. — *О. А.*), и Ракуца венгерский, и хан крымский, и волоский и мултьянский владетели, и иные всякіе вести про польського короля і про корунное и литовское войско, и про приход силистрийского паши».

Богдан Хмельницький тоді шукав нових союзників, інші політичні комбінації. Найбільше значення мали для нього стосунки зі Швецією, яка довгий час вела війни з Польщею. Ще 1650 р. Богдан Хмельницький пропонував Швеції союз проти Речі Посполитої. Але тоді шведська королева Христина не хотіла воювати. Карл-Густав X, який змінив її на престолі, вирішив відновити війну з Польщею. Разом з князем Семиграддя (Трансільванія, Угорщина) утворив союз протестантських держав проти католицьких Польщі й Австрії, що належали до габсбурзько-католицького табору в Європі. Король Карл-Густав закликав Богдана Хмельницького разом виступити проти Польщі, і той охоче пристав до цього союзу.

Весною 1655 р. Карл-Густав вирушив у похід на Польщу, а Богдан Хмельницький виступив з українським війсь-

ком і допоміжним корпусом Бутурліна проти польських сил, які ще знаходились в Україні. Полки Богдана Хмельницького вибили поляків з Поділля і перенесли військові дії в Галичину. Польську армію розбили під Городком, і Хмельницький вдруге, як і 1648 р., взяв в облогу Львів. Він не штурмував місто, а обмежився невеликою контрибуцією. Царські воєводи вимагали, щоб українські міста, відвойовані силами союзників — козацьких і московських військ, присягали царю на вірність. Богдан Хмельницький не міг допустити, щоб Львів став власністю Московської держави.

Шведський король всіляко прагнув схилити Хмельницького розірвати союз з Москвою, переконував, що царський уряд при своєму самодержавному устрої «не потерпить у себе вільного народу». Однак Хмельницький тоді ще мав намір зробити Україну нейтральною державою під протекторатом і Москви, і Швеції.

А Москва, порушуючи умови договору в сфері міжнародних відносин навіть у царській редакції, 1656 р. уклала зрадницьку щодо України сепаратну Віленську угоду з Польщею, не повідомивши Богдана Хмельницького, не запросивши українських представників на польсько-московські переговори.

У той час польські політики виступали з пропозицією обрати московського царя Олексія Михайловича на польський престол після смерті Яна-Казиміра, за що цар мав обороняти Польщу від шведів. Цар піддався на принаду і в травні 1656 р. оголосив війну Швеції. Через три місяці у Вільно почалися переговори Москви з Річчю Посполитою. Стало відомо, що на переговорах по-змовницьки, за спиною України вирішувалася її доля, дискутувалося питання про повернення України під владу Польщі.

Віленське перемир'я розцінили в Чигирині як зраду царя. У гетьманській резиденції відбулася в жовтні 1656 р. Генеральна рада, учасники якої були обурені політикою Москви, що поза спиною українців укладала такі договори і влаштовувала торги українськими землями. Старшина дорікала Хмельницькому за московські справи. Гетьман, як доносив Іван Виговський московським боярам, «прикро вражений, кричав немов божевільний і несамовитий, що нема іншого виходу, як відступити від Москви і шукати собі ін-

шої помочі». За свідченням очевидців, на завершення Ради «усі полковники, осавули й сотники склали собі взаємно проміж себе присягу, що коли хто-небудь на них наступатиме, то вони проти того ворога всі, як один муж, разом стояти будуть».

Гетьман 1657 р. відправив у Москву свого посла — полковника Тетерю, де той заявив, що Хмельницький не приймає Віленської угоди. І не тому, що він не хоче миру, а тому, що вважає угоду «несправедливою», а українці «многії чули від ляхів», що цар «їх уступить по-старому коруні польській».

У відповідь на дорікання царського посла Бутурліна з приводу договору з семиградським князем та допомогу шведам проти Москви Богдан Хмельницький наполіг на праві Української Гетьманської держави на самостійну, незалежну від Москви міжнародну діяльність і звинуватив царя в шкідливому для України замиренню з Річчю Посполитою: «Ніколи не відстану я від шведського короля, з яким маю дружбу вже шість років. Шведи — люди правдиві, вміють заховати приязнь та обіцянки. А великий государ вчинив було наді мною та над Військом Запорозьким немилосердіє своє, замирився з поляками, бажаючи звернути їм нашу Отчизну».

Справді, український гетьман, хоч поки і не поривав прямо з Москвою, не бажаючи вступати з нею в збройну боротьбу, однак дуже енергійно займається утворенням коаліції зі Швецією, Семиграддям, Бранденбургом, Молдавією, Волощиною і Литвою. Ця коаліція була спрямована проти Польщі й Криму, а також певною мірою і проти Москви. Богдан Хмельницький мав на меті відвоювати у Речі Посполитої загарбані нею західноукраїнські землі, які ще не ввійшли до складу Української Гетьманської держави. Водночас Хмельницький прагнув тим самим домогтися незалежності від агресивної політики Москви.

У січні 1657 р. семиградський князь Юрій Ракочій з 30-тисячним військом мадяр і волохів перейшов Карпати і ввійшов у Галичину. До нього приєдналося 20-тисячне козацьке військо на чолі з київським полковником Антоном Ждановичем (три реєстрові полки і з'єднання «охотників», які за власною ініціативою ішли в похід). Богдан Хмельницький на той час був уже настільки хворим, що особисто не

міг очолити військо. Порадником Ждановича гетьман призначив одного з найкращих на той час своїх соратників — генерального суддю Івана Креховецького.

Жданович, пройшовши Галичину до Перемишля, об'єднався з Ракочієм. Разом з козацькими полками і силами Ракочія діяли й шведські війська. Союзницькі сили взяли Ланцут, розбили під Замостям коронного гетьмана Потоцького, оволоділи Краковом, зайняли Берестя й, нарешті, — Варшаву. Жданович, зайнявши Берестя, порозумівся з шляхтичами Пінського повіту, цієї стародавньої української землі, яка за княжих часів носила назву Турово-Пінської. Шляхта — і православна, і католицька — звернулася до гетьмана з заявою, в якій вказала, що вона з цілим своїм повітом добровільно прилучається «на вічні часи» до Української держави. Богдан Хмельницький видав «асекурацію», приймаючи їх у підданство й забезпечуючи права та вольності й, насамперед, свободу католицької релігії. Слідом за тим звернулася до українського гетьмана шляхта Волині з проханням прийняти її під свій протекторат. Приєдналися до цих прохань і могутні магнати, як, наприклад, Степан Четвертинський.

Але після такого тріумфу Української Гетьманської держави і здобуття найбільшого престижу, найбільшої популярності її керівника — Богдана Хмельницького влітку того ж 1657 р. ситуація змінилася і не на користь коаліції. Політичні й військові успіхи українського гетьмана та його союзників викликали занепокоєння у сусідніх держав, почалися дипломатичні перешкоди, а потім Данія оголосила Швеції війну, Австрія вислала на поміч Янові-Казимірові корпус війська, пізніше прибув на допомогу полякам кримський хан. А щодо самої Польщі, то загроза загибелі її як держави активізувала у поляків дух патріотизму. Крім того, всі верстви польського суспільства і навіть ті, що пристали до шведського короля, були обурені безчинствами шведів, які, будучи протестантами, зневажали католицькі святині, грабували костьоли, накладали на населення величезні контрибуції. Ще більший гнів і опір викликали спустошення і насильства війська Ракочія. Усі поляки бралися за зброю, піднімалися на визвольну боротьбу проти панування чужинців. Шведський король вивів свої війська з Польщі, військ-

ка Ракочія були розгромлені поляками й татарами. Сам він ледве врятувався.

У козацьких полках були інші складності: почався заколот, який спровокувала Москва. Вона висилала до Богдана Хмельницького посольство за посольством, вимагала розірвати союз із шведами і Ракочієм. Не добившись нічого, Москва направила в Україну агентів, які агітували серед народу проти гетьманського уряду, намагались дискредитувати його політику. Царський дворянин Желябужський повів серед козацтва у війську Ждановича провокаційні розмови. Козаки були невдоволені діями Ракочія, який проводив кампанію без будь-якого плану. Вони не хотіли більше воювати і вирушили додому, в Україну.

Желябужський вів агітацію і серед козаків Юрія Хмельницького, які стояли під Корсунем для охорони України від татар. Коли прийшов від гетьмана наказ іти в Польщу на допомогу Ждановичу, козаки збунтувалися.

Ці відомості для гетьмана були дуже вразливими, що виявилось смертельним. Після звістки про самовільний відступ корпусу Ждановича Богдана Хмельницького розбив параліч і за кілька днів великого гетьмана не стало. Закінчив він свій земний шлях 6 серпня 1657 р. в Чигирині.

Український народ втратив свого могутнього керманича, під проводом якого визволився від іноземного панування і створив незалежну самостійну державу. Для України настали трагічні часи. Її подальша історія — це поступове обмеження, скорочення, нищення її суверенності московським самодержавством, а далі — Російською імперією, яка 1764 р. остаточно скасувала Українську Гетьманську державу, і водночас — відчайдушні спроби, героїчні намагання українців, зокрема козацтва, вирватися з цих страшних лабет.

Богдан Хмельницький після об'єднання з Московською державою, очевидно, дуже скоро усвідомив, що договір з Москвою може мати фатальні наслідки для України. Однак український гетьман навіть у найстрашнішому сні не міг передбачити, в яку безодню нещасть, бід, страждань, знущань, рабського поневолення, геноциду був кинутий на довгі століття український народ. Але зразу після Переяслава, глибоко розчарований перебігом подій там, гетьман до-

бивався укладення договору з Москвою, щоб юридично узаконити її воєнну допомогу Україні й гарантувати державну незалежність Української Гетьманської держави. І все ж видатний державець Богдан Хмельницький не міг не бачити, що Московія, з якою він прагне об'єднати Україну, на той час була відсталою і багато у чому варварською державою. Україна у прогресивному історичному розвитку пішла далеко вперед і переважала Московську державу в багатьох відношеннях.

Економічний розвиток України був нерозривно пов'язаний з історичними процесами, які з XVI ст. визначали головні прогресивні напрями всесвітньої історії. В масштабах усієї Європи відбулася криза феодальної системи, що базувалася на замкнутості натурального обміну й господарства. Водночас активно розвивалися буржуазні відносини, з якими пов'язаний товарно-грошовий обмін, орієнтація на ринок, поширення мануфактурного виробництва з розподілом праці, принцип вільного найму.

Україна мала величезні природні багатства, найкращі у світі родючі землі, цінні розноманітні корисні копалини, неймовірне розмаїття тваринного і рослинного світу. Як і передові західноєвропейські країни, Україна зміцнювала економічні зв'язки у національному масштабі, йшов процес утворення загальноукраїнського ринку, що формувався як певний складовий елемент європейської ринкової системи.

...Наступ Москви на державність України, на українську автономну урядову систему, економічно-соціальний лад, церковну незалежність, взагалі на спосіб українського життя почав розгортатися передусім у двох напрямах: поступового обмеження влади гетьмана і настирливого впровадження царських воєвод в українські міста.

Для царського уряду інститут воєвод був найважливішим механізмом для поступової окупації України, перетворення її в провінцію Московської держави. Воєводи з досить численними залогами розміщувалися в українських містах, будували фортеці, насамперед для своєї безпеки, утворюючи своєрідні військові бази. Вони тримали в своїх руках головні комунікації, намагались встановити контроль над усіма сферами життя України і кожної її окремої місцевості, а також здобути право збирати податки в Україні і привласнювати їх.

Москва прагнула виправдати присутність на Україні нових воєвод або неіснуючими у договорі статтями, або нібито переговорами з Богданом Хмельницьким в Переяславі у січні 1654 р., хоч там ішла мова тільки про Київ, і введення сюди царських військ передбачалося українським гетьманом як тимчасове і зумовлювалося зовсім іншими міркуваннями.

Однак на тому етапі, коли ще існували в цілісному стані збройні сили України — козацьке військо, чисельність якого значно перевищувала ті 60 тисяч, що визначалися у договорі, царський уряд не міг відкрито застосувати військову силу для свого утвердження на Україні. Москва вдавалася до підступів, обману, зрад, підробок, фальсифікацій, шантажу та інших несправедливих засобів. Особливо активно використовувались різні вияви суспільного антагонізму, внутрішньої політичної боротьби, соціальних протиріч, робилося все, щоб загострити їх, викликати громадські конфлікти, Розколотий народ легше поневолити, встановити над ним самодержавну владу. На цьому була побудована вся подальша політика Москви щодо України, навіть і в наші часи.

...Історія українсько-російських взаємин не пішла шляхом Переяславської угоди. Надто різні були національно-державні інтереси, цілі й прагнення двох союзників. Військово-політичний союз України і Московщини поступово перетворився на панування Москви над Україною. Переяславська угода, складена для забезпечення української державності, стала пасткою для неї. Вона започаткувала той трагічний комплекс українсько-російських відносин, який з вільного союзу зробив кайдани 300-літньої неволі й ворожнечі.

І все ж Переяславська угода не була для України ні трагедією, ні ганьбою. Історик не може оцінювати подій їх наслідками — лише причинами. Чим далі відходила Москва від духу і букви Переяславського договору, цупко тримаючись однак за цей зручний для неї трамплін для опанування Східною Європою, тим більшого значення надавала йому українська сторона. Бо навіть сфальсифікована, спотворена, знівечена й зламана Москвою «Переяславська Конституція» (М. Міхновський) залишилася назавжди, кажучи словами великого українського патріота-державника XVIII століття (Пилипа Орлика.— *О. А.*), «найсильнішим і найпереможнішим аргументом і доказом суверенності України».

В. ГОРОБЕЦЬ

ПЕРЕЯСЛАВСЬКО-МОСКОВСЬКИЙ ДОГОВІР 1654 р.: РЕЗУЛЬТАТИ І НАСЛІДКИ *

(фрагменти)

Українсько-московські політичні відносини середини XVII ст. протягом багатьох десятиліть і навіть століть привертали пильну увагу дослідників — істориків, юристів, політологів, що цілком зрозуміло з огляду на значущість зазначених подій не лише для долі українського та російського народів, але й історії Східної та Центральної Європи в цілому. Внаслідок такого пожвавленого інтересу до проблеми побачили світ чимало розвідок і фундаментальних наукових досліджень, в яких висвітлено різноманітні її аспекти. Разом з тим стосунки Війська Запорозького з московським царем є чи не найбільш політизованим сюжетом вітчизняної історії нового часу. Остання обставина справила негативний вплив на результати досліджень, привнісши до значної частини праць як вітчизняних, так і зарубіжних науковців чимало виявів заідеологізованості та політичної упередженості.

До того ж, хронологічні рамки досліджень, як правило, обмежувалися 1648—1654 рр.[1] (що зумовлювалося штучним локалізуванням історії Визвольної війни Переяславським актом[2]), залишаючи таким чином поза увагою наступ-

---

* *Горобець В.* Переяславсько-московський договір 1654 р.: результати і наслідки // Доба Богдана Хмельницького. Збірник наукових праць. К., 1995. С. 73—94.

[1] Див.: *Голобуцкий В.А.* Дипломатическая история освободительной войны украинского народа 1648—1654 гг. К., 1962; *Касименко О.К.* Російсько-українські взаємовідносини 1648 — початку 1651 р. К., 1955; *Кучернюк М.Ф.* Джерела про російсько-українські політичні зв'язки в роки визвольної війни українського народу (1648—1654). Львів, 1980; *Петровський М. Н.* Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654); *Петровський М.Н.* З українсько-російського листування 1649 року // Наук.зап. Ін-ту Історії і археології АН УРСР. К., 1943. Кн. 1; *Шевченко Ф.П.* Політичні та економічні зв'язки України з Росією в середині XVII ст. К., 1959 та ін.

[2] Поділяємо думку В.Смолія та В.Степанкова щодо необхідності пошуку нової концепції Визвольної війни, оскільки існуюча не дає можливості повною мірою з'ясувати логіку історичного процесу середини XVII ст., спотворює його зміст (див.: *Смолій В., Степанков В.* У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу XVII ст. К., 1992).

ні драматичні та суперечливі роки Хмельниччини, які визначальною мірою вплинули як на характер еволюціонування Козацької держави, так і на напрями розвитку українсько-московських відносин.

...Переяславсько-московський договір мав надзвичайно важливе політичне значення для виходу українського суспільства з-під влади польського короля. До того ж він юридично закріплював на міжнародному рівні владну структуру Війська Запорозького, відкривав сприятливі перспективи урівноваження військового потенціалу Речі Посполитої [3]. Отже, цілком справедливою, на нашу думку, є теза І.Крип'якевича про те, що «союз з Московщиною вийшов із тверезих, реальних міркувань української політики» [4], а тому вважаємо, що в конкретно-історичних умовах середини 50-х років XVII ст. підписання Переяславського акта було, безперечно, значним успіхом української дипломатії.

Разом з тим українсько-московські контакти на високому державному рівні засвідчили наявність принципових розбіжностей у концептуальному баченні характеру спілки. Неоднозначно оцінили договір старшина та частина рядового козацтва, занепокоєні приведенням людності до присяги цареві, безтактністю московських дворян, конфліктними ситуаціями, що виникли між київськими воєводами та духовенством тощо. Про непорозуміння у стані союзників писала європейська преса. За цих обставин польська агентура пожвавила свою діяльність, спрямовану на розрив спілки.

На середину 1654 р. напруженість у відносинах союзників могла значно посилитися в разі пропонованого відрядження в Україну стольника М.С.Лодиженського, який мав провести перепис населення з метою його наступного оподаткування на користь царя. Проте московська сторона (варто віддати їй належне) адекватно відреагувала на інформацію гетьманського уряду щодо небезпечності подібних дій у непевних умовах військового часу і відмовилася від реалі-

---

[3] Див.: *Липинський В.* Україна на переломі... С. 27—35; *Оглоблин О.* Проблема державної влади на Україні за Хмельниччини та Переяславська угода 1654 року // Український історик. 1965. № 3—4. С. 11—14; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст.: проблема державотворення. К., 1993. С. 20.

[4] *Крип'якевич І.П.* Історія України. Львів, 1990. С. 179.

зації задуманого. Навіть незважаючи на рішучі протести проти виплати з царської казни грошового утримання козакам, детально обґрунтованого в ратифікаційному акті від 21 березня 1654 р. [5], у липні в Україну надійшло з Москви царське золото, що повинно було стати вагомим аргументом на користь спілки з московським монархом.

Бойові операції союзників, що розпочалися в середині року на білоруських землях, створювали для української сторони сприятливі умови для продовження конструктивної діяльності в царині творення національної держави, оскільки вперше в історії визвольної боротьби театр бойових дій перемістився з української території. Однак саме на білоруських землях виявляються українсько-московські суперечності. Розвиток державної ідеї в Україні неминуче наштовхує її керівництво на думку про необхідність визволення всіх земель, населених українським етносом [6], розширення території Козацької держави. Білоруські землі, населення яких підпорядковувалося Київській митрополії, також розглядаються як спадок Київської Русі, тобто в тогочасному розумінні як «руські», а отже, українські [7]. Водночас уряд російського царя Олексія Михайловича наполягав на підпорядкуванні усіх відвойованих у Польщі земель дому Романових.

Трагічним для населення східного Поділля стали розбіжності в оцінках союзниками військово-стратегічної ситуації в регіоні, нескоординованість дій гетьмана з воєводами О.М.Трубецьким і В.Б.Шереметєвим, внаслідок чого військова кампанія другої половини 1654 — початку 1655 рр. не лише не наблизила українське суспільство до заповітної мети — припинення бойових дій на його території, але й призвела до жахливого спустошення Брацлавщини.

Крім того, укладення угоди з Москвою спричинило важливе перегрупування сил у регіоні. Незважаючи на актив-

---

[5] Див.: Акты ЮЗР. Т. X. № 15. С. 673.

[6] Див.: *Степанков В. С.* Формування державної ідеї в українській козацькій республіці // Українська козацька держава: витоки та шляхи історичного розвитку (Матеріали Других Всеукраїнських історичних читань). Київ — Черкаси, 1992. С. 31—33; *Степанков В.С.* Програма державного будівництва Богдана Хмельницького: проблеми її розробки та реалізації // Українське козацтво: витоки, еволюція, спадщина. К, 1993. Вип. І. С. 103—111.

[7] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. II. С. 1040.

ну дипломатичну діяльність Хмельницького, спрямовану на збереження союзницьких відносин з ордою, новий кримський правитель Махмед-Гірей у жовтні 1654 р. в ультимативній формі зажадав розриву спілки з царем, а на початку 1655 р. 30-тис. татарська орда об'єдналася з військами С.Потоцького для проведення спільної каральної операції на Поділлі.

Таким чином, українське керівництво, підводячи підсумки першого року союзницьких відносин з Москвою, констатувало як позитивні, так і негативні наслідки Переяславського акту. Разом з тим очевидним був той факт, що головного результату — розгрому Польщі з метою визволення всіх українських земель — акція не досягла. До того ж намітилися тривожні симптоми реалізації цього плану і в майбутньому.

За таких умов успіхи шведів на півночі Польщі, прибуття в Україну шведського посланця О.Ю.Торквата для узгодження майбутніх операцій проти польських військ і заклик короля Карла Густава до пошуку взаєморозуміння при веденні бойових дій проти «спільного ворога», що містився в листі до Хмельницького від 26 серпня (с. с.) [8], відкривали сприятливі перспективи приєднання західноукраїнських земель, а тому були розцінені українським керівництвом як «початок нової ери» у військовому протистоянні з Річчю Посполитою [9].

На тлі українсько-шведського зближення українсько-московські відносини з другої половини 1655 р. зазнають певного охолодження, що було викликано рядом чинників. Зокрема, одним із них стало на початку вересня запровадження нових царських титулів — великий князь Литовський і Білої Русі, і Волинський, і Подільський. Дана акція мала важливе політичне значення, оскільки штучно локалізувала території «Малої Росії» землями Наддніпрянщини і свідчила про наміри підпорядкувати західноукраїнські та білоруські землі безпосередньо Москві. Тому 10 листопада гетьман, незважаючи на протести командуючого московським

---

[8] Див.: Архив Юго-Западной России (Архив ЮЗР). К., 1908. Ч. 3. Т. 6. № 23. С. 76—77.

[9] *Див.: Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1105.

корпусом В. Бутурліна, знімає облогу Львова, мотивуючи своє рішення у розмові з представником шведського короля тією обставиною [10], щоб «...не допускать в крепости московских гарнизонов, к чему стремились москвитяне, ибо мы желаем, чтобы эта сторона и проход оставались свободными от москвитян.., дабы иметь во всякое время свободное сообщение с вашим королевским величеством...» [11].

Жваві українсько-шведські контакти сприяли ще більшому охолодженню союзницьких відносин Війська Запорозького з Москвою, оскільки остання з тривогою спостерігала за посиленням позиції Швеції в регіоні. Саме тому царська адміністрація не пропускає до Чигирина шведського посланця Данила Калугера, а до Стокгольма — Кіндрата Бурлія, незважаючи на особисті гетьманові клопотання з цього приводу, передані Олексію Михайловичу, І. Милославському та Л. Лопухіну. А самовільний відхід українсько-московських військ від Львова викликав настільки велике роздратування царя, що коштував командуючому московським корпусом В. Бутурліну життя [12]. Іншим неприємним моментом для українсько-московських стосунків стало укладення Чигирином військового союзу з Кримом, хоч це був вимушений крок, викликаний загрозою татарського вторгнення.

Суперечки в стані союзників стали відомі в Європі. Так, на початку 1656 р. посланці цісаря поставили перед московськими боярами конкретне запитання: «Хмелницкой де Царскому Величеству верен ли и вперед от него шатости в которую сторону не чаять ли? ...у Свейских людей речь несет-

---

[10] Зазначимо, що були й інші, можливо, важливі обставини, які спонукали гетьмана до цього. По-перше, шведський король після здобутих у Польщі перемог планував приєднати землі Белзького, Волинського та Руського воєводств до Шведської корони, а тому вимагав від українського уряду зняти облогу Львова. По-друге, на українські землі вторгся союзник польського короля — Татарська орда.

[11] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 30. С. 90.

[12] Зокрема, Павло Алепський стверджував, що цар «...сильно разгневался на Бутурлина и послал приказ отрубить ему голову... Узнав о гневе царя на него, Бутурлин выпил яду и умер». Принагідно зазначимо, що дехто з сучасних дослідників ставить під сумнів вірогідність цієї інформації. (див.: *Санин Г.А.* Отношения России и Украины с Крымским ханством в середине XVII века. М., 1987. С. 114).

ся, будто Хмелнитцкой хочет поддатся под Свейскую Корону». Незважаючи на відповідь царських урядовців, що гетьман «...верен во всем и шатости от него никуды не будет...» [13], уряд Олексія Михайловича був серйозно занепокоєний станом справ в Україні та зовнішньополітичною орієнтацією її керівництва.

Наприкінці 1655 — в першій половині 1656 р. гетьман веде надзвичайно жваву дипломатичну діяльність: обмінюється посольствами та проводить консультації з шведським і польським королями, кримським ханом, молдавським воєводою і трансільванським князем, причому не лише не погоджуючи своїх зовнішньополітичних акцій з московським двором, але й порушуючи зафіксовану в Березневих статтях заборону на зносини з Польщею і не повідомляючи сюзерену про мотиви й характер дипломатичних стосунків з іншими державами [14], що також суперечило положенням ратифікаційного акту 1654 р.

Інформація ж з цього приводу, що надходила до Москви від агентів, мала тривожний, а інколи і сенсаційний характер. Так, смоленський воєвода Б.Репнін у відписці від 17(27) березня повідомляв, що «козаки только ждут универсала от польского короля для выступления в поход». А мінський воєвода Ф.Арсеньєв доносив 4(14) червня, що «с гетманом де с Хмелницким король миритца, а на чем де у них мир будет, того де он не ведает» [15].

Саме тому 5 квітня (н. с.) в Україну поспішно надсилається додаткова інструкція думному дякові Л.Лопухіну (останній у цей час вів переговори в Чигирині), в якій міститься наказ розвідувати «усякими способами, чи вірний нам гетьман і полковники, чи нема в нім і в Війську Запорозькому якоїсь непевності, і коли є — то з чого вона пішла: з якоїсь причини чи з чиєїсь прелесної присилки» [16]. У наказі

---

[13] Памятники дипломатических сношений древней России с державами иностранными. СПб., 1854. Т. 3. С. 414—416.

[14] Так, лише 2(12) жовтня 1656 р. київський воєвода А. Бутурлін повідомив центральний уряд про лист гетьмана, в якому останній ставив до відома московського представника, що «...у него с Венгерским и с Мултянским и с Волоским и с Крымским ханом учинен договор, что им быть в приязни» (Акты ЮЗР. Т. III. С. 551).

[15] Акты Московского государства. Т. 2: Разрядный приказ. Московский стол. 1635—1659. СПб., 1894. № 810. С. 495; № 828. С. 504.

[16] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1215.

стольнику В.Кікіну від 7 червня (н. с.) повторюється аналогічна вимога — «проведывать всякими мерами» про таємні зносини Богдана, «что у гетмана с турским султаном и с польским и с свейским короли и с мутянским воеводы и с венгерским Ракоцем и с крымским ханом делается» [17].

Активізація зовнішньополітичної діяльності гетьманського осередку була викликана значною мірою політикою Москви. Так, крім суперечностей, що вже мали місце в стосунках союзників, з кінця 1655 р. у діях царського уряду виявився ще один вкрай тривожний симптом, який міг перерости в нездоланну перешкоду на шляху реалізації програми об'єднання українських земель. Уряд Олексія Михайловича, наляканий воєнними успіхами шведської зброї в Польщі, розпочав активну підготовку до війни з Карлом Густавом. У квітні 1656 р. до Варшави виїхав стряпчий Ф. Зиков, який мав передати царську грамоту Яну Казимиру та з'ясувати можливості досягнення перемир'я на московсько-польському фронті. У травні Олексій Михайлович оголошує Швеції війну, а на початку літа московські війська розпочали наступ у Прибалтиці. Польське керівництво, військам якого загрожувала повна капітуляція перед армією Карла Густава, охоче сприйняло московські пропозиції, відрядивши до Москви П.Голінського з повідомленням про прийняття посередництва віденського двору в справі мирного врегулювання.

Реакція українського керівництва на повідомлення про наміри московської сторони укласти перемир'я з поляками була різко негативною [18]. Влітку Хмельницький активно листується з Москвою, переконуючи царя та його оточення у помилковості обраного ними курсу, застерігаючи, що «когда ныне ляхом посчаттится и шведа выгоняит...», то король і шляхта відмовляться від взятих зобов'язань і «...все земли на православную веру и на государство его царского величества побуждати будут».

---

[17] Синбирский сборник. М., 1845. Т. 1. Ч. 2. С. 7.

[18] М.Грушевський стверджував, що на позицію гетьманського уряду вирішальний вплив справляли результати Росавської ради (початок травня 1656 р.), на якій перемогу здобула радикально-демократична партія Війська Запорозького, яка рішуче виступала проти примирення з Польщею (*Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1217—1218).

Однак аргументи гетьмана не справили належного враження на московський уряд. Більше того, останній припускається в цей час ще однієї серйозної політичної помилки — незважаючи на особисті гетьманові клопотання до царя, «чтоб тем нашим послом на том съезде любов свою показали...» [19], українську делегацію не було допущено за стіл переговорів. Дана обставина спричинила появу чималої кількості чуток й інсинуацій щодо змісту Віленських перетрактацій, створювала сприятливий ґрунт для антимосковської пропаганди в Україні як польським, так і шведським агентам, справивши в цілому негативний вплив на розвиток українсько-московських відносин.

Політичні наслідки Віленського інциденту для стосунків Війська Запорозького з Москвою в історичній літературі знайшли неоднозначну оцінку. Так, польський дослідник Я. Качмарчик стверджує, що Богдан спокійно сприйняв інформацію про події у Вільно, оскільки понад рік чекав оказії, щоб «...зірвати нещасливий для козаччини договір з царем і тепер її мав» [20]. Близьку до нього за змістом точку зору обстоює Д. Вернадський, котрий вважає, що переговори завершилися лише тимчасовим перемир'ям, що не завдало шкоди Україні, а тому з часом гетьман заспокоївся, хоч все-таки підозра залишилася — «медовий місяць царської вірності закінчився» [21].

Проте, на нашу думку, більш переконливо виглядають аргументи тих дослідників, котрі розцінюють події у Вільно як рубіжну віху в історії союзницьких відносин між двома державами (М. Грушевський, В. Липинський, Д. Дорошенко, І. Крип'якевич, Б. Крупницький, Н. Полонська-Василенко, В. Смолій, В. Степанков та інші). Зокрема, крайніх поглядів дотримується В. Липинський, стверджуючи, що акція московського уряду суперечила найважливішим політичним інтересам Української держави.

---

[19] Документи Богдана Хмельницького (1648—1657). № 880. К., 1961. С. 502; № 388. С. 511; № 396. С. 522—523; № 394. С. 519; № 397. С. 523—524.

[20] *Цибульський В.І.* Віленська угода 1656 року у зарубіжній історіографії // Українська козацька держава. С. 196.

[21] Там само.

Москва ставала союзницею Варшави, а тому мілітарний союз з нею втрачав для Війська Запорозького будь-який сенс. Більше того, при реалізації гетьманської програми державного будівництва царська протекція відтепер була не лише зайвою, але й небезпечною та шкідливою. Тому, на думку Липинського, з цього часу пріоритетним напрямом гетьманської політики стає захист України від агресивних планів і дій Москви [22]. Сучасні дослідники В. Смолій і В. Степанков, будучи більш обережними в оцінках, констатують, що Хмельницький, розчарувавшись у політиці Москви, вносить суттєві корективи до зовнішньополітичного курсу Війська Запорозького [23].

Насправді відомості, що надходили в Україну з Вільно, мали могутній резонанс в суспільстві. Брак достовірної інформації про характер подій, що виник з вини московського керівництва, породжував чимало чуток і свідомих польських інсинуацій щодо змісту переговорного процесу та намірів царського уряду, а тому викликав в Україні хвилю занепокоєння та обурення. Так, наказний київський полковник В. Дворецький повідомляв А. Бутурліну, що старшина дуже стурбована інформацією, що надходить з Вільно, «и чают, что его царское величество указал их по-прежнему Польскому королю отдать...». Старець Печерського монастиря також доносив у Москву, «что мыслят... им быти выданным по-прежнему Польскому королю» [24].

За таких умов у першій половині жовтня в Чигирині проходять старшинські наради, на яких бурхливо дебатується питання про зовнішньополітичний вибір Української держави. Загроза політичної ізоляції Війська Запорозького та ігнорування Москвою планів приєднання до Козацької держави західноукраїнських земель змушують гетьманський уряд скоригувати зовнішньополітичний курс, поклавши в його основу принцип надання пріоритетів союзам з вороже настроєними до Польщі державами. У контексті нової доктрини в жовтні Хмельницький підписує договір про

---

[22] *Див.: Липинський В.* Україна на переломі... С. 40—45.

[23] *Див.: Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст. С. 21.

[24] Акты ЮЗР. Т. III. № 367. С. 552; № 364. С. 549.

дружбу з трансільванськими послами, а в другій половині січня 1657 р. поновлюється українсько-шведський діалог. Причому позиція Швеції щодо претензій Війська Запорозького на західноукраїнський регіон значно пом'якшилася внаслідок її великої зацікавленості в укладенні військово-політичного союзу з козаками в умовах протистояння з Москвою. Так, уже в травні Карл Густав писав Хмельницькому, що виникли нові обставини — «...нарушив клятвенное соглашение и без всяких поводов великий московский царь из Ливонии двинул против нас войско», і тому пропонував якнайшвидше надіслати послів для укладення союзу [25]. У доповіді державній раді 17 липня (н. с.) король категорично заявив: «что касаетца козаков... то Мы намерены... постараться их с москвитянами разъединить, чем была бы достигнута не малая для Нас выгода...» [26].

Хмельницький після Віленського ексцесу поводиться як суверенний правитель, повністю ігноруючи результати московсько-польських переговорів. Так, 10 січня 1657 р. гетьман видає універсал про направлення козацького війська на допомогу Ракочі [27], що перекреслювало Віленські домовленості про припинення бойових дій. Крім того, різким дисонансом було продовження переговорів з шведською стороною, вироблення попередніх домовленостей щодо укладення договору про дружбу з союзником Швеції — бранденбурзьким курфюрстом Фрідріхом-Вільгельмом (червень 1657 р.) [28].

Разом з тим, оцінюючи стан українсько-московських відносин у зазначений час, не слід гіперболізувати глибину розриву сторін. Хмельницький, як і раніше, «...пильнував добрих відносин із своїм сильним союзником...» [29]. Адже, не завершивши боротьби з Польщею, не вибивши остаточно «всю Русь з неволі лядської» та не забезпечивши гарантій нейтралітету татар, ліквідувати переяславсько-московську систему було передчасно, що могло мати для української державності найтрагічніші наслідки. Тим більше, дедалі оче-

---

[25] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 16. С. 127—128.

[26] Там само. № 17. С. 129.

[27] Див.: Документи Богдана Хмельницького... № 422. С. 551.

[28] Див.: Там само. № 457. С. 597; *Олянчин Д.* Українсько-бранденбурзькі політичні зносини в XVII ст. // Зап. НТШ. Т. 151. С. 151—179.

[29] *Крип'якевич І. П.* Історія України. Там само. С. 181.

виднішим ставав той факт, що шведсько-трансільванська орієнтація українського керівництва внаслідок непослідовності та нещирості контрагентів не забезпечувала реалізацію його далекосяжних державотворчих задумів. Тому, наприклад, восени 1655 р., знімаючи облогу Львова, «чтоб не допустить московських гарнизонов», гетьман наполегливо рекомендує шведському королеві не турбувати московську сторону «...без причины, ибо мы получаем от них большую помощь, имея много врагов.., почему союз с ними оказался весьма полезным» [30].

Згодом, в умовах московсько-шведської війни, ведучи переговори з послами Карла Густава, гетьман, незважаючи на висловлену раніше обіцянку «...быть на вашей королевской стороне.., если же москвитяне без справедливой причины не перестанут действовать против вашего величества...» [31], наполегливо проводить ідею необхідності примирення Швеції з Москвою, що відкрило б сприятливі умови для розгрому Польщі. Більше того, гетьманський осередок плекає надію створити українсько-шведсько-московський військово-політичний союз, що дало б можливість не лише нейтралізувати польські великодержавні претензії, але й локалізувати вплив Порти.

Навіть після завершення Віленських перетрактацій, що мали антишведську спрямованість, Хмельницький не залишає намірів щодо посередницької ролі Війська Запорозького в процесі пошуку шляхів московсько-шведського порозуміння. Так, шведський посол Клаус Роламб у донесенні у Стокгольм від 14(24) квітня повідомляв, що гетьман направив до Москви посланця з метою переконати царя в необхідності примирення з Карлом Густавом [32].

Останні роки життя Богдана Хмельницького були досить продуктивними в плані утвердження в свідомості української еліти національної державної ідеї та подальшого зміцнення владних інституцій Козацької держави. Тенденція посилення гетьманської влади (Хмельницький, як стверджував у серпні 1657 р. в Москві П.Тетеря, «рады не сбирал, а владел всем один, что роскажет, то всем войском и делают» [33])

---

[30] Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 30. С. 89.

[31] Там само. С. 90.

[32] Див.: Там само. № 95. С. 278.

[33] Акты ЮЗР. Т. XI. Прибав. № 2. С. 764.

в останній рік життя легендарного гетьмана викристалізовується в ідею спадковості верховної влади в Україні. Корсунська рада (квітень 1657 р.) з ініціативи Богдана обирає його сина Юрія офіційним спадкоємцем на регіментарство, узаконивши передачу йому булави після смерті батька [34].

Водночас гетьман прагне легітимізувати збереження влади в руках династії Хмельницьких і домогтися визнання цього на міжнародному рівні. З травня до Москви вирушає гетьманський посланець Ф.Коробка із завданням порушити клопотання перед патріархом Ніконом і царем Олексієм Михайловичем щодо приїзду їх до Києва з метою благословення гетьманича на регіментарство [35]. Крім того, з'ясовуються перспективи визнання даного акту польським королем. Так, згідно з інформацією волинського каштеляна С. Бенєвського, котрий у квітні перебував у Чигирині, Хмельницький у розмові з ним заявив: «Хоч я присяг цареві московському, що не буду воювати проти Ракоція і короля шведського, та нехай король й. м. дасть гетьманську булаву Війська Запорозького мойому синові: тоді мій син, отримавши її, так як цареві не присягав, то зараз... пішле на поміч військо, скільки буде потрібно» [36].

Відсутність будь-яких юридично оформлених зобов'язань Юрія Москві вселяла українському керівництву надію на можливість приведення правових норм українсько-московської спілки у відповідність з фактичним станом речей на середину 1657 р. Нагадаємо принагідно, що ратифікаційні акти спілки — так звані Березневі статті — не були широковідомі в Україні, оскільки Богдан, незадоволений доповненнями московської сторони, які обмежували суверенітет Війська Запорозького, не оприлюднив їх (так само він зробив дещо раніше із Зборівським договором) [37] і «як при всіх давніших політичних комбінаціях, так і тепер... не ра-

---

[34] Див.: Архів Інституту історії України НАН України. Оп. 3.Спр. 31. Арк. 89; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна у другій половині XVII—XVIII ст. С. 24—25.

[35] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1378; *Смолій В., Степанков В.* Богдан Хмельницький: Соціально-політичний портрет. С. 468.

[36] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1364.

[37] Див.: Там само. С. 866.

хувався з накиненими зобов'язаннями, а йшов своїм власним шляхом до скріплення своєї влади і держави» [38].

Тому, аналізуючи рівень виконання сторонами умов договору, зазначимо, що гетьманський уряд не дотримувався жодної з конституйованих у 11 статтях від 21 березня 1654 р. норм, які регулювали фінансову сферу (пункти 1, 2, 4), майже повністю ігнорував обмеження в царині зовнішньополітичної діяльності (пункт 5). Крім того, не виконувалося положення про 60-тис. козацький реєстр, закріплене як у вказаному документі, так і в жалуваній грамоті Війську Запорозькому від 27 березня [39]. З вини царського уряду втратили силу домовленості про надання Україні військової допомоги в боротьбі з Польщею (пункти 7 і 8) [40]. Покладаючи надії на сприятливий розвиток ситуації, насамперед на міжнародній арені, що надало б можливість анулювати невигідні для України обмеження її суверенітету, та не бажаючи передчасно зв'язувати сину руки в стосунках з Москвою, Хмельницький відхилив пропозицію про приведення гетьманича до присяги цареві.

Незалежна політика Богдана, зокрема ігнорування ним договірних умов, викликала негативну реакцію московського уряду. Причому договірні принципи, зафіксовані у Березневих статтях, останній розцінював як стартові умови на шляху більш тісної інтеграції України під скіпетром Романових. У контексті вирішення даного завдання вже на початку 1655 р. А. Матвеєв повідомив гетьмана про наміри Олексія Михайловича зробити Київ своєю другою столицею та збудувати там «малий царський двір», а також запровадити в українських містах інститут царських воєвод [41]. Наступного року в наказі Л. Лопухіну (квітень 1656 р.) знову порушується питання про воєводську форму правління в Україні — «без воевод в черкасских городех быть непригоже» [42]. Зазначимо, що йшлося не про військових аташе царя в Україні, а про представників державної адміністрації Москви, наділених певни-

---

[38] *Крип'якевич І. П.* Історія України. С. 179.

[39] Див.: Акты ЮЗР. Т. X. № 8. С. 478—484.

[40] Див.:Там само. С. 482.

[41] Див.: *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1032—1033.

[42] Там само. С. 1205—1206.

ми владними прерогативами щодо місцевого населення — «...жилецких всяких людей учнут оберегать, а в обиду никому не дадуть и расправу учнут чинить добрую» [43]. Наміри московського двору посилити вплив воєвод на суспільне життя в Україні переконливо засвідчує нова інструкція київським воєводам, надіслана з Москви 29 квітня (н. с.) 1656 р. [44].

Тактовні заперечення гетьмана проти розширення владних повноважень Москви в Україні в непевних умовах військового протистояння з Польщею спочатку справляють на царя та його оточення належний вплив. Однак після віленського інциденту занепокоєння Москви політикою союзника значно посилюється. Дипломатичні кур'єри з Варшави та Відня, московська агентура в Україні та прикордонних з нею регіонах регулярно доносять уряду Олексія Михайловича інформацію про подальше шведсько-та трансільвансько-українське зближення, підготовку (попри положення Віленських домовленостей) антипольської коаліції за участю Війська Запорозького, наміри гетьмана надати допомогу трансільванському князю Ракочі — суперникові московського монарха на польський престол.

Переконливим доказом нелояльності Хмельницького щодо корони Романових стала військова акція козаків на чолі з А.Ждановичем, проведена, незважаючи на царську заборону виступати на Польщу, «чтоб тем с его царского величества стороны к нарушенью посольского договору причины не учинить...» [45]. Саме тому з початку 1657 р. московські політики приділяли справам в Україні надто пильну увагу. Протягом першої половини року в Гетьманщині побувало п'ять московських посольств, на чолі яких стояли такі впливові сановники та знавці українських справ, як А. Лопухін, В. Кікін, Ф. Бутурлін, А. Матвеєв та І. Желябужський. Причому зростання кількісних показників супроводжувалося переконливою зміною якості. Так, уже наказ стольника Кікіна (лютий 1657 р.) був досить симптоматичним у плані зміни загальної тональності московської політики —

---

[43] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1205.
[44] Див.: Акты ЮЗР. Т. XV. № 8. С. 117—133.
[45] Синбирский сборник. Ч. 2. С. 51.

«Москва ніколи ще не брала такого прикрого тону у відносинах до гетьмана, закидаючи йому нелояльність, порушення присяги, страхаючи його карою божою за неправду супроти царя-сюзерена...»[46].

Ще більш виразно проступають обриси концептуальних засад нового курсу московського уряду щодо України в матеріалах посольства Ф.Бутурліна (травень—липень 1657 р.). Основні претензії до Чигирина, висловлені Бутурліним, полягали у зволіканні із запровадженням в українських містах інституту царських воєвод, невиконанні взятих зобов'язань щодо надходження податків до царської скарбниці, експансії козацького війська на білоруських землях, відмові у наданні земельних наділів у Києві стрільцям місцевого гарнізону, неприведенні до присяги гетьманича. Водночас виразно простежується головний подразник українсько-московських стосунків, який викликає напруження у ході перетрактацій,— дії гетьманської адміністрації на зовнішньополітичній арені, а саме: укладення союзницької угоди з Трансільванією та «...злее того, что... гетман и все Войско Запорожское соединились с неприятелем царского величества Свейским Карлом Густавом королем...»[47].

У середині року проходить апробацію ще один напрям московської політики в Україні, який набув завершеного вигляду вже за гетьманства наступника Богдана — Івана Виговського. 1(11) червня в Україну відряджається царський дворянин І.Желябужський, на якого уряд поклав завдання не лише з'ясувати стан справ у Війську Запорозькому, суспільно-політичні настрої окремих станів і суспільних груп, але й вести ріщучу антигетьманську агітацію, розігравши карту міжстанових і соціальних суперечностей, що дедалі гучніше заявляли про себе в Україні, та активно декларуючи третейські функції московської монархії в конфліктах, що розгоралися.

Місія Желябужського увінчалася цілковитим успіхом. До Москви емісар надсилав інформацію про зростання антигетьманських і москвофільських настроїв у Війську Запорозькому, якої так потребував уряд, незадоволений політич-

---

[46] *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1350.

[47] Акты ЮЗР. Т. III. № 369. С. 568.

ним курсом Богдана, плекаючи надію змусити його виконувати взяті зобов'язання, навіть у крайньому випадку апелюючи безпосередньо до українського суспільства. Так, він повідомляв, що стародубський війт у розмові з ним заявив: присягали цареві, а володіють нами гетьман і старшина, « и ныне мы от их володенья в конец погибаем.., а ожидаем де милости мы от государя воевод» [48].

Крім того, Желябужський описував незадоволення рядових козаків і міщан самовільними діями гетьманського уряду на міжнародній арені, зокрема втручанням у трансільвансько-польські стосунки тощо. Все це значною мірою сприяло утвердженню в свідомості царських сановників переконання в бажаності та своєчасності проведення більш жорсткого курсу в стосунках з гетьманом, а також спричинило активізацію антигетьманських, антидержавних сил в Україні. Зокрема, трохи згодом Виговський заявив московському представнику, що «первые бунты зачелись в войске от посланца царского величества Ивана Желябовского...» [49].

Незважаючи на погіршення стану здоров'я, Хмельницький наполегливо проводить політику, спрямовану на утвердження незалежної Української держави. Так, під час переговорів з Бутурліним він рішуче відхиляє претензії московських представників як такі, що не мають реальних підстав, підтверджених попередніми домовленостями сторін, або ж такі, що їх втратили внаслідок сепаратистських дій Москви, які завдали шкоди українським інтересам. Зокрема, на вимогу бояр розірвати союз з Швецією гетьман твердо відповів: «От Свейского де короля николи он отлучен не будет, потому что у них дружба и приязнь и згода давняя... и Шведы де люди правдивые, всякую дружбу и приязнь додерживают, на чом слово молвят...», підкреслюючи тим самим порушення московською стороною договірних зобов'язань — «...а царское де величество над ним, гетманом, и надо всем Войском Запорожским учинил было немилосердие свое: смиряся с Поляки, хотел был нас отдати Полякам в руки...» [50]. Крім того, у розмові з послами гетьман піддав го-

---

[48] Русская историческая библиотека. Т. 8. СПб., 18. С. 1240. *Грушевський М.* Історія України-Руси. Т. IX. Ч. 2. С. 1382.

[49] Акты ЮЗР. Т. IV. № 8. С. 126.

[50] Там само. Т. III. № 369. С. 569.

стрій критиці зовнішньополітичну діяльність Москви, зазначивши, що «только де того мне, гетману, в диво, что ему, великому государю.., бояре доброго ничего не порадят: коруною Польскою еще не обладали и о миру в совершенье еще не привели, а с другом панством, с Шведы, войну вечали!» [51].

Не менш рішучою була відповідь Хмельницького й щодо перебування воєвод в Україні та надходження податних коштів до Москви. На аудієнції 10 червня Богдан заявив, що «...судье де Самойлу и полковнику Тетере он, гетман, не приказывал и в мысли у него не было, чтоб царское величество в больших городах — в Чернигове, в Переяславе, в Нежине — велел быти своего царского величества воеводам, а доходы бы, сбирая, отдавати царского величества воеводам» [52]. Аналогічними були відповіді гетьмана й на інші претензії Москви.

Однак політичні реалії середини 1657 р. не сприяли цілковитому вивільненню Війська Запорозького з-під влади московського монарха. Прорахунки в сфері зовнішньої політики зумовили загострення ситуації на українських кордонах. Зокрема, військова кампанія А.Ждановича призвела до погіршення українсько-кримських стосунків. Уже 7 травня брацлавський полковник М.Зеленський інформував Чигирин, що хан «...Днепр перешод, стоит под Конкой... Дедишь Акея имеет итти под Каменец к Ляхом, чтоб совокупитись» [53]. Тривожна інформація в цей час надходила й з інших джерел [54].

Небезпечність ситуації, зумовлена загрозою зовнішньої агресії, значно посилювалася внаслідок негативного розвитку подій у середині країни. Соціальна диференціація суспільства та посилення впливу старшини на життя держави, що відбуваються на тлі ігнорування останньою соціально-економічних інтересів селянства та рядового козацтва, спричиняють загострення соціальних антагонізмів, яке на

---

[51] Акты ЮЗР. Т. III. № 369. С. 570.

[52] Там само. С. 569.

[53] Там само. Т. XI. Прибав. № 1. С. 702.

[54] Там само. С. 695—696; Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 8. С. 31—33; Джерела до історії України-Руси. Т. 12. № 598. Львів, 1912. С. 508.

початок квітня акумулюється в антигетьманські, антистаршинські виступи на Запорожжі (влітку в них бере участь козацьке військо)[55]. Вкрай небезпечні процеси відбуваються у цей час і у вищому керівництві, де складаються дві партії. Одна з них, очолювана генеральним писарем Виговським, сповідуючи олігархічні ідеали, виступає проти династичних планів Богдана, таким чином підсвідомо закладаючи міну уповільненої дії під конструкцію національної держави.

За таких умов українське керівництво мусило пом'якшити свою позицію у стосунках з Москвою. Саме тому, наприклад, Богдан Хмельницький, висловивши 10 червня рішучий протест проти претензій Москви, вже 12 числа доклав зусиль до того, щоб дезавуювати попередні заяви [56]. Ще активніше діяв Виговський, котрий у той час, висловлюючись сучасною політичною термінологією, розпочав свою передвиборну кампанію [57].

На початку травня гетьман направляє до Москви Ф. Коробку, який мав розповісти про критичну ситуацію, викликану загрозою зовнішньої агресії. 3, 26 і 29 липня він надіслав листи воєводі Г. Г. Ромодановському, в яких просив надати військову допомогу Україні. 20 липня листи аналогічного змісту надсилаються Олексію Михайловичу, ближнім боярам І. Милославському та Б. Морозову, думному дякові А. Іванову. У них повідомлялося про відрядження до Москви посольства П. Тетері, основним завданням якого було нівелювати негативні наслідки діяльності українського керівництва на міжнародній арені та добитися одержання військової допомоги союзника [58].

Шведський посол Лільєкрон, який прибув в Україну для розторгнення спілки козаків з Москвою та створення українсько-шведського союзу, на основі аналізу ситуації у Війську Запорозькому та настроїв його керівництва дійшов висновку, що немає можливості успішно виконати покладену на нього місію [59].

---

[55] Див.: Акты ЮЗР. Т. XI. Прибав. № 3. С. 799; *Смолій В., Степанков В.* Правобережна Україна в другій половині XVII—XVIII ст. С. 26.

[56] Див.: Акты ЮЗР. Т. III. №. 369. С. 576—580.

[57] Див.: Там само. С. 572.

[58] Див.: Там само. Т. 11. Прибав. № 2. С. 713—714, 751, 753; Документи Богдана Хмельницького. № 464. С. 606—607; № 466. С. 609—610; № 467. С. 610—611.

[59] Див.: Архив ЮЗР. Ч. 3. Т. 6. № 52. С. 296—297.

Незважаючи на ситуацію, гетьман не відмовився від намірів добитися повної незалежності Козацької держави. Навіть за умови перебування в Чигирині московського посольства український уряд продовжує проводити активну дипломатичну діяльність. Так, 12 червня Бутурлін занотовує до статейного списку: «Свейский посол был у гетмана на ... дворе; а после того был Ракоцы, Венгерский посланец...», а також дипломатичні агенти молдавського та мултянського правителів [60].

Тому в Москві покладали великі надії на нові гетьманські вибори, сподіваючись під час їх проведення добитися від української сторони взяти на себе більш жорсткі зобов'язання. Ще в середині лютого 1657 р. уряд Олексія Михайловича, дізнавшись про хворобу Хмельницького, наказав стольнику В.Кікіну «...проведовать, кого Войском Запорожским хотят выбрать на его, Богданово, место гетманом: писаря ли Ивана Выговского или иного кого, или о гетмане хотят послать быть челом к государю, кого им государь пожалует, велит учинить гетманом; и нет ли в Черкасех шатости» [61]. А у червні Ф.Бутурлін пише цареві, що на рішення Корсунської ради щодо передачі булави Юрію не слід звертати уваги, оскільки «...по смерти де гетманове будет тому слову и отмена, то де все будет на воле твоей великого государя: кого ты, великий государь, пожалуеш, велишь быть над Войском Запорожским гетманом, тот и будет» [62].

Отже, українсько-московські відносини на середину 1657 р. набувають вкрай небезпечного, критичного характеру. Проведення Москвою жорсткого політичного курсу щодо України за умов загострення соціально-політичних суперечностей в українському суспільстві різко дисонує з державотворчими планами її керівництва та стає своєрідним каталізатором внутрішніх конфліктів у Війську Запорозькому, переростаючи таким чином в одну з важливих передумов Руїни.

---

[60] Див.: Акты ЮЗР. Т. III. № 369. С. 573.
[61] Синбирский сборник. Ч. 2. С. 56.
[62] Акты ЮЗР. Т. XI. Прибав. № 1. С. 682.

ДОКУМЕНТИ

№ 1

1650 г. мая 23.— ОТПИСКА РЫЛЬСКОГО ВОЕВОДЫ А. ИЗМАЙЛОВА В РАЗРЯДНЫЙ ПРИКАЗ О ТОМ, ЧТО БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ ОТКАЗАЛСЯ ОТ ПРЕДЛОЖЕНИЯ ПОЛЬСКОГО КОРОЛЯ ВЫСТУПИТЬ ПРОТИВ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холоп твой Алешка Измайлов челом бьет.

В нынешнем, государь, во 158-м году по твоему государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу посылал я, холоп твой, из Рыльска за рубеж в литовскую землю для проведыванья всяких вестей рыльского пушкаря Васька Харина с товарыщи. И майя государь, в 23 день рыльской пушкарь Васька Харин из-за рубежа из литовские стороны в Рылеск приехал. А в роспросе он, Васька, передо мною, холопом твоим, сказал: был де он, Васька, в литовской земле в городе в Переясловле. И как де он, Васька Харин с товарыщи, приехал в литовскую землю в город в Переясловль, и ево де, Васька Харина с товарыщи, в том городе черкаской войта засодил, и были де, государь, они засожены недели с полторы. И как де, государь, приехал в Переясловль переясловской полковник Лобода от черкаского гетмана от Богдана Хмельницкого, и ево де Ваську Харина с товарыщи тот полковник освободил. А за што де, государь, он, Васька, засожен был и для чево, и онде, Васька Харин с товарыщи, тово не ведает. А ис Переясловля де, государь, были они в литовском же городе в Барышевке. А вестей де, государь, слышели они в том городе в Барышевке от сотника от Войтки, что черкаской де гетман Богдан Хмельницкой велел черкасом готовым быть и запас готовить лехким делам. А велел де им, черкасом, быть всем о дву конь, а велено де, государь, им, черкасом, збиратца в город в Плотаву. А сказывают де, государь, они, черкасы, что бутто итти им с Плотавы с крымскими и с нагайскими с татары на колмыков. А крымские де, государь, и нагайские татаровя сказывают: стоят под Черным лесом тысяч з дватцать. А у черкаского де гетмана у Богдана Хме-

льницкого и у черкас с польским и с литовским королем и с ляхи срок положен о миру троицын день нынешнего 158-го году. А про твоих государевых послов про боярина и оружейничего про Григорья Гавриловича Пушкина с товарыщи слышел он, Васька, в литовской земле от черкас, что бутто он, боярин Григорей Гаврилович Пушкин, говорил польскому и литовскому королю Яну Казимеру, чтоб он, король, отдал в твою государеву сторону Смоленеск и иные прежние городы. И король де Ян Казимер твоих государевых послов боярина и оружейничего Григорья Гавриловича Пушкина с товарыщи за то отпускать из литовские земли не велел. А как де, государь, твоим государевым послом боярину и оружейничему Григорью Гавриловичю Пушкину с товарыщи отпуск от короля будет и вскоре ли, и они де, Васька Харин с товарыщи, про то не слыхали. А к черкаскому де, государь, гетману к Богдану Хмельницкому он, король, писал, чтобы он, гетман, с черкасы шол на твою государеву землю войною, и гетман де Богдан Хмельницкой против тово ево письма писал к нему, королю: ты де король с ляхи поди преже, а я де пойду с черкасы за тобою. А с сею, государь, вестовою отпискою послал я, холоп твой, из Рыльска к тебе, государю, к Москве рылянина Ивана Бырдина майя в 23 день.

Воссоединение Украины с Россией.
Документы и материалы в трех томах.
М., 1953. Т. II. С. 362—363.

№ 2

1651 г. конец января. — ИЗ ЗАПИСИ ПЕРЕГОВОРОВ В ПОСОЛЬСКОМ ПРИКАЗЕ М. СУЛИЧИЧА, ПОСЛА БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО К РУССКОМУ ПРАВИТЕЛЬСТВУ*

...Чтоб король и паны рада по Збаражскому ** договору во всем исправили. И тем де их черкаским послом на том сойме ничего не учинили, а отпустили их без дела, не доверша сойму. А слух де у них был, что быть было сойму двунедельному, а у них де сойм был большой штинедельной. И с того де сойму паны рада и поветные послы при тех их черкаских послех не розъехались. И те де их черкаские послы, приехав к гетману, сказывали, что на том сойме

---

* *Настоящий отрывок опубликован в Актах ЮЗР. Т. III. С. 486—487, с таким примечанием:* Следующие за сим переговоры «посланцов» с «дьяками в Посольском приказе» без начала, и хотя подшиты к предыдущим, но писаны другой рукой и, вероятно, относятся к прежнему времени. *По содержанию установлено, что он является частью записи переговоров М. Суличича, посла Богдана Хмельницкого к русскому правительству.*

** *По Зборовскому.*

половина панов рад говорили, что они с Войском Запорожским хотят быть в покое и совершить по Збаражскому договору. А другая половина панов рад того не хотят, а хотят с ними, черкасы, всчать войну и недружбу свою мстить. А заводчики де тому Потоцкой да Вишневетцкой да Конецпольской. И для де того те их черкаские послы, не доверша сойму, и отпущены, чтоб им не ведать, на чом у поляков на том сойме о их черкаском деле договор будет. А сказано де послом их на отпуске, что король и паны рада о всем подлинном договоре пришлют к нему, гетману, и ко всему Войску Запорожскому своих послов великих людей — а кого имяны, того де они не ведают. И учинити б съезд и договор о всем в Киеве. Только де по их поезд про тех королевских послов ведома не было. А тот де у них слух в Войске Запорожском был, что идет к Киеву князь Вишневетцкой, а с ним войска з 10 000, а едет будто для договору и съезду в Киев. И гетман де и все Войско Запорожское ему, Вишневетцкому, не верят потому,что вся ссора делается от него, Вишневетцкого, да от Потоцкого да от хоружего корунного. А в которых де городех были панские урядники, и те де изо многих городов, побояся неведомо чего, выбежали в Польшу за Вислу. Да и Адам де Кисель ис Киева выехал и живет в -ыменъе своем в Гоше, и с обе стороны, с польскую и с черкаскую, будто радеет о миру. Только де ево поляки мало любят, что он православные християнские веры.

И диаки говорили: войска корунные и литовские и их черкаские в зборе в которых местех есть ли и для чего?

И посланцы говорили: слух де у них был, что корунные и литовские войска в зборе есть немногие люди и лежат по границам для обереганья украин. А их черкаского войска в зборе нигде нет, а живут по своим городком. А будет де поляки на правде своей не устоят и войну взочнут, и им де поневоле против их стоять и отпор давать.

И диаки говорили: крымские и нагайские татаровя ныне при гетмане и при Войске Запорожском есть ли, и где стоят?

И посланцы говорили: нагайские де татаровя нынешнюю зиму кочюют около их черкаских городов, и приезжая в черкаские городы, запасы себе покупают. А иные в городех и избы себе для зимы покупают и ясырь свой на запасы отдают.

И диаки говорили: нагайские татаровя под их черкаскими городами для какие меры учали кочевать, по их ли прошенью им поволено, или для спасенья от приходу поляков, для помочи?

И посланцы говорили: нагайцы де учали в тех местех кочевать для тово, что де под Крымом на старых их кочевьях по Молочным водам конские кормы поела саранча, и к гетману де тех улусов приезжали бити челом мурзы. И гетман де, по челобитью их, велел им в тех местех кочевать. Да и им де оне блиско надобны для безвестных на них приходов от поляков. А хто де имяны мурзы кочюют и сколько с ними улусных людей, и того де они подлинно

сказать не упомнят. А слухом де слышали, что кочюют блиско их городов те мурзы, которые наперед сего кочевали под Астараханью, а с ними де всех улусных людей кочюет, сказывают, с 20 000.

И диаки говорили: свадьба у гетмана у Богдана Хмельницкого уж ли была?

И посланцы говорили: для свадьбы гетман сына своего хотел итти на границу в Ямполе генваря со 8-го числа, и для де того Василей воевода прислал к нему в аманаты лутчих своих людей 4-х человек. А будет поляки ему какою ссорою помешку учинят, и они де чают, что свадьбу отложат до иного времени.

Да посланцы ж говорили: посылаючи де их к царскому величеству, гетман наказывал им бити челом, чтоб государь пожаловал их, велел их отпустить к гетману не задержав, а срок им учинил съездить в 5 недель.

И генваря в 29 день государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии, слушав сее записки, указал тех запорожских посланцов в Посольском приказе в розговорех пороспросити: какими мерами и как тому быть, что гетману Богдану Хмельнитцкому и всему Войску Запорожскому быти под его государевою высокою рукою? И где им жить: там ли, в своих городех, или где инде? О том с ними наказано ли?

И того ж дни по государеву указу те запорожские посланцы в Посольском приказе у дьяков были. И диаки им говорили: говорили они, посланцы, что приказывал с ними к царскому величеству гетман их Богдан Хмельнитцкой, что он, гетман, коли был и не гетманом, и он того искал, чтоб ему быть царского величества под высокою рукою. А ныне о том же мыслит и милости у него, государя, просит, чтоб ему быти со всем Войском Запорожским под его государевою высокою рукою в подданстве. И они б, посланцы, объявили, какими мерами и как тому быть, что ему, гетману, и всему Войску Запорожскому быти под царского величества высокою рукою? И как им жити: там ли, в своих городех, или где инде? О том с ними от гетмана наказано ли подлинно?

И посланцы говорили: как гетману их, Богдану Хмельнитцкому, и всему Войску Запорожскому быти под царского величества высокою рукою, о том они не ведают. И от гетмана с ними о том ничего не наказано, а ведает то гетман. А с ними де только наказано царскому величеству бити челом — как наперед сего царское величество был к нему, гетману, и ко всему Войску Запорожскому милостив, так же бы и ныне своей государской милости от них не отдалял и неприятелем их поляком помочи на них не давал. А опричь де того ни о чем с ними говорити не наказано.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. II. С. 490—492.

№ 3

1651 г. декабря 2. — ОТПИСКА ПУТИВЛЬСКИХ ВОЕВОД С. ПРОЗОРОВСКОГО И И. ЧЕМОДАНОВА В ПОСОЛЬСКИЙ ПРИКАЗ О НЕДОВОЛЬСТВЕ НА УКРАИНЕ БЕЛОЦЕРКОВСКИМ ДОГОВОРОМ, О ЕДИНОДУШНОМ СТРЕМЛЕНИИ УКРАИНСКОГО НАРОДА ОБЪЕДИНИТЬСЯ С РУССКИМ НАРОДОМ И О ТОМ, ЧТО БОГДАН ХМЕЛЬНИЦКИЙ ЖДЕТ ПОСЛОВ ИЗ МОСКВЫ

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Сенька Прозоровской, Ивашко Чемоданов, Ивашко Зиновьев челом бьют.

По твоей государеве цареве и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии грамоте посылали мы, холопи твои, в литовскую сторону, в Киев —путивльца торгового человека Ивашка Мосалитинова, в Чигирин —путивльца Семена Литвинова, а велели им проведать вестей против твоего государева указу о всем подлинно. И ноября, государь, в 30 день приехал в Путивль Ивашко Мосолитинов, а в роспросе нам, холопем твоим, сказал: был де он в Киеве и слышел от черкас ото многих людей, что полковники де и черкасы на гетмана на Богдана Хмельницкого негодуют. А говорят, что он, гетман, помирился с поляки не делом, не по их совету. И хотят де полковники, и сотники, и черкасы всех полков съезжатца на совет в Переяславль, и о том меж себя думать, и миру с поляки не хотят, и из украинных городов за Днепр в королевские городы не идут. Да при нем же де, Ивашке, писал в Киев к Одаму Киселю гетман Богдан Хмельницкой, чтоб он черкас, которым быть по переписке в казаках, за Днепр не высылал и дал бы в том им сроку до весны. Да декабря, государь, в 1 день приехал из-за рубежа путивлец Семен Литвинов, а в роспросе нам, холопем твоим, сказал: был де он в литовской стороне в Чигирине у гетмана Богдана Хмельницкого, и гетман де сказывал ему, Семену, что он хочет послать к тебе, государю, послов своих. А от тебя, государя, к себе посланика ожидает же беспрестани, потому ведомо де ему учинилось от посланцов его, от Семена Савина с товарыщи, как они к нему с Москвы приехали, а сказали, что от тебя, государя, посланник к нему, гетману, будет. Да Семен же Литвинов сказывал нам, холопем твоим: как де он, Семен, ехал из Чигирина черкаскими городами, и в Лохвице де и в Голтве была переписка черкасом, которым по договору велено было ис панских именьев итти за Днепр. И у них де, черкас, о том во всех городех шум большой, что им за Днепр из украинных городов не хаживать. А хотят де они все быть под твоею государевою высокою рукою, а у поляков де, государь, в подданстве быть не хотят. А с сею, государь, отпискою к тебе, государю, послали мы, холопи твои, путивльца Сеньку Некрашова декабря в 2 день и велели отписку подать в Посольс

ком приказе твоим государевым дьяком, думному Михаилу Волошенинову, да Алмазу Иванову, да Ондрею Немирову.

Помета: Государю чтена и боярам.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 154.

№ 4

1653 г. марта.— РАССПРОСНЫЕ РЕЧИ В ПОСОЛЬСКОМ ПРИКАЗЕ ПУТИВЛЬЦА А. МИСКОВА, ВОЗВРАТИВШЕГОСЯ ИЗ КИЕВА, О ВСЕОБЩЕМ ЖЕЛАНИИ УКРАИНСКОГО НАРОДА ОБЪЕДИНИТЬСЯ С РОССИЕЙ И О ВРАЖДЕБНОЙ ПОЛИТИКЕ ПАПЫ РИМСКОГО ПО ОТНОШЕНИЮ К УКРАИНЕ

А на Москве путивлец Олексей Мисков сказал: как де он ехал ис Киева в Путивль, и в литовской де стороне в Киеве и в-ыных городех за государское многолетное здоровье бога молят и молебны поют з звонами, и ис пушек стреляют. А говорят то, чтоб де царское величество изволил их принять под свою государскую высокую руку. Да ему ж де, Олексею, сказывал в городе Прилуках полковник Яков Воронченко, что де Яков Лихарев да подьячей Иван Фомин пришли в Чигирин и приняты с честью.

А к польскому де королю присылал папа римской кардинала своего с тем, чтоб де он с казаками мирился и им хотя десятью присягал, а после б их, казаков, всех искоренил, а тот де грех он, папа, перенимает на себя.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 260.

№ 5

1653 г. между мая 9—13 *.— ПИСЬМО ПОСЛОВ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО К. БУРЛЯЯ И С. МУЖИЛОВСКОГО ПАТРИАРХУ НИКОНУ С ПРОСЬБОЙ ХОДАТАЙСТВОВАТЬ ПЕРЕД ЦАРЕМ О ВКЛЮЧЕНИИ УКРАИНЫ В СОСТАВ РОССИИ, А ТАКЖЕ О ЖЕЛАТЕЛЬНОСТИ ПОСЫЛКИ К ГЕТМАНУ ГОНЦА С ИЗВЕСТИЕМ О РЕЗУЛЬТАТАХ ПЕРЕГОВОРОВ И О РАЗРЕШЕНИИ ИХ ПОСОЛЬСТВУ ПРОЕХАТЬ В ШВЕЦИЮ

Святейшему отцу и пастырю православному кир Никону, патриарху московскому и всеа Русии, о господе спасители нашем Исусе христе радоватися.

Богдан Хмельницкий гетман и все Войско Запорожское и присланые к царскому величеству Кондрат Дмитров Бурляй ** и Си-

---

* Дата определена на основании документов.

** В тексте здесь и далее Бурлят.

луян Мужиловский за хлеб-соль и всякое добродейство, к нам показаное, со всяким смирением и благодарением до лица земли челом бьем вашему святительству.

Яко же оубо усердне молихом ваше преосвященное святительство, имеюще прошение от гетмана и всего Войска Запорожскаго о причине к царскому величеству, тако и чрез сию нашу челобитную покорне желаем:

Статья 1. Бил челом гетман с Войском Запорожским чрез свою грамоту к царскому величеству, дабы изволило быти его царское величество, яко царь православный, гетманови и всему Войску Запорожскому призрением, гонениа нашего в вере православной советом и помощию. К нему же мы благою волею под защищение и милостивую любовь прилежно прибегаем, дабы была едина вера и едино сочетание. Аще бо иноверцы и взывают нас к себе, но мы бога молим, дабы отвратил очи наши не видети суеты и наставил нас на стезю праву заповедей своих.

2. Бил челом гетман с Войском Запорожским царскому величеству в том же своем листе до его царского величества писаном, дабы его царское величество Кондрата Бурляя и Силуяна Мужиловского до королевны шведской чрез свою землю (давши то на изволение и от бога данное разсуждение его царскому величеству) с посольством нашим пропустити изволил. А сие* того ради, яко имеем известную ведомость от языков приведеных: яко противнии неприятели Войска Запорожского послов шведские королевны, чрез Польшу к Войску Запорожскому едущих, взяли в темнице держати и к гетману и всему Войску Запорожскому не перепустили.

3. Еще же со смирением царскому величеству бьем челом и твоему преосвещенному святительству низко кляняемся, изволи моление к царскому величеству сотворити, дабы и своего посла ради лучшей верности и ведомости с нами к той же королевне послати изволил, и жебы слышал, како мы имамы посольство отправляти, и который бы вкупе с нами уразумети могл, егда суть приятелями, тако его царскому величеству, яко и Войску Запорожскому.

4. Аще же имать быти его царского величества изволение еже нас до Швеции пустити, тогда, да не забавляючи нас во своем царствии, в путь шествовати нам повелит, да быхом возмогли поспешитися к возвращению его царского величества послов из Польши божиим поспешением в Москву.

5. От которых обоего посольства реляций его царское величество уразумеет и увесть, како потом свое устраяти, дабы было в славу божию и по мысленной потесе его царского величества.

---

* *На полях написано:* Понеже.

6. Бьем челом вашему преосвященному святительству: сотвори с нами к царскому величеству моление, дабы нам повелел поклонитися святым местам: монастырем, церквам, и светлым праведным московским чюдотворцким, и ризе спасителя нашего Исуса христа за отпущение грехов потруждатися.

7. Бьем челом вашему преосвященному святительству о кормовых деньгах, дабы его царское величество нам и товарищем и слугам нашим изволил прибавити, восхощи любовию и милостию своею святительскою к царскому величеству о сем моление сотворити.

8. Бьем челом вашему преосвещенному величеству: изволи известити его царскому величеству, яко имеем товарыща нашего Михаила Телепеню. Его же с ведомостию его царского величества и от нас з грамотою к гетману и всему Войску Запорожскому послати скорейши потреба, дабы они уведали, каковое есть изволение его царского величества и где мы пребываем. Благо же бы и се было, дабы его царское величество и своего гонца с нашим послом к пану гетману и всему Войску Запорожскому послати изволил.

Еже мы все воли божией и его превысокому и милостивому промышлению, тако ж де его царского величества изрядному и милосердому разсуждению вашего же преосвященнаго святительства честным и святым молитвам вручаем и самых себе с непотребными молитвами и услугами нашими предаваем.

Кондрат Дмитрович Бурляй и Силуян Андреев Мужиловский низко до лица земли челом бьем. А подпись на челобитной такова: Божиею милостию святейшему отцу и пастырю православному кир Никону, патриарху московскому и всеа Русии, сея челобитная честно да вручится.

На п. 1 помета: написано в книгу.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 281—283.

№ 6

1653 г. июня 22.— ГРАМОТА ЦАРЯ АЛЕКСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦКОМУ О РЕШЕНИИ ВОССОЕДИНИТЬ УКРАИНУ С РОССИЕЙ, О ПОДГОТОВКЕ К ВОЙНЕ С ПОЛЬШЕЙ И ОБ ОТПРАВКЕ К ГЕТМАНУ ПОСЛА Ф. ЛОДЫЖЕНСКОГО.

Божиею милостию от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца (п. т.) Богдану Хмельнитцкому, гетману Войска Запорожского, и всему Войску Запорожскому нашего царского величества милостивое слово.

В нынешнем во 161-м году июня в 20 день писал к нашему царскому величеству ис Путивля окольничей наш и воевода князь

Федор Ондреевич Хилков: посылал он к тебе, гетману, путивльцов Сергея Яцына с товарыщи и листы к тебе писал. И июня в 15 день путивльцы Сергей Яцын с товарыщи в Путивль приехали, а в роспросе сказали, что от турского салтана послы у вас были и еще полномочной посол идет, только де присяги ждет. А ты де, гетман, говорил им, Сергею с товарыщи, что ты нашие государские милости к себе и ко всему Запорожскому Войску ожидаешь и посланцов своих дожидаешься. А то де ты видишь, что нашие государские милости к себе не дождатца, не отойтить де тебе бусурманских неверных рук, и был де у тебя турского царя посол. А пишет де к тебе царь, и посол говорил, чтоб де ты с Войском Запорожским был под ево рукою и служил ему, турскому царю, и ты де ожидаешь нашие государские совершенные милости с посланцы своими, что мы, великий государь, велим тебя принять и быть под нашею царскою высокою рукою. А будет де совершенье нашие государские милости не будет, и вы де слуги и холопи турскому.

И мы, великий государь, возревновав о бозе благою ревностию и возжелев по вас, чтобы християнская вера в вас не пресеклась, но паче преисполнялась и великого пастыря христа бога нашего стадо умножалось, яко же глаголет: и будет едино стадо и един пастырь,— изволили вас принять под нашу царского величества высокую руку, яко да не будете врагом креста христова в притчю и в поношение. А ратные наши люди по нашему царского величества указу збираютна и ко ополчению строятца. И для тово послали мы, великий государь, к вам стольника нашего Федора Обросимовича Лодыженского, чтоб вам, гетману, и всему Запорожскому Войску, наша государская милость была ведома. И прислали б есте к нам, великому государю к нашему царскому величеству, посланцов своих, а мы, великий государь наше царское величество, пошлем к вам наших царского величества думных людей.

Писан в государствия нашего дворе в царствующем граде Москве лета от создания миру 7161-го месяца июня 22-го дня.

Воссоединение Украины с Россией.
Т.III. С. 322—323.

№ 7

1653 г. октября 1.— РЕШЕНИЕ ЗЕМСКОГО СОБОРА О ВОССОЕДИНЕНИИ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ

В прошлом во 161-м году мая 25 по указу великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца говорено на соборех о литовском и о черкаском делех. А в нынешнем во 162-м году октября в 1 день великий государь царь и

великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец указал о том же литовском и о черкаском делех учинити собор, а на соборе быти великому государю святейшему Никону, патриарху московскому и всеа Русии, и митрополитом, и архиепископом, и епископу, и черным властем, и бояром, и окольничим, и думным людем, и стольником, и стряпчим, и дворяном московским, и дьяком, и дворяном, и детем боярским (выборным) * из городов, и гостем, и торговым и всяких чинов людем. И указал государь им объявити литовского короля и панов рад прежние и нынешние неправды, что с их стороны делаютца к нарушенью вечного докончанья, а от короля и от панов рад исправленья в том не бывало. И чтоб те их неправды ево государевым Московского государства всяких чинов людем были ведомы. Также и запорожского гетмана Богдана Хмельницкого присылки объявити, что они бьют челом под государеву высокую руку в подданство. И что ныне король и паны рада при государевых великих послех по договору исправленья не учинили и отпустили их без дела.

И государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии самодержец, пришед от празника от покрова пресвятые богородицы за кресты и быв в соборной церкви, для собору был в Грановитой полате. А на соборе были: великий государь святейший Никон, патриарх московский и всеа Русии, митрополит крутицкой Селивестр, митрополит сербской Михайло, архимариты и игумны со всем освященным собором, бояре, окольничие, думные люди, стольники и стряпчие, и дворяне московские, и жильцы, и дворяне з городов, и дети боярские, гости и гостиные и суконные сотни и черных сотен, и дворцовых слобод, торговые и иных всяких чинов люди и стрельцы. И по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу о неправдах Яна Казимера короля польского и панов рад и о челобитье государю в подданство Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского чтено всем вслух:

В докончальных грамотах блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и Владислава короля польского и великого князя литовского написано: быти им обоим, великим государем, меж себя и их государским детем и наследником в братцкой дружбе, и в любви, и в соединении. А великого государя нашего царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и его государевых детей и наследников Владиславу королю, и вперед будучим королем польским и великим князем литовским, и паном раде, и всей Речи Посполитой во всяких письмах описывати и имяновати

---

* *Слово* выборным *зачеркнуто.*

по его государскому достоинству и по вечному докончанью великим государем царем и великим князем всеа Русии самодержцем, с полными его государскими титлы, по его государскому достоинству. И как он, великий государь, сам себя описует по докончальной грамоте отныне и до века и вперед неподвижно безо всякого премененья. А Владиславу королю польскому и великому князю литовскому и вперед будучим королем польским и великим князем литовским писатися по прежним обычаем с полными ж их титлы по докончальной грамоте. А к Московскому государству Владиславу королю польскому и великому князю литовскому, и ево братье, и детем, и внучатом причитанья ни в чем не иметь и царем, и великим князем всеа Русии, и титлами Московского государства не писатися и не имяноватись. И то вечное докончанье с обе стороны сперва великие послы, а после того и сами обои великие государи своими государскими душами, крестным целованьем, закрепили и грамотами и печатьми утвердили, что меж ими, обоими великими государи, тому вечному утверженью быти навеки непременну. И с стороны Владислава короля польского и великого князя литовского при нем, Владиславе короле, вечное докончанье нарушено: блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и сына его государева, великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца, в королевских во многих грамотах и порубежных городов воевод, и каштелянов, и старост, и капитанов, и державцов в государевы порубежные городы к воеводам в листех их имянованья и титлы писаны не по вечному докончанью, со многим премененьем. А иные злодеи во многих листех писали с великим безчестьем и с укоризною, а королевское имянованье писали царским имянованьем и многих государств государем и облаадателем. И о тех королевских многих неправдах посыланы от них, государей, в Польшу и в Литву ко Владиславу королю польскому и великому князю литовскому их государевы великие послы и посланники. А велено им, будучи у короля на посольстве и с паны рады в ответех, о государеве чести говорити, и подлинные прописные листы казати, и списки с них дати, и на тех людей казни и наказанья просити.

И во 148-м году писал ко государю Владислав король в грамотах своих: которые люди, за его королевским заказом, учнут государево имянованье и титло писать не по их государскому утверженью, и те будут кажнены, а которые писали неостерегательно, и тех с сойму однолично велит казнить, а вперед того отнюдь не будет. А в ответном письме панов рад, каково дали во 153-м году государевым великим послом боярину князю Алексею Михайловичю Львову с товарыщи, написано, что королю, покаместа право не ставало, потаместа каранья чинить было не мочно. А ныне за те проступки, после права

постановленого, король на сойм позвати велел, и казнь по проступке их против права их подлинно учинена будет. И по тем королевским грамотам, и по ответным письмам, и по договорам панов рад при Владиславе короле исправленья никакова не бывало. А при нынешнем Яне Казимире короле польском учало быть и пуще прежняго: блаженные памяти про великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и про деда его государева, блаженные памяти про великого государя святейшаго патриарха Филарета Никитича московского и всеа Русии, также и про великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца в книгах их напечатаны злые безчестья,и укоризны, и хулы. Чего не токмо великим государем християнским, помазанником божиим, и простому человеку слышати, и терпети невозможно, и помыслити страшно. Также и Московского государства про бояр и про всяких чинов людей напечатаны в тех книгах многия бесчестья и злые укоризны, чего ни в которых государствах не токмо за вечным докончаньем, и в развратье того не бывает. А Владислав король написан обранным великим князем московским мимо вечного докончанья.

И в прошлом во 158-м году по государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу посыланы в Польшу и в Литву к Яну Казимеру королю его государевы великие и полномочные послы — боярин и оружейничей и наместник Нижнего Новагорода Григорей Гаврилович Пушкин с товарыщи. А велено им о тех королевских и панов рад многих неправдах говорити накрепко и за государскую честь по посольским договором на виноватых просити казни смертные.

И по королевскому указу паны рада тем государевым великим послом дали договор за руками своими и за печатьми, что тех всех про государево имянованье и титла обвиненых людей, которые в росписи от них, великих послов, им, паном раде, написаны в Варшаве на сойме, по правом корунным и литовским и против соймового уложенья констытуцыи 1637 году судити. И по проступке их осудя, и смертью, хто будет достоен, казнити при государевых послех или при посланникех. А в констытуцыи 1637-го году написано: а на таковых, которые б дерзали писать, или титлы умаляти, или отменяти, пенам пердуэллионис закладаем, а по-руски то слово — смертная неотпущательная казнь и отлучение имения.

И по государеву указу, а по королевской присылке, посыланы х королю на сойм с прописными листами посланники Офонасей Прончищев да дьяк Алмаз Иванов. И будучи они у короля и у панов рад, в ответех о государеве чести говорили, и на виноватых по договору и по констытуцые казни просили, и стояли о том крепко. И король и паны рада на том сойме при государевых посланниках не токмо что по договору исправленья не учинили, и многих винных людей к суду не поставили и правды ни в чом не показали.

И после того присылал ко государю Ян Казимер король посланников своих — Альбрехта Пецлавского да Христопа Униховского, а с ними присылал с сойму на тех подданных своих, за государеву честь обвиненых, людей з декретом. И в том декрете к прямому исправленью ничего не написано. И многие винные люди от вин своих учинены свободными не по делу, а на которых обычных немногих людей и вина положена, и про тех в том же декрете написано: где они, живы ли или померли, про то им и самим не ведомо. И по государеву указу тот декрет у них, посланников, за такими явными неправдами не принят. А сказано им и в ответном письме написано, что для совершенья тех дел пошлет государь к Яну Казимеру королю своих государевых великих послов.

И в прошлом во 161-м году посыланы к нему, Яну Казимеру королю, государевы великие и полномочные послы, боярин и наместник великопермской князь Борис Александрович Репнин-Оболенской с товарыщи, чтоб Ян Казимер король, памятуя вечное докончанье, и посольские договоры, и соймовые свои уложенья, констытуцыю, велел в тех вышеимянованных делех исправленье учинить пристойное. И те государевы великие послы, будучи в ответе, о государеве чести о исправленье на обвиненых людей по договору паном раде говорили и стояли о том всякими мерами. И Ян Казимер король в том деле никакова исправленья не учинил. А паны рада в ответех то дело, что они, великие послы, говорили о чести блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца, называли малым делом.

И те государевы великие послы им, паном раде, о том выговаривали, что они, паны рада, то начальное и главное дело, государскую честь, ставят ни во что и называют малым делом, не бояся бога и не памятуя вечного докончанья. И тем великих государей наших, блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии самодержца и сына его, великого государя нашего царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии самодержца, обесчестили.

И паны рада говорили и указывали на прежней свой неправедной суд и декрет, что они о том деле, о их государской чести, мимо прежнего суда и декрету инако судити и переделывать не будут. И отказали в том впрямь. А которые листы писаны после того их суда и декрету, и про те листы паны рада сказали, что они тех людей, от кого те листы писаны, судити учнут так же, как и за прежние прописки. И к тем словам смеялись, а справедливости в том деле никакие не учинили и поставили такое великое дело ни во что.

Да он же, Ян Казимер король, забыв вечное докончанье, умышляя над Московским государством злые неприятельские замыс-

лы, ссылался с общим християнским неприятелем с крымским ханом почасту и всякими вымыслы умышлял, чтоб сопча Московское государство воевать и разорить. Да он же, Ян Казимер король, через свои государства пропустил к свейской королеве Христине общего християнского неприятеля крымского хана посла для ссоры и войны. А преж сего того, чтоб крымским послом через Польшу и Литву в Свею ходить, николи не бывало.

Да с его же королевские стороны учали быть в порубежных местех задоры большие: приходя в государеву сторону, их польские и литовские люди государевых порубежных городов дворян и детей боярских поместья и вотчины разоряют, и людей их и крестьян грабят и мучат розными муками, и за рубеж вывозят сильно, и всякия злости им чинят. А урядники их по письму государевых порубежных воевод росправы в том не чинят. И по тем по всем мерам многие неправды учинились к нарушенью вечного доконча-нья с королевские стороны.

А з государевы стороны вечное доконча-нье во всяких мерах и по ся места здержано крепко и нерушимо.

Да в прошлых годех присылал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии запорожской гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское посланников своих многижда, что паны рада и вся Речь Посполитая на православную християнскую веру греческаго закона и на святые божии восточные церкви востали и гонение учинили большое. И их, запорожских черкас, от истинной православной християнской веры, в которой они издавна живут, учали отлучать и неволить к своей римской вере. И церкви божии запечатали, а в ыных учинили унею, и всякие над ними гонения, и поругания, и злости нехристиянские чинили, чего они и над еретиками и над жидами не чинят. И они, черкасы, не хотя благочестивые християнские веры отбыти и святых божиих церквей в разорении видети и видя себя в таком злом гоненье, поневоле, призвав к себе в помочь крымского хана с ордою, учали за православную християнскую веру и за святые божии церкви против их стояти. А у царского величества милости просят, чтоб он, великий християнский государь, жалея благочестивые православные християнские веры и святых божиих церквей и их, православных християн, невинные крови пролития, умилосердился над ними, велел их приняти под свою царского величества высокую руку. И учинил им на гонителей християнские веры и святых божиих церквей, на поляков, помочь, и послал войска свои. А в прошлом во 161-м году присылал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии запорожской гетман Богдан Хмельнитцкой посланников своих двожды, что с королевские стороны по договором, на чом с ними, запорожскими черкасы, мирились, не исполнено, и церкви божии,

которые в договоре написаны были отдать из унеи, не отдали, а которые немногие и отданы были, и те оборочены опять под унею. И хотя православную християнскую веру искоренить и святые божии церкви до конца разорить, войска на них корунные и литовские собрали, и многие городы, и места, и в тех городех и местех святые божии церкви осквернили, и обругали, и разорили. И православных християн духовного и мирского чину многих невинно замучили злыми различными муками, и всякое злое поругание чинили, о чем и слышати жалостно.

И они у царского величества запорожские черкасы милости просят со многим слезным челобитьем, чтоб он, великий государь, православные християнские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское принять под свою государеву высокую руку. А будет государь их не пожалует, под свою государеву высокую руку приняти не изволит, и великий бы государь его царское величество для православные християнские веры и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирити через своих государевых великих послов, чтоб им тот мир был надежен. А собою они с поляки миритца отнюдь не хотят, потому что поляки в правде своей не стоят.

И по государеву указу, а по челобитью гетмана Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского его государевым великим послом, боярину и наместнику великопермскому князю Борису Александровичю Репнину-Оболенскому с товарыщи, о том миру и о посредстве королю и паном раде говорити велено. И по государеву указу его государевы великие послы, боярин князь Борис Александрович с товарыщи, в ответех паном раде говорили, чтоб король и паны рада то междоусобье успокоили и с черкасы помирились. И православную християнскую веру греческого закону не гонили, и церквей божиих не отнимали, и неволи им ни в чем не чинили, а учинили б мир по Зборовскому договору, и которые церкви оборочены под унею, и те б церкви отдали им назад. И будет король и паны рада то учинят, что з запорожскими черкасы помирятца, и в вере им вперед неволи чинить не учнут, и церкви божии отдадут им попрежнему, и великий государь его царское величество для православные християнские веры и святых божиих церквей брату своему королевскому величеству такую поступку учинит: тем людем, которые в его государском имянованье в прописке объявились, те их вины велит им отдать.

И Ян Казимер король и паны рада и то дело поставили ни во что ж, и в миру с черкасы отказали, и, хотя православную християнскую веру искоренити и церкви божии розорити, пошли на них войною при них же, великих послех.

Да как у короля и у панов рад в прошлом во 161-м году сойм был в Бресте Литовском, и у них на сойме приговорено впрямь, что их православных християн греческого закону, которые живут в Коруне Польской и в Великом княжестве Литовском, побить и церкви божии розорить, чтоб вера греческаго закона искоренилась.

И государевы великие послы, видя их многое упорство, говорили им з большим вычетом в полате и х коретам идучи во все люди вслух, что великий государь его царское величество для православные християнские веры и святых божиих церквей, хотя их междоусобье успокоить, тем людем, которые за их государскую честь достойны были смерти, вины их хотел им отдать. И коли он, Ян Казимер король, и они, паны рада, то поставили ни во что и ни в чем исправленья не учинили, и великий государь его царское величество такова их злого безчестья и многово по вечному доконченью неисправленья больши того терпети им не будет. И послов своих и посланников о том к ним вперед посылать не учнет, а велит о тех их неправдах и о нарушенье вечного доконченья писать во все окрестные государства к великим государем християнским и бусурманским. А за православную християнскую веру, и за святые божии церкви, и за свою государскую достойную честь стояти будет, сколько милосердый бог помочи подаст.

И паны рада ни на какую меру не сошли ж, и сходства не показали, и исправленья ни в чем не учинили, и во всем отказали, и тех государевых великих послов отпустили без дела. А как Ян Казимер король обран на королевство и на коронованье присягал, и в присяге ево написано меж иных дел, что ему меж разнствующими в вере християнской остерегати, и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никово на то не попущати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушания чинит свободными и разрешения о той клятве своей ни у кова просити не будет и не примет.

А ныне писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии запорожской гетман Богдан Хмельнитцкой и все Войско Запорожское с посланцом своим с Лаврином Капустою, что король с войсками своими на Украину идет. И они, не хотя монастырей и церквей божиих и християн в мучительство выдать, бьют челом, чтоб государь его пожаловал, войска свои вскоре послать к ним велел. А будет он, великий государь, и ныне над ними, православными християны, не зжалится, как они у него, государя, с плачем милости просят, а иноверцы те их нечто разорят и под себя подобьют, то они волю их чинити по нужде будут. А запорожской посланец Лаврин Капуста говорил: приказывал де с ним гетман Богдан Хмельницкой, а велел государю бити челом, чтоб государь велел прислать в Киев и в -ыные городы своих государевых воевод, а с ними ратных людей, хотя с 3000 чело-

век, и то для тех же государевых воевод, а у гетмана де людей много. Да к нему ж де хотел быть крымской хан с ордою, а иные татаровя уж и пришли и стоят под Белою Церковью. Да к гетману ж де присылал турской салтан в обоз в Борки посланца своего, зовучи ево к себе в подданство. И гетман де ему в том отказал, а надеетца на государеву милость. А будет государь его и не пожалует, принять не велит, и он в том учнет свидетельствоватца богом, что он о том у него, государя, милости просил много, а он, государь, его не пожаловал, а с королем де у них миру отнюдь не будет, а учнут против его стоять. Да в вестях объявилось, что люди их черкаские с польскими людьми в подъездах двожды сходились и бились, и им де посчастилось и много языков поляков поимали. А литовской де гетман Радивил говорил: будет они с Войском Запорожским ничего не учинят, и они тотчас с ними помирятца и пойдут на государеву землю войною.

И выслушав, бояре приговорили: за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии, стояти и против польского короля война весть. А терпети больше того нельзя, потому что многие годы в королевских грамотах и в порубежных листех писали их государские имянованья и титлы мимо вечного докончанья и посольского договору, со многою прописко́ю.

А по посольским договором, и по ответным письмам, и по своей соймовой констытуцыи во многие годы исправленья не учинили. И видя королевские подданые такое неисправленье и злым людем за вины их неуимство от того не престали, и с порубежных городов капитаны их и наместники в государевы порубежные городы к воеводам во всех годех государево имянованье и титло писали с прописко́ю. И при государевых послех, при боярине князь Борисе Александровиче Репнине с товарыщи, исправленья не учинили и называли то дело — государскую честь — малым делом, и смеяся и поставили ни во что, и отпустили государевых послов без дела, и тем оне вечное докончанье нарушили.

А о гетмане о Богдане Хмельницком и о всем Войске Запорожском бояре и думные люди приговорили, чтоб великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии изволил того гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами их и з землями принять под свою государскую высокую руку для православные християнские веры и святых божиих церквей, потому что паны рада и вся Речь Посполитая на православную християнскую веру и на святые божии церкви востали и хотят их искоренить, и для того, что они, гетман Богдан Хмельницкой и все Войско Запорожское, присылали к великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии бити

челом многижда, чтоб он, великий государь, православные християнские веры искоренить и святых божиих церквей разорить гонителем их и клятвопреступником не дал и над ними умилосердился, велел их приняти под свою государскую высокую руку. А будет государь их не пожалует, под свою государскую высокую руку приняти не изволит, и великий бы государь для православные християнские веры и святых божиих церквей в них вступился, велел их помирити через своих великих послов, чтоб им тот мир был надежен.

И по государеву указу, а по их челобитью государевы великие послы в ответех паном раде говорили, чтоб король и паны рада междоусобье успокоили, и с черкасы помирились, и православную християнскую веру не гонили, и церквей божиих не отнимали, и неволи им ни в чем не чинили, а ученили б мир по Зборовскому договору.

А великий государь его царское величество для православные християнские веры Яну Казимеру королю такую поступку учинит: тем людем, которые в его государском имянованье в прописках объявились, те их вины велит им отдать. И Ян Казимер король и паны рада и то дело поставили ни во что и в миру с черкасы отказали. Да и потому доведетца их принять: в присяге Яна Казимера короля написано, что ему в вере християнской остерегати и защищати, и никакими мерами для веры самому не теснити, и никого на то не попущати. А будет он тое своей присяги не здержит, и он подданных своих от всякия верности и послушанья чинит свободными.

И он, Ян Казимер, тое своей присяги не здержал, и на православную християнскую веру греческаго закона востал, и церкви божии многие разорил, а в-ыных унею учинил. И чтоб их не отпустить в подданство турскому салтану или крымскому хану, потому что они стали ныне присягою королевскою вольные люди.

И по тому по всему приговорили: гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское з городами и з землями принять.

А стольники, и стряпчие, и дворяне московские, и дьяки, и жильцы, и дворяне ж и дети боярские из городов, и головы стрелецкие, и гости, и гостиные и суконные сотни, и черных сотен и дворцовых слобод тяглые люди, и стрельцы о государской чести и о приеме гетмана Богдана Хмельницкого и всего Войска Запорожского допрашиваны ж по чином, порознь.

И они говорили то ж, что за честь блаженные памяти великого государя царя и великого князя Михаила Федоровича всеа Русии и за честь сына его государева, великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии, стояти и против литовского короля война весть. А они, служилые люди, за их государскую честь учнут с литовским королем битися, не щадя голов

своих, и ради помереть за их государскую честь. А торговые всяких чинов люди вспоможеньем и за их государскую честь головами ж своими ради помереть.

А гетмана Богдана Хмельницкого для православные христианские веры и святых божиих церквей пожаловал бы великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Русии по их челобитью, велел их приняти под свою государскую высокую руку.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 406—414.

№ 8

1653 г. декабря 28.— ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО, ПОСЛАННЫЙ ИЗ ЧИГИРИНА ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ, С ИЗЪЯВЛЕНИЕМ РАДОСТИ ПО ПОВОДУ РЕШЕНИЯ РУССКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА О ВОССОЕДИНЕНИИ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ И С СООБЩЕНИЕМ О ПЕРЕГОВОРАХ С ЦАРСКИМИ ПОСЛАМИ Р. СТРЕШНЕВЫМ И М. БРЕДИХИНЫМ

Список с листа з белоруского письма, что писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии Богдан Хмельнитцкий, гетман Войска Запорожского, с стольником с Родионом Стрешневым да з дьяком с Мартемьяном Бредихиным в нынешнем во 162-м году генваря в 12 день.

Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю, всеа Русии самодержцу , Богдан Хмельнитцкий, гетман Войска Запорожского, со всем Войском Запорожским до лица земли ниско челом бьем. Зело утешилися есмя, когда грамоту прочитали есмы, от твоего царского величества присланую до нас, всего Войска Запорожского, через ближнего стольника Родиона Матвеевича Стрешнева и дьяка Мартемьяна Бредихина, которые, верне твоему царскому величеству служачи, жалованье милостивое нам отдали и по повелению твоего царского величества нам объявили, что твое пресветлое царское величество пожаловал нас и изволил приняти под свою крепкую руку и высокую и царского величества милостивое жалованье. И мы тому обрадовалися вельми. И ради твоему пресветлому царскому величеству верне во всем служить и крест целовать, и по повелению твоего царского величества повиноватися готови будем: понеже мы ни на кого, токмо на бога и на твое пресветлое царское величество надеемся.

А вельми твоему царскому величеству бьем челом: не изволи на нас, слуг своих, прогневитися, что есмя ближнего стольника

Родиона Матвеевича Стрешнева и дьяка Мартемьяна Бредихина до сего времяни держали, для того что есмы на войне были, и от войск чюжеземских трудно было проехать; ныне возвратяся, оных отправили есмо до твоего царского величества.

С тем же ближним стольником Родионом Матвеевичем Стрешневым и з дьяком Мартемьяном Бредихиным всякой розговор изустной имели есмя, которые о прямой службе нашей изустно твоему царскому величеству известят. Изволь их милостиво о всем выслушать, зело просим.

При том господа бога молим, чтоб твое царское величество долголетне царствовал и над неприятельми высоту имел.

Писан в Чигирине декабря в 28 день лета 1653-го.

А внизу написано: вашему царскому величеству во всем повольные и нижайшие слуги и подножие Богдан Хмельницкий, гетман с Войском Запорожским, рукою своею.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 510—511.

№ 9

1654 г. января 1.— ОТПИСКА В. БУТУРЛИНА ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ О ТОРЖЕСТВЕННОЙ ВСТРЕЧЕ РУССКОГО ПОСОЛЬСТВА НАСЕЛЕНИЕМ г. ПЕРЕЯСЛАВА

Государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии холопи твои Васька Бутурлин, Ивашко Олферьев, Ларька Лопухин челом бьют.

Как, государь, мы, холопи твои, ис черкаского городка Иваницы пришли в Прилуки и в местечко Галицы и в Быково, и где нам, холопем твоим, каковы были встречи, и каков лист к нам, холопем твоим, прислал гетман Богдан Хмельницкой, и что каких вестей проведали,— и о том о всем к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии, мы, холопи твои, писали и гетманской лист из местечка Быкова послали с путивльцом с. Олексеем Печиновым декабря в 29-м числе на первом часу дни.

А пошли мы, холопи твои, из местечка Быкова к Переяславлю того ж часу; а в Переяславль пришли декабря в 31 день. И не доезжая, государь, до Переяславля за 5 верст, встретил нас, холопей твоих, переясловской войсковой полковник Павел Тетеря, а с ним сотников, и атаманов, и казаков с 600 человек и больши з знаменем, и с трубами, и с литаврами. И не доехав нас, холопей твоих, ссели с лошадей, и, пришодчи к нам, холопем твоим, полковник говорил речь. А что говорил, и мы, холопи твои, те ево речи послали к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии, под сею отпискою.

А как, государь, мы, холопи твои, приехали к Переяславлю, и не доходя до городовых ворот сажен за 100, и по обе стороны стояли казаки с ружьем и из ружья стреляли. А не доходя, государь, городовых ворот сажен с 50, встретили нас, холопей твоих, переяславской протопоп Григорей, и священницы, и дьякон в ризах, и все церковные причетники ото всех церквей со кресты, и с образы, и с хоругвми, и со святою водою и всенародное множество з женами и з детьми с великою радостию.

И как, государь, мы, холопи твои, и все твои государевы люди у крестов и у образов знаменовались и у святые воды были, и протопоп говорил речь нам, холопем твоим. А что говорил, и то, написав под сею отпискою, послали к тебе, государю, мы, холопи твои. И пошли в город за образы. И в городе звонили у всех церквей в колокола. И как в соборную церковь успения пресвятые богородицы пришли, а спасов образ, что отпущен от тебя, государя, с нами, холопи твоими, несли в соборную ж церковь со кресты и со образы вместе, а мы, холопи твои, за образы шли пеши. И пришед, государь, протопоп, и священницы, и дьякон в соборную церковь, пели задостойник, и говорили ектенью, и молили в троицы славимого бога и пречистую его матерь и всех святых о вашем государеве цареве и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии, и государыни нашие благоверные царицы и великие княгини Марии Ильичны, и за государыни наши благоверные царевны многолетном здоровье.

А как, государь, мы шли в город за кресты к соборной церкви и от соборной церкви ехали на подворье, и на площеди стреляли ис пушек. И от церкви нас, холопей твоих, полковник, и сотники, и атаманы, и казаки, и жилецкие люди провожали до подворья. А кормы, государь, людцкие и конские нам, холопем твоим, и твоим государевым людем дают. А как, государь, мы ехали от Быкова к Переяславлю, и во всех селех и в местечках встречали нас, холопей твоих, священницы со кресты, и с образы, и со святою водою, а сотники, и атаманы, и казаки з знамены, против того ж, как нас, холопей твоих, встречали в-ыных местех наперед сего.

А гетман Богдан Хмельницкой ныне в Чигирине. А сказывал нам, холопем твоим, переяславской полковник Павел Тетеря, что гетман Богдан Хмельницкой ис Чигирина хотел быти в Переяславль наперед нашего приезду, только де не поехал ис Чигирина затем, что Днепр не перепустил. А как де, государь, через Днепр мочно будет переехать, и гетман де в Переяславль будет к нам, холопем твоим, тотчас. А к гетману к Богдану Хмельницкому ис Переяславля о своем приезде мы, холопи твои, писали з жильцом с-Ываном Евским генваря в 1 день. Да полковник же Павел Тетеря сказывал нам, холопем твоим, что гетман Богдан Хмельницкой одноконечно будет в Переяславль генваря в 3 день.

Да декабря, государь, в 31 день писал к нам, холопем твоим, Парфеней Тоболин: стоит де он в местечке Домонтове, а по Днепру де идут крыстеншись, и перевезтись ему и пешему в лотке нельзе. А гетман де Богдан Хмельницкой в Переяславль не едет затем же, что Днепр не стал. А стольник де Родион Стрешнев от гетмана отпущен, а живет в Чигирине за перевозом. А которого, государь, числа гетман Богдан Хмельницкой в Переяславль приедет, и как у нас твое государево дело учнетца делати, и что впредь каких вестей будет,— и о том о всем к тебе, государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии, мы, холопи твои, отпишем тотчас.

А с сею, государь, отпискою к тебе, государю, послали мы, холопи твои,, стремянного конюха Микиту Шевелева генваря в 1-м числе в ночи.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 514—515.

№ 10

1654 г. января 8.— ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО, ПОСЛАННЫЙ ИЗ ПЕРЕЯСЛАВА ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ С БЛАГОДАРНОСТЬЮ ЗА ВОССОЕДИНЕНИЕ УКРАИНЫ С РОССИЕЙ

Список с листа белоруского письма, каков писал ко государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии Богдан Хмельницкой, гетман с Войском Запорожским, з головою московских стрельцов с Артемоном Матвеевым в нынешнем во 162-м году генваря в 17 день.

Божиею милостию великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малые Русии самодержцу (п. т.) и иных многих государств государю и облаадателю вашему царскому величеству Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское ниско до лица земли челом бьет.

Богу милостивому и вашему царскому величеству велико благодарим, получивше ныне, что от веку жадали есмо, промыслом божиим и милостию неизчетною вашего царского величества. Что ваше царское величество пожаловати под крепкую и высокую руку свою государскую нас, верных слуг своих, приняти изволил, мы, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское за милость неизреченную вашему царскому величеству паки и паки до лица земли низко челом бьем.

А по словеси евангельскому веру вашему царскому величеству учинили есмо. И то дело совершили есмя перед ближним боя-

рином вашего царского величества и наместником тверским Васильем Васильевичем Бутурлиным, окольничим и наместником муромским Иваном Васильевичем Олферьевым да думным дьяком Ларионом Дмитреевичем Лопухиным. И просим: изволь, ваше царское величество, нас, верных слуг и подданных своих, имети и от всех неприятелей боронити. А что есмя з ближним боярином вашего царского величества и с товарыщи его розговаривали о всяких делех, они про то про все пространнее вашему царскому величеству скажут. Потом, дабы ваше царское величество на великих престолех великого царства Росийского долголетне царствовал и нас милостию и великими щедротами своими государскими прямых и верных слуг и подданных своих жаловати и миловати изволил, просим, паки и паки просим, и себе самих в милость премногую вашего царского величества усердно вручаем.

Дан с Переясловля дня 8-го генваря лета божияго 1654-го. Вашему царскому величеству верные поданные и нанижайшие слуги Богдан Хмельницкий, гетман с Войском вашего царского величества Запорожским.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 516.

№ 11

1654 г. первая половина января.— СПИСОК УКРАИНСКИХ ПОЛКОВ И ГОРОДОВ, В КОТОРЫЕ БЫЛИ ПОСЛАНЫ ПРЕДСТАВИТЕЛИ РУССКОГО ПРАВИТЕЛЬСТВА ДЛЯ ПРИВЕДЕНИЯ НАСЕЛЕНИЯ К ПРИСЯГЕ НА ВЕРНОСТЬ РУССКОМУ ГОСУДАРСТВУ

Городы полку Брясловского,— послан князь Федор Борятинский,— Бряславль, Тульчин, Тимоновка, Балановка, Сомовка, Тростянец, Клебанье, Ободовка, Жабокрицкое, Соколовка, Куничее, Демковка, Александровка, Мясковка-пуста, Вербка, Сарапановка, Китай-город, Чачальник, Тарковка, Хрестища, Рашков, Каменка да [Местишкова], Звиногородка, Калны-Болота, Гуляй поле, Вюзовок, Мыглеев, другой Мыглеев, Беренковец, Сахновка, Ольшаная, Тарасовка, Капустина-Дупина, Водяники,— 19 мест.

Полку Черкаского,— [послан] Тимофей Спасителев,— Черкасы, Мошны, Домонтов, Пещаное, Золотоноша,—5 мест; Шпиков, Шар-город, Буша, Яруга, Черновцы-пуст, Могилев-пуст, Браиловпуст, Красное-пуст, Грудницкого место,— 30 городов.

Полку Белоцерковского,— послан Леонтей Лопухин,— Белая Церковь, Ставища, Насташка, Синява, Лесевичи, Ковшоватая, Боярка, Камено[й] Брод, Ольховец, Шавулиха, Черной Каменец, Трилесы-пуст, Рокитная, Ольшанка, Германовка-пуста, Фастовпуст, Дедовчино-пуст, Бышов-пуст, Рожов-пуст,— 20 городов.

Полку Корсунского,— послан князь Василей Горчаков,— Корсунь, Стеблев, Боуславль, Синица, Медвин, Лысянка.

Полку Переяславского,— послан стольник Максим Лодыженской,— Переяславль, Гельмязов, Яготин, Быков, Березань, Басань, Барышовка, Барыш поле, Воронков, Гоголев, Крук поле,— 11 мест.

Полку Нежинского,— послан стольник Михайла Дмитриев,— Нежин, Борзна, Батурин, Конотоп, Глухов, Кролевец, Бахмач, Березная, Мена, Сосница, Погар, Стародуб, Почаб, Млын город, Носовка, Кобыща,— 16 мест.

Полку Миргороцкого,— [послан] Михайло Воейков—Миргород, Лубны, Лохвица, Сенча, Комышная, Красно поле, Жигимонтов, Хороль, Глинско, Ромон, Смелое, Констянтинов,— 12 мест.

Полку Киевского,— послан стольник Василей Кикин,— Киев, Васильков, Белогородка, Триполье, Обухов, Мотоваловка, Макаров, Бородянка, Гостомля, Вышгород, Димер, Ходосовка, Лесники, Преварка, Броворы, Рожовка, Остр, Карпиловка, Козелеск, Бобровица, Заворичьи, Чернобыль,—22 места.

Полку Черниговского,— Чернигов, Слабунь, Любач-пуст, Седнев, Лоев-пуст. Князь Данило Несвитцкой по местечком.

Полку Каневского,— князь Семен Болховской,— Канев, Иржищев, Стайки, Межиречь, Михайловка, Бубновка, Кононч,— 7 мест.

Полку Кропивенского,— [послан] Денис Тургенев,— Кропивная, Ирклей, Пирятин, Чернухи, Яблонов, Оржица, Журавка, Курилка, Городище,—9 мест.

Полку Полтавского,— [послан] Андрей Спасителев,— Полтава, Гадячее, Веприк, Венков, Ряшавка, Лютенка, Борки, Боганка, Балаклыйка, Опушленское, Черкаская, Куземин, Санжаров Старый, Кобыляк, Лукомля,— 15 мест.

К тому ж полку слободы: Белоцерковцы, Бурки, Решетиловка, Котельва Заворского, Бельско, Санжаров Новый,— 6 слобод, 177 городов *.

По государеву цареву и великого князя Алексея Михайловича всеа Русии указу посланы в городы стольники, и стряпчие, и дворяне московские.

Князь Алексей Звенигороцкой — в Чигиринской полк.

Тимофей Спасителев — в Черкаской полк.

Князь Семен Болховской да подьячей Микифор Великосельской— в Каневской полк,

Князь Василей Горчаков — в Корсунской полк.

---

* *Далее следует приписка:* Князь Алексей Звенигородцкой — в Чигирин, в Умонь — Иван Истлентьев, в Виницу — Федор Глебов, Иван Телепнев — в Павловский полк, в Миргород — Михайло Воейков.

Левонтей Лопухин да подьячей Яков Портомоин — в Белоцерковской полк.

Василей Кикин — в Киевской полк.

Иван Исленьев — в Уманской полк.

Князь Федор Борятинский да подьячей Василей Хапугин — в Брясловской полк.

Федор Глебов — в Виницкий полк.

Иван Телепнев — в Паволоцкий полк.

Заднепрские: Денисей Тургенев — в Кропивенской полк.

Максим Лодыженской — в Переяславской.

Михайло Дмитриев да подьячей Степан Мартынов — в Нежинской полк.

Михайло Воейков да подьячей Григорей Иванов— в Мирогороцкой полк.

Василей Колтовской да подьячей Федот Резанцов — в Прилуцкой полк.

Андрей Спасителев — в Полтавский полк.

Князь Данило Несвицкой — в Черниговской полк.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 517—518.

№ 12

1654 г. марта 21.— «СТАТЬИ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО», УТВЕРЖДЕННЫЕ ЦАРЕМ И БОЯРСКОЙ ДУМОЙ, ОПРЕДЕЛЯВШИЕ ПОЛОЖЕНИЕ УКРАИНЫ В СОСТАВЕ РУССКОГО ГОСУДАРСТВА

В письме, каково прислали великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всея Великия и Малыя Росии самодержца и многих государств государя и облаадателя его царского величества к ближним бояром, к боярину и наместнику казанскому ко князю Алексею Никитичю Трубетцкому, к боярину и наместнику тверскому к Василью Васильевичю Бутурлину, к окольничему и наместнику коширскому к Петру Петровичю Головину, к думному диаку к Алмазу Иванову царского величества Войска Запорожского посланники Самойло Богданов да Павел Тетеря с товарьщи в нынешнем во 162-м году марта в 12 день написано: бьют челом великому государю царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Великия и Малыя Росии самодержцу и многих государств государю и облаадателю его царского величества подданные Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, и все Войско Запорожское и весь мир християнский росийский, чтоб его царское величество пожаловал их тем, о чем посланники их бити челом учнут, а они его царскому величеству во всяких его государских повеленьях

служити будут вовеки. И что на которую статью царского величества изволенье, и то подписано под статьями.

1. Чтоб в городех урядники были из их людей обираны к тому достойные, которые должны будут подданными царского величества урежати и доходы всякие вправду в казну царского величества отдавати, для того что царского б величества воевода, приехав, учал права их ломать и уставы какие чинить, и то б им было в великую досаду. А как тутошние их люди где будут старшие, то они против прав своих учнут исправлятца.

И сей статье царское величество пожаловал велел быть по их челобитью. А быти б урядником в городех войтам, бурмистром, райцам, лавником, и доходы всякие денежные и хлебные збирать на царское величество и отдавать в его государеву казну тем людем, которых царское величество пришлет. Да тем же присланым людем, кого для тое зборные казны царское величество пришлет, и над теми зборщиками смотрить, чтоб делали правду.

2. Писарю войсковому, чтоб по милости царского величества 1000 золотых польских для подписков давать, а на судей войсковых по 300 золотых польских, а на писаря судейского по 100 золотых польских, на писаря да на хоружего полкового по 50 золотых, на хоружего сотнитцкого 30 золотых, на бунчюжного гетманского 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью, а давать те деньги ис тамошних доходов.

3. На писаря, и на судей войсковых на 2 человека, и на всякого полковника, и на ясаулов войсковых и полковых чтоб по мельнице было для прокормленья, что росход имеют великой.

Царское величество пожаловал велел быть по их челобитью.

4. На поделку наряду войскового, и на пушкарей, и на всех работных людей, которые у наряду бывают, чтоб царское величество пожаловал изволил учинить свое царское милостивое призренье, как в зиму, так и о станах, також де на обозного арматного 400 золотых, а на хоружего арматного 50 золотых.

Царское величество пожаловал велел давать ис тамошних доходов *.

---

* *После этих слов в списке дела посольства была написана, а потом зачеркнута следующая статья:*

«5. Чтоб царское величество пожаловал велел им дать свои государевы жаловальные грамоты на пергамине; одну на вольности казатцкие, а другую на вольности шляхетцкие, за своими государскими [вислыми] печатьми, для того что они, то получивше, сами смотр меж себя учинят: хто казак, тот вольности казатцкие иметь будет, а хто мужик, тот будет повинность обыклую царскому величеству отдавать, как и преж того бывало.

Царское величество пожаловал, свои государские грамоты на вольности их казатцкие и шляхетцкие, за своими государскими печатьми, дать им велел».

Против этой статьи на поле л. 333 написано: Ся статья надобь ли, потому что грамоты посылают.

5. Послы, которые издавна к Войску Запорожскому приходят из чюжих краев, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые к добру были, вольно приняти, а только чтоб имело быть противно царского величества, то должни они царскому величеству извещати.

По сей статье царское величество указал: послов о добрых делех принимать и отпускать. А о каких делех приходили и с чем отпущены будут, о том писать к царскому величеству подлинно и вскоре. А которые послы присланы от кого будут царскому величеству с противным делом, и тех послов и посланников задерживать в Войске и писать об них о указе к царскому величеству вскоре ж, а без указу царского величества назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без указу царского величества не ссылатца.

6. О митрополите киевском посланником изустной наказ дан. А в речах посланники били челом, чтоб царское величество пожаловал велел дать на его маетности свою государскую жаловальную грамоту.

Царское величество пожаловал: митрополиту и всем духовного чину людем на маетности их, которыми они ныне владеют, свою государскую жаловальную грамоту дать велел *.

7. Чтоб царское величество изволил рать свою вскоре прямо к Смоленску послать, не отсрочивая ничего, чтоб неприятель не мог исправитца и с-ыными совокупитися, для того что войска ныне принужены, чтоб никакой их лести не верили, естьли б они имели в чем делать.

Царское величество изволил на неприятеля своего, на польского короля, итти сам, и бояр, и воевод послать со многими ратьми по просухе, как конские кормы учнут быть.

8. Чтобы наемного люду зде по рубежу от ляхов для всякого безстрашия с 3000 или, как воля царского величества будет, хотя и больши.

Царского величества ратные люди всегда на рубеже для Украины обереганья есть и вперед стоять учнут.

[9.] Обычай тот бывал, что всегда Войску Запорожскому платили. Бьют челом и ныне царскому величеству, чтоб на полковника по 100 ефимков, на ясаулов полковых по 200 золотых, на ясаулов войсковых по 400 золотых, на сотников по 100 золотых, на казаков по 30 золотых польских давать.

И в прошлых годех присылал к царскому величеству гетман Богдан Хмельницкий и все Войско Запорожское и били челом многижды, чтоб его царское величество их пожаловал, для правосла-

---

* *Часть текста — надпись на поле, как не представляющая интереса, — опущена.*

вные християнские веры и святых божиих церквей за них вступился, и принял их под свою государеву высокую руку, и на неприятелей их учинил им помочь. И великому государю нашему его царскому величеству в то время под свою государеву высокую руку приняти было вас не мочно, потому что у его царского величества с короли польскими и великими князи литовскими было вечное докончанье. А что с их королевские стороны царского величества отцу, блаженные памяти великому государю царю и великому князю Михаилу Федоровичю всеа Русии самодержцу и многих государств государю и облаадателю, и деду его государеву, блаженные памяти великому государю святейшему патриарху Филарету Никитичю московскому и всеа Русии, и великому государю нашему царю и великому князю Алексею Михайловичю всеа Русии самодержцу его царскому величеству учинились многие безчестья и укоризны. И о том по королевским грамотам, и по соймовому уложенюю, и по констытуцыи, и по посольским договорам царское величество ожидал исправленья. А гетмана Богдана Хмельницкого и все Войско Запорожское хотел с королем польским помирить через своих государевых великих послов тем способом: буде Ян Казимер король учинит с ними мир по Зборовскому договору, и на православную християнскую веру гонения чинить не учнет, и униятов всех выведет, и царское величество винным людем, которые за его государскую честь довелись смертные казни, вины их хотел отдать. И о том посылал к Яну Казимеру королю своих государевых великих и полномочных послов, боярина и наместника великопермского князя Бориса Александровича Репнина-Оболенского с товарыщи.

И те царского величества великие и полномочные послы о том миру и о поступках королю и паном раде говорили всякими мерами. И Ян Казимер король и паны рада ни на которую меру не сошли, и то великое дело поставили ни во что, и тех царского величества великих и полномочных послов отпустили без дела. И великий государь наш его царское величество, видя такие с королевские стороны многие неисправленья, и грубости, и неправды и хотя православную християнскую веру и всех православных християн от гонителей и хотящих церкви божия разорити и веру християнскую искоренити от латын оборонити, под свою государеву высокую руку вас принял. А для вашие обороны собрал руские, и неметцкие, и татарские рати многие. Идет сам великий государь наш его царское величество на неприятелей християнских и бояр своих, и воевод шлет со многими ратьми. И на тот ратной строй по его государеву указу роздана его государева казна многая. И ныне им, посланником, о жалованье на Войско Запорожское гово-

рить, видя такую царского величества милость и к ним оборону, не довелось. А как был у гетмана у Богдана Хмельницкого государев ближней боярин и наместник тверской Василей Васильевич Бутурлин с товарыщи, и гетман говорил с ними в розговорех о числе Войска Запорожского, чтоб учинить 60000. А хотя б де того числа было и больши, и государю де в том убытка не будет, потому что они жалованья у государя просить не учнут. Да и им, Самойлу и Павлу, и иным людем, которые в то время при гетмане были, про то ведомо ж. А что в Малой Росии в городех и местех каких доходов, и про то царскому величеству не ведомо, и великий государь наш его царское величество посылает доходы описать дворян. А как те царского величества дворяня доходы всякие опишут и сметят, и в то время о жалованье на Войско Запорожское по розсмотренью царского величества и указ будет. А ныне царское величество, жалуя гетмана и все Войско Запорожское, хочет послать своего государева жалованья по давным обычаям предков своих, великих государей царей и великих князей росийских, гетману и всему Войску Запорожскому золотыми.

10. Крымская орда если бы имела вкинутися, тогда от Астарахани и от Казани надобно на них наступити. Тако ж де и донским казаком готовым быть, а ныне ещо в братстве дать сроку и их не задирать.

Царского величества указ и повеленье на Дон с козаком послано: буде крымские люди задору никакова не учинят, и на них ходить и задору чинить не велено. А будет крымцы задор учинят, и в то время царское величество укажет над ними промысл чинить.

11. Кодак город на рубеже от Крыму, в котором гетман всегда по 400 человек держит и кормы всякие им дает, чтоб и ныне царское величество пожаловал нормами и порохом, к наряду изволил построити. Также и на тех, которые за порогами коша берегут, чтоб царское величество милость свою изволил показать: понеже нельзя его самого без людей оставляти.

О той статье царского величества милостивой указ будет вперед, как про то ведомо будет, по скольку каких запасов в те места посылывано и сколько будет доходов в зборе на царское величество.

А что в письме ж в вашем написано: как великий государь наш его царское величество гетмана Богдана Хмельнитцкого и все Войско Запорожское пожалует свои государские грамоты на вольности ваши дать велит, тогда вы смотр меж собою учините, хто будет казак или мужик, а чтоб число Войска Запорожского было 60 000. И великий государь наш его царское величество на

то изволил им, числу списковым казаком быть велел. И как вы, посланники, будете у гетмана у Богдана Хмельнитцкого, и вы б ему сказали, чтоб он велел казаков разобрать вскоре и список им учинил. Да тот список за своею рукою прислал к царскому величеству вскоре.

Таково письмо дано посланником. Писано на столбцах белоруским письмом без дьячей приписи. Писал Степан, да Тимофей, да Михайло.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 560—565.

№ 13

1654 г. марта 27.— ЖАЛОВАННАЯ ГРАМОТА ЦАРЯ АЛЕКСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА ГЕТМАНУ БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦКОМУ И ВСЕМУ ВОЙСКУ ЗАПОРОЖСКОМУ О СОХРАНЕНИИ ИХ ПРАВ И ВОЛЬНОСТЕЙ

Божиею милостию мы, великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович всеа Великия и Малыя Росии самодержец (п. т.), пожаловали есмя наших царского величества подданных Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и писаря Ивана Выговского, и судей войсковых, и полковников, и ясаулов, и сотников, и все Войско Запорожское, что в нынешнем во 162-м году как по милости божии учинились под нашею государскою высокою рукою он, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское и веру нам, великому государю, и нашим государским детем, и наследником на вечное подданство учинили. И в марте месяце присылали к нам, великому государю к нашему царскому величеству, он, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское посланников своих Самойла Богданова, судью войскового, да Павла Тетерю, полковника переяславского. А в листу своем к нам, великому государю к нашему царскому величеству, гетман писал, и посланники ево били челом, чтоб нам, великому государю, его, гетмана Богдана Хмельницкого, и все Войско Запорожское пожаловати велети прежние их права и вольности войсковые, как издавна бывали при великих князьях руских и при королех польских *, что суживались и вольности свои имели в добрах и в судах, и чтоб в те их войсковые суды нихто не вступался, но от своих бы старших судились, подтвердити. И прежних бы их прав, каковы даны духовного и мирского чину людем от великих князей руских и от королей польских, не

* *Зачеркнуто:* и великих князех литовских и при княжатах руских.

нарушить, и на те б их права дати нашу государскую жаловальную грамоту, за нашею государскою печатью. И чтоб число Войска Запорожского списковое учинить 60 000, а было б то число всегда полно. А будет судом божиим смерть случитца гетману, и нам бы, великому государю, поволить Войску Запорожскому по прежнему обычаю самим меж себя гетмана обирати. А кого оберут, и про то нам, великому государю, объявляти *. {А что на булаву гетманскую дано староство Чигиринское со всеми приналежностями, тому б и ныне мы, великий государь, пожаловали велели при булаве быть}. Именей казацких и земель, которые имеют для пожитку, чтоб у них отнимать не велеть. Так же бы и вдов после казаков осталых дети повольности имели, как деды и отцы их. {Послы, которые издавна приходят к Войску Запорожскому из чюжих земель, чтоб гетману и Войску Запорожскому, которые будут з добрым делом, тех бы принимати поволить. А только б что имело быть противно нашему царскому величеству, о том бы извещал нам, великому государю.}

И мы, великий государь наше царское величество, подданного нашего Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и все наше царского величества Войско Запорожское пожаловали велели им быти под нашею царского величества высокою рукою по прежним их правам и привилиям, каковы им даны от королей польских и великих князей литовских, и тех их прав и вольностей нарушивати ничем не велели, и судитись им велели от своих старших по своим прежним правам, {а наши царского величества бояря и воеводы в те их войсковые суды вступатись не будут}. А число Войска Запорожского указали есмя, по их же челобитью, учинить спискового 60 000, всегда полное. А буде судом божиим смерть случитца гетману, и мы, великий государь, поволили Войску Запорожскому обирати гетмана по прежним их обычаем самим меж себя. А кого гетмана оберут, и о том писати к нам, великому государю, да тому ж новообранному гетману на подданство и на верность веру нам, великому государю, учинити, при ком мы, великий государь, укажем, {а при булаве гетманской староству Чигиринскому со всеми его приналежностями, которые преж сего при нем были, указали есмя быти попрежнему}. Также и именей казатцких и земель, которые они имеют для пожитку, отнимати у них и вдов после казаков осталых у детей не велели, а быти им за ними попрежнему. {А буде ис которых пограничных государств учнут приходить в Войско Запорожское к гетману к Богдану Хмельницкому ** послы о доб-

---

* *Отмеченное ниже фигурными скобками в современном списке обведено чернилами.*

** *Зачеркнуто:* и ко всему Войску Запорожскому.

рых делех, и мы, великий государь, тех послов гетману принимать и отпускать поволили. А ис которых государств, и о каких делех те послы присланы, и с чем отпущены будут, и гетману о том о всем писати к нам, великому государю, вскоре. А буде которые послы от кого присланы будут с каким противным к нам, великому государю, делом, и тех послов в Войске задерживать и писать об них к нам, великому государю, вскоре ж, а без нашего царского величества указу назад их не отпускать. А с турским салтаном и с польским королем без нашего царского величества указу ссылки не держать} *. И по нашему царского величества жалованью нашим царского величества подданным Богдану Хмельницкому, гетману Войска Запорожского, и всему нашему царского величества Войску Запорожскому быти под нашею царского величества высокою рукою по своим прежним правам и привилиям и по всем статьям, которые писаны выше сего **. И нам, великому государю, и сыну нашему, государю царевичю князю Алексею Алексеевичю, и наследником нашим служити, и прямити, и всякого добра хотети, и на наших государских неприятелей, где наше государское повеленье будет, ходити, и с ними битись, и во всем быти в нашей государской воле и послушанье навеки.

А о которых о иных статьях нам, великому государю нашему царскому величеству, те вышеимянованные посланники, Самойло и Павел, имянем Богдана Хмельницкого, гетмана Войска Запорожского, и всего нашего царского величества Войска Запорожского били челом и подали нашим царского величества ближним бояром, боярину и наместнику казанскому князю Алексею Никитичю Трубетцкому, боярину и наместнику тверскому Василью Васильевичю Бутурлину, окольничему и наместнику коширскому Петру Петровичю Головину, думному диаку Алмазу Иванову, статьи, и мы, великий государь, тех статей выслушали милостиво. И что на которую статью наше царского величества изволенье, и то велели подписать под теми ж статьями. Да те статьи с нашим царского величества указом велели дать тем же посланником, Самойлу и Павлу. И хотим его, гетмана Богдана Хмельницкого, и все Войско Запорожское держать в нашем царского величества милостивом жалованье и в призренье, и им бы на нашу государскую милость быть надежным.

Дана ся наша царского величества жаловальная грамота за нашею государственною печатью в нашем царствующем граде Москве лета от создания миру 7162-го месяца марта 27-го дня.

---

* *Над текстом надпись:* чисто.

** *Зачеркнуто:* во всяком покое и свободе без всякие неволи служити им.

На л. 272 помета: Подпись думного диака Азмаза Иванова. Писана на харатье, кайма без фигур, богословье и государево имя писано золотом.

А на подписи написано: Божиею милостию великий государь царь и великий князь Алексей Михайлович, всеа Великия и Малыя Русии самодержец. Печатана новою печатью под гладкою кустодиею отворчетою писал [в лист] Ондрей Иванов.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 567—570.

№ 14

1654 г. апреля 12.— ГРАМОТА ЦАРЯ АЛЕКСЕЯ МИХАЙЛОВИЧА БОГДАНУ ХМЕЛЬНИЦКОМУ С ПОДТВЕРЖДЕНИЕМ ВСЕХ ПРАВ И ВОЛЬНОСТЕЙ ЗАПОРОЖСКОГО ВОЙСКА

Божиею милостию от великого государя царя и великого князя Алексея Михайловича всеа Великия и Малыя Росии самодержца (п. т.) нашего царского величества Войска Запорожского гетману Богдану Хмельницкому и всему Войску Запорожскому наше царского величества милостивое слово.

В нынешнем во 162-м году апреля в 7 день писали к нам, великому государю к нашему царскому величеству, ты, гетман Богдан Хмельницкой, и все Войско Запорожское з гонцом своим с Филоном Горкушею, чтоб нам, великому государю, вас пожаловать, права, и привилия, и свободы, и все добра отческие и праотческие, из веков от князей благочестивых и от королей наданые, утвердити и нашими государскими грамотами укрепити навеки. И гонца б вашего велеть отпустить к вам не задержав, чтоб вы, гетман Богдан Хмельнитцкий, тое нашу государскую милость нашего царского величества Войску Запорожскому и всему миру християнскому объявили, и обвеселили их, и утвердили, и в вере, нашему царскому величеству учиненой, непоколебимых учинили.

И мы, великий государь наше царское величество, по прежнему твоему и всего Войска Запорожского челобитью на то милостиво изволили прежние ваши права, и привилия, и свободы, и добра утвердити и нашими государскими грамотами укрепити велели. И те наши царского величества грамоты за нашими государственными печатьми послали к вам с посланники вашими, с судьею с Самойлом Богдановым, с полковником с Павлом Тетерею с товарыщи. И хотим то наше царского величества милостивое жалованье по нашим жаловальным грамотам на ваши права, и привилия, и свободы, и добра содержати навеки крепко и нерушимо, безо всякого пременения.

И тебе б, гетману Богдану Хмельницкому, будучи в нашей государской милости, нам, великому государю, служить, и прямить, и всякого добра хотеть во всем. Потому как по непорочной христове заповеди нам, великому государю, и нашим государским детем и наследником обещался еси и полковников бы еси, и сотников, и всю чернь утвержал, чтоб и они нам, великому государю, служили правдою. А от нас, великого государя, опричь нашей государской милости и вольностей их, тягости им никакие ни в чем отнюдь не будет, и они б в том на нашу государскую милость были надежны безо всякого сумнения. А на польского короля и сенаторей, его злые душепагубные прелести не прельщались, потому что и наперед сего им от королей польских и от сенаторий, опричь неволи и гонения, благоденствия николи не бывало, хотя они в чом и присягают, а всегда на той правде не стоят, а ищут всякого зла. А мы, великий государь наше царское величество, вас, православных християн, во всякой нашей государской милости содержати хотим.

Писан в государствия нашего дворе в царствующем граде Москве лета от создания миру 7162-го месяца апреля 12-го дня.

Пометы: 162-го апреля в 11 день сих грамот слушал государь да бояре: Борис Иванович Морозов, Илья Данилович Милославской, Василей Васильевич Бутурлин, Григорей Гаврилович Пушкин.

Писал в лист Панфилко.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С.572—573.

№ 15

1654 г. апреля 25.— ЛИСТ БОГДАНА ХМЕЛЬНИЦКОГО, ПОСЛАННЫЙ ИЗ ЧИГИРИНА ЦАРЮ АЛЕКСЕЮ МИХАЙЛОВИЧУ, С ПРОСЬБОЙ ПОДТВЕРДИТЬ ЖИТЕЛЯМ г. КИЕВА ИХ ПРАВА И ПРИВИЛЕГИИ

Божиєю милостію великому государю царю і великому князю Алексію Михайловичу всея великія і малия Росії самодержцу (п. т.) царскому величеству Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, зо всім Войском Запорожским до лица землі чолом б'єм.

Жителі града Кієва по премно[го]му обрадовалися о сем, что міста святиє приподобних отцев наших печарских і той самий їх богохранимий город Кіев, тяжкоє іго работи короля полского з себе зложивши, под кріпкую і високую руку благочестиваго государя твоєго царского величества поддалися і в премногую милость государскую твоєго царского величества себе отдали, про что богу

милостивому великому благодарившe і тебі, великому государю нашему твоєму царскому величеству, чолом [б'ю]т. Радующеся велми о сем, что твоє царскоє величество правами пожаловат рачил нас і мир хрестіанский. І нині отпускают посланцов своїх, граждан своїх кієвских, ко пресвітлому лицу твоєго царского величества омоленієм, даби їх твоє царскоє величество пожаловат рачил милостиво і права, і привілея, і вольности їх древниє, з віков їм от благочестивих княжаґ і панов російских і от королев по[льских] даниє, утвердить і при всіх тіх судах і волностях права майдебурского оставит, как і сперва за короля полского міли. О што і ми, Богдан Хмельницкий, гетман Войска Запорожского, і все твоєго царского величества Войско Запорожскоє тебе, великого государя нашего твоє царскоє величество, ... [похвал]яєм і за ними ходотайствуєм і просим: рач, твоє царскоє [величес]тво, в том всюм їх пожаловат милостивими щедротами своїми, штоби [он]иє городи і граждан[и] і мир ввес хрестіанский с того утішался. І к [тебе ве]ликому государю нашему к твоєму царскому величеству прибегал, і подражал, і вірне служил, і прияс[н], і всякого добра хотіл.

При сем даби многолітствовал і благополучно действовал і на всіх непріятелей своїх, как на львов, василисков і аспидов твоє царскоє величество наступовал і попирал їх, господа бога молим.

З Чигирина, 25 апріля року божого 1654.

Тебі, великому государю нашему твоєму царскому величеству, вірниє слуги і подданниє Богдан Хмельницкий, гетман з Войском вашого царского величества Запорозким.

Воссоединение Украины с Россией.
Т. III. С. 573—574.

ЗМІСТ

Переяславсько-Московський договір 1654 року в історії та історіографічній спадщині України й Росії 3

ЛІТОПИСНІ ІНТЕРПРЕТАЦІЇ 23

Величко С. Літопис 23

Грабянка Г. Розповідь про те, чому Хмельницький пішов у підданство до росіян 29

Шерер Ж. Б. Літопис Малоросії, або історія козаків-запорожців 35

Конисський Г. Історія Русів 39

Ригельман А. Летописное повествование о Малой России 45

ІСТОРІОГРАФІЧНА ТРАДИЦІЯ 52

Бантыш-Каменский Д. История Малой России 52

Костомаров М. Богдан Хмельницький 59

Розенфельд И. Присоединение Малороссии к России 64

Липинський В. Переяславська умова і переяславська легенда 86

Лащенко Р. Переяславський договір 1654 р. між Україною і царем московським 99

Яковлів А. Українсько-московські договори в XVII—XVIII віках 123

Грушевський М. Переяславська умова 183

Мякотин В. Переяславский договор 1654 года 233

Петровський М. Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648—1654) 257

Брайчевський М. Приєднання чи возз'єднання? Критичні замітки з приводу однієї концепції 264

Сергієнко Г. Великий історичний акт 291

Лисяк-Рудницький І. Переяслав: історія і міф 305

Мицик Ю. Скільки діяв українсько-російський договір 1654 року? 320

Смолій В., Степанков В. Міра відповідальності 331

Апанович О. Українсько-російський договір 1654 р. 352

Горобець В. Переяславсько-Московський договір 1654 р.: результати і наслідки 375

ДОКУМЕНТИ 394

ПЕРЕЯСЛАВСЬКА РАДА

ОЧИМА ІСТОРИКІВ, МОВОЮ ДОКУМЕНТІВ

Упорядники і автори передмови
ГУРЖІЙ Олександр Іванович
ЧУХЛІБ Тарас Васильович

Київ
Видавництво «Україна»
2003

Редактор *О. Сухолотюк*
Художник *С. Звездіна*
Художній редактор *Б. Прокопенко*
Технічний редактор *В. Селезньова*
Коректори *Г. Капральська, І. Козоріз*
Комп'ютерний набір *В. Палій, О. Удода*
Комп'ютерна верстка *І. Седової*

Формат 84x108 1/32 Папір офсетний №1.
Гарн. Bookman. Друк офсетний. Ум. друк. арк. 22,68.
Ум фарб.-відб. 23,52. Обл.-вид. арк. 24,67.
Тираж 3000 прим. Зам. 3—422.

Державне спеціалізоване видавництво «Україна».
01054, Київ-54, Гоголівська 7-г

Свідоцтво ДК №640, 22.10.01

Віддруковано відповідно до якості наданих діапозитивів
на ВАТ «Білоцерківська книжкова фабрика».
09117, м. Біла Церква, вул. Леся Курбаса, 4

Переяславська Рада: очима істориків, мовою до-
П 27 кументів/ Упоряд., авт. передм. О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб.— К.: Україна, 2003.— 432 с., іл.
ISBN 966-524-128-1

Видання містить публікації відомих вітчизняних і зарубіжних дослідників різних часів, в яких представлена вся палітра думок щодо Переяславсько-Московського договору 1654 року. Авторські розвідки органічно доповнюються документами і матеріалами, пов'язаними з цією неперсічною подією в історії України.

Книга розрахована на усіх, хто цікавиться історією українсько-російських відносин.

ББК 63.3 (4УКР) 46+
+63.3 (РОС) 46
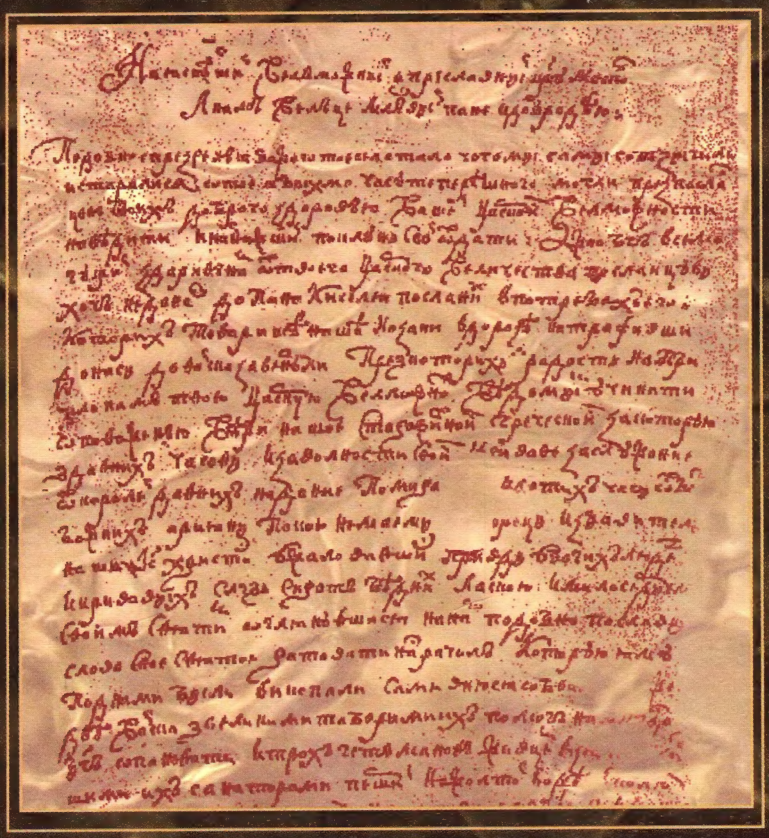
ISBN 966-524-128-1